



ОСНОВИ ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ



НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК



Основи теорії гендеру

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавництво "К.І.С."
2004

ББК 60.54я73

О-75

Навчальний посібник “Основи теорії гендеру” спрямований на те, щоб цілісно й у систематизованій формі подати основні поняття, структуру й тематику гендерних досліджень як предмета міждисциплінарного вивчення. Тут систематизовано викладено як основи гендеру, так і способи його побутування в різних суспільних сферах та соціальних інститутах.

Структура посібника побудована за модульною системою та містить розділи, що можуть бути висвітлені в рамках окремих навчальних дисциплін – філософії, соціології, політології, правознавства, літературознавства, мовознавства тощо.

Розрахований на студентів ВНЗ та викладачів соціальних і гуманітарних дисциплін.

Видання здійснено в рамках Програми рівних можливостей ПРООН за фінансової підтримки Міжнародного фонду “Відродження” у співпраці з Міністерством освіти і науки України.

Текст посібника підготував Київський інститут гендерних досліджень.

Рецензенти посібника:

Богачевська-Хом'як М., д-р іст. наук, директор Програми ім. Фулбрайта

Гундорова Т.І., д-р філол. наук, чл.-кор. НАН України

Орлов В.Ф., д-р пед. наук, професор

Редакційна колегія посібника:

Агеева В.П., д-р філол. наук, професор

Кобелянська Л.С., канд. філос. наук, доцент

Скорик М.М., канд. філос. наук

Відповідальний редактор: Скорик М.М., канд. філос. наук

**Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Міністерства освіти і науки України**

О-75 Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 536 с.

ISBN 966-8039-70-X

ББК 60.54я73

© ПРООН

© Київський інститут гендерних досліджень

© Агеева В.П., Близнюк В.В., Головащенко І.О.,

Горностаї П.П., Лавриненко Н.В.,

Луценко О.А., Маланчук-Рибак О.З.,

Малес Л.В., Мельник Т.М., Оксамитна С.М.,

Скорик М.М., Смоляр Л.О.,

Суковата В., Фоменко О.С., Чухим Н.Д., 2004

© “К.І.С.”, дизайн, макет, 2004

Твердження, викладені в цій публікації, відбивають думку авторів і можуть не збігатися з позицією ПРООН чи організації та закладів системи ООН.

При використанні матеріалів посилання на посібник обов'язкове.

Зміст

<i>Вступ</i>	5
1. Гендер як наука та навчальна дисципліна (<i>Мельник Т.М.</i>)	10
2. Проблематика статі: виникнення та генеза (<i>Чухим Н.Д.</i>)	30
3. Становлення теорії гендеру (<i>Головащенко І.О.</i>)	79
4. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники гендеру (<i>Малес Л.В.</i>)	109
5. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності (<i>Горностай П.П.</i>)	132
6. Гендерні ролі та стереотипи (<i>Оксамитна С.М.</i>)	157
7. Жіночий рух як ідеологія і практика суспільних змін (<i>Маланчук-Рибак О.З.</i>)	182
8. Гендер у політиці (<i>Мельник Т.М.</i>)	219
9. Гендер і ЗМК (<i>Скорик М.М.</i>)	266
10. Правові аспекти гендеру (<i>Мельник Т.М.</i>)	283
11. Гендерні відносини в економічній сфері (<i>Близнюк В.</i>)	327
12. Гендерні відносини в родині (<i>Лавриненко Н.В.</i>)	354
13. Гендер і релігія (<i>Суковата В.</i>)	385
14. Гендерна літературна теорія і критика (<i>Агеева В.П.</i>)	426
15. Українська гендерна культурологія (<i>Агеева В.П.</i>)	446
16. Гендер і мова (<i>Фоменко О.С.</i>)	456
17. Гендерна освіта й педагогіка (<i>Луценко О.А.</i>)	476
18. Становлення гендерної освіти в Україні (<i>Смоляр Л.О.</i>)	504
<i>Глосарій</i>	520
<i>Summary</i>	531

Автори навчального посібника

1. Агеєва В.П., доктор філологічних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”;
2. Близнюк В.В., кандидат економічних наук;
3. Головащенко І.О., кандидат філософських наук, викладач Вінницького технічного університету;
4. Горностаєв П.П., кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України;
5. Лавриненко Н.В., кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України;
6. Луценко О.А., кандидат філософських наук, доцент Сумського педагогічного університету ім. А.Макаренка;
7. Маланчук-Рибак О.З., кандидат історичних наук, науковий співробітник інституту етнології НАН України (м. Львів);
8. Малес Л.В., кандидат соціологічних наук, викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
9. Мельник Т.М., кандидат юридичних наук;
10. Оксамитна С.М., кандидат соціологічних наук, доцент, завідувачка кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія”;
11. Скорик М.М., кандидат філософських наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології АПН України;
12. Смоляр Л.О., кандидат історичних наук, доцент Одеської академії харчових технологій;
13. Суковата В., кандидат філософських наук, викладач Харківського університету ім. В.Каразіна.
14. Фоменко О.С., кандидат філологічних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
15. Чухим Н.Д., кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВСТУП

Активні суспільні трансформації, що відбуваються нині, суттєво змінюють усталені способи життєдіяльності, суспільні норми та ідеологічні конструкції, що їх визначають. Ці трансформації активно осмислюються на різних рівнях; формуються і розвиваються нові наукові напрямки, що мають на меті осмислити та висловити ці зміни.

Одним із таких напрямків стала теорія гендеру.

З'явившись у вітчизняних соціальних і гуманітарних студіях на початку 1990-х, термін “гендер” та пов’язана з ним проблематика набули вибухоподібного поширення і розвитку, оскільки апелювали до, можливо, найгрунтовнішого з поділів людства – поділу на статі, порушуючи питання “Що таке бути жінкою чи чоловіком у сучасному світі?” та даючи на нього різноманітні, але часто рівно теоретично привабливі відповіді.

Контекст появи гендерних досліджень, як нового наукового напрямку, склали і вітчизняна традиція теоретизування над проблематикою статі, що визначала її як маргінальну і розглядала побіжно, і суспільні практики радянських, а пізніше – пострадянських країн, для яких конфлікт між номінально егалітарною ідеологією та подальшими, вже посттоталітарними, суспільними перетвореннями, які відновлювали соціальну ієрархію, розмежовуючи колишніх рівних громадян за соціально-економічними, віковими, етнічними та, як виявилось, й гендерними ознаками, став видимим лише в останній час.

Відтак, теоретичне дослідження “політик нерівності” – основна інтенція феміністичних, а потім і гендерних, студій – потрапили в сприятливий ґрунт, визначивши теоретичну привабливість та евристичність теорій гендеру. Їх активне вивчення, адаптація та застосування для аналізу української гендерної ситуації, що здійснювалися у вітчизняній гуманітарній та суспільствознавчій думці в останнє десятиріччя, перетворили гендерні дослідження з локальної галузі соціального знання на чільний напрямок соціогуманітарної думки.

Гендерні дослідження, розпочаті в Україні зусиллями ентузіастів – викладачок і викладачів українських вищих навчальних закладів, дослідників і дослідниць з науково-дослідних установ, що першими оцінили евристичний потенціал теорій гендеру, їх актуальність, затребуваність та безумовну перспективність, надалі отримали значний розвиток. Розпочавшись із поодиноких розробок спеціальних курсів з локальних гендерних проблем, з нечисленних наукових розвідок в галузі гендеру, в подальшому цей напрямок викликав справжню хвилю зацікавленості у науковців, молодих фахівців, викладачів.

Діяльність гендерних дослідницьких центрів – недержавних організацій, створених, як правило, при вищих навчальних закладах України, спрямовувалась на розроблення й упровадження гендеру та гендерної проблематики в навчальний процес. Об'єднуючи зусилля викладачів суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін та фахових науковців, такі центри істотно посприяли становленню гендерних досліджень в Україні.

Мабуть, основним досягненням діяльності цих творчих груп стало уведення в науковий обіг нового дискурсу: великою мірою саме їх заслугою стали вивчення нового кола явищ, пов'язаних із проблематикою статі, сформульована відмова від “гендерно нейтральної” методології, відстоювання гендерно чутливої термінології у наукових дослідженнях, обґрунтування актуальності та популяризація гендерної проблематики та її вихід за стіни наукових лабораторій.

Зміні наукової та громадської думки щодо проблематики гендеру посприяли численні праці з цих питань, і написані українськими дослідниками й дослідницями, і перекладені українською мовою. Ці роботи, хоч і є різноплановими, написаними в межах різних наукових і суспільних контекстів, відбивають позиції часу, нації та особистості. Всі вони написані в останнє десятиріччя в Україні, у період становлення не лише гендерних досліджень як наукового напрямку, а й постановня нових гендерних відносин у країні загалом та формування суспільного ставлення до цих проблем.

За останні роки гендерні підходи укоренились та розвинулись майже у всіх гуманітарних і соціальних галузях вітчизняних наук: від соціології, психології, педагогіки, історії, філософії, релігієзнавства, літературознавства та мистецтвознавства до політичних наук, права, наук про державне управління, економіки й статистики.

Сфери та обсяги залучення до них гендерних підходів нерівноцінні й часто різнорівневі; так само різняться й теоретичний і категорійний апарати, й застосовувані методології досліджень. Характерне для них використання теоретичних позицій, розроблених західними як феміністично, так і гендерно зорієнтованими вченими зумовлює різниці у розумінні та використанні основних понять, у способах їх застосування для аналізу виявлених гендерних проблем. У наслідку, під загальною назвою “гендерних досліджень” в українському науковому та освітньому полі функціонують одночасно майже всі теоретичні пропозиції, так чи інакше заангажовані на висвітлення жінок і чоловіків та їхніх суспільних ролей: від “філософії статі” і до соціо-конструктивістських підходів. Другим аспектом цієї проблеми є *міждисциплінарний характер* гендерних досліджень, що зумовлює їх залежність від теоретичних засад та методологічних стандартів, прийнятих у тій чи іншій науковій дисципліні.

Це зумовлює потребу в узагальненні корпусу знань, об’єднаних під назвою “теорій гендеру”, у цілісному баченні функціонування гендеру в певній суспільній ситуації, систематичному викладі основних положень.

Презентований увазі освітянської та наукової громадськості *навчальний посібник “Основи теорії гендеру”* є спробою виконати ці завдання. Він має на меті відбити гендерні дослідження як уже усталену теоретичну перспективу, сформовану останніми десятиріччями ХХ століття. Посібник містить виклад основних напрямків і течій розвитку гендерних та феміністичних досліджень, їх генезу в межах низки галузей гуманітарного й суспільного знання, теоретичні прояви гендерної проблематики в різних суспільних, суспільно-політичних та власне теоретичних контекстах.

В основу посібника покладено ідею комплексності міждисциплінарного гендерного підходу, кроссекторальності гендерної проблематики та можливостей гнучко трансформувати цей курс залежно від спеціалізації, профілювання, рівня акредитації того чи іншого навчального закладу.

Хочемо зазначити, що цього посібника не було б, якби не сумління, талант і надзвичайна наполегливість тих, хто долучився до його розробки. Він є результатом цілої низки зустрічей, обговорень на численних семінарах із гендеру, що відбувалися протягом 2001 – 2003 років, в рамках впровадження гендерних підходів у систему вищої освіти Програмою рівних можливостей ПРООН у співпраці з Міжнародним фондом “Відродження”. Результатом цих зусиль стала розробка цього навчального посібника. Авторський колектив посібника – це фахівці з різних галузей наукового знання, представники різних регіональних гендерних центрів.

Особливо слід відзначити внесок людини, що тривалий час була координатором цього проекту і для якої гендерні дослідження стали справою її життя, – Наталі Чухим, якої, на жаль, уже немає серед нас. Саме її праця сприяла здійсненню не лише підготовці та написанню посібника з основ теорії гендеру, але й цілій низці попередніх, спрямованих на впровадження в Україні гендерної освіти.

Організовані та здійснені Наталкою Чухим та за її керівництва гендерні експертизи навчальних програм, розроблені й запроваджені спецкурси з гендерних дисциплін на гуманітарних факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, низка її статей з актуальних проблем гендерної освіти й методології гендерних досліджень, значна просвітницька й організаційна праця зробили цю непересічну дослідницю “матріархом” та ідеологом цього справді історичного процесу.

Її ім’я – не єдине в переліку авторів посібника, за якими стоїть не лише особиста історія, а й ціла галузь у дослідженнях, які ще років з десять тому здавалися в Україні неможливими. Для Людмили Смоляр, з іменем якої пов’язане проведення перших науко-

вих студентських конференцій з гендеру в Україні, конкурси студентських робіт, майстер-класи для викладачів, значна наукова, освітянська та просвітницька діяльність, робота в цьому авторському колективі також стала останньою її працею.

Цей навчальний посібник є й нашою шанною цим його організаторкам і натхненницям, що стояли біля витоків гендерних досліджень в Україні, і що пішли з життя майже одночасно.

Автори та розробники цього посібника сподіваються, що він викличе зацікавлення студентської молоді, викладачів, науковців та дослідників гендерної проблематики і стане корисним у формуванні гендерно неупередженого світогляду.

Розділ 1.

ГЕНДЕР ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Світова наукова думка на межі другого – третього тисячоліть характеризується появою нових напрямків наукових досліджень, переосмисленням, здавалося б, усталених теорій і переоцінок звичних соціальних, політичних, повсякденних практик. Від століття до століття прогресує спеціалізація наукового знання. Нові проблеми, суперечності, альтернативи, типи інтелектуальної діяльності потребують культури порушення питань, спираючись на попередні наукові традиції і вміння зосередити думку на проблемах нової епохи, часу, країни. Перед гуманітарною наукою постали історичні завдання по-новому осмислити соціальні реалії переломних епох, погляди на світ і справедливість його організації, віднайти людські ресурси, потенційні можливості й межі перебудови усталених суспільних відносин, переозначити їх перспективу. Ці завдання зумовлені необхідністю оновити й реформувати національні суспільства та світову спільноту, дотримання гуманістичних і демократичних принципів соціального життя; зосередити увагу на особистості, її становищі і статусі, а також на її значенні в забезпеченні подальшого поступу людства та його стійкого розвитку; усвідомити, що керування сучасними соціальними процесами потребує не розрізнених ідей, а нової комплексної системи знань, що містить і соціо-статевий складник.

Для позначення нових стратегій світового регулювання соціо-статевих відносин у суспільних науках виник термін “гендер” та започаткувалися гендерні дослідження. Вони мали на меті аналізувати відносини між жінкою та чоловіком, визначати їхні характеристики через спільне й відмінне, розкривати ролі статей, конструктів фемінності та маскулітності тощо.

Трансформація національного життя в умовах глобалізації, всеосяжні світові масштаби діяльності, зв’язків, стосунків, долання кордонів зумовили потребу запровадити поняття гендеру в практичних перетвореннях. Його стали застосовувати при визна-

ченні політичних стратегій, правових відносин і норм, що їх регулюють, перетворень у всіх сферах життя під впливом жінок і чоловіків, залежно від розвитку та змін прав, свобод, обов'язків, відповідальності чоловіка й жінки та можливостей їх реалізувати. Термін “гендер” почали застосовувати для опису всіх перетворень у суспільстві та державі, оскільки саме на них якраз впливають особистості чоловіка й жінки та їхні відносини. Гендер став необхідним конструктом реальних практичних перетворень у суспільних відносинах, складовим базовим компонентом яких є статус жінки та чоловіка. Все більшого розголосу, поширення як у науковому вжитку, так і в політико-правовому аналізі проблем рівності статей набуває поняття гендеру і в Україні.

Будь-яка епоха виражається через властиві їй терміни й поняття. Їх творці вкладають у них відповідний культурний зміст своєї діяльності й людських відносин. Завдання створити термінологічний і понятійний контекст збігається з потребою сконструювати зрозумілі контексти інтерпретації. А тому в сучасних умовах при усвідомленні гендерних відносин, їхніх суб'єктів насамперед важливо зосередити увагу на концептуальному розумінні таких понять, термінів.

У найширшому розумінні гендер можна визначити так:

гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Поняття, як і люди, мають свій вік і місце народження. Термін “гендер” виник у Великій Британії. У перекладі з англійської мови гендер буквально означає граматичний рід – чоловічий, жіночий, середній. Надалі це поняття почало означати соціо-статеві характеристики статі, на відміну від власне біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних), – із властивими їй характеристиками способу життя, поведінки, намірів і праг-

нень тощо. Гендер стосується не тільки чоловіків та жінок як окремих індивідів, а й характеризує відносини поміж ними як соціально-демографічними групами та гендерні відносини в цілому – те, як реалізуються соціальні ролі жінок і чоловіків, дівчаток та хлопчиків, як вони соціально вибудовуються.

Гендер відрізняється від поняття “sex”, яке перекладається як “стать”, тобто як здатність або нездатність виношувати й народжувати дітей. Біологічна стать виражає природні, біологічно задані відмінності між чоловіком і жінкою. Якщо стать задається природно, то гендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. Гендер характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації.

Гендер – досить складне поняття, оскільки розкриває багатоаспектний зміст явища. У науковій літературі воно вживається в кількох значеннях:

- гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;
- гендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;
- гендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

У всіх цих значеннях гендер вивчається в системі наукових “гендерних досліджень”.

Гендерні дослідження – напрямок наукової діяльності та її соціальної організації, спрямований на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення й самореалізації чоловіків і жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи.

Результатом гендерних досліджень як окремого наукового напрямку у діяльності широкого кола науковців з різних галузей знань стало створення сучасної гендерної теорії.

Сучасна гендерна теорія – це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та

життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей.

Значна увага цієї теорії зосереджена на теоретичному аналізі нерівноваги, незбалансованості становищ жінки й чоловіка та їхніх можливостей і шансів у самотворенні, самоутвердженні та саморозвиткові. Найбільш вираженими аспектами цієї теорії є:

- 1) вивчення ролі жінок і чоловіків як суб'єктів соціального світотворення, їх світобачення й потенційних можливостей у перетворенні соціальних відносин та їх упорядкованості;
- 2) вивчення об'єктивних соціальних, економічних, політичних та культурних умов, що породжують, зумовлюють і відтворюють нерівність статей, виявлення гендерно зумовленої природи всіх соціальних та інституційних відносин;
- 3) осмислення сучасної ролі жінки й чоловіка, їх позицій, формування методів їх соціального урівнення, пошук шляхів входження жінки в чоловічо-домінантну систему та надання їй нових властивостей, які б відповідали інтересам і потребам обох статей;
- 4) критика й перетворення сучасного національного й світового порядку, пошук нових форм упорядкування всіх соціальних відносин в інтересах жінки й чоловіка як рівноправних на основі відповідного аналізу діяльності, організації й управління світових і національних державних та громадських структур.

Гендерна теорія має певні особливості.

По-перше, вона має міждисциплінарний характер. В її розробленні й розвитку беруть участь фахівці різних наукових галузей – філософи, соціологи, політологи, історики, правознавці, економісти, літератори, психологи, теологи, біологи, медики тощо.

Друга особливість полягає в тому, що ці фахівці, формуючи нову гендерну теорію, виконують потрійне завдання:

- а) є творцями нових гендерних знань, що спроможні оновлювати й зберігати набуте в науці власним науковим саморозвитком, прояснити важливі проблеми, на які наражається сучасна думка й політика;
- б) розвиваючи теорію гендеру, вони вносять зміни й зумовлюють перегляд багатьох теоретичних положень у своїх галузях і розширюють обсяг їх знань;
- в) виробляють критичне бачення суспільних реалій задля світобудови на гуманних, справедливих принципах, серед яких принципи рівності статей є базовими.

Гендерна теорія – виклик гендерної революції, що відбулася протягом останньої третини ХХ ст. Вона поставила перед людством та особистістю багато питань, які розв'язує чи прагне розв'язати будь-яка думка, що розвивається. І серед них є питання, на які ще не має остаточної відповіді. Назвемо окремі з них. Чому в сучасному світі 66 відсотків всієї роботи в домашньому господарстві та неформальній економіці [5, 362-363] виконують жінки, а 99 відсотків всієї власності в світі і приблизно такий же відсоток влади перебувають у руках чоловіків? Чому жінка ще й досі поза власністю і поза політичною владою? Чому вона залишається непоміченою в цій нерівності протягом останніх століть? Якщо жінки й надалі будуть непоміченими й відсунутими від влади, власності й ідеології, а чоловіки відстороняться від гендерних перетворень і нічого не змінюватимуть, то чи стане світ гуманнішим і справедливішим? Якщо сучасні суспільно-політичні течії – консерватизм, лібералізм, радикалізм, соціалізм тощо – не внесуть гендерні перетворення як складову частину своєї діяльності, то чи досягнуть вони мети в боротьбі з несправедливістю, насильством тощо? Чи виконають вони поставлені завдання, не використавши оптимально ресурси жіночої сили й жіночого розуму? Який характер змін і які їх наслідки в ХХІ ст. відбудуться в чоловічому соціумі, у відносинах чоловіка й жінки? Хто дасть відповідь на запитання, чому саме чоловіки вирі-

шують, яке суспільство найбільше відповідає потребам та інтересам сучасної освіченої жінки?

Виявляється, що усталена соціо-гуманітарна думка обминала й досі обминає цілий пласт проблем, розгляд яких зумовлює потребу змінити саму методологію суспільствознавчих досліджень і ставить під сумнів остаточність їх теоретичних результатів. В цілому виникнення гендерних досліджень зумовлене соціальною необхідністю внести соціо-статевий складник у суспільствознавчі дисципліни, потребою реформувати й перебудувати світове й національні суспільства та переосмислити їх науковий аналіз.

Гендерні дослідження виникли не на порожньому місці. Їх неможливо розглядати поза тими дослідженнями, які їм передували. Досить довго в системі наукових досліджень особливе місце відводилось вивченню становища й статусу жінки, як історично найбільш дискримінованої й такої, що перебуває в нерівному становищі порівняно з чоловіком. Цей напрямок дістав назву “жіночі дослідження”.

“Жіночі дослідження” засадничо відрізнялися від тих досліджень про жінок, що фігурували в інтелектуальній традиції, зокрема у вітчизняній. Такі відмінності полягають у типі аргументації та методологічних можливостях пояснити нерівність становища, статусу та громадських позицій жінок і чоловіків. Традиційні дослідження про жінок не враховували владних відносин “панування – підкорення” в системі стосунків “жінка – чоловік” та не аналізували владних співвідношень у певній культурі, пов’язаних зі статтю. Вони не визначали причин становища жінок у реальній історичній практиці суспільного життя, ґрунтуючись на “гендерно нейтральній” моделі їх опису та пояснення – “жінки в революції”, жінки і колективізація, “жінка в Другій світовій війні” тощо, вивчаючи їх рядоположно, поруч з іншими соціальними чи демографічними групами та не розглядаючи специфіки становища жінок порівняно з останніми. Часто такі дослідження, особливо в царині культурології, філософії та літературознавства, зосереджувалися не так на аналізі, як на оцінках жінки – як “святої” чи “блудниці”, “фатальної жінки” тощо й акцентували увагу на її уявних чеснотах або таких же уявних поро-

ках. Така традиція наукового розгляду зумовила появу нових підходів, що втілились у “жіночих дослідженнях”.

Жіночі дослідження – напрямок наукової діяльності, спрямований на вивчення статусу й становища жінки на світовому рівні або в національно визначеному суспільстві в певний історичний час, при якому розглядається жіночий життєвий досвід у системі соціальної й культурної дійсності.

Жіночі дослідження стали джерелом і створили теоретичну базу для виникнення власне гендерних досліджень, які ведуть початок від 70-х років ХХ століття. З’явившись як новий етап у розвитку жіночих досліджень, гендерні дослідження заманіфестували перехід від вивчення специфічно жіночого досвіду до аналізу гендерної ситуації в певній країні, гендерних відносин, що охоплюють обидві статі. Виникнення та розвиток поняття “гендер”, який світова наукова громадськість нині чітко розводить з поняттям “статі”, яскраво ілюструє цю зміну. Жіночі дослідження все більше переростають у гендерні, які активно поширюються протягом 80-их та 90-их років, стаючи все більш багатоаспектними та активно залучаючи проблематику й методи різних дисциплінарних галузей соціо-гуманітарних наук.

Однак гендерні дослідження не можна трактувати лише як продовження жіночих. Поява гендерних досліджень як наукового напряму значно глибша. Бурхливий розвиток виробничого, політичного й іншого капіталу в другій половині ХХ століття вимагав зростання масштабів людського капіталу, розширення кількісних і якісних його можливостей.

Оновлення й реформування світової спільноти, національних суспільств і держав унеможлилювалося без наукового аналізу й рекомендацій щодо нового змісту гендерних відносин, які щораз більше починають розглядатися як базові. Подальші зміни й відповідні до них програми розвитку потребували вироблення наукових принципів гендерної рівності, на яких вони ґрунтуються й розвиваються. Передусім прогрес у суспільному розвитку потребував наукового аналізу поповнення й розширення нових джерел економічних і соціальних ресурсів, зокрема жіночого соціуму, нових форм їх організації й управління. З цього погляду гендерні дослідження виникли як соціальне замовлення новітнього успі-

льства, як відбиття відповідної організації соціального простору, потреба реконструювання індивідуального, родинного, суспільного й державного співжиття статей. Ці процеси осмислювались як економічні, політичні та соціальні перетворення світового й національних масштабів. В історичній практиці питання рівності статей дедалі стійкіше починає розглядатися як засадничий принцип демократичного розвитку суспільств, гуманістичного змісту їх політичної організації. Гендер починає набувати значення категорії, зіставної з категоріями “класу” та “раси”; все більш ув’язується з поняттями нації, політики, демократії, розглядається в зв’язку з мистецтвом, культурою тощо. Все це потребувало теоретичного пояснення та розроблення відповідної аргументації.

Предметом поглибленого вивчення й наукового осмислення стають цінності та життєві орієнтації чоловіка й жінки, розширення їхніх інтересів і виникнення нових потреб, оновлення характеру відносин між ними відповідно до оновлення світового простору, нові підходи до соціо-статевої культури й формування ними культурних реалій сучасності, розширення індивідуального життєвого простору самовираження, а також поглиблення інтересу до визначення й творення майбутнього з урахуванням гендерної перспективи.

Гендерна теорія виникла як сучасний науковий пошук паритетних і збалансованих відносин між статями, їх світового й національного співіснування на основі аналізу та переосмислення історії, організації громадського й приватного життя жінки і чоловіка, всієї соціальної культури як сфери формування життєвих стратегій індивідів відповідно до їхньої статі.

У *тематичному просторі* сучасних гендерних досліджень найчіткіше визначились чотири напрями:

1. гендер як засіб соціологічного аналізу;
2. розуміння гендеру в рамках жіночих досліджень;
3. гендер як культурологічна інтерпретація [1, 31-34];
4. гендер як принцип практичного реконструювання сучасного суспільства.

Гендерна теорія, одним із джерел якої є фемінізм, універсальна за змістом, обсягом і застосуванням.

Гендерні дослідження не тотожні теорії фемінізму. Остання, як система загальних поглядів, що дають змогу описати, розкрити й пояснити соціальний досвід людей, зосереджена на “жінці” як своєму об’єкті, її ролі та значущості. Головними аспектами фемінізму як теорії є: жінка як основний об’єкт вивчення соціального життя у певній історичній ситуації; жінка як суб’єкт у соціальному світі; фемінізм – як критичне ставлення до соціальних реалій з жіночої позиції та в її інтересах, а отже, і в інтересах людства.

Гендерна теорія вивчає соціальне життя обох статей, їхню поведінку, ролі, характеристики, спільне й відмінне між ними, соціальні взаємовідносини статей, розглядаючи світ порівняльно з позиції обох соціо-статевих груп. Вона спрямована як на теоретичну реабілітацію специфічно жіночого досвіду, що вже не може сприйматися як “екзотичний”, так і на те, щоб зробити “видимим” і жіночий, і чоловічий досвіди суспільного буття. Предметом сучасних гендерних досліджень є не лише жіноча суб’єктивність, а й порівняння жінки та чоловіка в реальному житті, у всіх їх проявах і сферах. Сучасні гендерні дослідження відзначають наявність не лише жіночого та чоловічого типів: крім них, предметом гендерного аналізу стає й гомосексуальний, гетеросексуальний та транссексуальний типи.

Гендерні дослідження також мають на меті пояснити відмінності всередині певного гендеру – між самими жінками, між чоловіками – й дати їм цілісну порівняльну характеристику залежно від становища – їх класу, раси, національної належності, сімейного статусу, місця проживання, віку, конфесійної належності, тощо, тобто передбачають порівняльний аналіз всього соціального життя людей з позиції їхньої статі. Загалом розширення предметного обсягу гендерних досліджень потребуватиме становлення нових критичних дискурсів.

Гендерні дослідження мають також значний практичний аспект. Щодо *застосування*, гендерна теорія виступає за зміни, перетворення в становищі й статусі обох статей, ставлячи реальні завдання створення суспільства гендерної рівності. Гендерна тео-

рія має також відповісти на питання, які перетворення необхідні для утвердження справедливості й гуманізму у відносинах між жінкою та чоловіком. Сучасні суспільства чимдалі нагальніше потребують деконструювання оцінок і усталених підходів до влади та власності, ідеології й культури, змісту їх функціонування з погляду відмінного “жіночого” та “чоловічого” бачення, розуміння ними справедливості, гуманізму, рівності, долаючи пріоритетність чоловічої позиції. Розширення кола прихильників гендерних перетворень стає характерною ознакою сучасності.

Отже, на сьогодні вже чітко окреслені систематизовані наукові знання з питань гендеру, спрямовані на пізнання суб'єктів – чоловіка й жінки, їхніх ролей, характеристик і зв'язків. Це дає змогу розглядати гендерні знання як *самостійну дисципліну*. Такому становленню гендеру як наукового напрямку сприяє його інституалізація в системі освіти й науки. Зокрема, гендерні дослідження набули статусу академічної дисципліни в американських та європейських університетах. Наукове дослідження й вивчення гендеру все більше поширюється в академічних та університетських центрах України, в яких вивчення гендерної проблематики було започатковане в 90-ті роки ХХ ст. й розвивається надалі. Нині можна відзначити зростання кількості українських гендерних наукових центрів, збільшення спеціалістів з питань гендеру, зростання кількості годин для викладання гендерної проблематики у ВНЗ, технікумах, школах тощо.

Поглиблення вивчення гендеру, розширення проблематики, її багатоаспектність порушує питання про назву науки й навчальної дисципліни у ВНЗ. Фахівці з питань гендеру активно дискутують щодо терміна, який якнайадекватніше відповідає суті та змістові науки й навчальної дисципліни про гендер (що властиво для періоду становлення будь-яких наукових знань і їх вивчення у вищій школі). Такий пошук та ідеї окремих авторів свідчать, що назва “гендерні дослідження” зводить їх начебто до процесу або до результатів академічного доробку, певною мірою ігноруючи цілісність накопиченого в соціальній та гуманітарній науці. В сучасних умовах систематизовані дослідження гендеру називають по-різному. Крім усталеної назви, “гендерні дослідження”,

пропонуються й інші – “гендерознавство”, “гендерологія”, “гендергетика”. Розкриємо зміст пропонованого.

Гендерознавство визначається як система знань про соціальний статус жінок і чоловіків, їх взаємовідносини як безпосередньо у процесі самоорганізації та самоуправління власного життя, так і через громадські й державні структури, що зумовлені історично визначеним способом засобів виробництва та способом виробництва суспільного й індивідуального життя.

Гендерологія як основний предмет наукового вивчення розглядає гендерні відносини. Це нова для Східної Європи міждисциплінарна галузь наукових досліджень.

Гендергетика – термін, яким окремі науковці пропонують називати міждисциплінарний напрямок наукового пошуку – гендерні дослідження, який інтегрує часткові науки про людину, що вивчають гендер, виявляє загальні закономірності, тощо, і в рамках якого конструюється апарат для гендерних досліджень.

Отже, триває пошук найточнішої назви предмета, що оптимально відповідала б змістові систематизованих гендерних знань як цілісній навчальній дисципліні. Однак незалежно від назви, котра ще усталюється, теорія гендеру конституювалася як науковий напрямок і навчальна дисципліна і вже сьогодні потребує визначення *предмета*.

Гендер як система знань вивчає гендерну систему суспільства як сукупність взаємопов’язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й організаційно будуються відносини жінки й чоловіка, формується ставлення суспільства до проблеми статі, забезпечується реальна соціо-статєва рівність або нерівність, здійснюється завоювання й реальне утвердження гарантій прав, свобод, обов’язків та відповідальності жінок і чоловіків, забезпечення реальних можливостей їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Керуючись цим означенням, розглянемо зміст предмета гендеру.

Насамперед гендер виступає як *система*, що містить:

1. систему знань;
2. гендерну систему суспільства;
3. гендерні практики.

Як *система знань* гендер є комплексом соціально-філософських, соціологічних, політологічних, психологічних, культурологічних та інших теорій, що аналізують розвиток чоловічої й жіночої ідентичностей та суб'єктивності, становище жінки й чоловіка в суспільстві, систему чоловічого домінування, формування нормативних зразків “чоловічого” та “жіночого” в певній культурі.

Гендерна система суспільства – сукупність взаємо пов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й організаційно будуються відносини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендер як *система практики* охоплює всі форми практичної діяльності з гендерних перетворень. До них належать практика емансипаціоналізму як входження в середовище чоловічодомінантної системи, участь обох статей як рівних у прийнятті рішень, у формуванні гендерних стратегій і відповідних до них політик, творенні гендерного права. Така практика розвинулась у національних і міжнародних масштабах.

Інтеграційний характер практики розкриває праксеологічний метод її вивчення. Узагальнення гендерної діяльності в різні історичні періоди дає змогу аналізувати можливості гендерного розвитку, формувати розвиткові програми гендерних перетворень.

Через практику визначаються досягнення гендерної рівності з урахуванням відмінностей у життєвому досвіді, життєвих ситуаціях жінок і чоловіків, а також серед жінок як соціальної групи, і, отже, нейтралізуються системні прояви нерівності. Знання “дійсної” рівності статей визнає загальну та структурну природу нерівності. У ньому визнаються свобода від дискримінації та позитивні дії, спрямовані на утвердження рівності. Через практику можливе пізнання патріархатної соціальної практики, долання гендерної нерівноваги та маскулінного домінування в культурі.

В умовах сучасних перетворень в Україні, як і в усьому пострадянському просторі, практика гендерних відносин розкриває нові форми політичної, економічної та соціальної нерівності в термінах гендерної асиметрії, породжує експлуатацію потреб жіночої суб'єктивності.

Як будь-яка система, гендер тяжіє до розвитку через зміни та оновлення процесів. Діалектика розвитку системи гендеру передбачає прискорення темпів розвитку, його нерівномірність і нелінійність, що важливо враховувати при складанні планів дій, формуванні гендерної політики, гендерних програм тощо.

Гендер вивчається як *соціальний інститут*. Як такий він не є жорсткою системою й розвивається за принципом диференціації: постають нові різновиди гендеру, серед яких розглядаються чоловічий, жіночий та інші типи суб'єктивності.

Як соціальний інститут гендер має свої ознаки. Особливості гендеру як соціального інституту виражаються через:

- певну систему управління гендерними процесами;
- напрацювання власної системи функціонування й контролю відтворення гендерних цінностей;
- відтворення гендерної практики поколіннями людей;
- масштабне охоплення людей;
- задоволення базових потреб людини – біовітального, соціального та духовно-пізнавального комплексів потреб жінок і чоловіків;
- вироблення як спільних, так і відмінних гендерних цінностей та норм,
- напрацювання своєї матеріально-технічної бази тощо.

Отже, гендерні дослідження як теорія і як навчальна дисципліна є міждисциплінарним доробком. В їх творенні й розвитку беруть участь фахівці з різних галузей наукового знання, а також практики: політичні й громадські діячі, представники творчих професій, громадських об'єднань і рухів на підтримку рівності, прибічники правозахисної активності, тощо.

Гендерні знання апелюють до наук про людину в цілому, аналізуючи системи спеціальних знань, які не помічають специ-

фіки становища жінок і беруть за норму становище й статус сучасного чоловіка. Гендерний підхід трансформує систему загальноприйнятих знань, вказуючи на абсурдність теперішнього і майбутнього чоловічого панування як норми, і як норми – жіночої прихованої підлеглості. Він акцентує увагу на тому, що такий стан відтворюється концентрацією влади та власності у чоловіків і браком цього у жінок. Він наголошує на перегляді застосовуваної методології соціальних та соціогуманітарних наук і потребі створення нових методів та нових підходів. Не можуть претендувати на істину лише чоловічі знання й політика, а також знання про і для чоловіків. Світ мають пізнавати й перетворювати особистості, незалежно від їх статі.

Розглянемо основні методи, за допомогою яких формуються гендерні знання.

Теоретичний метод – основний у методології, який пов’язує сукупність знань, здобутих усіма методами, у концептуальне бачення проблеми. Теоретичний метод передбачає впорядкування знань про гендер на принципах логічної вибудови цілісної концепції та визначення місця цих знань в системі суспільствознавчих наук у цілому чи в рамках окремих соціальних або гуманітарних наук. Систематизація гендерних знань, логіка їх упорядкування й інтеграції ґрунтуються на потребі виявляти тенденції, напрями розвитку, систему зв’язків. Теоретичне конструювання гендеру може бути успішним лише в контексті вивчення всього суспільства, його структурованості й упорядкованості, формування та розвитку. Зараз фактично заново формуються знання про трансформований соціальний простір. Водночас за відсутності у системі цих знань знань про гендер неможливо дати відповідь на багато питань. Незалучення гендерних підходів гальмує розвиток окремих суспільствознавчих галузей, що, в свою чергу, стримує використання наукових засобів практиками для реальних практичних перетворень.

Теоретичний метод у гендерних дослідженнях дає змогу визначити коло наявних проблем та уточнити предмет вивчення, визначити належне місце гендерних знань у сучасних гуманітарних науках у цілому. Його застосування показує необхідність

переосмислити позірно гендерно нейтральне, псевдооб'єктивістське бачення в суспільствознавчих і гуманітарних дисциплінах, спростувати твердження про фемінізм і фемінологію як результат “жіночої науки”, виявити об'єктивні процеси в соціальній природі людського буття, його осмисленні науковою думкою, нарешті, порушити питання статі в широкому ракурсі соціальних проблем і тлумачити їх у наукових категоріях.

Загалом теоретизоване осмислення, як результат теоретичного підходу до гендеру, передбачає всебічний аналіз явища й тенденцій його розвитку.

Теоретичний метод вивчення гендеру дає змогу пізнавати тенденції й узагальнювати чинники соціального руху, запобігати й долати конфлікти та уклади найширшого діапазону – від сучасних до архаїчних, які визначають сьогодні лінію поступу.

Історико-генетичний метод становить процесуально динамічний підхід до розгляду гендеру. Ілюстрацією його застосування є, наприклад, виникла недавно гендерна історія. Основним предметом її дослідження є історія гендерних відносин та життєвого досвіду жінок і чоловіків. Стратегією такого напрямку є детальне вивчення й опис, зокрема, жіночого історичного досвіду, якого не визнавала традиційна історія, що забезпечило й висвітлення жіночої історичної ретроспективи, і новий погляд на історію цілих епох та країн загалом.

Історико-генетичний метод щодо гендеру може бути розцінений як гендерний вимір *історичного процесу*, тобто двоєдиний підхід до оцінювання історичних подій, ситуацій та діяльності в певний період життєдіяльності соціумів та її результатів, спрямований на розкриття подій і проблем з позиції участі, інтересів та потреб обох статей – і жінок, і чоловіків.

Історичний підхід до гендерних процесів сприяє розумінню багатьох змін і перетворень макроісторичного соціального життя та його зв'язку з певним національним. Він розкриває внески жінки та чоловіка, значення змін у їхніх відносинах для цілісної картини соціокультурних перетворень і трансформацій у їх історичному вимірі. Гендерна оцінка історичного процесу розширює ра-

курс розуміння ієрархії влади, функціонування власності та пов'язаних з ними історичними атрибутами. Гендерна історія прагне розширити розуміння соціальних відносин в історичному контексті, доповнюючи історичний підхід гендерним компонентом.

Соціально-психологічні методи вивчення гендеру передбачають вивчення соціально конструйованих жіночих і чоловічих ролей, відносин та ідентичності, статевих особливостей, психологічних характеристик тощо.

Застосування гендерних індикаторів та гендерних підходів як засобу соціально-психологічного й соціологічного аналізу розширює предметні межі цих дисциплін та робить їх самих предметом вивчення в межах цих дисциплін.

Соціологічні методи вивчення гендеру дають змогу визначати будь-які гендерні параметри, співвідносити їх з іншими соціальними характеристиками. Серед соціальних та гуманітарних наук найактивніше вивчає гендерну проблематику саме соціологія, в її межах нині сформувалась як самостійний напрям соціологія гендеру [2, 187; 6, 48]. На стику гендерної теорії з соціологією знаходиться розгляд багатьох проблем, серед яких: сімейні відносини, зайнятість і професійна діяльність, стратифікація, політична соціологія тощо.

Категорія “гендер” нині належить до базових соціологічних понять. Гендерний вимір соціального контексту дає змогу соціологічними методами описувати соціальні структури та практики, визначати місце і роль чоловіків та жінок у них. Соціологічні методи дослідження гендеру тісно пов'язані зі статистичними.

Статистичні методи гендерного аналізу передбачають введення й застосування показників, які відбивають ступінь справедливості розподілу та користування національними благами й послугами між соціальними групами в системі загальних досягнень країни або окремого її регіону з урахуванням гендерного чинника.

Гендерну статистику збирає й узагальнює державний орган. Чим більше гендерних параметрів закладається в збирання гендерної статистики, тим оптимальнішим є відповідне осмислення ситуації та її змін. Гендерна статистика потребує уважного аналізу, зіставлення, порівняльного комплексного підходу. Інакше

неможливо узагальнити цілісну гендерну картину в країні, в світі загалом. З гендерною статистикою тісно пов'язаний емпіричний метод.

Емпіричний метод дослідження гендеру має збагатити теорію про нього. Емпіричний метод засвідчує існування й значення факту, реальних подій, конкретних дій, наявність прояву кількісних і якісних параметрів при аналізі гендерних ситуацій. Гендерна теорія тлумачить, пояснює, узагальнює їх, дає їм наукове трактування. Цей метод розкриває позитивний і негативний досвіди гендерної діяльності. Він є основою для соціальних теорій гендеру, підтверджуючи правильність чи спростовуючи певні теоретичні моделі або схеми. Його застосування дає уявлення про реальні історичні зміни, засвідчуючи через певні параметри напрямки гендерного розвитку, його прогресивного спрямування або регресивних змін, підтверджуючи правильність рекомендацій щодо гендерних перетворень, конкретизуючи гендерні зміни в часі та в окресленому просторі.

Прогностичний метод при дослідженні гендеру зумовлений необхідністю давати відповіді на питання, що визначили б перспективу гендерного розвитку з огляду на гендерну ситуацію в країні в цілому. В нових умовах перехідного періоду нашого суспільства прогностична функція гендерних знань зростає. Можна констатувати, що теорія гендеру тільки формує парадигму, в межах якої уможливаються бачення й інтерпретація наявних гендерних відносин. Випереджальні знання з гендеру, як складники прогнозу соціального розвитку, зумовляють переосмислення змісту багатьох ключових категорій: соціальної культури, суб'єкта політичної влади, оптимальності й ефективності управління та організації, соціальної політики тощо. Ці категорії не можна буде розглядати, не вивчаючи гендерної культури, жінки як партнера в системі суб'єктів влади, не розглядаючи еліту через призму жіночого інтелекту й жіночого інтелектуального потенціалу України, гендерної політики як складового компонента всіх політик тощо.

Всі названі методи виконують свою роль у пізнанні й творенні теоретичних конструкцій гендеру. Проте не можна сформулювати суспільні проблеми без їх сукупного цілісного бачен-

ня, тобто без комплексного методу аналізу. Такого комплексного підходу потребує й проблема рівності жінок і чоловіків.

Комплексний підхід до проблеми рівності жінок і чоловіків (gender mainstreaming) як метод.

Комплексний підхід до проблеми рівності чоловіків і жінок – застосування всієї сукупності різноманітних методик і засобів в організації (реорганізації), поліпшенні, вдосконаленні й оцінюванні процесів прийняття рішень особами, які насамперед залучені до здійснення політики, щоб інкорпорувати проблематику рівності жінок і чоловіків у всі галузі життєдіяльності суспільства й на всіх рівнях управління ними.

Комплексний підхід зумовлений суспільною потребою пошуку розв'язання проблеми рівності жінок і чоловіків. 1986 р. прийнято Резолюцію про роботу Комісії ООН зі становища жінок, відповідно до якої було вирішено внести перспективні стратегії в усі програми соціально-економічного розвитку. Зокрема, Рада Європи створила Групу спеціалістів з питань комплексного підходу до проблеми рівності статей, які розробили концептуальні основи такого комплексного підходу, його методологію та методику. Комплексний підхід є новою засадничою стратегією досягнення гендерної рівності, що застосовується в соціальному і політичному житті країн. На відміну від традиційного підходу до політики, здійснюваної в інтересах рівності жінок і чоловіків, зорієнтованої на розв'язання тієї чи іншої специфічної суспільної проблеми, спричиненої гендерною нерівністю, відправною точкою для комплексного підходу є все суспільство загалом. Політичні дії в цьому напрямку організуються як процес врахування соціо-статевих розходжень у такий спосіб, щоб їхня рівність стала реальною [3]. Суб'єктами реалізації комплексного підходу для досягнення мети рівності статей можуть бути політики, державні структури, громадські організації, науковці та науково-дослідні інститути, лобістські групи, засоби масової інформації, міжнародні інститути, тощо.

Комплексне бачення гендерної тканини суспільства потребує логічного осмислення її як цілісності у всіх системах взаємо-

зв'язку та взаємодії чоловіка й жінки і наукового визначення тенденцій змін, розвитку, перетворень.

Відповідно, комплексний підхід у реальній практиці полягає в організації (реорганізації), поліпшенні, вдосконаленні й оцінюванні процесів прийняття рішень задля інкорпорування проблематики рівності жінок і чоловіків у всі галузі й на всіх рівнях за допомогою суб'єктів, залучених до здійснення політики.

Гендер, як явище багатогранне, потребує нових методологій і методик. Власне, він і сам є методологією для розуміння людини та її світогляду.

Гендерні теорії та відповідні гендерні стратегії ґрунтуються на тому, щоб інтереси й досвід жінок, так само як і чоловіків, стали обов'язковим критерієм при розробленні загальних концепцій суспільного розвитку, їх втіленні в життя, виконанні програм у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах, щоб жінки й чоловіки могли однаково цим скористатись, а нерівність була подоланою й не мала ґрунту для виникнення. У цьому сенсі гендерна теорія є особливим теоретичним напрямком у соціальних науках, зорієнтованим на формування й утвердження політики рівних, незалежно від статі, можливостей самореалізації людини в різних сферах соціальної практики. Впровадження гендерних підходів є питанням соціальної справедливості, вони необхідні для забезпечення рівноправного та стійкого людського розвитку шляхом вжиття найрезультативніших і найефективніших заходів.

Використана література:

1. Воронина О.А. Введение в гендерные исследования // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям “Валдай – 96”. – М.: МЦГИ, 1997.
2. Клецин, Александр. Дилеммы гендерной социологии // Гендерные исследования: Феминистская методология в социальных науках. – Харьков: ХЦГИ, 1998.
3. Комплексный подход к проблеме равенства женщин и мужчин. Концептуальные рамки, методология и ознакомление с “позитивным опытом”. Заключительный доклад о деятельности Группы специалистов по вопросу о комплексном подходе к проблеме равенства женщин и мужчин (EG-S-MS). – Страсбург, май 1998 г.
4. Коновалов С.А., Топаева М.Т. История гендерного неравенства / Учебно-методический комплект по курсу “Введение в теорию гендера”. Вып. III. – Алматы: Акыл кітабы, 1999.
5. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – СПб., 2002.
6. Успенская В.И. Феминистская критика современного социологического знания // Женщины. История. Общество. – Тверь, 2002.
7. Robin McKinley. Gender Analysis of Policy (Draft), Ministry of Women’s Affairs, New Zealand, 1993.

Розділ 2.

ПРОБЛЕМАТИКА СТАТІ: ВИНИКНЕННЯ ТА ГЕНЕЗА

Традиційна академічна філософія послідовно вилучала проблематику статі зі свого дослідницького поля. Це вилучення обумовлювалось тим, що обмежений у часі й просторі досвід, цінності та світогляд традиційних агентів філософського знання поширювались як норми і стандарти на все людське буття. Орієнтована на граничні універсальні категорії, філософська традиція обмежувалася есенціалістськими рамками в розумінні статі й статевих відмінностей. Отже, до кінця ХХ століття проблема статі перебувала поза межами теоретичної тематики й академічного філософування.

“Антропологічний поворот” у філософії ознаменувався критикою парадигми “раціонального суб’єкта” та відходом від есенціалістського розуміння людини. За цієї теоретичної ситуації у сферу філософського знання в ХХ столітті входять теми, що в класичній філософії знаходились на маргінесі теоретичного розгляду, зокрема й проблематика статі. У розгляді проблеми статі починає переважати антиесенціалістська тенденція, руйнування розгляду чоловічого та жіночого як фіксованих категорій і, нарешті, розуміння статі як гендеру, тобто як соціально-культурного конструкта. Таким чином були створені умови для принципово нових перспектив філософського осмислення статі, розгляду жіночого досвіду та жіночої суб’єктивності як того “іншого”, локального, яке має самостійне позитивне значення.

Актуалізація історико-філософських рефлексій щодо статі загалом і жінки зокрема виявляють, що ця тематика, будучи периферійною, маргінальною в контексті нагальних філософських питань – світу, Бога, людини, істини – тим не менше, наявна в роботах майже всіх повідних філософів. Зосереджуючись насамперед навколо соціальної проблематики, вона пронизує собою метафізику, етику, теорію знання – теми, що становлять серцевину традиційної філософії.

Егалітарні ідеї “Держави” Платона. Рефлексія новітньої європейської філософії щодо жінок, як і європейської культури загалом, бере свої витoki в античній культурі.

Не зважаючи на свій обмежений характер, антична демократія була чи не найбільшим внеском грецької цивілізації в історію людства. Однак античне розуміння свободи було таким, що включало значну кількість населення, передусім рабів. Воно не враховувало також і жінок, які хоч і не належали до класу рабів, але “не знали” свободи – цієї найвищої для античного громадянина цінності. Чітка демаркаційна лінія, що поділяла будинок грека на жіночу й чоловічу половини, поділяла все суспільство на вільних громадян – політиків, філософів, митців, воїнів – та всіх інших категорій негромадян, позбавлених як власне політичних свобод, так і будь-яких інших можливостей реалізувати себе в публічній сфері.

Загалом питання ролі й значення жінок у функціонуванні античного суспільства були неоднозначними. Першим мислителем, що поставив це питання на рівень філософської рефлексії, був Платон.

Погляди Платона на проблематику статі формувалися в доволі різноманітному соціальному й інтелектуальному контекстах. Радикальні ідеї щодо жінок, що їх висували в оточенні юного Платона, суперечили сильній соціальній традиції упередження щодо них. Це призвело до певних концептуальних розбіжностей між його “Законами” та “Державою”, де обстоюються радикальніші ідеї щодо статей. Ці розбіжності постають як результат двох концепцій походження жінок та їх природи і, відповідно, двох конфліктуючих поглядів на соціальну роль жінок. Зокрема, ієрархія моралі й раціональності, в якій жінка займає середнє місце між чоловіком і твариною, представлена в “Законах”.

З іншого боку, Платон вважав (і це відбито в “Симпозіумі”), що жінки й чоловіки мають однакову сутнісну природу і цінність, чому й доходив висновку, що вони повинні мати однакові освіту й ставлення до закону. У “Державі” Платон спеціально розглядає цю проблему. Єдине, що вирізняє тут жінок, це їхня

здатність до репродукції, однак це не повинно визначати різницю їхніх соціальних ролей: тобто адміністраторів слід призначати незалежно від того, жінки вони чи чоловіки. Але оскільки репродуктивні функції не вважали вторинною відмінністю, то, як це й показано в “Тімеї”, статева відмінність є результатом різної природи: жінки слабші за чоловіків (“Держава”, 455д.).

Ні в біологічній, ні в політичній дискусії не порушується питання, чому жінки слабші за чоловіків або чому їх вважають такими.

З одного боку, жінки й чоловіки створені подібними і мають ту ж саму сутнісну природу; статева відмінність тут не важлива та не має великого соціального значення. З іншого боку, чоловіки духовніші за народженням; статева відмінність є результатом вищості або нижчості природи і визначає відмінні соціальні ролі.

Ідея природної ієрархії статей в Аристотеля. Погляд Аристотеля на походження жінок і чоловіків викладений у його роботах з біології. На його думку, жінка з’являється на світ тоді, коли процес зростання ще не повністю укомплектований згідно з його природною моделлю. Отож особливість жіночого взагалі полягає в тому, що воно означене як дефективне чоловіче.

Аристотель трактує жіноче згідно з його загальною концепцією кінцевої мети. Телеологічна модель росту (телос – точка, у якій досягається кінцева форма і до якої істота спрямована від початку руху, тобто від моменту зародження) дає змогу мислителю вивчати всі природні феномени, зокрема й походження людини – чоловіка та жінки. В аристотелівських спробах науково проаналізувати процес зародження лежить біологічне припущення фізичної меншовартості жінок, бо вони не спроможні “виробляти” пневму, яка дає матерії форму. Чоловік, з цієї позиції, є кращим, тому що дає жінці, яка народжує, конечну причину існування та форму, образ, якого набуде істота, досягнувши повного стану.

У цьому процесі жінка забезпечує лише матерію, на підтвердження чого Аристотель пропонує порівняльний аналіз сімені та менструальної рідини, що й приводить його до висновку: жіноче тіло не здатне виробляти необхідне тепло, “пневму”, яка передає

зародкові як розум, так і форму (“Походження тварин”, 732а6–7). Аристотель не відкидає повністю участі жінки в цьому процесі. Обоє, і жінка, й чоловік, виробляють необхідну рідину, однак чоловіча “рідина” виробляє тепло, тоді як жіноча – ні.

Подібно Аристотель пояснює й народження дітей жіночої статі, а саме різницею умов, за яких чоловічому принципіві не вдається запанувати над жіночим. За Аристотелем, більше нащадків жіночої статі продукують молоді батьки, їх більше зачинається при північному вітрі або слабкому місяці – для всіх цих умов характерне низьке тепло, що й веде до народження дівчаток чи деформованих дітей, тоді як нормальне зародження та зростання людської істоти веде до зрілого чоловіка. Натомість у зародженні й існуванні жінок ця модель досягається не повністю.

Висновок Аристотеля, зроблений у його роботах про зародження тварин, такий: жінку можна зрозуміти як недорозвиненого чоловіка. Порівнюючи жінок з дітьми або хлопчиками, Аристотель стверджує: тоді як хлопчик має вирости й стати повноцінним чоловіком, жіночий розвиток вже має відхилення і жінка, отже, позбавлена такого потенціалу.

За головну рису, притаманну жінкам “від природи”, Аристотель визнає нездатність керувати, а отже, *природну підпорядкованість*. Жінка, оскільки вона не здатна керувати, повинна підкорятись. Інші риси, що від природи визначають жіночу стать, підтримують виконання цієї її основної функції підпорядкованості, зокрема й пасивність, тілесну слабкість, схильність до виконання домашньої роботи, покірну хоробрість, поміркованість і скромність (“Політика”, 1255в). Як стверджує Аристотель у “Політиці”: “Так і чоловік відносно жінки: перший за своєю природою вищий, друга – нижча, і ось перший править, а друга – підпорядкована. Цей же принцип з необхідністю повинен діяти і у всьому людстві”.

Ієрархічне розуміння світу Аристотелем, за якого соціальна ієрархія ґрунтується на біологічній, спонукає його до висновку, що держава, як соціальний устрій, є точним продовженням природного порядку й передбачає розрізнення й ієрархію у всьому,

що його породжує суспільство. Конституція держави подібна до структури організму, складеному з частин, які виконують різні функції: кожен робить свій внесок у виживання організму як цілого. Органічна природа полісу і сім'ї як його першої клітини зумовлює специфічні функції жінки: сприяти благу, в процесі чого жінка стає засобом і якого ніколи сама не може досягти.

Сильна ієрархічність давньогрецького суспільства, патріархальний характер грецької сім'ї та прихильність до біологізаторської концепції держави спонукають Аристотеля описувати умови, котрі підтримують такий порядок, як природні, і отже, незмінні. В сім'ї стосунки “раб – господар”, як і “чоловік – дружина” є частиною тієї ж самої організації. Функції всіх членів сім'ї спрямовані на досягнення спільного блага, що його визначає керівник сім'ї, чоловік.

Розглядаючи телеологічні погляди Аристотеля на процес зародження ієрархії і виправдання ним її, можна зробити висновок, що він є захисником давньоафінського суспільства, в якому жінок справді розглядали як нижчих істот, повністю залежних від чоловіків, не здатних зробити власний вибір у шлюбі чи майнових справах.

Аристотель описує соціальні умови, котрі підтримують ієрархічний порядок, як задані структурою природи і, отже, незмінні. Закладена, розвинута й аргументована Аристотелем концепція *природної відмінності* статей, що містить ідею природної підпорядкованості жінки, в міру розвитку та формування системи наукових знань змінювалась. Вибудувана ним система аргументів видозмінювалась, зокрема, в ланці поглядів на біологію й репродукцію. Однак сформульована Аристотелем ідея *природності* ієрархії статей, ґрунтована на цих біологічних аргументах, трансформуючись, проіснувала до кінця ХХ століття, періодично виникаючи як теза чи позиція теоретичних філософських, соціальних і політичних концепцій, зокрема Ж.-Ж. Руссо, і як складник політичних та повсякденних практик.

Ранньохристиянська реценція статі. Зміна панівних образів жіночого та чоловічого в античному світі відбулась завдяки

радикальній моральній революції, пов'язаній з християнством. Аналіз як євангельських текстів, так і практики ранніх християн свідчить про їх суттєву відмінність від попередніх традицій – античної й іудейської. Досягнення християнства щодо жінок є амбівалентними. Маючи потужне егалітарне ядро, в процесі організаційного становлення й догматичного розроблення воно все більше набувало патріархатних рис, властивих попереднім культурам, з яких воно виникало.

Християнські історики й теологи, зачіпаючи ставлення церкви та християнського вчення до жінки, наголошують на тому, що християнство було значно прогресивнішим і гуманістичнішим, ніж всі інші тогочасні релігії, пробудивши в жінок усвідомлення людської гідності й вимагаючи визнання цього від усього суспільства. І у вченні, і в організаційних структурах християнство мало значний егалітарний потенціал, який перевищував усталені норми культур, на ґрунті яких воно виникло. Заміна обряду ініціації (обрізання) хрещенням дало змогу жінкам стати повноцінними членами християнських общин, надаючи їм ті самі права, що й чоловікам.

Загальним контекстом цих змін є те, що в перші віки нашої ери в Римській імперії відбувається поступова зміна самосвідомості жінок. Цей період позначився розпадом родинних зв'язків і бажанням жінок відігравати самостійну роль у суспільному житті, що посилювалось деякими соціальними змінами (зокрема зростанням кількості працюючих жінок, насамперед прядильниць, які самі заробляли собі на життя). Багаті жінки, маючи значні кошти, за які будували громадські будівлі, прагнули відігравати провідну роль у суспільстві. Честолюбні прагнення жінок різних верств наражались на стійку традицію позбавлення їх участі в активному суспільному й політичному житті, в таємних релігійних чоловічих союзах тощо. Не дивно, що християнська проповідь знайшла відгук насамперед серед жінок.

Жінки відігравали значну роль у ранньохристиянських общинах і пропаганді християнського вчення. Є дані про те, що в ранньому християнстві жінки проповідували разом з чоловіками, виступали як пророчиці на християнських зібраннях (такий дар

мали, зокрема, дочки Філіпа Кесарійського). В еклезіях перших віків були також диякониси. Апостол Павел у посланнях римлянам згадує Фіву, дияконису “церкви Кенхрейської”, називає її своєю помічницею, простатіс (з гр. – заступниця, захисниця, покровителька, настоятелька) (Римл., 16:1–2). Згадки цілої низки жіночих імен серед ранньохристиянських діячів розвіюють сумніви в суттєвій ролі жінок у давній християнській церкві. Зокрема, Пліній називає двох жінок, схоплених для допиту, міністрає (лат. – помічниця, служителька культу).

У II столітті жінок позбавляють права на церковну проповідницьку діяльність, диякониси перестають належати до кліру і таким чином жінок повністю усунуто від посад у церковній ієрархії нормативного християнства, хоча вони й надалі відіграють значну, а іноді й провідну, роль в інших течіях. Наприклад, Тертуліан, нападаючи на еретиків, писав, що жінки сміють вчити, сперечатись, обіцяти зцілення і, можливо, навіть хрестити. Він особисто називає жінок, пов’язаних з неортодоксальними вченнями, зокрема пророчиць Прискілу та Максимілу, що супроводжували Монтана і на яких начебто зійшов Святий Дух. Жінки не лише пророчили, а й самі писали. В III столітті в кападокійській Кесарії виник рух, який очолила жінка. Відомо, що ця жінка проповідувала від імені Святого Духу (тобто була пророчицею), здійснювала головні християнські таїнства – хрещення та євхаристію. Сила її переконання була така, що до неї пристали місцеві диякон і пресвітер.

Ці приклади свідчать, що жінки довго займали провідне місце в тих напрямках християнства, які продовжували традиції харизматичних общин.

Керування жінок християнськими зібраннями в перші віки їх активності часто викликало негативну реакцію в суспільстві, де традиційно провідна духовна роль належала чоловікам: ранньохристиянські ідеї загалом були просякнуті думкою, що жінки нижчі від своїх чоловіків і це справедливо, оскільки вони створені з них. Вони несуть на собі тягар гріхопадіння і не заслуговують на довіру: їх говірливість і пристрасть до прикрас роблять їх небезпечними.

Тим, хто не спокушається, Павел пропонує надію на духовну рівність: “Бо ви всі сини Божі через віру в Христа Ісуса! Бо ви всі, що в Христа зодягнулися! Нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, бо ви всі один в Христі Ісусі!” (Гал. 3:26–28). Важко поєднати проголошення цієї духовної рівності з підпорядкуванням жінки, яке стимулюватиметься подальшими релігійними дебатами. Однак таке тлумачення відкривало можливості, яких не мали жінки в античності (за винятком неоднозначної позиції Платона), де вважали, що лише чоловіки здатні до споглядального – духовного, інтелектуального та морального життя.

Євангельська ідея рівності та її трансформація в роботах Отців Церкви. У другому столітті н. е. з поширенням християнства в Середземномор’ї на зміну егалітаризмові, що характеризував ранні етапи християнства, приходять жорсткі патріархальні структури.

Коли, два століття по тому, християнство стає офіційною релігією Римської імперії, ці структурні зміни теоретично обґрунтує теологія, яка визначає патріархальний устрій як порядок, створений Всевишнім, і стверджує, що саме божественний план визначив світ, у якому чоловіки панують, а жінки підкоряються.

Зокрема, передумовою християнського вчення про шлюб як знак Нового Заповіту була особиста свобода. Радикальне розуміння християнської віри в часи Отців полягало в тому, що для законності шлюбу вільна згода жінки була необхідною. Вільна згода подружжя необхідна для втілення подружніх прав, тобто чоловік і жінка по праву володіють один одним, і при розлученні відлучення від церкви є обов’язковим як для жінки, так і для чоловіка. Августин пише, що подружжя має взаємне право на тіло одне одного і чоловік не може дати обітницю стриманості без згоди дружини. На відміну від античної культури, християнський шлюб не визнає подвійної моральної норми і вимагає вірності не лише від дружин, а й від чоловіків [12, 323]. Проте, як свідчить історія, егалітарні тенденції раннього християнства не продовжились. Патріархальні практики іудейського та римського суспільств, де були написані Старий і Новий Заповіти, відбиті в

Біблії, надали соціально-історичним цінностям і звичаям знаку божественного одкровення. Християнство, хоч і з великими труднощами, адаптувало грецьку думку.

Саме ці дві культури – антична й іудейська – визначили християнську традицію, несучи в собі важкий тягар упереджень проти жінок.

Більшість Отців Церкви (видатні єпископи і теологи перших п'ятиста років християнства) перебували під сильним впливом неоплатонізму, радикально дуалістичної в цьому сенсі філософії, яка ототожнювала чоловіків з благом, а жінок – з темрявою. Зокрема, відтворюючи античний погляд на жінок, один із ранніх критиків християнства Цельс у роботі “Правдиве слово” пише: “Якби (Бог) хотів відправити (на землю) дух від себе, навіщо йому було вселяти його в черево жінки? Адже міг Він, маючи досвід створювати людей, і цьому створити (готове) тіло, а не вмішувати свій дух у таку нечисть” [7, 316].

З позицій неоплатонізму чоловіки репрезентують духовну реальність – Бога, душу, розум, яка є вічною й незмінною, а тому благом. Все те, що знаходиться поза духовним царством, тобто земне і матеріальне існування, є темрявою, злом. *Внаслідок своєї природи* жінки знаходяться у нижній царині. Між цими двома світами не може існувати серединного світу, вони антагоністичні. В досконалому світі всі люди були б чоловіками. А ще краще, якби взагалі не існувало поділу на стать. Статевий поділ – перша й найочевидніша ознака недосконалості світу, його фрагментованості. В ньому нема єдності, отже, він віддалений від моністичного Єдиного, в якому щезає фрагментація темпорального існування. В такому роз'єднаному й антагоністичному світі порядок зберігається через панування домінантної сили, зокрема вищої чоловічої сили над нижчою, жіночою. Подолання хаосу досягається завдяки контролю раціонального чоловічого начала над ірраціональним жіночим, і цей порядок існує від початку й до сьогодні.

Розглядаючи питання, пов'язані з жінкою, головну увагу християнські мислителі зосереджували на її створенні та призна-

ченні. Зокрема, важливим було питання: чи може жінка отримати благодать, чи не є вона гріховною за своєю суттю? Відповіді, своєю чергою, ставали основою для декларації її підпорядкованого становища. Їхні висновки ґрунтувалися не на емпіричних свідченнях жіночої поведінки, а на тлумаченнях неоднозначних текстів божественного походження.

Власне християнське вчення сформулювали Отці Церкви: Амвросій, Ієронім, Августин, – всі вони писали між четвертим і шостим століттями. Саме ці мислителі, а особливо Августин, розробили основи нової догматики, почавши важкий і нерівний двобій з тисячолітньою античною культурою. За доби патристики сильно зміцніли й поширились аскетичні тенденції, які, з одного боку, були наслідком стоїцизму, з іншого – їх надихали приклади крайнього аскетизму східних пустельників і відлюдників. У цих умовах стають поширеними вимоги цнотливості, а сексуальність стає найпершим знаком нечистоти. Поряд з тенденцією одухотворення тіла, а через нього й усього видимого космосу існувала тенденція необхідності постійно боротися зі спокусою, з демоном в тілі. В ранньоаскетичній літературі ця тенденція переважає.

Зокрема, в цілком платонівському дусі Амвросій висуває твердження, що духовна спадкоємність перевершує матеріальну. Як і Ієронім, він вбачає втілення диявола в жінці, порівнюючи її з пристрасстю (хиттю) і задоволенням. Якщо ж вона бажає спастися, відмовившись від тіла, то перестає бути жінкою: “Поки жінка існує для народження та виношування дітей, вона відрізняється від чоловіка, як тіло від духу. Але якщо вона бажає служити Христові більше, ніж світові, вона перестає бути жінкою і називатиметься людиною”.

Принципова відмінність жінки та чоловіка яскраво виражена в роботах Тертуліана. Перша, попри наявність безсмертної душі, асоціюється зі своїми тілесними, репродуктивними й лактальними функціями, другий – з вільною волею й здатністю вибрати між добром і злом.

Дихотомія духовного/матеріального та ієрархія статей у св. Августина. Попри зміни в способі мислення, що супроводжували перехід від античної культури до середньовічної, висловлені ідеї щодо жінок рідко бували оригінальними, найчастіше відтворюючи іншою мовою вже наявні схеми.

Нова релігія, будучи своєрідним синтезом греко-римської й іудейської культур, сприйняла сильні традиції мізогінії, характерні для іудейської та еллінської культур. Це потребувало як асиміляції, так і свідомої адаптації. Багато грецьких ідей християнські мислителі адаптували як частину біблійної мудрості. Як ми вже відзначали, від першого до п'ятого століття християнські мислителі, від Філона до Августина, синтезували біблейську інтерпретацію грецької філософії, зберігаючи строгу метафізику Платона. Концепція Августина була найвпливовішою до тринадцятого століття, його мислення охоплювало майже всі вчення стародавнього світу, які завдяки йому були передані Середнім вікам.

У роботах Августина, й особливо в “Традї Божому”, відношення духу й тіла є ключовим для розуміння відмінності між земним і небесним містами та місцем жінки в них. Два міста змішані в цьому світі, починаючи з людини, яка об'єднує в собі дух і тіло, мирські й духовні інтереси. Хоча земні установи виникають саме внаслідок гріхопадіння, це не означає, що всі тимчасові установи погані: в божественному світі все перебуває в гармонії. Громадські й домашні інституції є важливими в цьому сенсі і мають бути правильно організованими відповідно до субординації їх складників. У християнській родині батько має керувати своєю дружиною і дітьми так, як дух керує найправеднішою людиною.

Проте Августин виступає проти простої дихотомії тіла й розуму, які ототожнюються з чоловічим і жіночим, та протестує проти підпорядкування жінок на цій основі: його онтологія ближча до платонівського розрізнення вищої і нижчої частини духу. В цих концептуальних межах Августин намагається відкинути погляд, що жіночність за своєю суттю – злий феномен: як частина божественного плану жінка має існувати. На його думку, слід

розрізняти буквальне та символічне значення жінки. Августин стоїть біля витоків розроблення теології Церкви як нової Єви, стверджуючи, що жіночність є частиною спасіння. Ця теологія керується тим, що між чоловіком Христом і жіночою Церквою існує рівність у гідності.

У “Градї Божому” він відкидає думку, що воскресне лише чоловіча стать, бо буцімто Бог створив із землі одного лише чоловіка. Жіноча стать, вважає він, є не вадою, а природою [5, 546]. “Тих треба відкинути, хто заперечує, що наш Бог Ісус Христос мав Марію як свою матір на землі. Божий промисел виказав повагу до обох статей, чоловікові й жінці, і показав, що Бог турбується і бере участь у долі обох статей, з’явившись у світ чоловіком, народженим від жінки” [13, 358].

Августин приєднується до Олександрійської школи, яка, на відміну від Антиохійської, вважала, що Бог як духовна сутність не має статі. Якщо Бог є духом, то це означає, що людина може бути створена за його подобою лише в цьому сенсі, а оскільки дух не має статевої ознаки, то подоба Бога має бути притаманною всім, у кого є душа (як творіння Бога). У духовному служінні Господові обидва, і жінка, й чоловік, є рівними в своїй подобі до Нього, вони трансцендентні щодо гендеру, гендерних відмінностей. Однак, хоча обоє, чоловік та жінка, можуть дійти раціонального знання, єдиним, в чиєму образі воно символізується, є чоловік. Жінка ж повинна лише виконувати ті вимоги, задля яких створена: бути помічницею чоловіка. “Жінка і її чоловік разом є образом Бога, оскільки цілісна субстанція є одне. Проте коли вона береться окремо в своїй якості, згідно з якою розглядаємо жінку окремо, то вона не є образом Бога; коли розглядаємо окремо чоловіка, то він є образом Бога повністю, тоді як жінка об’єднана з ним в одне” [1].

Таким чином Августин формулює парадокс: саме та мета, задля якої жінку створено, є причиною її підлеглого існування, яке вона повинна подолати. Вийти за межі жіночого стану – тобто забути про визначення як жінки – проблема, якої не мають чоловіки, чия духовна доля “природно” відповідає їхньому призначенню.

Позиція Августина лишається амбівалентною. Він підтримує ідею Павла про духовну рівність, ставлячи жінок у межі розуму.

Проте попри добрі інтенції, власний символізм Августина суперечить його експліцитній доктрині статевої рівності. Платонівська метафізика, яка лежала в основі мислення Августина, працювала проти жінок. В практичних справах, які поширюються на сімейну й громадську сфери, вона має підпорядковуватись чоловічому авторитетові.

Усталення статевої ієрархії в філософії томізму. Тома Аквінський переглянув християнську ортодоксію, до чого стимулювало перевідкриття Аристотеля, чий погляд щодо жінок спричинили найбільший резонанс у добу Відродження.

Вплив Аристотеля від II половини XIII сторіччя позначився на трансформації мислення, яку цілком можна було б назвати революційною. Всіма сторонами цей вплив був прогресивним, відроджуючи поняття причини на противагу одкровенню, природи – на противагу божественному порядку. Проте в роботах Томи Аквінського ці протилежності об'єднуються. Він приймає ідею цілісної, всеохопної природи Аристотеля, але доповнює античну природу божественною ієрархією. Розробляючи цей підхід, Аквінат, подібно до інших середньовічних мислителів, з огляду на потребу мусив зачепити питання жінки як інтегральної частини цілої системи.

Відзначмо, що в цьому сенсі відродження ідей Аристотеля не було прогресивним, оскільки вдруге оживлювалась ідея природної жіночої вторинності й слабкості. Цю тему ще посилено одночасним відновленням римського права, яке закріплювало вторинний статус жінки. Аквінат став на захист ідеї Аристотеля щодо природного порядку. Було відновлене поняття ієрархії, в якому раціональне править матеріальним, а отже, відновлювалась антична ідея статевої нерівності.

Як Аквінат використовує філософську рефлексію щодо жінок в інтерпретації буття і якими постають відомі в християнстві образ і статус жінок відносно Бога та чоловіка? Аквінат фактично повністю приймає концепцію Аристотеля про породження, стверджуючи разом з ним, що жінки, як пасивніші, відіграють меншу роль, а народження жінок є результатом недосконалого

процесу. “Що стосується індивідуальної природи, жінка є дефективною і створеною поза шлюбом, для народження чоловіка потрібне зріле, активне сім’я, тоді як народження жінки виникає від дефекту активної сили або деяких матеріальних хвороб, або навіть від певного зовнішнього впливу, наприклад, південного вітру, який є сирим...” [10].

Проте жінки – не помилка: як частина божественного порядку жінка була створена богом для певної мети. Коли книга Буття розглядає жінку як помічницю чоловіка, то це і є утвердженням цієї мети. Природна функція жінки – продовження роду і її підпорядкування чоловікові – це не просто результат прокляття Єви, але функція, що випливає з природного порядку. Роль жінки, хоч і цінна, все ж менша відносно кінцевої мети людства, ніж чоловіча. Оскільки раціональність – це властивість духу, який є божественним творенням, телос, то функція продовження роду, будучи матеріальною, не може бути раціональною. Існує важливіша життєва орієнтація, ніж продовження роду, на яку спрямоване матеріальне життя. Чоловік призначений для значущішої життєвої функції – інтелектуальних вправ.

“Підпорядкування є подвійним. Один служить, інший користується ним для своєї вигоди: цей вид підпорядкування почався після гріха. Але існує інший, який названо економічним, або громадянським, через який той, хто вищий, використовує нижчих для їхнього ж блага, цей вид підпорядкування існував до гріха. Для забезпечення порядку в сім’ї необхідно, щоб одними керували інші, обізнаніші. Отже, управління жінкою є природним, оскільки в чоловікові переважає розум” [10].

Аквінат не менш пристрасно, ніж Августин, наголошує на першості духу над статевою ідентичністю в духовному царстві. Стосовно духу жінка не відрізняється від чоловіка (оскільки в багатьох випадках жінки діють краще, ніж деякі чоловіки). Але в світських справах в неї нижча мета, яка прирікає її на підпорядкування. Аквінат уникає властивого патристиці (платонічного) погляду на дух, ув’язнений у тілі, або саморозірваний дух, приймаючи аристотелівську ідею інтегрованішого тіла-розуму і уніфікованішого духу. Але висуваючи інтегральні та всепроникні аргу-

менти для обґрунтування підпорядкованого становища жінок, Аквінат ставить їх у ще гірші умови, ніж це зробив Августин.

Тоді як Августин постійно закликає жінок піднятися над своєю тілесністю, Аквінат більше схильний розглядати їх як результат тілесної будови. Тому для Аквіната зв'язок жінки й тілесності є радше реальним, ніж символічним, саме він дозволяє виконувати їй своє матеріальне призначення, але водночас є перепорою для духовної довершеності.

Загалом релігійна політика, значною мірою заснована на чоловічих теоретичних конструктах жіночої статі як небезпечної та схильної до гріха, не допускала велику кількість жінок, які відчували в собі покликання до апостольського життя. Однак, попри те, що ієрархічні структури були домінуючими в нормативному християнстві, егалітарні тенденції постійно проявляли себе і відроджувались у відповідній соціальній практиці різних еретичних рухів середньовіччя.

У видозміненій формі вони з'явилися у чернечому русі пізнього середньовіччя, зокрема в *жіночому чернецтві*. В цьому сенсі характерною є історія першого жіночого руху в християнській історії – Бегін, які створили для жінок своєрідну нішу релігійного самовираження і були групою відданих релігії мирянок, котрі не давали обітниць й не керувались встановленими монастирськими правилами, а підтримували себе працею своїх рук, спілкуючись зі “світом” і залишаючись безшлюбними. Цей рух розцвів у тринадцятому – чотирнадцятому століттях – часах, коли панівна ідеологія визначала для жінок лише дві долі – усамітнених черниць і домогосподарок.

Своєю свободою, економічною незалежністю та духовною творчістю, а також завзятою працею бегінки створили надзвичайно широку і контроверсійну нішу для вираження жіночої релігійності. Самі жінки, що обрали апостольське життя, не поділяли чоловічого ставлення до своєї статі як інтелектуально й морально слабкої. Вони бачили себе нареченими Христа та судинами Бога, сповненими духовною силою і дарунком мудрості. В діалектиці жіночого й чоловічого сприйняття гендеру в пізньому

середньовіччі необхідно враховувати, що ознаки статі, які так непокоїли духовних осіб, – імовірна жіноча слабкість і, відповідно, їхня потреба в обмеженні – не обов'язково властиві християнській релігії. Навіть у межах тотальної ідеологічної структури на кшталт християнства конструкція того, що утворює чоловіче й жіноче, що є прийнятним або небезпечним, з часом змінювалась.

Проблема статі в контексті ренесансного гуманізму. Протягом тисячоліття, від п'ятого сторіччя до доби Ренесансу, християнська релігія була єдиною ідеологічною системою, концептуальні рамки якої обумовили осмислення людських властивостей і мету людського буття. Не зважаючи на куртуазну традицію та культ Богородиці, образи жінок у Середні віки, будучи ланцюгом між античною й модерною рецепцією жінки, в релігійній формі зберегли та виразили ті стабільні і стійкі ідеї, які характеризували жінок як морально й інтелектуально меншовартісних і соціально небезпечних. Культ Діви Марії, цей парадоксальний образ ідеальної діви-матері, який періодично ставав популярним, мав лише відтінити нечистоту реальних жінок.

Євангельська ідея статевої рівності не була втіленою в реальність і фактично не мала стосунку до світського порядку, який виправдовував підпорядкування жінок.

На початку п'ятнадцятого століття відбувається певне поліпшення в рецепції жінок. На думку Агнеси Хелер, цей період є розквітом жіночої рівності, першою епохою, яка поважає жінку як повноцінну людську істоту. Саме тоді виникає новий інтерес до світських речей та приватного життя. Відродження вперше здійснює спробу свідомо впорядкувати домашній побут: постає рефлексія щодо організації домогосподарства, його обслуговування, спільного проживання, виховання, з'являються роботи про ведення домашнього господарства, великого значення набуває зовнішність, зокрема костюм.

Однак, попри раціональний характер культури Ренесансу, традиційні асоціації гендеру все одно існували, породжуючи неузгодженості в його концепціях. В епоху модернізму ієрархічний порядок, закодований у поняттях маскулінного та фемінного,

проявиться в *структурі політичного мислення*, на глибшому рівні значень, замаскованих під гендерно нейтральними поняттями.

Секулярна логіка аристотелівського вчення починала проникати в політичні й теологічні аспекти системи, яка не визнавала, що держава може існувати незалежно. Тобто нова політична думка сприймала також ідеї Аристотеля стосовно жінок і вносила ідеї статевої нерівності в ранні модерні теорії держави. Уже наступне після Аквіната покоління (Марсіліо Падуанський і Бартолус), розвиваючи поняття народного суверенітету, експліцитно *вилучає* жінок з числа громадян. Вони роблять це, керуючись ідеями Аристотеля та пізнішими найзначнішими коментарями римського права.

Ап. Павел, Аврелій Августин, Тома Аквінський – всі визнавали певну рівність жінок і чоловіків у тих питаннях духу, які вони вважали надстатевими, водночас говорячи про необхідність підпорядкування у світських справах. Але тільки-но світська думка роз'єднала світське, темпоральне та божественне, мислителі звертаються лише до тієї сфери, де нижчий статус жінок був завжди безсумнівним.

Політична думка, найяскравіше виражена в Ніколо Макіавеллі, посилює цю тенденцію, вводячи зло в публічну сферу як необхідність та попереджаючи про провалля між приватним і публічним, яке постане з розвитком капіталізму й відіграє велику роль у ліберальних ідеях захисту статевої рівності.

Ідея природної рівності жінок і чоловіків у Т. Гоббса. На початку XVII століття розпочинається загальний процес звільнення соціально-політичної філософії від теології, поступового згасання релігійної полеміки та секуляризації соціальних проблем. Природні, а за ними й соціальні проблеми бачаться як процеси, які можна вивчати через спостереження, логічний аналіз і дедукцію.

На відміну від соціально-політичної думки античності, на першому плані і логічно, й морально стає індивід. З позицій філософії XVII сторіччя зв'язки (суспільство) завжди були слабшими, ніж субстанція (індивід). Саме цей пріоритет індивідуального став найхарактернішою і найстійкішою ознакою соціальних теорій доби модерну та чітко відмежував їх від середньовічних теорій.

Погляди Гоббса на місце жінки в суспільстві обумовлювались як його загальнополітичними міркуваннями, теорією договору, так і специфічною формою теорії патріархату, разом з концепцією сім'ї, шлюбного права тощо. Для того щоб оцінити характер патріархальної теорії Гоббса, характерною рисою якого є материнське право та відсутність природного домінування чоловіків, як індивідів, над жінками, необхідно окреслити фундаментальні передумови його політичної теорії й розуміння сім'ї.

Найзначнішою проблемою політичного суспільства в Гоббса є проблема походження договору, який створює громадянські свободи та громадянське суспільство, що конститується не через часткові природні зв'язки королівства й батьківства, а через універсальні конвенційні зв'язки. На відміну від більшості прихильників абсолютизму, Гоббс вважав, що за своєю природою люди рівні як інтелектуально, так і фізично. Визначаючи людей як егоїстичних від природи, Гоббс відзначає проблему, що лежить в основі всіх угод: кожна людина зацікавлена порушити угоду, якщо це відповідає її інтересам. Ця проблема розв'язується завдяки наданню безмежної влади політичному монархові, який має право карати за порушення угод. Лише через егоїстичні інтереси люди погоджуються встановити владу, яка б їх охороняла та карала.

У контексті цієї політичної теорії Гоббс розв'язує питання виникнення батьківського права, тобто *патріархату* – того типу суспільства, яке стало домінантним у цивілізованому світі і яке невіддільне від виникнення держави, адже “більшість держав організували батьки, а не матері родин” [2, 209].

Держава може виникати двома шляхами: або індивіди приходять до політичних відносин через договір, або завдяки певній силі чи хитрості схиляють до бажаного способу дій інших. Це слушно й для стосунків чоловіків і жінок. У природних умовах жінка постає перед чоловіком рівною та вільною. Ця ідея принципово відрізняє Гоббса від попередніх мислителів, які наголошували або на вродженій дефективності жінки (Аристотель), або посилялись на її підпорядкування чоловікові внаслідок гріхопадіння.

На противагу прихильникам класичного патріархату, що обстоювали тезу про вроджене, природне право батька на дитину вже через сам факт її народження, оскільки є “принциповим агентом” креативності, Гоббс нагадує, що народження передбачає участь двох статей. На противагу Філмеру та патріархальній доктрині, ґрунтованій на тому, що політичне право виникає внаслідок батьківського креаційного права, Гоббс стверджує, що “кожна жінка, яка виношує дитину, стає матір’ю і господарем” [16; 119].

Логічним висновком Гоббса щодо виникнення громадянського суспільства є твердження, що обидві статі приходять до спільного життя лише вільно і що природне політичне право – це материнське право. Однак, на його ж думку, “ніщо не було швидкоплиннішим, ніж материнське право. Політичне панування материнського права швидко минає і поступається місцем батьківському. Кожен чоловік може мати сім’ю зі служниці та її дітей. Так материнське право скидається і на зміну йому приходять патріархальна “сім’я” [2].

Отже, на відміну від інших представників класичної теорії договору, які вважали, що шлюб встановлюється природно і шлюбні стосунки не є політичними, Гоббс цілком ясно показує, що шлюбне право не є природним. Воно виникає через первісний договір і тому є політичним правом. В теорії Гоббса шлюбний договір існує як частина цивільного закону.

На початку XVII сторіччя в Англії патріархатна концепція стає домінантним світоглядом. Це була повністю артикульована теорія, яка в патріархатних термінах виразно зачіпала всі соціальні відносини: король – підданий, батько – дитина, господар – слуга тощо. Слід зауважити, що, хоча розвинена політична теорія патріархату виникла в англійській політиці та політичній думці, яка її виражає, в бурхливому сімнадцятому сторіччі, але патріархатні ідеї можна знайти задовго до того, як їх систематизовано виражено в роботах сера Роберта Філмера.

Виділяють три історичні форми патріархальної теорії: традиційну, класичну та модерну. Традиційні патріархальні аргументи зводять всі форми відносин влади до батьківського права:

протягом століть сім'я й авторитет батька на її чолі були моделлю та метафорою політичного суспільства і політичного права. Традиційна форма патріархату, пояснюючи виникнення політичного суспільства із сім'ї, твердить, що суспільство з'являється разом із сім'єю. Вона виникла ще в античному Римі, де владу батька над сімейством розглядали подібною до правління над людьми. Сімейні владні стосунки в цій теорії є “моделлю” або “метафорою” інших відносин у суспільстві [18, 24]. Тут політичне право засвідчує своє походження з батьківського.

Представляючи законність королівської влади в термінах природних процесів, теоретики (зокрема єпископ Жан Боссьє) мусили доводити, що вона є спадковою, оскільки Бог робить вибір при народженні. Ця теза вимагала, своєю чергою, аналогії між політичною владою та “природною владою батька”, а також між благоговінням, з яким підданці мають ставитись до короля, і шанобливістю, з якою діти мають ставитись до батька.

Показовими щодо цього є погляди сера Роберта Філмера. Його головна робота “Патріарх або природне королівське право” написана на підтримку божественного права короля й містить критику теорії суспільного договору. Виводячи королівську владу з природного авторитету батька, Роберт Філмер наголошував, що людина не є вільною від природи, а скоріш за все створена підпорядкованою: “Кожна людина, що народжується, далека від того, щоб бути при своєму народженні вільною, і підпорядковується тому, хто її народжує”. Патерналістська влада батька та короля є очевидним фактом для всіх, хто може її бачити, і залишається незмінною, оскільки “завжди є й буде до кінця світу природне право верховного Батька над численними підданими”. Він доходить висновку, що “батьківська та політична влади є не просто подібними, а ідентичними”.

Патріархальна оповідь – це оповідь про породжуючу силу батька, який має креативну владу як над чоловіками, так і над жінками. Його креативна сила породжує суспільне життя і стверджує політичне право. Філмер не випадково посилається на владу Адама над Євою, оскільки класичні теорії патріархату декларували, що жінки і природно, й політично не релевантні чоловікам.

Загалом теорія патріархату добре пояснила одну очевидну істину: що патріархатна сім'я є універсальним інститутом, що сімейний патріарх є універсальною, авторитетною фігурою з величезною владою. Монархічна влада, заснована на патріархатній, узаконювала такий суперечливий соціальний інститут, як сім'я, пов'язуючи батьківську й монархічну влади.

Сер Роберт Філмер та інші представники патріархатного світогляду наголошували, що король – це абсолютний правитель, поставлений Богом батько своїх підданих. Ніхто не народжується вільним, навпаки. Кожен народжується підпорядкованим певній патріархальній владі. Згідно з теорією патріархату, кожен індивід має своє місце в суспільстві. Це місце не є справою індивідуального вибору, а визначається божественним провидінням Творця. Гоббс обертає соціальні зв'язки Філмера на свою протилежність. Цивільні батьки та господарі не є мініатюрними Левіафанами: адже якщо батьки були королями, то не могло бути королів з істинно монархічною владою.

Патріархат Гоббса став новою, специфічною, модерною формою, він конвенціональний, договірний і походить зі шлюбного права, або точніше, зі статевого права, тобто права статевої близькості чоловіків і жінок, яке в найбільш інституційній формі сучасного суспільства існує як шлюбне право.

Радикальний крок Гоббса полягав у тому, що, не заперечуючи патріархатної системи в цілому, він відкидає ідею “батьківського права” і природного походження патріархатного суспільства. Його патріархатна концепція має договірний характер. Гоббс розглядає сім'ю як договірне, конвенціональне, а тим самим “політичне” тіло, робить сімейне життя політичним відношенням.

Отже, патріархат постає суспільно створеною легітимною стратегією для конкретних владних відносин. Він є необхідним, але не природним.

Патріархальна теорія Філмера та її критика Дж. Локом.

Лок жив у суспільстві, де підпорядкування жінок було емпіричним фактом, і поділяв його сучасний погляд, що воно укорінене в природі. Бог постає в нього радше як пророк, а не як творець гендерної нерівності. За Локом, Бог просто встановив емпіричні

стосунки, які потім були пристосовані і посилені законами та звичаями народів. Він не порушує питання про необхідність логічного доведення тієї влади, яку чоловіки мають над жінками, а просто заперечує, що чоловіча влада існує завдяки божественному дарові. Йому не потрібно відкидати звичасвий характер такої влади, достатньо лише показати, що вона має людське, а не божественне походження.

Його опоненти ратували за знищення патріархатної основи монархії і розривали зв'язки між патріархальною владою та божественною політикою, але вони не спромоглися запропонувати зрозумілішу форму патріархатної влади як основний організаційний принцип правління та суспільства. Вони розвивали нову теорію людської природи, але не бачили, як її можна застосувати. Не зважаючи на критику патріархатної влади й аргументи теорії суспільного договору, ні Едвард Джі, ні Сідней, ні Томас Тірель, ні Джон Лок не припускали, що в договорі беруть участь усі без винятку.

Зокрема, Лок розглядає патріархат як історичне або антропологічне, а не моральне явище. На відміну від Філмера, що ототожнював моральні й історичні аргументи, використовуючи Книгу буття, Лок розглядав їх окремо. Він наголошує, що історія не є джерелом моралі: "...аргумент, яким доводиться, що те, що було, так і повинно бути, не має великої сили" [5, 2]. Він ґрунтує свою моральну теорію на новому розумінні людської природи і порушує питання, що їх не міг порушити теоретик патріархату Філмер: про роль і статус таких маргінальних груп, як жінки, слуги, діти. "Покора, якою дитина зобов'язана своєму батькові, не віднімає в неї права вступити в ту політичну спільноту, яку вона вважає придатною" [5, 2]. Про участь жінок у політичному суспільстві Лок фактично не пише. Він пов'язує право на власність із політичною свободою, отож жінки, що "за природою" підпорядковані чоловікам, які контролюють їхню спільну власність, вилучені з "політичного тіла під одним підпорядкуванням". Це дає підстави мислителів ототожнювати статуси жінок і слуг.

Хоча Локове твердження номінально стосується лише одружених жінок, реально всі жінки входять у структуру патріархату,

оскільки вони завжди перебувають під владою батька або чоловіка. Водночас Лок припускав наявність окремих інтересів у жінки, зокрема і в шлюбі, оскільки вони *можуть* мати окрему власність, яка не підпорядковується контролю чоловіків.

Загалом Лок визначав політичне суспільство як асоціацію вільних, рівних, раціональних індивідів, у яких є власність. Його тлумачення політичної рівності не ігнорує “природної” нерівності здібностей, заслуг і достоїнств індивідів, визначаючи, однак, індивідуальну політичну свободу чи політичну здатність як базову для всіх людей як представників специфічного виду. Хоча Лок ніде прямо не говорить про здатність жінок до політичної діяльності, його гносеологія, соціально-політична філософія та філософія освіти містять можливості для позитивної відповіді на це питання. Посилаючись на Книгу буття, Лок показує, що жінка має ту ж природну свободу і рівність, що й чоловік. Будь-які обмеження, що виникли після падіння, можна подолати через індивідуальні зусилля або поступ науки. Мало того, жінки здатні заробляти власною працею, мати власність та укладати договір.

Хоча Лок оминає в своїх роботах питання участі жінок у суспільному договорі, можливості їх участі в громадському житті, його погляди щодо жінок без сумніву можна вважати прогресивними для свого часу. Про це свідчить його філософія освіти, базовою тезою якої є рівна можливість для чоловіків і жінок навчатися, використовуючи свій розум. За Локом, розум обох, і чоловіків, і жінок, є чистою дошкою, на якій пише свої знаки досвід. Жінки мають інтелектуальний потенціал, який можна розвинути до вищого рівня.

Хоча Лок вважав, що існує “природне підґрунтя” для обмеження жінок, принцип індивідуалізму, покладений ним в основу його теорії, означав, що жінки мають свободу і здатні подолати свої природні обмеження. Лок надав жінкам всі характеристики індивіда, тобто права політичної участі, зупинившись, однак, перед наданням їм політичних прав. Як і в усіх теоретиків суспільного договору, його принципи були егалітарними, і імплікації його радикального індивідуалізму можна було б очікувати не лише щодо чоловіків, але й щодо жінок. Проте йому не вдається

цього зробити: як і його сучасники, він не був готовим довести свої принципи в цьому питанні до кінця.

Теорія статевого диморфізму Ж-Ж. Руссо: “раціональний” чоловік та “емоційна жінка”. В добу Просвітництва спостерігається докорінна зміна концепту жінки, яка була частиною тієї загальної трансформації уявлень, що характеризували настання історично нового часу. Це епоха виникнення сучасного індивідуалізму, глибокої зміни уявлень, пов’язаних зі способом життя, роботою й ідентичністю чоловіків, появи нового типу сім’ї, спричиненого новим розподілом праці та сімейного життя, розділенням єдиної до того сфери життя на дві окремі сфери – суспільну (публічну) сферу суспільної оплачуваної праці, яка стає цариною чоловіків, та приватну, домашню, яка перетворюється на царство жінки.

Суперечність між соціальним статусом жінок і концепцією людської природи ліберального мислення спричинила те, що протягом XVIII століття питання підпорядкованості жінок чоловікам, їх зумовленості природним станом речей чи результатом дискримінації протягом століть стали предметом постійного обговорення. Монтеск’є, Гольбах, фізіократи, автори “Енциклопедії” – всі ці вчені так чи інакше зачіпали проблему статі та жінки, через яку її репрезентували, висновуючи аргументи “за” і “проти” “природного” характеру жіночих властивостей і підпорядкування їх чоловікам.

І все ж у XVIII столітті новий дискурс статі найяскравіше виражено в працях Ж.-Ж. Руссо. Він засвідчив перехід від образу “вченої жінки” раннього Просвітництва, яка разом із чоловіком працює над культурними завданнями своєї епохи і якій відповідала відносно егалітарна модель раннього Просвітництва, до образу жінки чутливої.

Твори Руссо надзвичайно широко розповсюдились у Європі, сприявши формуванню тих типів “жіночості” та “мужності”, що увійшли як нормативні до європейської культури. Хоча Руссо не створив окремої теорії природи жінки і її ролі в суспільстві, все ж у багатьох його творах, передовсім в “Елоїзі”, “Листах Деламбера” й “Емілі” містяться ідеї, присвячені стосункам статей.

Використовуючи метод філософської антропології та тип аргументації, знайдений ним у сучасній йому еволюційній біології, Руссо стверджує: “Один повинен бути сильним і активним, другий – пасивним і слабким”. Ці принципи, за Руссо, диктує міжстатєва біологічна відмінність, яка відповідає спільній меті репродукції. Статєва відмінність праці, яка з’являється в результаті спільного проживання статей, не є для Руссо простим результатом кооперації, а віддзеркаленням суттєвої відмінності між людьми різної статі. Жінка створена так, що пасивність і несміливість є її “власною метою”, що передбачає дітонародження в межах сім’ї, єдність якої залежить цілковито від її поведінки. Природна несміливість і пасивність у статєвих стосунках формує жіночу скромність, специфічно жіночу чесноту, яка єдина може дати впевненість щодо біологічного батьківства її чоловікові.

Тому Руссо вбачав необхідним диктат стриманості й несміливості, повну доместикацію життя добродійних жінок. Згідно з природним законом, жінки покладаються на милість суджень чоловіків як заради себе, так і своїх дітей. Це заперечення моральної автономії жінок: сім’я, очолювана чоловіками, вимагала від жінок відмови від функцій моральної автономії без будь-якої зміни цього інституту.

Руссо вважає сім’ю соціальним інститутом, заснованим на природі розуму. На відміну від чоловічих, чесноти жінок у громадянському суспільстві зводяться до “природних”. У цивілізованому суспільстві чоловік повинен бути денатуралізованим і трансформованим; скромна жінка є формою необхідного зв’язку між вищими винаходами суспільства з одного боку, і природою – з іншого [8, кн. I, розд. 7].

За Руссо, соціальна рівність статей становить серйозну небезпеку громадській добродійності. Він вірив, що входячи в публічне життя, жінки чинять більше насильство над своєю природою, ніж чоловіки. З перспективи, котру він представляє, влада жінок, яку вони використовують, зваблюючи чоловіків і нав’язуючи їм свої стандарти, ґрунтується на природі статєвих стосунків, на нездатності жінок домінувати в тих сферах, які виходять за межі їхньої компетенції. Розглядаючи розумові здібно-

сті жінок, Руссо плутає соціальні артефакти з природними властивостями, брак освіти і можливостей розвитку з внутрішніми вадами, що зовсім не властиве йому при розгляді інших питань.

Ідея Руссо, що основою громадянського суспільства є освічені, морально й емоційно розвинені громадяни, становлення яких істотно залежить від сімейного виховання, обґрунтована в розробці нового концепту жіночості, викладеної передовсім у 5-ій книзі “Емілія” – цій енциклопедії освіти XVIII століття. Це, поперше, твердження про “природу” жінки, на основі яких робиться висновок про її підпорядкованість; по-друге – вчення про виховання, практичні рекомендації якого показують, як можна виховати в жінці бажані властивості; по-третє – образ ідеальної жінки, сцено якої освітлює щастя домашнього життя [11, 66].

На питання, чи належить жінка до істот людського роду, Руссо дає однозначну відповідь: в тому, що не стосується статі, жінка дорівнює чоловікові, тобто людині. В тому ж, що стосується статевої належності, вони різняться: коли чоловік виконує роль самця лише в певні моменти, жінка є самкою протягом усього життя до старості; її тілесна конституція, дух, характер і темперамент зумовлюються її статевими функціями.

Отже, Руссо ототожнює жінку зі статтю, тому при його подальшому аналізі не лишається фактично нічого, що об’єднувало б жінку та чоловіка. Для жінок добродійністю є те, що для чоловіків виступає як недолік, і навпаки. Відмінності між ними починаються з їжі – жінки схильні до вживання молока й солодощів – і закінчуються відмінностями в моралі.

Основа диференціації статей за Руссо полягає у виконанні “загальної мети природи” – продовженні роду. Слабка, пасивна й несмілива за своєю конституцією жінка в пошуках засобів існування свого та своїх дітей є повністю відданою чоловічій волі, його ставленню до неї. Щоб компенсувати свою слабкість, жінка повинна намагатися сподобатись чоловікові, який стане її господарем, і зробити для нього життя в домі приємним. Її життя, щастя й добробут залежать від того, чи вдасться їй сподобатись чоловікові та вгадати його бажання.

Статевий диморфізм найповніше формулюється в ідеях Руссо щодо освіти. Метою виховання дитини є розвиток раціональної, автономної особистості, яка у всіх діях покладається на свій розум. Проте це стосується лише однієї статі – хлопчиків; щодо дівчат діють зовсім інші правила, у більшості прямо протилежні. Головні риси, які слід розвивати в дівчинки – це терпіння, покоря, поступливість, м'який характер. Якщо Еміль повинен фізично розвиватись, на власному досвіді вчитись знаходити своє власне місце в світі, що є основою його самоповаги, то кінцевою метою виховання і навчання Софі є вміння подібатись майбутньому чоловікові. Вона має навчитись мистецтв: співати, танцювати, малювати, грати, але ні в якому разі не розвиватись професійно. Оскільки її жіночий розум не придатний для абстрактних міркувань, узагальнень та висновків, то “точні науки”, які Еміль вивчає вже з дитинства, є зайвими для неї, так само як і фізичні заняття.

На прикладі релігії й моралі Руссо показує, як треба вчити дівчинку. Оскільки через брак раціональних здібностей дівчинка не може самостійно розбиратись у релігії та робити самостійні судження, вона повинна отримувати готові рішення від батьків і чоловіка. Таке виховання, блокуючи всяку самостійність та інтелектуальну діяльність, перетворює дівчинку/жінку на істоту, для якої пристосування до інших людей, насамперед до чоловіка, стає внутрішньою потребою. Відмова від суб'єктивності стосується не лише мислення, але й психічної будови. Вона повинна навчитись відчувати волю іншого, а тому в дівчинки має бути небагато свободи. Її слід привчити відмовляти від власних відчуттів, проявів печалі, протесту, гніву: Руссо чітко пише, як цього можна досягти. Необхідно привчити її до покори, щоб потім вона стала звичною. Зі звичного підпорядкування до покори, яка потім перетворюється на м'якість, ніжність – такий шлях формування ідеальної жінки, яка в результаті цілковито позбавлена індивідуальності.

Руссо пише: “Жінка створена для того, щоб поступатись чоловікові і терпіти образу з його боку. Але хлопчиків ви ніколи не доведете до такої міри підпорядкування; внутрішнє почуття в них

піднімається і протестує проти несправедливості; природа не створила їх для того, щоб терпіти несправедливість” [9, 485-486]

Для дівчат таким же важливим, як витіснення й притлумлення власних почуттів, є відмова від власних бажань і потреб. Всі бажання дівчат – це “фантазії”, для яких існує лише принципове “ні” вихователя. Жінку взагалі постійно переконують, що вона повинна знайти власне задоволення в альтруїстичних вчинках. “Щастя добродісної дівчини полягає в тому, щоб стати щастям добродісного чоловіка”, – повчає Софі її батько; її задоволення – в щасті її сім’ї.

Ця модель сім’ї особливо ясно, на відміну від, наприклад, моделей Дідро і Лессінга, показує зрушення від патріархально керованої, проте в конкретно-життєвих виявах все ж інтегрованої навколо матері сімейної структури.

Отже, Ж.-Ж. Руссо, будуючи жіночі конструкти, відмовляє дівчаткам у важливих переживаннях, які сприяють утворенню автентичного почуття Его, та, з іншого боку, заохочує структури фундаментальної залежності, які, послідовно придушуючи основоположні почуття й потреби, виробляють ідеал самопожертви.

Жінка не тільки стає “іншим”, чимось зовсім чужим для чоловіка, не тільки визначається ним як “таємниця”. Для неї самої, яка залежить від побудованого на суперечностях чоловічого дискурсу, що, однак, претендує на визначення її суті, яка є проекційною площиною суперечливих чоловічих страхів і бажань, надзвичайно важко бути переконаною в самій собі.

Її сексуальність віднімається в неї, перетворюючись на інструмент сімейної законності, яка істотно нагадує успадкування майна. Тут виявляється інший аспект сім’ї – патріархальна організація майнових інтересів, яка зазвичай відступає на задній план за картиною добродійності та притулку “найніжніших природних почуттів”, вимальовуваною Руссо.

Добре знаючи жінок середнього класу, Мері Волстонкрафт передрікала, що Софі, така, як змалював її Руссо, буде неповноцінною істотою, калікою, шкідливою для свого чоловіка, а не його доповненням. Вихована на суворій дісті новел, музики, по-

езії та гарних манер, Софі стане створінням чуттєвим, рабою своїх пристрастей, не виявить ні розуму, ні осмислених дій у здійсненні подружнього й материнського обов'язків.

Еміль керує своєю сексуальністю за допомогою розуму, який вписує поняття обов'язку в поняття совісті; те, що він, спираючись на розум, стає господарем своєї пристрасті до Софі, остаточно перетворює його на вільну особистість. Оскільки ж розум жінки пов'язаний з її статевою належністю, вона не може піднятися до знання принципів і законів, її пізнавальні здібності пов'язані з почуттями. Натомість підсвідомим стримувальним чинником для жінки є страх перед вердиктом суспільства, сором, який материнська соціалізація міцно виробила в свідомості дочки. Для жінки не існує самовизначення, що вільно визнає закон, яке зробило б з неї етичну особистість.

Теза про дефіцит моралі, яка є важливою складовою частиною теорії Руссо, та імпліцитно виявлена в "Еміль", стане важливою в дискурсі про жінку в XIX – першій половині XX століть, особливо у Фрейда.

Як показали дослідження останніх тридцяти років, висновки Фрейда про дефіцит супер-Его, жіночий мазохізм, пасивність, брак нормального нарцисизму, здійснені ним на основі аналізу пацієнток через півтори сотні років після написання "Емілі", закладає Руссо в основу характеру Софі всією системою виховання. Те, що згодом почнуть розглядати як фундаментальне порушення структури суб'єктивності, яке перешкоджає розвитку самостійного буття жінки, насправді є не природним базисом, а імплементується соціальними практиками.

Рефлексія проблеми статі в Канта. Коперніканський переворот, здійснений Імануїлом Кантом у філософії [4], охоплює і проблематику філософської антропології, вчення, яке стосується знання людини, викладеного в систематичному вигляді. Оцінюючи Кантові антропологічні спостереження статі, слід замислитись над тим, чому філософ, що здійснив кардинальний поворот у розумінні філософії, істини, пізнання, не досить оригінальний щодо проблеми статі.

Розділ “Характер статі” його “Антропології з прагматичної точки зору” не лише репрезентує наявні стереотипи в суспільстві. Зважаючи на масштаб творчого доробку та критичний філософський талент Канта, ця проблема набуває особливого резонансу. Хоча ця тема є, безперечно, периферійною в проблемному полі філософії, Кант неодноразово звертається за неї і в докритичний період (“Спостереження над почуттями піднесеного і прекрасного”), так і в пізніших роботах (“Антропологія з прагматичної точки зору”, “Метафізика моралі”), і в приватному листуванні.

У роботі “Спостереження над почуттями піднесеного і прекрасного” помітний сильний вплив Руссо, що в становленні етичної філософії Канта зіставний із впливом Д. Юма на його критичний метод. Розділ цієї роботи, присвячений статевим характеристикам, цілком написаний у межах парадигми соціальної диференціації статей Руссо.

Феміністична критика філософії дуже багато писала про те, що чоловіки-філософи, розглядаючи проблему людини, під “людиною” – поняттям, яке визначало духовно-раціональну структуру, – розуміли саме чоловіка. Однак не менш справедливим є й протилежне: чоловік, набуваючи загальнолюдських рис, втрачає свою статево специфіку. Жінка ж, навпаки, сприймається й оцінюється насамперед через статеві ознаки, вона репрезентує статі як таку. Фактичною ілюстрацією цього є відповідні розділи в Канта. Їх назви “Про відмінність піднесеного і прекрасного в чоловіків та жінок” і “Характер статі”, здавалося б, мали бути релевантними щодо обох статей. Проте Кант майже не дає визначень чоловікам через статеві особливості. Небагато тверджень, що стосуються чоловіків, порівняно з твердженнями щодо жінок, доводять, що статі як таку Кант визначає через жінку.

Висхідним принципом аналізу Канта є ствердження природної сутнісної відмінності жінок і чоловіків. Якщо для середньовічної філософії сутність жінки визначалась знаковими репрезентаціями “тіла”, плоті, як уособлення гріха, то в епоху модерну, зі зміною мови та способів філософської аргументації (що все ж лишалися есенціалістськими) сутність жінки визначається через природне буття.

Для Канта зрозуміло, що статеві особливості існують не лише на біологічному (анатомічному) рівні, але й на рівні психічної організації, чуттєвої, емоційної, естетичної тощо структури. Аналітичними поняттями, через які Кант аналізує статеві відмінності, є естетичні поняття “піднесеного” і “прекрасного”. “Чоловіче” розкривається через категорію “піднесеного”, а “жіноче” – “прекрасного”. Хоча ці обидва відчуття властиві всім людям і визначають структуру сприйняття світу, зрозуміло, що їх культурна цінність не однакова.

Оскільки ідеї Канта щодо статі в роботах як докритичного, так і критичного періодів практично не розвинулись, є сенс розглянути їх у світлі загальних концептуальних принципів кантівської філософії. За Кантом, людина постає як єдність двох сторін: людина як емпірична істота (явище) підпорядковується суворій природній необхідності; і людина як трансцендентальна (річ у собі), а тому наділена свободою.

У класичній філософії XVII–XVIII століть людина визначалася насамперед як мислячий, наділений незмінними атрибутами, сформований природою суб’єкт, а дослідження суб’єкта обмежувалось аналізом правил розуму, які його визначають. З погляду Канта, як суще, людина є моральною й доброю, як явище – вона в силу власної емпіричної природи скоріше зла, ніж добра. Як феномен, емпірична істота людини є частиною природи та підпорядковується природним закономірностям. Однак завдяки турботі природи “в людині був закладений зародок розуму, через який, якщо цей зародок розвивається, людина призначається для суспільства” [4, 2, 441]. Розвиток і вдосконалення моральної свідомості і є розвитком культури.

Тут виникає певна суперечність: людина визначається через саму себе (через культуру), але зрозуміти суть жіночої статі можна лише через природну мету. За Кантом, такою природною метою для жінки, яка визначає її роль, є збереження роду. Саме цим визначається складніша тілесна організація жінки – мистецтво, яке вклала в неї природа: “В організацію жінки природа передбачливо вклала більше мистецтва, ніж в організацію чоловіка, оскільки природа наділила чоловіка більшими силами, ніж жін-

ку, щоб звести їх для самого тілесного поєднання і поєднати їх все ж як розумних істот заради її головної мети, а саме для продовження роду” [4, 6, 553]. Тут виникає один з численних парадоксів і суперечностей кантівської філософії статі: хоча природа вклала в жінку більше мистецтва, ніж у чоловіка, як природна, біологічна істота жінка менш досконала, ніж чоловік.

Кант визначає характеристики, що відрізняють статі, цілком у дусі Руссо: тоді як чоловік перевершує жінку в силі та мужності, вона теж має свої переваги перед ним: вона має *природний* дар подобатись чоловікам. Жінка за своєю природою, тілесною організацією є слабкою, і ця слабкість та турбота про збереження плоду породжують та вкорінюють у ній почуття страху, прагнення підкоритись сильнішій статі. І все ж найважливішим є твердження, що жінка ототожнюється зі схильністю, а чоловік – з розумом: жінка повинна панувати, а чоловік – правити, адже схильність панує, а розум править [4, 6, 561]. Непрямо, але заперечується, що жіноча природа пов’язана з розумом. Отже, сфера чистого раціонального буття представлена лише чоловіками. Жінки загалом є говірливими, сварливими, ревливими і мають нездоланну схильність панувати. Було б нерозсудливо й необережно дозволяти їм мати якусь владу чи авторитет у політичних справах, оскільки вони не є раціональними в строгому сенсі цього слова.

Хоча намагання Канта описати певну драматургію міжстатевих стосунків видаються досить неприродними, і вочевидь насправді вони значно відрізнялися від цих ідеальних уявлень про характер статей та їх ідеологічного навантаження, однак ці уявлення виявились надзвичайно стійкими і в наступному столітті не лише не похитнулись, а навпаки, посилювались.

Отже, місцем, де жінка адекватно виявляє свою природу і задовольняє свої схильності, є сім’я. Погляди Канта на природу сім’ї та шлюбних відносин є загальновідомими й породжують певні труднощі для його моральної філософії та філософії права. Провідним є погляд, що стать є ґрунтовно аномальною, в корені несумісною з гідністю людини та її цінністю як моральної істоти.

Експлуатаційна та дегуманізаційна природа статі узаконюється завдяки взаємності в моногамному шлюбі.

Важливо зазначити, що Кант не вважає статеві стосунки в шлюбі чимось менш тваринним, ніж позашлюбні стосунки чи адюльтер. Взаємність є просто гарантією для дружини, що її не розглядатимуть як рабину чи як майно. В полігамії або адюльтері жінка має нерівні з чоловіком права і таким чином її становище зводиться до служіння. Вимога взаємності не може перетворити статі на щось гуманне, вона може лише гарантувати рівну угоду для обох. Експлуатація жінки чоловіком дорівнює експлуатації чоловіка жінкою.

Кант чітко пише, що реальне становище жінок і чоловіків у шлюбі не є рівним, але він неоднозначний щодо того, чи укорінена ця фактична нерівність у природі, чи вибудувана суспільством. Для одруженої жінки немає підстав бути невдоволеною своїм життям; їй ні на що нарікати, якщо вона добровільно відмовляється від рівності і обирає підпорядкування в одній сфері задля домінування в іншій. Зважаючи на природну рівність, від якої жінки добровільно відмовляються, Кант посилається на більше благо, ніж рівність. Зокрема він стверджує, що жінки не мають у собі мети, а повністю реалізуються лише стаючи засобом для іншої, соціальної мети – єдності та злагоди сім'ї.

Загалом ідеологія *“характеру, властивого статі”* сформувалась не в селянському і не в робітничому, а в буржуазному середовищі, як далекосяжний наслідок реального розподілу суспільства на приватну, домашню сферу життя, з одного боку, та професійний світ – з іншого. Встановилась гендерна сегрегація, в результаті якої політичні, соціальні й економічні відносини стали сферою чоловіків, а *“домашнє вогнище”* – долею жінок. Домашня робота вперше стала суто *“жіночою”*, втратила свій виробничий характер, все менше цінувалася в суспільстві, зберігаючи й посилюючи традиційне підпорядкування жінок. Тепер чоловік ставав єдиним *“годувальником сім'ї”*, оскільки лише він приносив гроші, єдиний прибуток. Жінка, опинившись у ролі прислуги або *“прикраси”* свого чоловіка, представляла вже не саму себе, а професійний успіх чоловіка.

Головною роботою, в якій Кант викладає свої погляди щодо соціального статусу жінок і теорію громадянства, є “Метафізика моралі”. Неправовому станові, в якому немає ніякої справедливості, що розподіляється поміж членами суспільства і який називається природним станом, Кант протиставляє громадянський стан, якому відповідає публічне право: система законів, створених для народу. Він виділяє три характеристики або атрибути громадян, невіддільні від їх сутності: свободу, рівність і самостійність.

При цьому статус активних громадян належить лише тим, хто є господарями самих себе і не залежить від волі інших. Тож “усі ті, хто мусить підтримувати своє існування (харчування й захист) не власним заняттям, а за розпорядженням інших (за винятком розпорядження з боку держави), не мають громадянської особистості, і їхнє існування – це ніби притаманність” [4, 4/2, 235]. Отже, жінки можуть бути лише пасивними громадянками: лише незалежні повинні брати участь у формуванні законів.

Кант висуває різні причини, через які жінки не можуть бути активними громадянками. Він говорить, що єдиною властивістю, яка вимагається від громадянина (маються на увазі, звичайно, дорослі чоловіки), є те, що він повинен бути господарем і мати власність (зокрема і якесь уміння, працю, мистецтво або науку) для підтримки себе. В цих умовах цілком імовірно, що жінкам не лише не вдасться бути активними громадянками, а й їх вилучать з цього класу від самого початку.

Сюзан Мендус, підсумовуючи аналіз кантівського поділу на активних і пасивних громадян, робить кілька висновків. Жінки зводяться до статусу пасивних громадян, і в “Метафізиці моралі” це виправдовується через критерій незалежності. Проте при детальнішому розгляді критерій незалежності перетворюється на критерій соціального статусу, і не зрозуміло, чому він має бути прийнятним. Навіть якби цей критерій був зрозумілим і прийнятним, ми не знайдемо в Канта чітких причин для вилучення жінок – вони *за визначенням не здатні до незалежності*. Це вилучення ставить їх нижче, ніж будь-яких пасивних громадян-чоловіків (слуги тощо), оскільки не припускає жодної можливос-

ті просуватися до статусу активних громадян. Отже, Кант не лише вилучає жінок з меж закону, але, що гірше, він не поширює на них поняття рівності, яке, як ми вже говорили, належить усім людям як суб'єктам.

Підсумовуючи, можна окреслити погляди Канта на природу і статус жінок так. Антропологія Канта становить класичний приклад есенціалістського розуміння статі, коли соціально-культурні характеристики беруться за сутнісні й незмінні. Кант розривається між вірою, що, з одного боку, жінки й чоловіки рівні від природи, але жінки відмовляються від природної рівності задля спільного добробуту в домогосподарстві, а з іншого – вірою, що жінки й чоловіки за природою не рівні і специфіка жіночої природи не відповідає рівному розподілові влади.

Це утруднення характерне для всіх індивідуалістичних теорій: конструюючи особистість як внутрішньо незалежну, вільну та рівну, вони пропонують атомістичну модель, що не завжди відповідає наявним типам соціальних зв'язків, зокрема таким, як сім'я. Він пропонує вибір між індивідуалізмом, який необхідно відкинути, і побудовою сім'ї як цілісної єдності на чолі з чоловіком, який головує, приймає в ній рішення та репрезентує її як єдина особа, промовляючи від імені бажаної атомічної єдності.

Отже, обґрунтовуючи підпорядкування жінки як дружини чоловікові через поняття природного закону, Кант не може відрізнити те, що соціально й культурно сформоване в його суспільстві, від того, чого вимагає розум, і приймає за диктат розуму культурно зумовлені чинники та звичайні умовності Німеччини XVIII століття, підносячи їх до статусу Вічної Істини.

Подолання статевої односторонності в філософії німецького романтизму. Відкидаючи раціоналізм просвітників, романтики зберегли з ним зв'язок, прагнення до загальної справедливості та рівності, погляд на природу як на благо. Поняття “природної людини”, а також осуд сучасності ґрунтується в романтиків на принципах просвітницької ідеології. І все ж “бунт індивідуалістичних інстинктів проти соціальних пут є ключем до розуміння філософії, політики, і почуттів – не лише того, що за-

звичай називають романтичним рухом, але і його послідовників аж до наших днів” [14, 701].

Без перебільшення, метою романтичного руху можна вважати звільнення людської особистості від пут суспільних умовностей та фальшивої моралі. При цьому знайомство з найближчим оточенням романтиків свідчить про те, що критика панівних поглядів на природу жінки та її місце в суспільстві значною мірою зумовлювалось безпосередньою участю жінок у літературних і філософських проектах. Без урахування цього неможливо зрозуміти низку ідей і власне духу романтизму. Ці жінки в своєму житті й дружбі, салонах і контактах, а в деяких випадках – у своїх листах, публікаціях і перекладах були не лише попередниками ранньої жіночої емансипації, але представляли нову модель гендерних відносин, яку надихали ідеї рівності, вільного кохання та взаємності.

Вирішальне значення в створенні атмосфери духовного спілкування мав так званий Єнський гурток німецьких романтиків, куди входили Фрідріх і Август Шлегелі, Тік, Новаліс, Шлеєрмер, Шеллінг.

Зосереджені на естетиці, романтики не зачіпали питань громадянських прав чи політичного статусу жінок, проте вони повстали проти одної з провідних ідей свого часу – ототожнення жіночості, природи та домогосподарства, вважаючи її несумісною з ідеєю Просвітництва – *всебічного розвитку всіх потенцій кожного індивіда*. Ця ідея Просвітництва означала необмежений потенціал самоосвіти, в якому всі наші людські здібності активізуються й розвиваються; тому фіксація на природній ролі та жорсткій статевій поляризації суперечила індивідуальному розвитку людини. Те, що нам здається обумовленим природою, насправді є здатністю людей до свободи – свободи виходити за обмежені рамки чоловічих чи жіночих цінностей задля спільної ідеї людства.

Ця думка кидає виклик будь-якій вірі в незмінну статево природу: Шлегель стверджує, що посилення на детермінантну владу природи несумісне з вимогами моральності чи краси.

Ідея, що природа закрила потенціал людського розвитку за тюремними стінами статевих ролей, робить абсурдною ідею сво-

боди. Самозречення, необмежене присвячення дружини іншим – те, що вихваляли багато письменників як найвидатнішу жіночу чесноту, насправді є сором'язливим запереченням незалежності, симптомом “абсолютного браку характеру” у жінок. Шлегель визнає, що ідеал чистої жіночості, з підкресленням невинності й безпорадності, служить ствердженню чоловічого домінування, раціоналізації бажання, що жінки *існують для* чоловіків. Це посилюється завдяки плутанині: часто не вдається розрізнити суттєві, конститутивні елементи від випадкових асоціацій. Таким чином у поняття жіночості вкладаються численні атрибути, які мають джерелом досвід і зумовлені конкретними обставинами часу та місця. Зокрема, “Люцинда” Ф. Шлегеля свідчила про радикальність мислення романтиків, яке відкидало ідеологію окремішності гендерних сфер.

Проте відхід від старої концепції статевих ролей був не таким повним, як можна було б очікувати. Особливий зв'язок жінки з домашньою сферою і її особлива ментальна й емоційна конституція не зникають зовсім, хоча вони більше не позначені нижчістю. Оскільки гендерні відмінності визнаються та вітаються як контрасти, що стимулюють протилежну стать, можна припустити, що любов діє на жінок і чоловіків по-різному. Шлегель доводить, що єдиним сенсом посилення на фемінність як есенціальну властивість жіночого характеру є те, що для жінки життя і любов є одним і тим же. Любов є, так би мовити, покликанням жінки, вона не здатна відчувати її лише як частковий інтерес чи почуття. Її любов є тотальною та самодостатньою й тому спроможна перетворювати життя чоловіка, надаючи йому смислової єдності. З іншого боку, вона отримує від кохання чоловіка вихід за свої власні межі – самосвідомість, знання, контакт із зовнішнім світом. Чи не є таке твердження поверненням до тієї ж ортодоксальності, якій романтики кинули виклик?

Романтичний ідеал незалежної жінки виходить за межі провітницьких ідей рівних прав і громадянства [15, 26]. Вони стверджують, що тоді як політична свобода дозволяла жінкам урівнюватись із чоловіками, романтики досліджували ситуацію, коли жінки могли виражати й розвивати свої *особливі жіночі риси*, які звільнюють чоловіків від пут умовних гендерних ролей.

Загалом романтики керуються дуалізмом душі й характеру – в душі міститься людина у всіх її можливостях, у шляхах, не пройдених, але можливих для неї. Характер – дійсність людини, розв’язання колізії між нею та зовнішнім світом, швидше за все компроміс між обома сторонами, печатка, назавжди відтиснута зовнішнім світом. Уособленням типу ідеальної людини для романтиків є андрогін.

Дихотомія чоловічого/жіночого та публічного/приватного в гегелівській філософії права. За Гегелем, людина є вищою та найцільнішою формою природного буття. Вона також є базовим елементом у реалізації розуму та свободи у всесвітній історії.

Подаючи жінок як представниць природи, а чоловіків як представників розуму, Гегель намагається через шлюб і стосунки між жінками й чоловіками знайти зв’язок між сферою природи та духу. Він розглядає ці сфери як цілком різні й неоднаково структуровані. Сфера природи характеризується циклічним повторенням, в якому всі елементи розташовані поруч і не пов’язані між собою. Сфера духу – це сфера розвитку, в якому елементи взаємозалежні і взаємодіють. Простіші явища, що належать до сфери природи, стають зрозумілими через прояви складніших явищ, які існують у сфері духу.

Ця прірва між природою людини як духом, розумом і природним інстинктом призводить до заперечення ідеї “природного порядку” як джерела порядку соціального. Це суперечність між людською природою як раціональною та людською природою як інстинктивною. Людське буття відіграє роль посередника між сферою природи і духом, між природним і соціальним. Ця амбівалентність у статусі буття людини як природної та самодетермінованої істоти руйнує будь-які спроби повністю розділити природне та соціальне.

Проте гегелівська концепція Духу, не зважаючи на її грандіозність, все ж не дозволила йому повною мірою вийти за межі “натуралістичної” концепції гендеру й помістити міжстатеві стосунки в соціальний, символічний і культурний світ.

За визначенням Сейли Бенхабіб, Гегель будує раціональну онтологію гендеру через низку логічних опозицій. З одного боку, він розглядає розвиток суб'єктивності й індивідуальності в контексті людського суспільства, з іншого – зводячи чоловіків і жінок до їх традиційних ролей, визначає специфічні гендерні відмінності як аспект раціональної онтології, що відбиває глибинну структуру духу. Жінок він розглядає як символічних представниць принципу партикулярності, безпосередності, матеріальності, природності, тоді як чоловіки репрезентують універсальність, опосередкованість, свободу та суб'єктивність.

Гегелівська політична теорія ґрунтується на теологічному припущенні щодо жіночої й чоловічої природи, які він розрізняє в термінах “аналогії форми і матерії, тоді як чоловіче забезпечує людську форму, жіноче служить посудиною, де визріває створений чоловіком гомункулус” [3, 165]. Як відзначає Джин Елштайн, хоча в Гегеля немає прірви між приватним і публічним, все ж їх він визначає в категоріях вищого і нижчого: “Обопільні, хай і асиметричні, взаємини між сферами вимагають сполучних зв'язків чи то посередників. Ці останні й забезпечують чоловіки в їхніх ролях братів, чоловіків, батьків і власників” [3, 166].

Експліцитне вираження “природної визначеності статей” в онтологічному сенсі дається далі, де стверджується, що одна стать уособлює розум, знання, свободу, інша – конкретну індивідуальність і почуття. Перша є владною й активною, друга – пасивною та суб'єктивною. Перша, чоловік, має субстанційне життя в державі, а в сім'ї він має інститут єдності, де живе суб'єктивним етичним станом почуттів. Жінка, з іншого боку, має субстанційну долю в сім'ї, і свої етичні норми визначає сама.

Для Гегеля життя чоловіка пов'язане з державою, наукою та роботою в зовнішньому світі.

Відділяючи себе від родинної єдності, чоловік об'єктивує зовнішній світ і захищає його через діяльність і свободу. Жіноча “субстанціальна детермінація”, навпаки, полягає в сім'ї, єдності та пієтеті до приватної сфери. Гегель зазначає, що жінки не є індивідами, принаймні не тією мірою, що чоловіки. Найприкмет-

нішим є те, що стосунки, в яких чоловік і жінка постають як духовно відмінні, містять саме ті аспекти, які визначають жінку як “меншу” людську істоту. Як Аристотель та Руссо, Гегель не лише наділяє жінок інтуїтивністю, емоційністю, а чоловіків – універсальністю, здатністю до концептуального мислення, “владністю та дієвістю”, але й вбачає в чоловікові риси, які визначають людину як вид взагалі.

За Гегелем, процес, через який гуманізується природа та конститується історія, є об’єктивацією людських цілей і інститутів у світі так, що світ стає місцем самовираження людини. Жінки, оскільки вони не можуть вийти за межі єдності, зі світу сім’ї в світ універсальності, та оскільки їхня діяльність відбувається в приватній сфері (репродукція, виховання дітей та задоволення емоційних і статевих потреб чоловіків), вилучаються з історично-конститууючої діяльності.

Це слід розуміти, що жінки не мають історії та примушені повторювати життєвий цикл.

Отже, жіноча природа, в якій домінують природні інстинкти, не освячені розумом чи духом, постає односторонньою. В системі Гегеля жінки виявляються нерелевантними розвитку розуму й історії, прогресу усвідомлення свободи і тому не мають цінності для політичної теорії. Мало того, в цій серії суджень вони виявляються ворожими суспільству, яке передбачає прогрес в усвідомленні свободи.

Як зазначає Джоанна Ходж, Гегель, зважаючи в “Філософії права” на очевидну біологічну відмінність жінок і чоловіків, в подальшому стверджує відмінність інтелектуальну та моральну, а потім переносить ці біологічні й інтелектуальні відмінності на відмінність між фіксованою природою та соціальними змінами, зводячи жінок до природної фіксованості, а чоловіків – до соціальної динаміки. Результатом є те, що змінні соціальні відносини постають фіксованими та природними. В результаті він зводить чоловіків і жінок до фіксованих незмінних сутностей: жінки прив’язані до повторювального циклу репродукції, чоловіки – до нескінченної динаміки соціальних перетворень. Проте гегелівський есенціалізм у розумінні природи статей призводить до суперечності: оскільки “природа” жінок і чоловіків є фіксованою

завжди, як і відмінність між ними, тоді як їхні відносини в суспільстві та в історії змінюються.

Отже, розрізняючи процеси, наявні у сферах природи та духу, Гегель стверджує, що жінки залишаються в пастці повторюваних і не спрямованих до розвитку процесів природної диференціації і лише чоловіки піднімаються до духовного прогресу в сфері духу.

Однак відмінність між природою та духом не зовнішня для їхньої природи: для Гегеля сфера природи є залежною від сфери духу. Ця ідея є ключовою в його розумінні історії як прогресу в усвідомленні природи. Люди стають дедалі вільнішими, все більше усвідомлюють свободу в результаті здатності втягувати те, що знаходиться поза ними, в сферу свого впливу, переходячи від природного детермінізму до самодетермінації. Проте до цього виявляються здатними лише чоловіки, через свою здатність виходити в світ, змінювати себе й визначати зовнішнє як предмет свого впливу. Жінки, як уособлення статичного рослинного життя, залишаються зв'язаними путами природи, нездатними контролювати навіть власні потреби.

Обмеження жінок рамками сім'ї є для Гегеля способом встановити відмінність між здібностями та структурою жінок і чоловіків, приписуючи жінкам самообмеження, яке чоловіки долають, виходячи в світ. Саме це ув'язнення відіграє вирішальну роль у збереженні статичності й непридатності жінок до публічного життя. Обмежуючи жінок і вилучаючи їх із соціального життя, політики, історії та свободи, Гегель залишає зміни й розвиток, самовдосконалення та славу для чоловіків.

Іншим боком цього отождолення природи з жінками є небезпека, що чоловіки повністю віддаляються від природи і репродукції, відчужуються від природи, перетворюючи її на ворога, якого треба завоювати й контролювати, відкидають власну людську природність і матеріальність, власну смертність. Ця відмова визнати людську матеріальність полегшує розуміння жертвності людського життя заради таких абстракцій, як єдність держави, в яких вони знаходять розраду власній роз'єднаності.

І хоча Гегель заперечує, що різниця між “чоловіком” та “жінкою” обумовлена природою, вважаючи їх частинами людського духу, він розглядає природу чоловіків і жінок як певну позаісторичну константу і, врешті-решт, йому не вдається показати, як історичний процес – в його концепції реалізації в історії свободи та розуму – виправдовує ту різницю між чоловіками й жінками, закладену ним в основу розуміння статі.

Те, по суті, дискримінаційне становище, в якому опиняються в Гегеля жінки, фактично існує лише в певному історичному контексті. Це моногамна статева практика європейської нуклеарної сім'ї, в якій жінка прив'язана до приватної сфери, а чоловіки – до публічної. Щоб виправдати таке становище, Гегель, визнаючи функціональну доповнюваність статей, змушений водночас апріорно приписати чоловікам певну зверхність.

Оскільки концепція особистості Гегеля пов'язана зі сферою права, з якої жінки принципово вилучені, виходить, що жінки не є правоздатними, а тому не є особистостями. Правовий характер шлюбу набуває деспотичного характеру завдяки тому, що одній його частині – жінці – не дозволяють входити в правову сферу з її власними правами. Щоб узгодити ці конфліктуючі ідеї, Гегель змушений розрізнити тип особистості жінок і чоловіків: лише особистість чоловіків є такою, що дає змогу йому розвинути у юридичну особу з правами та обов'язками.

Гегель вважає ці відмінності результатом природних дарувань, що не можуть бути випадковою різницею в освітньому процесі.

Він керується тим, що природні, біологічні відмінності обов'язково породжують ще й соціальні. Це перенесення природних статевих відмінностей на соціальні, інтелектуальні, етичні гендерні відмінності не є дивним для класичної філософії. Воно дозволяло Гегелю, як до нього Руссо та Канту, вважати чоловіків і жінок цілком протилежними соціальними групами, приписавши їм протилежні соціальні ролі й етичні цінності і в такий спосіб уникнути пояснення та виправдання.

Суперечність між чоловіками й жінками в термінах конфлікту людського та божественного закону в прозаїчнішій формі знову постає у “Філософії права” в зв’язку з працею та приватним правом.

Праця, правова регуляція та публічне визнання особливих колективних інтересів через гільдії і корпорації знаходяться в сфері громадянського суспільства, до якого, згідно з Гегелем, жінки не належать. Отже, виходить, що *домашня сфера не містить праці, тобто жінки не працюють*. Вони вилучені з правового процесу і не можуть шукати правового відшкодування своїх власних прав; вони не можуть утворювати корпорації, обстоювати й захищати свої колективні інтереси поряд з іншими інтересами, які конкурують у громадянському суспільстві.

Не визнаючи, що праця може бути наявною в домашній сфері, Гегель заперечує, що діяльність у цій сфері є необхідним внеском у добробут сім’ї. Обговорюючи в “Філософії права” питання сімейної власності, він конструює її як таку, що стосується тільки чоловіка як голови сім’ї. Отже, доля і добробут сім’ї залежать лише від уміння й удачі чоловіка – голови домогосподарства.

Опосередковано це призводить до *заперечення відмінності між жінками*. Справді, оскільки жінки залишаються в домашній сфері і не вступають у громадянське суспільство, в якому існує диференціація, важко сказати, наскільки можлива відмінність між жінками. Внесок жінок у домогосподарство береться як константа і тому він зовсім не визначений.

Зв’язок між працею, освітою та політичною участю, з одного боку, та між працею, власністю й участю у правовій сфері – з іншого, не допускає жінок до вирішальних механізмів праці, що призводить до їх вилучення з публічної та політичної сфер. Враховуючи, що праця, боротьба та філософська рефлексія є трьома видами людської діяльності, через які, за Гегелем, здійснюється процес руху від природного інстинкту до самодетермінації, вилучення жінок з усіх трьох приводить Гегеля до висновку, що вони не можуть мати ніякої користі від освіти. Остання, на його думку, полягає не лише в оволодінні численними ідеями та фак-

тами, але й у гнучкості та швидкості розуму, здатності переходити від одної ідеї до іншої, схоплювати комплексні та загальні відношення. Теоретична освіта, через яку індивід виробляє здатність висловлювати свої думки, вимагає також повноцінної участі в правових і політичних процесах, а тому також відкидається щодо жінок. Щодо них навіть заперечується засоби артикуляції незадоволення соціальним порядком.

Підсумовуючи наш огляд теоретичної рефлексії статі, зауважимо: до ХХ століття проблему статі не розглядали в філософії як тему, що заслуговує на окремішне та спеціальне дослідження. Почасти це пов'язано з тим, що сама антропологічна проблематика, пронизуючи філософську традицію, починаючи з Сократа, розчинялась в онтології, гносеології, етиці. Антропологічний поворот, здійснений на початку ХХ століття в філософії, також проігнорував той факт, що загальне поняття “людина” охоплює індивідів різної статі, які можуть мати відмінний життєвий досвід, систему цінностей і різний спосіб сприйняття світу.

Специфічний напрямок “філософії статі” на початку ХХ століття зосереджувався на відмінностях, вважаючи розбіжності в психологічній, емоційній, перцептивній структурах сутнісним вираженням статі. Ці відмінності, як вважалось, відіграють взаємодоповнювальну роль і обумовлюють різну соціальну практику жінок та чоловіків.

Соціальна роль жінки, як і особливості її структури, обґрунтовувались або посиленням на біологічні відмінності (Отто Вейнінгер), або, як, скажімо, в М. Бердяєва, християнською схематикою. І в першому, і в другому випадках відмінність жіночого та чоловічого цілком відповідала символічному рядові, де жіноче ототожнювалось з природою, емоційністю, тілесністю, а чоловіче – з культурою, раціональністю, духовністю. Зокрема, згідно з Бердяєвим, жінка – істота зовсім іншого порядку, ніж чоловік. Вона набагато менше людина, набагато більше – природа. Саме вона є носієм статевої стихії, вона вся стать, статеve життя захоплює її цілковито, “оскільки вона жінка, а не людина”. Це визначає її онтологічні та психологічні характеристики: вона є одностороннішою, ніж чоловік, не здатна до повноти буття, має мен-

ше відчуття особистості й більшу залежність від окремих психічних станів, вона схильна до істерії, їй постійно загрожує небезпека психічного розладу.

Не зважаючи на таку невтішну картину, прагнення жінок позбавитися такої односторонності філософ розглядає як спотворення істинної “природи”.

Ця концепція, можливо, в дещо пом’якшеному вигляді, існує й донині. З її позицій фемінність і маскуліність є сутнісними характеристиками, визначеними з точки зору віри в існування “істинної сутності” – кінцевої, незмінної, а тому такої, що створює певну людину або персону, а отже, визначає її – чоловіка чи жінку – на основі “трансісторичних, незмінних, вічних сутностей”.

Ця позиція часто призводила до непослідовностей і суперечностей. Зокрема, Фіхте, стверджуючи, що людська природа або сутність вибудовуються як свобода чи розум, зазначає, що вона пов’язана з характеристикою статі, оскільки виявляється лише в чоловікові.

Ці приклади показують, що філософські погляди на “універсальну природу” людини є суперечливими, щойно зачіпають таку конкретну індивідуальність, як жінка; філософський універсалізм виявляється не вільним від упередженості, і часто твердження щодо жінок є ідеологічними в тому сенсі, що, виражаючи та обґрунтовуючи історично обмежену позицію, вони претендують на об’єктивність та універсальність.

Ця ідеологічна заангажованість проявлялася різною мірою: від прямих тверджень про неповноцінність жінки та її обмежений характер, як у Аристотеля, Руссо, середньовічних мислителів, до пасивного відбиття підпорядкованого становища жінки в суспільстві. З цієї позиції можна інтерпретувати просвітницьку філософію від Декарта до Канта, в якій раціональність розглядається як домінуюча, сутнісна характеристика чоловіка, тоді як емоційність та естетичне сприйняття асоціюються з жінкою й відіграють другорядну роль.

При цьому раціональність, що асоціювалася саме з чоловіком (якщо спростувати її есенціалістське тлумачення як сутніс-

ної, природної характеристики саме цієї статі) відіграла значну роль у соціальному житті при переході до громадянського суспільства та політичної держави.

Оскільки в суспільному та соціальному житті домінували чоловіки, то раціональність не просто тлумачиться як суттєва людська характеристика, а асоціюється з чоловічими рисами. Домінантна роль чоловіків у суспільстві та в тих сферах суспільного життя, що вимагали раціональності, призводила до того, що її починають асоціювати з чоловічими рисами, а риси, які розглядалися як менш суспільно вартісні порівняно з нею – естетична чутливість, інтуїція, турбота (які Кант відносив до нераціональних) асоціюються з жінками.

Філософський універсалізм не заперечував, що ці риси є людськими, однак надавав їм вторинного статусу. Тож бачимо, що визначення “чоловічих” і “жіночих” характеристик як домінантних або підпорядкованих, сутнісних чи акцидентальних, є результатом пріоритетів певної історичної стадії соціального та політичного розвитку. Ті самі закономірності, які лежали в основі ототожнення раціональності й духовності з чоловічим началом, призводили і до розуміння цих характеристик не як суто чоловічих, а загальнолюдських.

Види діяльності, в яких домінували чоловіки, а саме політичну діяльність, управління, сферу права, виробництва законів, почали розглядати як сутнісно людські. Оскільки жінок було вилучено з цих сфер, їх розглядали як недостатньо повноцінних з позицій раціональності, а в низці теорій (Аристотель, Гегель, Фройд) – і з позицій моралі істот.

Демістифікація окремих ідей і концепцій минулого щодо становища жінки, сутності фемінного й маскулінного, взаємовідносин статей у суспільстві потрібна зовсім не для того, щоб визначати ці концепції як “жінконенависницькі”, хоча окремі ідеї цих робіт і дають підстави для такої оцінки. Об’єктивніший і глибший аналіз показує неоднозначність поглядів, а іноді й суперечливість висновків.

Докорінні зміни в соціальній структурі, в політичному житті, злам усталених стереотипів, характерних для минулого сторі-

ччя, поставили проблему гендерних відносин на рівень теоретичного осмислення. Певна архаїзація цих відносин, характерна для сучасної України, викликана своєрідністю соціальної та політичної ситуації, не спроможна протистояти загальним тенденціям. У цих умовах аналіз як історичної обмеженості й упередженості філософів минулого, так і їхніх інтуїцій щодо окремих сфер жіночого буття, мають не лише сприяти уникненню помилок минулого, а й допомогти піднести це питання до рівня належного теоретичного та філософського осмислення.

Використана література:

1. Блаженный Августин. Творения: в 4-х т.– К., УЦИММ-Пресс, 1998.
2. Гоббс Томас. Левіафан. – К.: Дух і Літера, 2000.
3. Елштайн Джін Бетке. Громадський чоловік приватна жінка. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2002.
4. Кант И. Сочинения в 6-ти томах. – М., 1963–1966.
5. Локк Джон. Избранные философские произведения. Т. 1-2. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960.
6. Платон. Сочинения, Т. 1-3. – М., 1968–72.
7. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М.: Изд-во политической литературы, 1990.
8. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду або принципи політичного права. – Port-Royal, 2001.
9. Руссо Ж.-Ж. Эмил, или О воспитании // Педагогические сочинения. Т.1. – М.: Педагогика, 1981.
10. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч.1. – М.: Эльга, 2002.
11. Эрих-Хефели Верена. К вопросу о становлении концепции женственности в буржуазном обществе XVIII века: психоисторическая значимость героини Ж.-Ж.Руссо Софи // Пол. Гендер. Культура. Под ред. Э. Шоре и К. Хайдер. – М., 1999.
12. Augustine, Psalm 127, 4 Nicene and Post-Nicene Fathers (Grand Rapids: Eerdmans), 607 (CFSL 41-42. 12).

13. Augustine. Good of Marriage, 6, trans. Charles T. Wilcox, Father of the Church, Vol.27 (New York: Father of the Church, Inc., 1955).
14. Bandello, Parte 1, Nov.26.
15. Diamond, Stanley. Platonand Defininion of the Primitive // Culture in History. N.Y.1966.
16. Hobbes, De Corpore Politico or The Elements of Law //The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury. London. John Bohn, 1841.
17. Okin S.M. Women in Western Political Thought. Nj.: Princeton University Press, 1979.
18. Pateman, Carole. God Hath Ordanied to Man a Helper / Hobbes, Patriarchy and Conjugal Right // Feminist Interpretations and Political Theory. Ed. By Mary Lyndon Shanley and Carole Pateman. – Cambridge, Polity Press. 1991.
19. Schlegel, Friedrich. Theorie der Weiblichkeit. Ed. W. Menninghaus. Frankfurt, Insel Verlag, 1983.
20. Sir Robert Filmer. Patriarcha and other Political Works of Sir Robert Filmer. Ed. Peter Laslett. – Oxford, Basil Blackwell, 1949.

Розділ 3.

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ

Концепція гендеру стала загальноновизнаним досягненням неофеміністського руху, що розгорнувся в 60–70-х роках на Заході. Цей рух, врешті-решт, змінив уявлення про зміст демократії, змусив побачити багатобарвність соціального простору. Визнання різноманітності соціальних явищ і суперечностей дозволило розпочати новий дискурс про наявність і можливість співіснування різних форм суб'єктивності. Неофемінізм почали оцінювати новими мірками – вільної людини, що в своїй ідеології прагне показати, в чому полягає несправедливість світоустрою щодо жінок та як її подолати.

До дискусії про сутність чоловічого та жіночого долучилися представники всіх наук про людину – біологи, психологи, антрополози, етнографи, філософи, психологи, соціологи тощо. Від середини 70-х років у західних університетах повсюдно стали виникати центри жіночих, феміністичних, гендерних досліджень. Головним завданням таких центрів стало дослідження та визначення особливостей жіночого начала, жіночих підходу та цінностей.

У міру розвитку цих досліджень науковці почали будувати свій аналіз, керуючись порівняльними характеристиками чоловічого та жіночого. Поняття “гендер”, застосування якого передбачало перехід досліджень з біологічного рівня на соціальний та відмову від постулату про природне призначення статей, стало ключовим.

До 60-х років ХХ століття всі дослідження гуманітарних наук були андроцентричними і здійснювали їх з позицій чоловічого домінування в суспільстві. Фемінізм першої хвилі увів жінку та жіночу проблематику у предметне поле цих дисциплін. Неофеміністський рух 60–70-х років запропонував новий дискурс. Почався активний пошук моделі рівних можливостей чоловіків і жінок. Рівень таких досліджень характеризувався передусім критикою сучасної суспільної науки, що заважає продуктивному виникненню нових відповідних дійсності знань про стан жінки

та чоловіка в суспільстві. Широке застосування концепції гендеру, гендерних студій і досліджень у країнах Заходу (Канаді, США, скандинавських країнах) відчутно вплинуло на еволюцію суспільних норм та уявлень про стосунки статей та призначення жінки.

Наукові дослідження стимулювали зміни в масовій свідомості в напрямку критики сексизму, для якого характерні:

- неувага до жінки, про яку згадують лише тоді, коли це вигідно для чоловіка;
- ідея про те, що в будь-яких проявах чоловік – це норма, а жінка – відхилення; чоловіча природа протиставлена жіночій.

Висновки фемінізму Другої хвилі торкалися пояснення подвійних стандартів у суспільстві. Невипадково М. Ейхлер у книзі, що має саме таку назву, *“Подвійний стандарт”*, написала: “Мета фемінізму – створити науку, відповідальну за поведінку всіх людей, – чоловіків і жінок. Не можна вважати поведінковою нормою чоловічу модель та на її тлі оцінювати модель жіночої поведінки. Жінка – суб’єкт історії та її творець такою ж мірою, що й чоловік. Слід розглядати дії не як такі, що усувають одна одну, а бачити їх як єдиний процес. Подвійний стандарт слід відкинути” [4]. Р.В. Лаграв у статті *“Дослідження фемінізму та жіночих студій”* (1990 р.) довів, що для діяльності жінок є два шляхи: перший – боротьба за свої права, наукові дослідження, критика офіційної науки, що відмовляє фемінізмові в науковому статусі; та другий – створення локальних груп, що проводитимуть національні й регіональні, а також міжнародні колоквиуми, випускатимуть спеціальні видання, намагатимуться об’єднати жіночий рух, уточнюючи при цьому термінологію феміністичних досліджень.

Попри суперечки щодо того, чи можна вважати жіночі дослідження прямим продовженням жіночого руху, а також теоретичну дискусію про характер зв’язку академічного фемінізму та практики жіночого руху, можна впевнено стверджувати, що перші курси з жіночих досліджень було запроваджено безпосеред-

ньо під впливом цього руху. У цей період теоретичний аналіз вважався найважливішою умовою соціальних змін, а дослідження пригноблення жінок асоціювалось, так чи інакше, з пошуком політичних і соціальних можливостей подолання нерівності в патріархальних та капіталістичних суспільствах. Тісний зв'язок теорії й практики був найголовнішим принципом розвитку цієї академічної дисципліни, зокрема в США, а політичний характер знання надавав їй особливо феміністського сенсу.

Поступово центром розвитку феміністичних ідей стають так звані “гуртки з підвищення самосвідомості”, в яких на основі психоаналітичної традиції (на ґрунті *case study*) переосмислюються стереотипи сприйняття та оцінювання різних ситуацій. З практики таких гуртків виростають, зокрема, спеціальні освітні програми для жінок та, зрештою, *women studies*, а пізніше, починаючи від 90-х років, дещо опозиційна до неї дослідницька дисципліна – гендерні дослідження (*gender studies*)

Дослідження жінок спочатку виникли в традиційних академічних, соціальних і гуманітарних дисциплінах: переважно в літературі, історії, філософії, соціології та психології. Викладання багатьох, дуже строкатих за тематикою та змістом курсів, було започатковано як офіційно, так і неофіційно. Перші феміністські вимоги були пов'язані з “додаванням жінки” до навчальних планів, посібників, підручників, видавничих каталогів. Дуже скоро стало зрозуміло, що підхід “додати жінку” в соціальне, філософське знання недостатній, оскільки жодна з традиційних дисциплін не могла представити вичерпну характеристику жіночої проблематики. В результаті було усвідомлено нагальну необхідність цілеспрямованішого розвитку самостійних програм жіночих досліджень, що принципово цілісно відбивали б та вивчали життя жінок на основі так званого “жіночого”, а не універсалізованого чоловічого досвіду.

Таке переосмислення стало початком усталених жіночих досліджень і переходу їх в університетські програми, де уможлилювалося здобуття знань про світ та людей у світі через міждисциплінарні та феміністські позиції, з жіночого погляду та з відповідної теоретичної перспективи. Саме така відмінність стала хара-

ктерною для програм жіночих досліджень, що, втім, поставило їх осторонь програм факультетів соціології, психології, філософії, економіки, історії університетських факультетів і департаментів.

Найголовнішою ідеєю цих наукових пошуків стало наголошення на тому, що світ можна дослідити не лише з чоловічої перспективи, а й, власне, з позиції жіночого досвіду. Коли пізнавальний досвід жіноцтва опинився в центрі процесу пізнання, це дало змогу порушити нові аналітичні питання, розвинути оригінальні теорії та здійснити суттєвий внесок у розуміння світу та людини в ньому.

На початку 80-х років відбувається інтеграція жіночих досліджень у вищу освіту в ряді країн, а також триває процес створення так званих “гендерно збалансованих навчальних планів” за допомогою введення нового знання про жінок у традиційні соціальні та гуманітарні предмети. Основною метою цього періоду була загальна інституалізація жіночих досліджень у систему вищої освіти.

Цей період дістав назву *мейнстріму* (*gender mainstreaming*) жіночих досліджень, а його основні зусилля були спрямовані на узагальнення всієї ідеології вищої освіти (зокрема, в США). Найсерйозніші програми відкривали дослідницькі інститути та центри, почали видавати наукові та популярні видання, журнали. Окремі такі інституції навіть набули статусу навчальних підрозділів і відповідних факультетів. В університетах розпочалось широке обговорення статусу жінок, явищ дискримінації в публічному житті та приватній сфері, гендерних упереджень (стереотипів), наявних у соціумі, літературі, освіті. Запроваджено спеціальні проекти та журнали, спрямовані на узагальнення жіночих досліджень, – “*Feminist Studies*”, “*Women’s Studies*”, “*Signs*”, “*Quest*”, “*Sex Roles*”, “*Women’s Studies Newsletter*”. Вперше було опубліковано антології з жіночих досліджень.

Другий період розвитку жіночих досліджень був пов’язаний з переосмисленням не лише ролі жінок у житті суспільства, а й самого принципу традиційної, дисциплінарної організації знання. Річ у тім, що гуманітаристика традиційно поділяється на дис-

ципліни. Деякі з них мають давню історію. Це зауваження справедливе щодо історії, філософії. Ціла низка інших – психологія, соціологія, економіка – почали розвиватися як самостійні науки нещодавно; сьогодні ж існують і розвиваються зовсім нові академічні дисципліни, як-от генетика, комп'ютерні науки, теорія комунікацій, персонологія тощо. Незалежно від часу існування в кожній з них є певний набір основ і положень, що мають непереборну силу істин та етичних настанов. Ці істини, уявлення та передумови стають для дослідника керівними, причому їх висновки та інтерпретації різні для жінок і чоловіків. Вони далеко не завжди відповідають жіночому досвідові та можуть викривлено пояснювати жіночу поведінку. Фактично таке вивчення світу починалося та триває з погляду чоловіків.

Своєю чергою, жіночі дослідження зосереджуються на жіночому досвіді та становищі, допомагаючи теоретично відтворити жіночий світ. Загалом жіночі дослідження стали не лише доповненням і виправленням предметного поля, методології, поняттєвого апарату тощо традиційних наук; вони перетворилися на нову самостійну академічну дисципліну, що вимагає від інших наукових галузей суттєвого перегляду їх основ і пояснювальної логіки.

Іншими словами, жіночі дослідження є спробою засадних змін в академічних дослідженнях за допомогою здійсненого в їх концептуальних межах наукового пошуку та відповідної методології. Саме як самостійна наукова галузь жіночі дослідження не тільки піддають сумніву основні методи та гіпотези традиційних наук, а й забезпечують цілісний погляд на світ за допомогою міждисциплінарної методології, що піддає сумніву сам факт розподілу знання на окремі, ізольовані дисципліни та такої, що дозволяє вивчити будь-яке питання всебічно, піддавши критиці одностороннє бачення предмета в традиційних науках та стимулюючи тим самим їх розвиток.

Традиційний науковий погляд, безумовно, досліджує не лише чоловіків, а й жінок.

Але в ньому наявні хиби, ілюзії та неточні висновки, які доводять, як мало й недостатньо ми знаємо про цілу половину людства – жінок. Одним із завдань, що постають перед дослідниками, стає пошук інформації про жінок минулого та сьогодення.

Кожна дисципліна застосовує специфічні теорії про побудову світу й особливі методи, що пристосовані для вивчення. Низку концепцій і методів взято жіночими дослідженнями з інших дисциплін, але при цьому вони були доповнені жіночим поглядом. Тут формулюються нові питання та переглядаються тлумачні моделі, виникають нові теорії й методи дослідження. Жіночі дослідження багато в чому використовують уже розвинені знаневі сфери, дістаючи засоби для відповідей на питання саме з них [11, 6-7]. Крім того, в жіночих дослідженнях багато питань формулюються вперше.

Для науковців, що працюють у царині жіночих досліджень, передусім найважливішим видається доповнити інформацію в потоці академічних публікацій різних дисциплін стосовно робіт, які аналізують життя й досягнення жінок. У процесі виконання цього завдання вочевидь стало зрозумілим, що основні поняття, якими оперують ті чи інші академічні дисципліни, не припускають можливості адекватного відбиття жіночого досвіду. Для того, щоб жінки опинилися в центрі уваги науки та соціальної практики, необхідно дещо змінити ті настанови та мову, що структурують наукове знання, зокрема й академічного рівня. Очевидне питання інституалізації жіночих досліджень у 1980-ті роки призвело до серйозних академічних дискусій, що тривають дотепер. Ці дискусії зачіпали питання доречності, перспектив розвитку жіночих досліджень як окремої дисципліни, на противагу ідеї дифузії нового знання серед традиційного. Невизначений статус жіночих студій, їх яскраво проявлений міждисциплінарний пошук поставив знак питання на самостійному характері таких досліджень, а також їх очевидній інтеграції з традиційними галузями знання – як то *жіноча історія, жіноча література, психологія жінок* тощо.

Водночас популярним став такий погляд: жіночі дослідження є основою для формування нових теорій і понять, що вивча-

ють жінку з нонсексистської перспективи, а тому можуть претендувати на роль і статус самостійної наукової дисципліни, а не просто фігурувати в рамках наявних. Аргументом на користь такого підходу стала та ж особливість жіночих досліджень – незольованість їх розвитку, що істотно посприяла їх перетворенню на поле для інтеграції багатьох галузей. Беззастережною особливістю жіночих досліджень стають власні концептуальні основи, крізь які уможлиблюється спосіб перевірки та перегляду, розширення минулих теорій.

Особливим спеціальним етапом розвитку жіночих досліджень став період середини 1980-х років. Він використовував принцип мультикультуралізму та був пов'язаним із продовженням реструктуризації навчальних програм у напрямку залучення досвіду меншин, більшої толерантності та чутливості до мультикультуральних відмінностей людей. Академічні програми жіночих досліджень критикували ті науковці-жінки, що належали до різних меншин – расових, етнічних, сексуальних тощо.

Відбулися серйозні перетворення теоретичної феміністської думки, що стала на позиції заперечення есенціалізму, характерного для визначення категорії “жінка”, та концептуалізувала множинні ідентичності жінок. Вони не могли бути зведені до категорій раси, етнічності, економічного й професійного статусу, роботи, віку, сексуальної орієнтації, релігії, національного походження та культури.

Починаючи з цього періоду академічний фемінізм далі розвиває все більш і більш мультикультуральну перспективу, намагаючись враховувати досвід жінок усіх рас, етнічних груп, соціальних прошарків і сексуальних орієнтацій. Стадія розвитку мультикультурального гендерного аналізу дала змогу піднятися на якісно вищий рівень у жіночих дослідженнях. Дослідники звернули увагу на існування різних жінок в аспектах раси, етнічності, класу, релігії, національності, сексуальної орієнтації, віку та обмеженості фізичних можливостей. Освітні програми стали втілювати дослідницькі принципи, що знаходились на перетині гендерних, етнічних, мультикультуральних перспектив.

Це сприяло перетворенню академічного світу на засадах толерантності, уваги до проблем різноманітності й особливостей людей. Ідеї та проблеми різних груп жінок суттєво розширили теоретичні межі академічного фемінізму, сприяли розвитку мультикультуральних теорій у цілому та практики вивільнення людей.

Разом із цими теоретичними підходами усталювалось і розуміння того, що всі дослідники так чи інакше є представниками різних рас, культур, соціальних класів. Репрезентуючи ці різні класи, етнічні групи, професійні інтереси та вікові групи, вони приносять різні інтереси й уявлення, що може утруднювати розуміння, змінювати дискурс, ставити перепони для досягнення консенсусу. Як наслідок такої диференціації та індивідуалізації інтересів, академічний “фемінізм перевизначається як ринок самодопомоги індивідуалізованих споживачів”; і в цьому разі “політики боротьби за рівність відправляються на дно” [1, 15].

Тим, хто вважає себе дискримінованим/дискримінованою за низкою таких ознак, – наприклад, за ознакою раси і статі, – важко зрозуміти однаковість жіночих інтересів. Показовим для жіночих досліджень цього етапу стало теоретичне осягнення свободи від расистського, етнічного або класового гноблення. Саме це перетворюється на істинний пріоритет.

У цьому контексті виникає й стає доречним центральний термін “гендер”, що одночасно фіксує новий предмет дослідження – варіативні стосунки статей у конкретному соціально-історичному ситуаційному контексті – і новий підхід дослідження, новий ракурс – намагання *зняти* ієрархічність гендерних відносин.

Процес формування мережі гендерних досліджень розпочався в 1980-х – 1990-х роках у країнах Західної Європи. Їх основними завданнями стає: забезпечити критичну перспективу дискусії з проблем жіноцтва, осмислити різнобарв’я феміністських підходів, а також важливість філософського осмислення категорії *відмінність* у сучасних феміністських дослідженнях; розвинути знання про розмаїття дослідницьких методологій у жіночих дослідженнях; сприяти усвідомленню філософських та етико-моральних аспектів, що виникають у ситуації дослідження жі-

нок; осмислити зміщення акценту в феміністській теорії та методології в напрямку філософії, здійснювати феміністську критику культурних досліджень тощо.

Проблематика гендерних досліджень містила проблеми ідентичності та репрезентацій, конструкції маскулінності та фемінінності в міжнародному масштабі; сім'ю, право та різні дискурси гендеру; гендер та простір; теорії інакшості (queer theory); рівні можливості; роботу й освіту; насилля та порушення прав; феміністський рух і феміністську теорію.

За період 1990-х років поступово по європейських країнах відкриваються дослідницькі організації, в назвах яких є термін "гендер". До своїх завдань такі асоціації долучають підтримку проектів у сфері гендерних досліджень, розвиток теорії етики, справедливості та демократії, розширення перспектив соціальної політики за допомогою дослідницьких програм, міжнародного співробітництва науковців, неурядових організацій, засобів масової комунікації, бізнесу та політиків. Проекти розробляються за такими напрямками: гендер та соціальна філософія; теорія етики, справедливості та репродуктивних прав; культурні конфлікти, колективні ідентичності й гендерні відносини; громадянство, мобільність, співробітництво; рівні можливості й освіта протягом усього життя; перспективи трансграничних форм демократії.

Основним принципом таких досліджень гендеру стало поєднання етики, теорії та прагматики. Гендерні дослідження набули міждисциплінарного характеру, долаючи традиційні рамки соціальних наук, широко використовували порівняльні (компаративні) підходи, наголошуючи на спільності й розбіжності між країнами та регіонами. Гендерні дослідження швидко диференціювалися за своєю структурою, характером і завданнями, хоча й мають зазвичай загальні теми та цілі. Дослідницьким дискусіям, обміну ідеями та результатами, досягненню нових предметних областей у цій царині наукового знання значно посприяли сучасні інформаційні технології освіти та викладання, наявні на час їх формування і становлення як нової дослідницької галузі.

Методологічною проблемою розвитку гендерних досліджень у Західній Європі постає питання про взаємовідносини жіночих досліджень, власне, в Західній Європі та Північній Америці. Контекст розвитку цих світових регіонів має свою специфіку. Для американських і європейських жіночих та гендерних досліджень характерне їх домінування під загальною назвою “західного фемінізму” на світовому ринку; однак воно “не зупиняє розвитку інших видів фемінізму в інших країнах та не звужує їх до варіантів західного... Навпаки, в різних країнах різні види фемінізму розвиваються всередині власних політичних культур та історій і змінюють, у свою чергу, західні моделі фемінізму” [1; 11].

Загалом становлення гендерної теорії поступово прийшло до розмежування з жіночими дослідженнями. Такі розбіжності і їх обґрунтування були спричинені видозміною предмета дослідження. Зокрема, замість однієї або двох статей у центр уваги гендерних досліджень потрапили п’ять: жіноча, чоловіча, гетеросексуальна, гомосексуальна, транссексуальна. Відбулися потужні зміни і в самій феміністичній методології. Академічний фемінізм розвинувся, політична практика також відчула видозміни.

З плином часу феміністська методологія есенціалізму перетворилася на різні форми постмодернізму. Характер таких видозмін відбився на переході *від логіки сутності (есенціалізм) до логіки різниці в гендерних дослідженнях*. Єдина субстанційна категорія *жінки* в жіночих дослідженнях перестала існувати як домінанта.

Основними причинами перетворення жіночих досліджень на гендерні слугувала усталена ідентифікація жіночих студій з фемінізмом. Навіть позбавлений радикалізму, він набував духу інтелектуальної й ідеологічної замкнутості. Його наукові пріоритети набули статусу константи, однак цей підхід дуже скоро обмежив себе, відмовивши в своїй території іншим дослідженням, не пов’язаним із суто жіночою проблематикою. В соціологічному контексті відносини між чоловіками й жінками отримали сконструйовану теорію маскулінності, маскулінностей, гендеростворюючих шаблонів або альтернативних моделей гендеру.

Гендерні дослідження заохочують до роздумів більше, ніж класичні традиційні феміністичні студії, бо вибудовують свою методологію на основі дослідження стосунків статей, їх взаємопов'язаності, припускають дослідження і жінок, і чоловіків.

Сучасні дослідники, як чоловіки, так і жінки, фахівці в галузі гендеру, заперечують нав'язування соціальних ролей, які начебто відповідають властивим лише жінкам або лише чоловікам рисам. "Ми заперечуємо ті оцінки, що фіксують передумови існування "маскулінних" властивостей, наприклад, агресії, і заперечуємо усталені наперед зрозумілі та визначені "фемінінні" якості, такі як, наприклад, співчуття. Будь-яка властивість може проявитися в будь-якої людини, і її треба оцінювати саму по собі, а не в термінах статі тієї людини, в якій вона проявилась" [8, 26-27]. Особливістю вибору предмета та об'єкта гендерних досліджень стає принциповий підхід до вивчення не статі як такої, а дослідження взаємопов'язаності статей.

У різних соціальних і гуманітарних науках поява гендерної проблематики знаменує їх оновлення в термінологічному та методологічному сенсах, безпосередньо змінюючи їх суттєві властивості: аксіологічний плюралізм у концепціях гендеру дає змогу зблизити різні науки на основі міждисциплінарності як принципу гендерних досліджень. У цьому сенсі філософія дістає унікальну змогу реалізувати закономірну тенденцію об'єднання політичних, психологічних, онтологічних і гносеологічних концепцій, що мали стійку тенденцію до розмежування ще на початку ХХ-го століття. Філософія гендеру виявляється не лише філософією статі, але й сучасним філософським порушенням питання про владу, суб'єктивність, співвідношення духовного й тілесного, специфіку сучасного наукового знання. Специфіка філософії гендеру полягає в тому, що вона, традиційно претендуючи на функцію метанауки, методологічної бази гендерних досліджень загалом, відмовляється від прескрипційного характеру реалізації цієї функції, намагаючись реально відтворити принципи поліваріантності й антитетичності філософського мислення.

На становлення епістемологічних засад гендерних досліджень теоретично вплинула передусім феноменологічна філосо-

фія Е. Гусерля; особливим зацікавленням М. Мерло-Понті проблемами свідомості та засобами презентації світу й самовизначення, ідея феноменологічного дослідження тілесного досвіду, смислу і значення Іншого, розроблювана Ж.-П. Сартром та М. Гайдегером.

Рух філософії ХХ століття від філософії модерну та філософського структуралізму до постструктуралізму та філософії ХХІ століття – це спроба одночасно подолати бінарний розгляд світу та дихотомічну побудову самої філософії. Вдало визначив таку ситуацію французький філософ М. Мерло-Понті, який зазначив, що найважливішим завданням метафізики ХХ століття є подолання її антитетичності як у пошуках відповідей на *вічні* філософські питання, так і в самій їх постановці.

Традиційна альтернатива загального й одиничного, індивіда та суспільства, можливості й дійсності, проекту та його реалізації, нового і старого, інтуїції та раціональності, віри й розуму, чоловічого та жіночого постає в новітній гендерній філософії темою історико-філософської критики, стосовно якої формується новий стиль філософського мислення. Це пошук третього безальтернативного шляху. В основі такого підходу лежить принципова відмінність всієї філософської культури, що розглядає людину, її світосприйняття та світ у тісному взаємозв'язку. Так чи інакше, проблема суб'єктивності й ідентичності суб'єкта постає як ключова. Вона охоплює проблему сексуальної ідентичності, але у філософському вимірі гендер – це безліч тем: національна, культурно-історична, вікова самоідентифікація суб'єкта. Ідентичність суб'єкта не може бути лише структурою або функцією, це щось фрагментоване. Саме в цьому висновку загальний дух філософії гендеру збігається з ідеями новітньої філософії в цілому, різних її видозмін, охоплює не лише філософський постмодерн, а й останні концепції аналітичної та феноменологічної шкіл. Основне теоретичне завдання полягає в тому, *як мислити різне*.

Пізніші концептуальні підходи репрезентували Дельоз, Дерріда, Фуко, Бодріяр. Вони поєднали в своїх концепціях подібні ідеї з проблематикою структурної лінгвістики й антропології,

психоаналізу, що суттєво визначило сам спосіб побудови гендерних теорій. Попри змістовну різнобарвність цих концепцій, всі вони представляли аналітичні дослідження суб'єктивності. Деякі з них не втрачають при цьому свого зв'язку з феміністичною проблематикою, інші – більшою мірою зорієнтовані на тенденції новітньої філософії.

До перших можна віднести Розі Брайдоті [3]. Вона успадковує теоретичні принципи французьких філософів М. Фуко та Ж. Дельоза і досліджує передусім систему владних відносин, які й формують основні характеристики суб'єктивності: визначеність її соціального статусу відносно структури влади – підкорення. Різниця подається завжди як розуміння “відмінність від”, тобто як відсутність будь-якої якості, наявної в іншого, тобто як другорядність. За Розі Брайдоті, панівний спосіб самовизначеності-ідентифікації саме такий – маскулінний за суттю. Брайдоті пропонує спосіб вивільнення жіночої ідентичності, що опинилася вбудованою в цю ієрархію визначень: *політичний проект номадизму*. Розі Брайдоті продовжує розвивати поняття з філософського світорозуміння, запропонованого Ж. Дельозом. Номадичний суб'єкт запропонований для позначення жіночої суб'єктивності та таких її рис, що дозволять залишити маскулінну ієрархію раз і назавжди. Номадичність (від грецького слова номас – кочівник) пропонує, з одного боку, принципову мінливість самого суб'єкта, а з іншого – можливість мінливості політики та політичної стратегії. Відбутися як номада – означає відбутися відносно *свого* місця, *своєї* ролі, *своєї* винятковості. Йдеться, зокрема, й про оригінальність мови, своєї мови: в цьому полягає гнучкість та активність самого способу спротиву ієрархії як методології.

До іншого ряду можна віднести Джудіт Батлер, яка вважає фемінізм продовженням висхідного протиставлення чоловічого та жіночого: “Гендер треба розуміти не як спрощене культурне нашарування значення на біологічно задану стать...; він належить також до дискурсивних/культурних засобів, за допомогою яких виконується й постулюється *сексуальна природа* або *природна стать* як така, що існує до дискурсу, що передує культурі, політично нейтральне тло, на якому діє культура”. Д. Батлер

вважає за потрібне здійснити своєрідну деконструкцію гендеру: критично розглянути його обумовленість владними відносинами. І, як наслідок, перейти до *множинних фемінізмів*, до плюралістичного підходу у власне визначеннях гендеру.

Гендер – змінна категорія, вона змінює своє значення. Самоідентифікація пов'язана не з суттю, а з поведінкою, що має принципово імітаційну природу й характер. Отже, проблема самоідентифікації є проблемою постійного пошуку коректного співвідношення форми імітації, символу, звуку та того, що відбиває перформативність гендеру. Батлер робить висновок, що *гендер – це процес конструювання ідентичності*, позначка культурного різнобарв'я. В роботі “*Gender Trouble*” [2] вона відзначає, що розподіл на *стать та гендер* пропонує радикальний розрив між сексуалізованими тілами та культурно сконструйованими гендерами. Це означає, що конструкція чоловіка не обов'язково має відношення до чоловічого тіла, те ж саме можна зауважити щодо конструкції жінки. Немає серйозної причини вважати, що гендерів має бути два, на думку Д. Батлер. Якщо сконструйований статус гендеру теоретизується як радикально незалежний від статі, тоді гендер сам по собі стає вільним артефактом, з якого випливає, що *чоловік і чоловічий* можуть досить легко позначати жіноче тіло, а *жінка та жіночна* – так само легко можуть позначати чоловіче тіло.

У такій логіці викладу знову постає питання про *стать*: а чи є в статі історія? А чи кожна зі статей має свою історію або свої історії? Якщо є історія виникнення двох статей, то чи можна говорити про природу статі? Цілком можливою стає ідея про соціально сконструйовану *стать* на кшталт гендеру. Висновок Батлер радикальний: за таких умов різниці між *статтю та гендером* взагалі немає. Жінки, навіть у множині, постають проблематичним поняттям, місцем для суперництва, причиною занепокоєння. Якщо хтось є жінкою, то це не єдине, чим вона є; тому поняття “*жінка*” не може бути вичерпним не тому, що долегендарна особистість переходить специфічні межі свого гендеру, але тому, що гендер не завжди встановлюється постійно й незмінно в різних історичних контекстах. Гендер перемижується з расовою, етнічною, сексуальною та

регіональною модальностями дискурсивно встановлених ідентичностей. В результаті унеможливується відокремлення гендеру від політичних і культурних перетинів, у яких він відтворюється й укріплюється.

Можна відзначити Джудіт Батлер як дослідницю, що характеризує гендер як маркер біологічного, лінгвістичного та/або культурного контексту.

Слід зауважити, що питання про природу й характер сексуальності в сучасній теоретичній думці, практиках і дискурсивних спробах пояснити її поступово переформулюється в питання про сексуальність як соціальний конструкт та його форми. Власне феміністське відокремлюється, відходить на другий план перед загальнофілософським теоретичним розумінням проблеми.

Ключовою проблемою філософії гендеру, як і всієї сучасної філософії, постає проблема нового засобу відбиття цього нового погляду, проблема тексту й мови, спроба побудувати мову, що пропонує різницю, або принаймні не припускає ієрархії. У Ж. Дельоза це перехід від молярного (подвійного) принципу розподілу до молекулярного, у Р. Барта – це теза про “кількість мов, що дорівнює кількості бажань”. Постструктуралістська критика мови пропонувала можливість протистояти відтворюваній ієрархії мовним структурам. Семіотичні теорії філософії гендеру формувалися як пошук відмінної від панівної мовної практики. За висловом Ж. Деріди, це одна й та ж система: “утвердження патернального логосу (...) та фалосу як суб’єкта привілейованого”.

Семіотичний етап формування суб’єкта, не контрольований усвідомленими стереотипами, символами, що виникають пізніше, здатний найвідповідніше, різнобічно відбити безкінечне, поліваріантне бажання, що, на думку видатного французького психолога Ж. Лакана, полягає в основі суб’єктивної ідентичності. Така теоретична позиція презентована М. Фуко, Р. Бартом, Ж. Лаканом: всі вони вважають царину несвідомого, царину тілесної експресії тією сферою, де суб’єктивне виражає себе якнайкраще. Від проблеми вираження в мові філософія гендеру закономірно переходить до проблеми вираження в найширшому сен-

сі цього слова. Репрезентативність тілесності стає сферою зацікавленості сучасних дослідників.

Семіотичний аналіз показав наявність бази для появи власне феміністського структуралізму. Цей перехід пов'язується з ім'ям Ю. Кристевой, Е. Сіксу, Л. Ірігарей. Приміром, в Е. Сіксу утопічна виразна мова дістає назву “жіночого письма”, на протиположності чоловічому, антитетично-раціональному. У Л. Ірігарей йдеться про принципову зміну символізму: однозначного на багатозначний. Строкатість використовуваних термінів по-різному засвідчує специфіку нового розуміння мови, в якій взагалі немає ключових понять як таких. Немає й таких, що засновують ієрархію.

Ю. Кристева вважає, що маргінальне феміністське письмо здатне змінити наявний устрій. Її концепція заснована на теорії двох типів надання значення й ідеї мінливості мови Р. Барта, що є проектом вивільнення ірраціонального, містичного – семіологічного – в самій мові. З цієї позиції різні варіанти, класичні й новітні, закономірно впливають на загальний процес деконструкції. В цьому суттєва особливість, сила і водночас джерело внутрішніх суперечностей фемінізму постмодерного періоду: якщо нове мислення справді продуктивніше при аналізі форм спротиву традиційним владним структурам, структурі як концепту, то воно може презентувати певну антигуманність з погляду традиційного розуміння суб'єктивності як індивідуальності.

Досить упевнено став використовуватись термін “гендерскептицизм”, що позначає певну недовіру в межах феміністського постструктуралізму щодо традиційного фемінізму. Спроба захистити надбання гендерних теорій від постмодерної критики відбиває своєрідну недовіру фемінізму до новітньої філософії. Якщо традиційний, передовсім радикальний та соціалістичний, фемінізм, керуючись своїм розумінням жіночності, або жіночої сексуальності, намагався запропонувати альтернативу формам її прояву, наявним у певному суспільстві, загальну для всіх жінок, то новітня філософія не лише переводить розмову з реального виміру в символічний, дискурсивний, але й, намагаючись повернутися до висхідних начал, знаходить лише фрагментоване суб'єктивне.

Висновок, що його можна зробити, проаналізувавши сутність сучасних гендерних досліджень, сягає рівня відповіді на питання: чи є поняття гендеру суто методологічним прийомом, методологічним визначенням, конструктом соціальних, політичних, історичних дискурсивних практик?

Як можна окреслити групу “фемінної” ідентичності, якщо “жіноче” розчиняється в етнічному, класовому, віковому, а головне – у множинності некласифікованої ідентичності. Чи можна зберегти саме поняття “жіночого”, якщо поняття жіночої ідентичності, відповідно до положень та ідей новітньої філософії, опиняється в зоні конструктивного мислення? Гендерні теорії стають предметом спеціального філософського дослідження для апології фіксованого соціально значущого досвіду, суб’єкта і, відповідно, певної заданої висхідної ідентичності.

За свою багатовікову історію люди навчилися долати різноманітні перешкоди. Найчастіше нерівність чоловіків і жінок у сфері економіки, політики, культури пояснювалася природними відмінностями між чоловіком та жінкою. Під “природним” при цьому розуміють вроджені й незмінні прояви. Якщо “природу” змінити неможливо, то наявний стан речей залишиться незмінним. Методологічний пошук гендерних дослідників дійшов висновку, що поставив під сумнів історичну та культурну непохитність становища чоловіків і жінок, залежно від їх “природного призначення”. Були розмежовані поняття біологічної статі та статі соціокультурної за допомогою терміна, поняття та конструкту “гендер”.

Термін “гендер” спочатку використовувався в лінгвістиці на позначення граматичної категорії “роду”. В новому, не граматичному, сенсі це поняття використав психолог Роберт Столер 1968 року. Він зробив це для того, щоб розрізнити “маскулінність” (мужність) та “фемінінність” (жіночність) як соціокультурні характеристики чоловічого й жіночого. “Чоловіче” та “жіноче” при цьому лишалися біологічною базою природного розрізнення чоловіків і жінок. Те, що поняття гендеру ввів у науковий обіг психолог, не випадково. У відомій книзі Отто Вейнінгера “Стать і характер”, що вийшла друком 1903 року, автор стверджував: “Головне – бісексуальність кожної людської істоти, на-

явність у неї в різних пропорціях і чоловічих, і жіночих рис характеру” [5, 5]. Непряма залежність чоловічих і жіночих рис характеру від біологічної статі вже тоді виводила дослідників на роздуми про природу маскулінності та фемінінності.

Психологія, історія, етнографія стали першими дисциплінами, що підготували подальше обґрунтування категорії гендеру як міждисциплінарного поняття, зробили його прийнятним і респектабельним у системі наукового знання. Спочатку це відбувалося через прояв аномалій – фактів, яких не можна було пояснити засобами наявної системи знання, її визнаних парадигм.

Якщо чоловічі та жіночі способи поведінки й самореалізації передбачені, наперед установлені природою, чому тоді в різні історичні епохи, в різних соціумах та культурах чоловічі й жіночі стереотипи часто не збігаються? Як це встановила американський антрополог Маргарет Мід, порівнюючи життя й особливості культури та психології трьох племен Нової Гвінеї (арапеші, мундугумори та тчамбулі), моделі поведінки чоловіків і жінок у цих трьох племенах суттєво відрізняються, аж до протилежності [12, 278-280]. Ці висновки надалі розвинуто й доповнено в дослідженнях низки вчених, що працювали в галузі культурної антропології. Отже, не можна говорити про природну заданість, а лише про культурну детермінацію чоловічих і жіночих стереотипів. Нетрадиційний розподіл чоловічих та жіночих ролей було виявлено і в культурі північноамериканських індіанців, що дозволило говорити про суспільства з нетрадиційною системою гендерних ролей [6, 27].

Традиційний аналіз історії, що відбиває головню *історію чоловіків*, оскільки вивчає суспільну та політичну сфери, дійовими особами яких насамперед є чоловіки, навряд чи зміг би змінити оцінку ролі чоловіків і жінок в історії. На межі 20-30-х років ХХ століття виникає історичний напрямок під назвою “Нова історична наука” (La Nouvelle Histoire) або школа “Анналів” [7, 328]. Її засновники (Люсьєн Февр і Марк Блок) та видатні представники (Фернан Бродель, Жорж Дюбуї, Еманюель Леруа Ладюре, Жак Ле Гоф) не просто змістили акценти історичного дослідження, але докорінно виправили підходи до нього. Вони намагалися пе-

реглянути історію в цілому, без будь-якого розподілу на історію економіки й історію культури, історію релігії та історію повсякденного життя тощо. Школа “Анналів” зробила предметом свого дослідження не лише ідеологічні та політичні явища й процеси, а й приховані від суспільного погляду “структури повсякдення” (Ф. Бродель), в яких відбувається приватне життя людей та життя більшості жінок зокрема. Зміщення інтересу істориків з вивчення ідеологічних структур на історію ментальностей, світобачення тощо також ставало підставою для внесення історії жінок в історичний канон.

Концептуалізації гендеру сприяла й загальна методологічна атмосфера другої половини ХХ століття. Якщо класичне розуміння науки та наукової раціональності (засобів досягнення наукового результату – знання, істини) походило з переконання, що наукова неупереджена свідомість повинна й здатна адекватно охопити все поле знання (передусім – об’єктивні закони природи та суспільства, що діють динамічно або статистично), то неklasичне розуміння наукової раціональності охопило, окрім аналізу предмета пізнання, ще й аналіз його засобів. У неklasичному проєкті наукового пізнання йдеться про реалізацію можливості певного *спільного аналізу*, з одного боку, об’єктивних процесів, а з іншого – зовнішнього щодо них ряду усвідомлених дій і станів, тобто способу аналізу, який уможлиблює народження й існування подібних станів життя та свідомості, в яких можна описати людську історію. Отож об’єкт аналізу видається можливим пізнавати за допомогою взаємодії зі “станами життя та свідомості” суб’єкта пізнання, тобто в контексті історії.

Постнеklasичне розуміння наукової раціональності зробило ще більший наголос на суб’єктивному боці пізнавального процесу, визнавши розмаїття суб’єктів пізнання та їх ціннісних орієнтацій, роль історичного й соціального контекстів, де ці суб’єкти діють. Воно враховує співвідносність характеристик отримуваних знань не лише з особливістю засобів і дій, а й з їх ціннісно-цільовими структурами.

Дуже серйозну роль у становленні постнеklasичного типу раціональності відіграли ідеї постструктуралізму та постмодер-

нізму. Саме так була підготована методологічна база для визнання особливого бачення науки й наукового дослідження, суб'єктом якого є не *універсальний об'єктивний* (в історії це зазвичай був *чоловік*) *суб'єкт*, а гендерно окреслений – чоловік або жінка. Некласичний та посткласичний типи раціональності уможливили вивчення повсякденності¹ не як “низької реальності”, вивченням якої можна знехтувати, на думку представників марксизму, фрейдизму, структурного функціоналізму, а яку, навпаки, слід розглядати як необхідну умову формування та функціонування суб'єкта. Процес пізнання почав наповнюватися визнанням плюралізму досвіду, соціальних практик, зокрема мовних. Соціальний дослідник втратив статус універсальності і став учасником соціального життя та пізнання поруч з іншими.

Введення терміна “*гендер*” у науковий дискурс стало доволі вдалим прийомом, здатним переглянути споконвічно усталені уявлення про механізми відтворення статевої нерівності, про механізми реалізації влади, про статево-рольову структуру суспільства, головними рисами якого були патріархатність та гетеросексуальність. Розуміння гендеру в сучасних теоріях ґрунтується на концепції соціального конструювання, яка поширюється в феміністській літературі другої половини 80-х років ХХ століття в новому тлумаченні.

У цей період, як ми вже відзначали вище, проявилася тенденція елімінації біологічної статі, її “зануреності” в гендер та розчинення в ньому. Тенденцію елімінації, вилучення статі з феміністського тлумачення гендеру посилював так званий “лінгвістичний поворот” у соціально-культурологічній теорії, що також поширилася в цей час.

Знищення жорстких перепон між “словами” та “речами” в провідних філософських течіях ХХ століття (постструктуралізмі, постмодернізмі, аналітичній філософії) методологічно обґрунтувало відхід з позиції жорсткого розподілу біологічної та соціо-

¹ Повсякденність – цілісний соціокультурний життєвий світ, що постає в функціонуванні суспільства як “природна” наявна умова людської життєдільності [9, 318].

культурної статі. Деякі дослідники почали наполягати та теоретично обґрунтовувати потребу зберегти розподіл на біологічну стать і гендер (В. Плавуд, Е. Фокс Келер), інші наполягали на його знищенні (Мойра Гейтенс, Е. Грос) [10, 103-104]. Навколо цієї проблеми точаться дискусії, викликаючи неабиякий інтерес усіх дослідників.

Друге розуміння гендеру ґрунтується на концепції соціального конструювання (соціо-конструктивістський підхід). Наголос на соціальному походженні було зроблено через розуміння гендеру як повсякденного світу взаємодії чоловічого й жіночого, що відтворюється в структурах свідомості, дії та взаємодії.

Зокрема, існують відмінності між теорією гендерного конструювання та теорією гендерної соціалізації. Відмінності полягають, по-перше, в наголосі на активності індивіда, який навчається, і, по-друге, в розумінні гендерних відносин як не просто різниці – доповнення, а як сконструйованих відносин нерівності, в рамках яких чоловіки здобувають панівне становище. Ця відмінність свідчить, що теорія конструювання гендеру більше й адекватніше відповідає запитові феміністської та гендерної парадигм знання, їх ідеології з подолання в суспільстві панівних патріархатних відносин.

Розвиток теорії гендеру, який у 80-ті та 90-ті роки ХХ століття привів до ідеї множинності гендерів, мав філософською основою ідеї постструктуралізму та постмодернізму з їх зацікавленістю у всьому “неструктурному”, маргінальному, методологічною переконаністю в тому, що цінним є “все, що існує” (Пол Фейерабенд).

Методичним засобом традиційної дуалістичної гендерної системи стала концепція деконструкції, що полягає в “демонстрації неповноти та непогодженості філософської позиції з використанням понять і принципів аргументації, чіє значення та використання узаконене лише цією філософською позицією” [14, 209]. Виникнення теорій про те, що культура концептуалізує тіло, а не навпаки, а потім усвідомлення того факту, що гендерна ідентичність конструюється *не поряд* з расовою, класовою, етнічною або національною, а *всередині та через* ці й інші відмінності, до-

зволили дослідникам критично поставитися до того, що гендерна ідентичність формується на основі суто сексуальної різниці.

Феміністські дослідження, безумовно, є першоджерелом гендерних досліджень, але, з іншого боку, вони постають у трансформованому вигляді. В них змінені базові методологічні принципи: феміністська методологія есенціалізму замінена на методологію конструктивізму, феміністські дослідження злилися з гендерними, втративши статус єдиного способу вивчення проблематики гендерних владних взаємозалежностей та ієрархій у суспільстві. Виникнення гендерних досліджень, а не просто перехід від феміністських і жіночих досліджень до гендерних, став закономірним підсумком теоретичних пошуків фемінізму другої хвилі. Цей факт підняв гендерні дослідження на новий рівень. Теоретичний фемінізм, критикуючи патріархат у всіх сферах людської діяльності, прийшов до іншого виду ігнорування – суто феміністського. Особливо яскраво це відбилося на радикальних варіантах фемінізму, що намагаються зробити категорію “жінка” універсальною. Зрозуміло, що недоліками такої позиції стали онтологічний есенціалізм, політичний утопізм та романтизм.

Недоліки радикальних позицій фемінізму та постфемінізму подолано в гендерних дослідженнях за допомогою поняття гендеру. Усунуто головну суперечність теоретичного фемінізму: зрозуміти розвиток як визнання різнобічності та розмаїття. Поглиблюючи розуміння жіночності та поняття “жінка” через порівняльний аналіз чоловічості та поняття “чоловік”, гендерні дослідження сприяли уникненню крайнощів одного й іншого тиску.

Найважливішим висновком порівняльної, критичної та єдиної роботи постав поворот до академізму. Найяскравішим проявом його стала інституалізація досліджень у сфері гендеру. Доволі резонансною стала стаття “Фемінізм, постмодернізм та гендерний скептицизм” (1990) Сюзан Бордо. Там обґрунтовано знакове питання про цілевідповідність використання гендеру як аналітичної категорії. Бордо зняла на теоретичному рівні напругу між збалансованою гендерною свідомістю й ідентичністю (як джерела політичної єдності та альтернативного бачення), а також підбила підсумки першої хвилі фемінізму. Остаточним результатом її ана-

лізу стала ідея політичної відповідності визнання гендерних ідентичностей та аналітичної продуктивності поняття гендеру.

Підсумовуючи, слід зауважити, що розуміння гендеру в гендерних дослідженнях має певні відмінності від його тлумачення й застосування в феміністських і жіночих дослідженнях. Це:

- критика та відмова від есенціалізму в розумінні феномена статі;
- визнання та застосування для теоретичного аналізу гендеру положень, розроблених у межах соціо-конструктивістської парадигми;
- розширення предметного поля досліджень через залучення, поруч із жіночими, чоловічих досліджень, теорій сексуальності, квір-теорій;
- розширення використовуваних методологічних підходів, зокрема й тих, які відкидав ранній фемінізм другої хвилі (наприклад, використання методів аналітичної філософії).

Спільними для феміністських і гендерних (як постфеміністських) досліджень позиціями у вивченні гендерної проблематики є намагання критично проаналізувати сутнісні – прийдешні та сучасні – гендерні структури суспільства з метою зміни структур влади та підкорення всередині їх соціальної організації.

Гендер є ключовою категорією такого критичного аналізу.

Зрозуміло, що сумнів в універсальності бінарної пари стать/гендер у сучасних гендерних теоріях (і не тільки) позначив епістемологічні межі їх застосування. Як будь-який соціальний феномен, статева нерівність може піддаватися аналізу принаймні на трьох рівнях: на рівні метатеорії, теорії середнього рівня та прикладної методології. Як зазначалося, найширші можливості теоретизування надає рівень метатеорій на кшталт марксизму, психоаналізу, постструктуралізму. Можна стверджувати, що марксистський фемінізм для розуміння та пояснення структурної нерівності статей використовує клас, психоаналітичний – несвідоме, радикальний – жіночу сексуальність, чорний фемінізм – расу, постколоніальний – етнос, культурний фемінізм – жіночі цінності тощо. Можна також виділяти особливі типи метатеоре-

тичного аналізу: символічний (М. Фуко, Ж. Лакан), структурний (Т. Парсонс, М. Мід), біологічний (З. Фройд).

На середньому рівні концепція гендеру представлена теоріями соціального конструктивізму, а також теоріями сексуальних відмінностей. Прикладна методологія вивчає гендер як спосіб інтерпретації даних, тут застосовуються кількісні та якісні дослідження.

Досить довго теоретичні дослідження цієї проблематики не мали упереджень щодо остаточного категоріального розподілу на *стать* і *гендер*. Але поступово дихотомія *стать/гендер* втрачала свою однозначність. Зокрема, Г. Рубін запропонувала концепцію статево-гендерної системи, що трансформує біологічну сексуальність у продукти людської діяльності. Розподіл суспільства на чоловіків і жінок слугує передусім економічним потребам традиційного суспільства і концентрації матеріальної та символічної влади у руках старших чоловіків. Використовуючи ідеї Леві-Строса про структури роду, Г. Рубін показала, що інструментом дотримання екзогамії та миру між племенами в паралінійному суспільстві був обмін жінками. Оскільки жінки мають вартість, їх можна використовувати в торгівлі між чоловіками: так виник соціальний порядок, якого ми дотримуємось і нині.

По суті, цей соціальний устрій є чоловічим гомосоціальним контрактом, що конструює обидві статі як різні, нерівні та при цьому компліментарні. Така система влади спрямована на концентрацію матеріального й символічного капіталів у руках батьків, тобто старших чоловіків, для контролю над молодими чоловіками та жінками. Сім'я – це місце влади, що охороняє добробут чоловіків і підтримує систему нерівності жінок.

Дещо пізніше в теорії гендеру виникло поняття “примусової гетеросексуальності”. Аргументи на користь такої категорії наводилися через пояснення наявності потужного зв'язку між станом жінок і структурами сім'ї, материнства як інституту та нормативним примусом до єдиної моделі сексуальної поведінки. Отже, виходить, що для такого суспільства стає найважливішим розподілити всіх у соціальній, етнічній, класовій, економічній та

сексуальній реальності. Гендер таким чином постає комплексною системою владних відносин.

У теорії іншого розуміння гендеру – як системи владних відносин – відчутним є вплив постмодернізму М. Фуко. Але в сучасних гендерних теоріях ця концепція суттєво оновлена й збагачена думкою про те, що гендер має бути визначений комплексно, а не за застарілою дихотомічною схемою статі та гендеру. Зокрема, Дж. Скот, відомий історик, констатує “...збіг моменту виникнення терміна “гендер” з потужним епістемологічним переворотом на Заході, що знаменує постнекласичну науку, перехід від наукових до літературних парадигм (зміщення акцентів з причини на значення) та суперечки між тими, хто обстоював прозорість фактів, та тими, хто наполягав, що вся реальність конструюється...” [13, 166]. Вона наполягає на тезі, що гендер є найсуттєвішим чинником суспільних відносин, що містить такі взаємопов’язані елементи, як: культурні символи (Єва та Марія як символи жінки, світло і тьма тощо); нормативні поняття, за допомогою яких уможливорюється інтерпретація символів.

Ці поняття відбивають релігійні, освітні, наукові, правові, політичні вчення та зазвичай мають форму бінарних протилежностей, що, безумовно, характеризують чоловіче та жіноче, маскулінне й фемінне; поняття політики та їх досоціальних інститутів. Гендерні відмінності наявні не лише в сім’ї та домашній праці. Вони відчутно проявляються в економіці, на ринку праці, в освіті, політиці. Четвертим елементом гендеру як соціально обумовленого чинника є самоідентифікація особистості як процес особистісного усвідомлення належності до тієї чи іншої статі.

Сучасна теорія гендеру як соціального інституту наочно відбиває структуру гендеру щодо соціуму та особистості. Як соціальний інститут, гендер охоплює:

- гендерні статуси як соціально визнані норми, що проявляються в поведінці;
- гендерний розподіл праці;
- гендерні сімейні зв’язки з правами та обов’язками кожної статі;

-
- гендерні структури особистості як комбінації характерних рис, що проявляються в почуттях і поведінці;
 - гендерний соціальний контроль, тобто формальне або неформальне сприйняття конформістської поведінки та стигматизація, соціальна ізоляція, покарання та медичне лікування нонконформістської поведінки;
 - гендерну ідеологію як виправдання гендерних статусів та їх різних оцінок;
 - гендерні образи як культурні репрезентації гендеру та втілення гендеру в символічній мові й художній продукції, що відтворює й узаконює гендерні статуси.

Характеризуючи особистість, стверджує сучасна гендерна теорія, гендер охоплює такі компоненти:

- категорія статі, тобто належність до певної біологічної статі;
- гендерну ідентичність як особистісне сприйняття своєї статевої належності;
- гендерний шлюбний і репродуктивний статуси як здійснення або нездійснення дозволеного та недозволеного виконання батьківських ролей;
- гендерну структуру особистості, тобто внутрішньо при-таманні зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства;
- гендерні процеси як соціальні практики освіти, навчання, необхідних рольових реплік, що роблять поведінку гендерно прийнятною і включають розвиток гендерної ідентичності;
- гендерні переконання як сприйняття або несприйняття гендерної ідеології.

Ще однією теорією, що робить предметом спеціального аналізу гендер як концепцію, стала ідея побудови теорії з використанням психології спілкування. Гендер у ній розуміють як систему міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, утверджується та відтворюється уявлення про чоловіче й жіноче як базових категорій соціального порядку. Такої думки дотримуються американські дослідники Гарфінкель, Вест, Цимерман, Гофман. Належність до певної статі визначається, на думку цих науковців, культурним контекстом. Гендерні відносини в ній постають як конструкти культури, а робота культури з визначення гендерної належності називається гендером.

Наступним теоретичним розвитком теорії гендеру стало розуміння гендеру як технології.

В американських гендерних теоріях наявна, завдяки Т. де Лауретіс, теорія, відповідно до якої гендер розуміється як процес конструювання суб'єкта, перетинаючись з іншими нормативними змінними, такими, як раса, клас, етнос, вік тощо. Такий пере-

тин уможливилює відтворення владної системи, що конструює соціально визнаних суб'єктів. Гендер, в такому розумінні та в такій методології, є не просто похідною від анатомо-біологічної статі, а соціальною конструкцією, репрезентацією, складником дискурсивних і візуальних репрезентацій, що розглядаються (за М. Фуко) як продукт різних соціальних інституцій: не лише сім'ї, системи освіти, масмедій, медицини, права, але також, і не меншою мірою, – мови, мистецтва, літератури, кіно, наукової теорії. Справжня реальність індивіда, на думку Лауретіс, полягає в ефектах саморепрезентації індивіда. Це видається можливим у досить широких межах – від нормативної статевої ідентичності та соціальної ролі через розмивання меж статі до зміни ідентичності назавжди.

Ми вже зауважували на факті існування нової дисципліни – *queer studies*, що досліджує саме такий бік проблеми. Ані жіночі, ані гендерні дослідження не зачіпали такою мірою проблематики, що доповнила їх до цілісної картини та представила дослідження найрізноманітніших ефектів саморепрезентації індивідів. Сфера гендерних досліджень та їх доволі агресивного двійника – *queer studies* – в подальшому може розширюватися, охоплюючи різні практики зміни тіла та його трансформацій.

Наступною сторінкою в розвитку гендерної теорії стало розуміння гендеру як процесу конструювання ідентичності, способу культурного відокремлення гендеру. Його основною ідеєю стало уявлення про сконструйований статус гендеру як такий, що теоретизується як радикально незалежний від статі, а гендер сам по собі стає вільно плаваючим артефактом, від якого походить, що “чоловік” і “чоловічий” можуть відображати і жіноче тіло, і чоловіче, а “жінка” та “жіночна” – також можуть позначати чоловіче та жіноче тіло (Дж. Батлер).

Якщо й можна обговорювати природу статі, то це означає, що стать сконструйована соціально, подібно до гендеру. Гендер не завжди постулюється як постійний і незмінний у різних історичних контекстах, а ще тому, що гендер перетинається з расовою, класовою, етнічною, сексуальною та регіональною модальностями ідентичностей, що встановлені дискурсивно. В результаті стає неможливим відокремити гендер від політичних і куль-

турних перетинів, в яких він відтворюється. Тут гендер виступає як маркер біологічного, лінгвістичного та/або культурного, тобто перетворюється на індивідуальний атрибут.

Узагальнюючи, можемо коротко систематизувати ці теоретичні пошуки так. Гендерні дослідження, безумовно, є широко розгалуженою низкою теорій, і, відповідно, ступені сприйняття гендерних досліджень мають певні рівні. В сучасних новітніх дослідженнях гендеру ми спостерігаємо багато рівнів і форм.

Однак сутність сучасних гендерних досліджень охоплюється ідеєю розрізнення статі та гендеру, вивчення їх взаємодії. Концептуальною основою такого вивчення стає саме поняття “гендер”, що позначає всі ті соціальні та культурні норми, правила та ролі, які суспільство надає людям залежно від їх біологічної статі. Дисциплінарною матрицею аналізу стають *гендерні дослідження*, спрямовані на вивчення соціальних і культурних реалізацій біологічної статі та різних форм сексуальності.

Теза про те, що статева диференціація, яка проявляється на всіх рівнях соціальних відносин, зумовлена біологічною протилежністю чоловіка та жінки (есенціалізм), у цьому контексті постають як різновид патріархатної ідеології, що виправдовує саме таку соціальну ситуацію пригноблення однієї статі іншою.

У процесі становлення й розвитку власне гендерних досліджень есенціалістська точка зору поступово змінювалася на соціо-конструктивістську. Конструктивізм, або культурний релятивізм, наполягає на тому, що й за доведеної наявності біологічних відмінностей між статями основне значення має процес соціального конструювання статевих відмінностей. Конструктивізм відповідає на питання, як культура використовує первинні біологічні відмінності для формування конвенцій, системи влади тощо.

Як стає зрозумілим за умов глибокого аналізу цих проблем, у позасоціальній сфері не існують ані чоловік, ані жінка. Фемінінність і маскуліність конституюються в специфічних культурних обставинах поряд з класовими, віковими, іншими чинниками; і те, що зазвичай вважається природним, найчастіше буває культурно породженим.

Використана література:

1. Айзенштейн З. Экспорт феминизма Севера и Запада // Гендерные исследования. Харьков: ХЦГИ. –1998. – №1.
2. Батлер Дж. Гендерное беспокойство. – 1995.
3. Брайдотти Р. Номадические субъекты: тело и сексуальное различие в современной феминистической теории. – 1994.
4. В процессе феминистического исследования. – Л., 1981.
5. Вейнингер О. Пол и характер. Мужчина и женщина в мире страстей и эротики. М.: Форум XIX-XX-XXI, 1991.
6. Воронина О.А. Универсализм и релятивизм культуры в конструировании гендерной системы // Теория и методология гендерных исследований. Курс Лекций / Под общ. ред. Ворониной О.А. – М.: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ, 2001.
7. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа “Анналов”. – М.: Индрик, 1993.
8. Женщина. Гендер. Культура. – М.: МЦГИ, 1999.
9. Современная западная философия. Словарь. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТОН – Остожье, 1998.
10. A Glossary of Feminist Theory. Ed. De Sonya Andermahr, Terry Lovell and Carl Wolkovitz. – London: Arnold; New York: Oxford University Press, 2000.
11. Introduction to Women’s Studies, Women’s Realities, Women’s Choices. An Introduction to Women’s Studies by Hunter College Women’s Studies Collective / New York, Oxford: Oxford University Press, 1983.
12. Mead M. Sex and Temperament in three Primitive Societies. N.Y. 1935.
13. Scott J.W. Gender: A Useful Category of History. Ed. By J.W.Scott. – Oxford University Press, 1996.
14. The Cambridge Dictionary of Philosophy. Ed. by Robert Audi.-2nd ed. – Cambridge University Press, 2000.

Розділ 4.

БІОЛОГІЧНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ГЕНДЕРУ

Історичні контексти розробки проблематики статі поза рамками філософії були закладені ще в анатомічних і загальнобіологічних дослідженнях пізнього Середньовіччя та Нового часу. Згодом до уявлень про природу статі робить свій внесок експериментальна психологія і психоаналіз, а вже в останню чергу, зокрема під впливом суспільно-політичних емансипаційних рухів, починають досліджуватися соціальні залежності. Як наслідок всіх цих досліджень, сучасне розуміння жінок та чоловіків включає в себе не лише поняття про стать, але й також поняття статевої ідентичності (як психологічний феномен) та гендеру як соціокультурного конструкту статей. Кожне з цих понять тягне за собою весь пласт смислів та умовностей властивих різним епохам та культурам, без врахування яких складно розібратися у неспівмірності та контроверсійності існуючих на сьогодні теорій.

Звернемося до аргументів біодетермінізму, серед adeptів якого багато представників саме суспільствознавчих дисциплін. Для культурологів, прихильників цього напрямку, стать бачиться первинною і майже не змінною сутністю людини. На думку І.Когана, що б ми не обрали за об'єкт розгляду, все виявиться ненадійним фактом через власну мінливість, і лише стать в людині незмінна, як сама людськість людини [11].

На переконання прибічників біологічного детермінізму, розділеність людства за статтю стає фундаментальною основою всього буття культури. Майже маніфестом виголошує І.Коган, що власне живе, біологічне існує лише в формі чоловічого і жіночого, тому сама людяність виступає тут в одній з двох своїх іпостасей. Стать в людині – це не щось другорядне, що начебто йде за її поняттям. Стать – це і є сама людина, бо це перше, що її конститує [11].

Основна ідея цього напрямку – це так звана ідея статі: поперше, стать становить основу і структуру біологічного, подруге, стать є динамічним потоком, що забезпечує людину віта-

льною силою біологічного характеру, якому вона надає первинне значення як конституюючому змісту протягом всього періоду своєї життєдіяльності.

Звичайно, не існує абстрактної людини: індивід, особа, особистість завжди мають ту чи іншу конкретну стать. Більш того, вживання філософами, соціологами, психологами, етнографами чи філологами на позначення людини понять лише чоловічого роду (як універсального інфінітивного) – це не лише мовна хиба, а й методологічне упередження, що програмує андроцентричний зміст цих знань. Те ж можна сказати і про наслідки ігнорування анатомічної та фізіологічної фактичності у суспільствознавстві чи загалом гуманітаристиці. Так уявлення про робочу силу, яке використовується при економічному та соціальному моделюванні, нічого не каже про роль її (цієї робочої сили) у репродукції, переживанні нею власного тіла, відчутті болю чи заряду бадьорості.

Тому акцентування прибічників біодетермінізму на біологічних аспектах як самого гендерного образу, так і гендерних відносин зіграло важливу роль у загальнонауковій дискусії, долучивши до традиційних концепцій соціо-гуманітарного спрямування ідеї представників природничих наук.

Звертаючись до популярного нині аргументу сутнісної відмінності жіночої та чоловічої статей (антропобіологічних аспектах людського), слід пам'ятати, що належність до одного виду *Homo sapiens* зумовлює перш за все єдність загальної біології людини в рамках живого світу. Суто анатомічна різниця між жінкою та чоловіком не така вже й велика.

Та все ж наявна репродуктивна анатомофізіологічна різниця чоловіка та жінки з необхідністю ставить перед дослідником проблему статевої диференціації та потребує пояснень. Такі пояснення, котрі знаходимо, зокрема, у працях Г.Белла, В.Геодакяна, В. Горшкова, інших вчених інколи виходили за рамки біологічної еволюції і поширювалися на психологічні, а затим і соціальні процеси. Зокрема це стосується інформаційної теорії В.Геодакяна чи ідеї “біограм” Л.Тайгера та Р.Фокса.

Участь у процесі репродукції є первинним біологічним призначенням як чоловіка, так і жінки, що закріплено їх анатомією та статевими ознаками. Проте у суспільстві ми спостерігаємо більший контроль над власною репродуктивною функцією індивідом і більшу емансипацію від неї саме у чоловіків.

Різниця між жінками та чоловіками серед інших, середніх антропометричних характеристик, спостерігається при аналізі росту та маси тіла, співвідношення розвиненості різних тканин і органів [9; 18]. Стабільно нижчими на 9-21% є показники жінок у більшості видів спорту, зате гнучкість і грація у них завжди були розвиненіші. Проте тут ми маємо справу, по-перше, з історичністю як самих цих відмінностей, так і їх ролі та значущості для психічних і соціальних проявів людського буття. Спортивні рекорди щороку “б’ються”, тим самим постійно підвищуючи планку абсолютних показників. Те, що колись вважалося досягненням серед чоловіків, нині стає нормою для жінок і навпаки [17]. За переліком олімпійських видів спорту, у яких беруть участь жінки, вони зрівнялися з чоловіками починаючи з ігор у Сіднеї 2000 року. І поки межі, яка б була нездолана шляхом вправ і тренування тіла, не досягнуто.

Щодо іншого аспекту – історичності, то фізична міць і витривалість, така важлива і дискримінуюча на ранніх стадіях розвитку суспільства, сьогодні навряд чи може обґрунтовувати економічний, політичний та соціальний статус людини чи групи. Тож посилення на фізичну силу, притаманне не лише повсякденному, а й науковому обґрунтуванню статусу чоловіків та жінок, свідчить про здатність гендерного образу вбирати і зберігати протягом тривалого часу (століть і тисячоліть) уже неактуальні з огляду на суспільно-історичні умови буття характеристики.

Слід також завжди пам’ятати про природу середнього показника, який говорить лише про те, що варіативність значень у популяції жінок та чоловіків концентрується навколо більших чи менших значень, а результати співставлення конкретних осіб жіночої та чоловічої статі можуть бути будь-якими, аж до прямо протилежних. Більш того, відмінності всередині групи жінок чи чоловіків часто більші, ніж міжгрупові. Звернемося до найнаочні-

шого порівняння маси тіла щодо якого, за узагальненими антропометричними даними, чоловіки переважають жінок – у буквальному значенні цього слова – на 12 кілограм (73 кг та 61кг відповідно). Але у повсякденному житті ми можемо спостерігати жінок із вагою у сто двадцять і більше кілограм, а чоловіків, які важать п'ятдесят і менше, у сімейних парах вони утворюють таке ж розмаїття співвідношень. Окрім того, вага тіла, ріст, розвинутість різних тканин людини у сучасному суспільстві дуже сильно залежать від успадкованих дітьми схильностей, захворювань, дієти, способу життя і не в останню чергу – моди. Враховуючи складність визначення біологічної норми цих характеристик, розглядати їх слід скоріше в рамках гендерної, а не статевої диференціації.

Загалом викладені застереження у використанні середніх та інших статистичних величин стосуються також результатів демографічних обслідувань, психологічних експериментів та соціологічних досліджень.

Як ми можемо бачити, антропобіологічні характеристики демонструють швидше діалектику спільного-відмінного, аніж принципovu відмінність природи чоловіків і жінок, яка визначає їх долю. У цьому перефразуванні З.Фрейда (відомий його вислів про те, що анатомія – це доля) ми вдалися до поширення зумовленості тілом на обидва гендери, в той час як для есенціалістського підходу більш характерне акцентування на генетиці, анатомії, фізіології – тобто природі – у випадку, коли мовиться про жінку. Риси чоловіка або ж не потребують такого глибинного обґрунтування, або фігурують як протиставлення, що являє норму.

Тож загалом біодетермінізм хибує на асиметричність: його патетика більше і частіше спрямована на жінок, нормальність-природність незavidного становища яких щоразу потрібно було переконливо обґрунтовувати. У результаті феміністської критики Д.Сміт, Е.Оуклі, Р.Хоф та ще багатьох авторок, традиційні дослідження про жінок перестали розглядатися як науково обґрунтовані висловлювання, здатні пояснити нерівні суспільні позиції жінок і чоловіків. Філософські чи то суто наукові теорії, які приписували жінкам особливу ірраціональність, лагідність і домовитість, стали вважатися тепер ідеологічними стратегіями,

які мають на меті не стільки пояснити, скільки виправдати наявний status quo. Під сумнів був поставлений “нейтральний”, “безстатевий” дослідник.

Небезсторонність традиційних досліджень статі, так званих вислідів “у пошуках першооснов”, проваджуваних чоловіками, стає очевидною через асиметрію цінності, приписуваній кожній частині пари “природа vs культура”, навколо якої вони розгортаються. А саме це протиставлення власне й уособлює для них “жіноче vs чоловіче”. Оскільки природі тут відводиться менш значущий статус, то на основі оспіваної близькості жінки і природи виникає імпліцитне, часто неусвідомлене применшення цінності жінок.

З цієї теоретичної позиції сучасні дослідниці виводять той соціоекономічний і соціополітичний факт, що з розвитком цивілізації репродуктивна діяльність жінки відносилася до все менш почесної приватної сфери, в той час як продуктивна: матеріальне виробництво та культуротворча діяльність – була можлива лише в суспільних сферах, які представляв чоловік. Відповідно народження і виховання людини ставиться нижче за відтворення умов її існування.

Як доводить М.Малишева, гендерний макроаналіз державної політики дозволяє виявити диспропорцію в економічному та соціальному забезпеченні репродуктивної сфери, яка відтворюється поколіннями з опорою на безоплатну працю жінок [6; 16; 8]. Саме на підтримання цього вигідного державному бюджету порядку, не в останню чергу, спрямовані тези про “природність” та “приспосованість” жінок до створення домашнього затишку, догляду за дітьми і піклування про самопочуття всіх членів сім’ї.

Розрізнення між статтю і гендером деконструє переконання, що між “природною” статтю і приписаними жінкам та чоловікам суспільством статевими ролями є прямий причинний зв’язок. Природна рівність всіх людей і природна нерівність між статями є парадоксальним каноном XIX століття, який залишається і через століття самоочевидним.

Актуалізація природного призначення жінки відбулась на початку перебудови у Радянському Союзі. У 80-ті роки, за оцін-

кою Т. Клименкової в офіційній науковій літературі все виразніше стала затверджуватися відверто біодетерміністська точка зору. Соціологи і психологи почали активно використовувати традиційні західні теорії (наприклад, Т. Парсонса або З. Фрейда), в пошуці аргументів на користь тези про необхідність повернення жінки в сім'ю відповідно до "жіночої природи". Економісти (всупереч здоровому глузду) прораховували розмір міфічної державної вигоди від повернення жінки в сім'ю, юристи намагалися створювати закони, за якими жінка виявилася б таким невідгідним працівником, що її присутність на ринку праці до досягнення її дитиною 14-літнього віку була взагалі проблематичною, велику прихильність традиційній біодетерміністській парадигмі виказали демографи.

Ідея повернення жінки в сім'ю мала слугувати ідеології, яка обґрунтовувала причини і пропонувала шляхи вирішення численних економічних, політичних, культурних проблем, що нарізали в СРСР: неефективний менеджмент і необхідність великого скорочення штатів; незадовільна робота закладів громадського харчування та служб побуту; падіння народжуваності, погіршення здоров'я підростаючого покоління і малоефективні спроби стимулювати багатодітність. Зрештою, за допомогою цієї ідеології влада знайшла головного ворога, яким обрали, як зазначає О. Вороніна, надемансипацію жінок, яка начеб-то здійснювалася в радянській державі на шкоду перш за все самим жінкам [5]. Моментально вловивши суспільно-політичні настрої, публіцисти почали на всі лади закликати жінок залишатися в дома і "берегти чоловіків" (це гасло прозвучало у статті відомого демографа Б. Урланіса, який описував феномен надсмертності чоловіків працездатного віку).

З першим послабленням ідеологічного тиску в усіх республіках починається потужний національний підйом, який проходив під гаслами звернення до витоків національної культури і проявлявся через етнографізування культурного і наукового дискурсу. Жіночі рухи і громадські організації починають виступати з позицій традиційної родини. В Україні величезної популярності набуває ідея Березині (жінки, яка плекає і охороняє родинне

вогнище), посилюється роль православної церкви і стає масовим обряд вінчання – все це виявилось напрочуд суголосним державному прагненню повернути жінці природне призначення. Ці культурні процеси посилили і без того хитке політико-економічне становище жінок останніх років радянської влади.

Та поряд зі зверненням до традиційних (вони ж вважаються “природними”) гендерних образів, на хвилі етнонаціонального відродження, глобальні зміни у світі все більше демонстрували феномени уніфікації статей: одяг, догляд за тілом, структура споживання і дозвілля, спосіб життя – експансія відбувалася не тільки у сфері чоловічого, а й жіночого гендерів.

Виявилось, що стать, як це не дивно, відноситься до ряду так званих понять щезання, за аналогією з тим, як фізико-хімічні характеристики довкілля чи інші базові виміри нашого життя починають усвідомлюватися нами лише, коли порушують межі допустимого для нормальної життєдіяльності людини. Так простір суспільства став активно дискутуватися зі, здавалося б, його зникненням у епоху глобалізації, панування надшвидкісних технологій та поширення мережі Інтернет. Ця тенденція наукового вивчення поширюється і на стать, адже сам факт обговорення біологічних засад чоловіка та жінки є доказом того, що її існування проблематизується. Сумнів у непорушності статевого поділу людства посилюється запровадженими технологіями та новітніми відкриттями у біології, медицині та психології.

На зміну двом протилежним, взаємовиключним жіночій та чоловічій статі приходять множинність статей через взаємопереходи чоловічого та жіночого. Соціолог І.Кон відзначає, що хоча репродуктивна біологія знає тільки дві протилежні статі – чоловічу і жіночу, проте визначення статі, яке розробляється Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВОЗ), не містить вказівки на репродуктивні процеси і допускає наявність змішаних, перехідних від жіночого до чоловічого форм [12]. Ці перехідні форми конструюються по-різному. Відома американська феміністка, професор біології А.Фаусто-Стерлінг говорить про п'ять *статей, пов'язаних* з певними анатомічними властивостями: 1) носії жіночих геніталій – жінки; 2) носії чоловічих геніталій – чоловіки;

3) носії змішаних геніталій – гермафродити (герми); 4) носії переважно жіночих, але з чоловічими елементами, геніталій – фемінінні псевдогермафродити (ферми) і 5) носії переважно чоловічих, але з жіночими елементами, геніталій – маскулінні псевдогермафродити (мерми). Виявляється, що стать – це не антонімічна пара чи дихотомія, а, за визначенням Дж.Лорбера, – континуум, складений із хромосомної статі, гонадальної статі та гормональної статі, які всі працюють в умовах і під впливом різноманітних середовищ [15].

Сучасні межі і обмеження статі багато в чому зумовлюються розвитком наук про людину. Вже цілий ряд проблем людської природи вирішуються генною інженерією. Генна інженерія як елемент генних технологій дозволяє коригувати спадковість, використовувати генний матеріал зовсім різних видів. Академік В.Кордюм, як і його колеги в галузі генної інженерії та біотехнології, переконаний у великих можливостях цього напрямку. Технічно цілком можливою темою “чоловічої вагітності” біолог Ж.Тестар розглядає, що, зрештою, робить минулим той час, коли можна було виводити суть жіночого і чоловічого зі статевих ознак.

Можливості контрацепції і визнання репродуктивних прав жінок, більша відкритість суспільства до різних сексуальних орієнтацій, можливості хірургічної зміни статі, зрештою, виникнення техніки штучного дітонародження – майже повністю знімають біологічні бар’єри, що тяжіють над людиною, роблячи її стать вироком.

Підсумовуючи аналіз біологічного чинника гендеру, слід зазначити перш за все необхідність культурного осмислення і постійної рефлексії людиною тіла у його статевій конкретиці на індивідуальному та соціальному рівнях. А також, – продуктивність залучення антропологічних, біологічних, генетичних знань та досягнень інших природничих дисциплін у науковому дослідженні та обговоренні гендерної проблематики.

Але, з іншого боку, захоплення медиків і психологів експериментом у прагненні встановити відмінності між чоловіком і

жінкою, апелюючи до їх статі, привело до того, що віднайдені таким чином “неспростовні докази” проявляють свою артефактуальну суть (тобто таку, що є скоріше результатом впливу інструментарію і дослідника, а не випливає з природи самого явища). З одного боку це зумовлюється фетишизацією математико-статистичних процедур обробки даних, а іншого, – ідеологізацією результатів дослідження, в якому ідея полярної різності (чи, як висловлюється М.Кіммел, різнопланетності) статей закладається ще у меті.

Переосмислення статі сучасною біологічною наукою позбавляє прибічників біологічного детермінізму їх основних аргументів, а це сприятиме розвитку дискурсу гендерного партнерства і зменшенню сексизму. Хоча важко сьогодні говорити, чи стане стать вибором, технології її створення не відмінять соціально-психологічного “переживання” статті.

Очевидно, що психологічна складова гендеру більш ніж важлива, оскільки виводить на гендерну ідентичність, риси та характеристики, інші невід’ємні від конструювання гендеру поняття. Актуалізація її вивчення сьогодні пов’язана зі зміною усталених форм соціалізації, рольових очікувань та установок. Так, у наш час майже класичний внутрішньоособистісний рольовий конфлікт “мати-працівниця” поглиблюється під впливом двох протилежних факторів: зростання можливостей самореалізації жінок та державної політики, спрямованої на збільшення народжуваності та зміцнення сім’ї. А вихід у публічну сферу осіб із “нетрадиційною” сексуальною орієнтацією – породжує вже відкритий конфлікт типу індивід-суспільство. Тож психологічна інтерпретація цих та інших проблемних питань вкрай необхідна і для утвердження гендерної теорії, і для вироблення гендерної політики.

Гендерні дослідження у психології розвивалися не так інтенсивно, як в інших гуманітарних дисциплінах. Пошук статевих відмінностей, який здійснювався в рамках диференціальної психології, знову ж традиційно переважно опирався на досвід і дослідження чоловіків, породжуючи подвійний зсув і нормування, виходячи з маскулінного. Хоча, як зазначає Т.Булавіна, безумов-

ною заслугою того ж таки психоаналізу З.Фрейда стало зняття жорсткої межі між нормою та патологією і акценту на аномальності при вивченні психологічної динаміки, що особливо було характерне для опису жіночої психіки. Поза тим психоаналітична теорія, як і більшість інших, при поясненні виявлених відмінностей зверталися перш за все до біології, яка, як ми вже побачили, не є надійним для цього ґрунтом. Інтерпретація цієї ситуації психогенетиком Р.Левонтіним вкладена у парадоксальну тезу: “Всі вони [статеві, расові і т.п. відмінності] – навіть суто біологічні – мають історичне походження та всі оголошуються біологічними – навіть суто історичні...” [14].

Цілеспрямованими зусиллями жінок-психологів гендерну тенденційність вдалося змінити чи хоча б пом’якшити. Здійснювалася критика біологічного детермінізму, а також статево-рольового підходу у вивченні статі як психічного феномену, яка в другій половині ХХ століття була визнана і набула організаційного оформлення як особливий дослідницький напрямок. Для вітчизняної ж психології досі характерний безстатевий суб’єкт як носій психічних рис і властивостей, проте останні явно нормуються за чоловічим стандартом: через конфліктність, а не контактність, через лідерство і конкуренцію, а не взаємодопомогу тощо. На жаль, попри левову частку жінок серед спеціалістів психологів жіноча стаття практично невидима в нашій психологічній науці.

Виділення жінок як самостійної частини дослідження дозволяє проявити цілий ряд методологічних і методичних зміщень минулих експериментів, які, як наслідок, приводять до спотворення отриманих знань щодо психології чоловіків та жінок. У цьому зв’язку критиці піддаються процедури психологічного дослідження, де сексистські тенденції часто спровоковані феноменом соціальної бажаності. Прагнення психологів до об’єктивності отримання знань ускладнюється тим, що упередження щодо тієї чи іншої статі можуть міститися вже у формулюванні проблеми, висуненні гіпотези чи підборі тестових завдань. Стаття дослідника також суттєво впливає на результуючі показники вже на етапі збору та обробки первинної інформації, а інтерпретація отриманих даних з використанням гендерно нечутливої або й

відверто сексистської теорії породжує замкнене коло самосправджуваних припущень.

Продемонструємо цю методологічну неоднозначність, до певної міри умовність визначення гендерних рис на прикладі психологічних вимірів маскулінності та фемінності, що його пропонує І.Кон. По-перше, чоловіки і жінки володіють різними ступенями маскулінності і фемінності – вони можуть бути більш або менш маскулініми, фемінініми або ж андрогінними. По-друге, маскулінність і фемінність багатогранні і багатомірні поняття: “чоловіча” статура може поєднуватися з “жіночими” інтересами і почуттями, і навпаки, причому багато що залежить від ситуації і сфери діяльності (наприклад, ділова жінка може бути ніжною вдома і агресивною в бізнесі, а ліричний актор поборником жорсткого патріархату). По-третє, наші поняття маскулінності і фемінності і відповідні психологічні тести ґрунтуються не на суворих аналітичних теоріях, а на життєвому здоровому глузді і повсякденному досвіді: ми називаємо певні властивості жіночими (фемінініми), тому що в доступному нам емпіричному матеріалі їх частіше чи сильніше виявляли жінки, але це може залежати не від біології, а від середовища і виховання.

Серед психологів популярне пояснення різної поведінки чоловіків та жінок ступенем вираженості таких психічних рис, як агресивність та домінантність, які своєю чергою виводяться із особливостей гормональної природи кожної статі. Цікава з цього приводу думка І.Кона, що чоловіча агресивність дійсно має природні передумови, але вона не є суто біологічним феноменом і не завжди буває антисоціальною, пов’язаною із застосуванням насильства. Механічно вивести її з рівня тестостерону неможливо – тут слід розрізняти базовий, більш або менш постійний рівень тестостерону і його тимчасові, ситуативні флуктуації, а також розрізняти змагально-домінантну і агресивно-насильну поведінку. Між рівнем тестостерону і поведінкою існує обернений взаємозв’язок. Вимірювання рівнів тестостерону в ситуації змагання показали, що у переможців рівень тестостерону різко підвищується, а у тих, хто програв, залишається таким же або знижу-

ється. При цьому ключовим чинником був не сам по собі тестостерон, а досягнення успіху: внаслідок переживання успіху здобутого в боротьбі секреція тестостерону підвищується, але передбачити за рівнем тестостерону, хто переможе, неможливо. До речі, це вірно і для жінок.

Як показують психологічні дослідження, далеко не всі чоловіки і хлопчики напористі і агресивні. Агресивність хлопчачих груп і чоловічих компаній – не стільки індивідуально-психологічний, скільки груповий феномен: сильним і агресивним хлопчикам легше завоювати престижне становище в ієрархічній структурі хлопчачої групи. Це сприяє закріпленню відповідного стилю взаємовідносин і системи цінностей, які пред'являються іншим як норма, незалежно від їх індивідуальних якостей. Ототожнення маскулінності з насильством психологічно типове не стільки для сильних, скільки для слабких чоловіків, які не впевнені у своїй маскулінності.

Загалом, аналіз численних експериментів з диференціальної психології, націлених на пошук статевих відмінностей, демонструє, що однозначно доведених фактичних відмінностей між різностатевими групами небагато. Наприклад, була виявлена у чоловіків помітна латералізованість півкуль головного мозку і їх рівноактивність у жінок. Вчені, долучивши інші результати щодо відповідності півкуль різним пізнавальним процесам, почали робити далекосяжні висновки, але, в залежності від уявлення про “кращість” тих чи інших функцій, їх зміст змінювався на прямо протилежний. Тож виводити з цього факту ті чи інші психологічні наслідки, навіть вираховані зі статистично значущою різницею між груповими середніми, слід дуже обережно, пам'ятаючи про математичну, а не сутнісну природу самих показників і неможливість в експерименті забезпечити рівність соціалізаційних чинників.

Тож не дивно, що навіть коректно отримані відмінності між жінками і чоловіками виявляються не настільки значущими і часто не перевищують 5%. Більш того, як доводить Г.Крайг, протягом останніх десятиріч фіксовані відмінності стають менш виразними,

що відбувається на фоні зменшення гендерної сегрегації процесів соціалізації [13].

Оперування категорією гендеру як недихотомічною та ідеологічно незаангажованою спростовує результати “поляризації характерів статі”, що призвела до сприйняття різні статеві ролі як вияву “природних” якостей чоловіків і жінок і тим самим легітимізувалася.

На цьому ґрунті виникає “нова психологія статі”, котра прагне подолати вказані обмеження традиційних психологічних досліджень. Ця теорія пояснює становлення статі у дітей на основі існуючих в культурі соціальних стереотипів і говорить про те, що діти використовують стать як принцип пізнання світу, тому що культура всіма засобами наполягає на тому, що стать є найважливішою категорією в соціальному житті. Змін зазнає поняття статі, яке постає як складне поєднання психологічних рис, соціальних ролей та поведінкових стратегій, сформованих за впливу ситуаційних вимог. Сама ж поведінка, як зауважує І.Клецина, не має ознаки статі, вона обумовлена психосоціальним досвідом індивіда, його здатністю до навчіння і мінливими умовами конкретних соціальних обставин [10].

Таким чином ми вийшли на останню, найбільшу складову гендеру – соціальну, якою, виходячи із визначення власного предмету, має опікуватися соціологія.

Серед соціологічних теорій найбільшу увагу соціальним чинникам статі приділяє соціорольова теорія. Вона набула великої популярності на наших теренах ще з часів радянського союзу. Соціорольова теорія розроблялася Р.Лінтоном, а згодом набула розвитку у роботах Т.Парсонса, Дж.Мердок та М.Комаровські. Виникнувши у соціології в середині минулого століття, ця теорія прагне пояснити соціальні ефекти розділення людей за статтю (розподіл праці, нерівність у доступі до суспільних ресурсів, відмінності у стратегіях поведінки та способах мотивації та оцінок) через аналіз особливостей ролей, які виконують чоловіки та жінки у суспільстві. Основним предметом її вивчення стали “статеві (а віднедавна “гендерні”) ролі” у їх ста-

стали “статеві (а віднедавна “гендерні”) ролі” у їх статичному та динамічному аспектах.

У такому статеворольовому підході аналізу підлягає соціальна компонента гендеру, але вона подається як дана (пасивно засвоєна), що за методологією нагадує традиції біодетермінізму. Останній загалом досить часто проглядає з багатьох, зокрема структурно-функціоналістських соціологічних та психологічних концепцій. Але досліджуючи феномен гендеру через опис наявного розділення на чоловічі та жіночі ролі, навряд чи можна вийти за межі існуючих відносин, більш того, стає неможливим використовувати гендерний концепт при обговоренні проблем влади та нерівності. Саме за ці недоліки, які відсилають нас до есенціалістської традиції, критикували соціостатеву теорію Б.Торн та Г.Рубін.

Розглядаючи статеворольовий підхід, І.Клещина виділяє його основні постулати. Один з них стверджує, що освоєння статевої ролі передбачає наявність не тільки певного типу поведінки, але і конкретних особистісних особливостей, способу життя, а також можливості суб'єкта інтеріоризувати пропоновані культурні стандарти. Статеворольова концепція була орієнтована на підтвердження і обґрунтування природності відмінностей в соціальній поведінці чоловіків і жінок, але в той же час вона інтенсифікувала розвиток феміністської думки в напрямі аналізу соціокультурних чинників, які постають у ролі детермінант статевих відмінностей.

Загалом спроби пояснення системи стать-гендер біологічними, психічними чи соціальними чинниками утворюють своєрідний континуум пояснення гендерної диференціації, полюсами якого стали есенціалізм та конструктивізм.

Есенціалізм у своєму прагненні визначити сутність чоловічої та жіночої статі опирається перш за все на біологічні та психологічні її прояви, апелюючи при цьому до біодетермінізації. Соціальний конструктивізм не визнає жодної вродженої риси, споконвічного покликання чи еволюційно закріплених схильностей, від-

шукуючи у кожному випадку соціально-культурні та політико-економічні умови його виникнення.

Прихильники соціального конструктивізму стверджують, що гендер не є ні сукупністю особистісних психологічних рис, ні роллю, а постає як специфічний спосіб соціального творення. Ненав'язливо, мовби мимовілі, проявляючись у щоденній взаємодії, гендерні конструкти сприймаються учасниками як щось природне, дане. Конструктивістський аналіз гендеру залучає новітні інтерпретативні дослідницькі стратегії, що дає змогу проявити процес конструювання статі, у якому наука відіграє далеко не останню роль.

Їх аналіз порушує самі основи наукового знання, через критику вони заявляють про зміну методологічних основ соціального пояснення статі. Перша відмінність стосується розуміння суті категорій “стать” і “статеві відмінності”. На думку Р.Харемустин та Д.Маречек, роботи феміністськи орієнтованих психологів в області статевої соціалізації залишаються в полоні ортодоксальних уявлень про феномен статі як детермінанту соціальної ролі і психологічної поведінки, адже за таких умов фактично було поставлено знак рівності між поняттями “стать” і “статеві відмінності”. Наступна відмінність концепції соціального конструювання гендеру від теорії статевої соціалізації пов’язана з підкресленням діяльнісного, а не пасивного характеру засвоєння суб’єктом гендерного досвіду. Окрім того соціальним конструктивізмом гендерні відносини розуміються не просто як відмінність-доповнення, а як відносини нерівності, де домінуючі позиції займають чоловіки.

Подальшою темою для досліджень і дискусій стає власне гендерна соціалізація як механізм передачі гендерних відмінностей новому поколінню. У рамках сучасних гендерних досліджень функціонують різні тлумачення їх центрального поняття. Так, О.Вороніна виділяє три напрямки розуміння гендеру:

- Гендер як соціальна конструкція через механізми соціалізації, розподілу праці, гендерних ролей, мас-медіа, стереотипування.

- Гендер як мережа, структура або процес, тобто розуміння гендеру як стратифікаційної категорії разом з іншими стратифікаційними категоріями.
- Гендер як культурна метафора у філософських і постмодерністських концепціях.

При трактуванні гендеру як соціальної конструкції дослідницький аналіз спрямовується на відтворення моделі соціальних відносин (інтерактивної чи соціоінституційної). Відповідно гендер може конструюватися самим індивідом або ж базовими соціальними інститутами. Гендер як соціальний інститут вивчає Дж.Лорбер. Тут центральне поняття – гендерна ідеологія – надбудова, що повсяк час відсилає до статі, виправдовуючи її статус-кво.

Гендер як систему міжособистісної взаємодії досліджують Г.Гарфінкель, К.Вест та Д.Зіммерман. В рамках цих теоретичних схем основна увага зосереджена на процесі творення гендеру через створення та відтворення відмінностей. Гендер як стратифікація розглядається так само, як і решта відомих стратифікаційних поділів (таких як належність до соціального класу, раси, віку). Тож конструювання у даному разі набуває характеру соціо-структурного процесу чи технології. Філософське і культурологічне бачення гендеру пропонує нам його як культурну метафору, коли жінка і все асоційоване з нею стає стигмою, несучи певне символічне навантаження, стаючи таким чином основою для вивідних ціннісних суджень. Мається на увазі використання даного терміну як синоніму поняття стать – це своєрідне квазі-розуміння гендеру, яке зустрічається у демографії, економіці, деяких інших суспільних дисциплінах.

Але, на відміну від історії звернення різних дисциплін до проблематики статі, сучасні теоретичні конструкції гендеру демонструють несподівані есенціалістсько-конструктивістські тяжіння: популярнішають соціобіологічні аналогії у суспільних науках; відсилання до архетипового у психології; активно розробляється інженерне конструювання у природничих науках.

Для суспільних наук особливо важливо, але й водночас важко елімінувати біодетерміністські конструкції з теорії, оскільки

вони лексикою і, часто, логікою заглиблені у повсякденне знання суспільства. Саме ж повсякденне знання пояснює гендерні відносини суто есенціалістськи, ґрунтуючись на здоровому глузді та тих архетипових глибинах культури, відрефлексувати котрі надзвичайно складно. Класик нової гендерно чутливої парадигми соціології Г.Гарфінкель зауважує, що прийняте в західних суспільствах уявлення розглядає чоловіка і жінку як визначені природно і недвозначно категорії буття з очевидно відмінними психологічними і поведінковими перевагами, які можливо передбачити, виходячи з репродуктивних функцій. Компетентні дорослі члени цих суспільств сприймають відмінності між чоловіком і жінкою як фундаментальні і стійкі. Ці відмінності підтримуються розподілом праці на чоловічу та жіночу роботи і часто – розвиненою диференціацією жіночних і чоловічих атитюдів і моделей поведінки, котрі стають важливими характеристиками соціальної організації.

Суспільні дисципліни, у свою чергу, “вертають” нам ці повсякденні уявлення через систему понять і умовиводів. Цілий ряд логічних зв’язків вибудовує для доведення біологічної зумовленості соціального в статі вже згадувана нами культурологія І.Когана [11]. На його переконання, біостатева диференціація містить у собі різні для чоловіків і жінок біологічні потреби, задоволення яких можливе лише в соціальному середовищі. Цей процес призводить до соціостатевої диференціації, яка наділяє стать конкретними соціальними значеннями, статусами і ролями. Останні ж передбачають як свій зміст різні інтереси і прагнення, різні якість і кількість участі чоловіків і жінок у соціальних взаємодіях, а також у збереженні, трансляції і перетворенні соціального досвіду. Культурно-статева диференціація може бути представлена як завершення біостатевої та соціостатевої диференціації. Можна навести численні приклади несподіваної редукції до біології та організму, які з’являються як аналогії, типології чи пояснення, у соціології та інших суспільних дисциплінах, що загалом вирізняються високою складністю і багатофакторністю власних теоретичних побудов.

Науки про культуру і сама культура суспільства криє в собі символічну ієрархію чоловічого і жіночого, останнє поміщаючи у вишукане гето. Як зазначає Л.Ірігарей, традиційна дихотомія культура/природа пронизує першу – культуру – культом розуму, духа, Бога (батька і сина). Природі ж (а разом з нею і жінкам, які, як показав Фройд, присутні в *символічному*, культурному і соціальному передусім через природу пологів при народженні боголюдини) відводиться роль загадкової сили, котра виявляє себе потужністю землі, стихій, пасивною незмінністю і жіночною загадковістю.

І хоча ще століття тому Симона де Бовуар з позиції “другої статі” спростувала міфи і легенди про “таємницю статі”, “призначення жінки”, “загадку жіночої душі”, філософія статі, твори мистецтва, художня література сповнені намагання відкриття чи то викриття її (жінки) одвічної загадки. Ініціатори подібних пошуків, часом не помічаючи того, тим самим долучалися до ствердження і творення останньої.

Як зауважає І. Арістахова, посилаючись на Т.Чантер, прихильниці та прихильники гендеру, прагнучи взагалі позбутися “статі” і ввести у вжиток гендер, щоб забути стать, ставляться з явним упередженням і побоюванням до проблематизації будь-якої статевої відмінності [2]. Безсумнівно, зміщення акценту зі статі на гендер допомогло і допомагає феміністському руху домогтися певної мети. Однак головна проблема полягає в тому, що, розглядаючи стать як щось дане-природжене, а гендер як продукт культурного і соціального конструювання, теорія фемінізму продовжує відтворювати дихотомії. Але вже не стільки в ієрархії чоловік-жінка, скільки – через ієрархії вродженого-набутого, культури-натури, біологічного-соціального. Саме ці дихотомії лежать в основі стереотипізування жіночого. Тому співвідношення статі та гендеру має активно переосмислюватися.

Починаючи з розгляду тези про стать як твірну основу гендеру, ми тепер звертаємося до протилежної: як гендер визначає стать та як можливі тілесність і сексуальність як функція гендерних відносин. Ознайомившись із сучасними науковими досягненнями і поглядами на проблематику жіночого і чоловічого у суспільстві та

природі, ще раз спробуємо звернутися до статі та категорії статі, уже використовуючи можливості поняття гендеру.

Почнемо з тези С.Кесслер і В.Маккенни що, хоча геніталії конвенціонально приховані від публічного огляду у повсякденному житті, поза тим щоденно ми продовжуємо “спостерігати” світ двох природних варіантів нормальної статевої належності.

Тут стать визначається через гендер. Точніше, через наявність однозначно трактованих рис того чи іншого гендеру, суб’єкт з одного боку заявляє про свою приналежність до статі (наявність генетичної, анатомофізіологічної та психотемпоральної відповідності нормі певної статі), а інший учасник інтерсуб’єктивної взаємодії здогадується про існування всіх цих компонентів статі. За прикладами далеко ходити не треба, адже щоразу, коли нам трапляється спілкуватися із незнайомим малям чи його батьками, ми відчуваємо недостатність гендерних ознак для правильної ідентифікації статі, щоб зорієнтуватися у власних гендерно забарвлених висловах, вчинках чи хоча б задля дотримання мовних правил. У цьому випадку на допомогу нам може прийти колір: у нашій культурі весь спектр червоного зарезервований для дівчаток, а синього – для хлопчиків.

Дійсно, оскільки дихотомія статі не може бути зведена до біології чоловіка та жінки, оскільки розвиток культури і цивілізації нівелюють одні та виявляють інші параметри людського існування в межах статі, то чи не єдиним способом означити стать для конкретної культури – це звернутися до заангажованих нею гендерних образів, через символи яких ми реконструюємо належне статі, та й саму статеvu належність членів суспільства.

Прихильники ідеї соціального конструктивізму, звертаючись до суспільних механізмів, аналізують соціальний символізм статевої дихотомії, який підтримується завдяки існуючим соціальним інститутам і прийнятим способам регуляції соціальних відносин. Серед них одним із найефективніших засобів збереження принципу диференціації статей є лінгвістичні і понятійні структури, які формують і підтримують соціальні уявлення про чоловіче і жіноче і визначають значення самого поняття “стать” для суспільства.

Тож можна зробити висновок, що у той час як хід наукових дискусій рухався від розуміння статі до категорії статі і нарешті поняття гендеру, більшість соціальних відносин керується зворотною логікою: від сприйняття певного гендерного образу, до його однозначної ідентифікації з певною статтю як категорією з припущенням про відповідність їм анатомо-фізіологічних тілесних ознак.

Йдучи далі за цією логікою, слід піддати аналізу через призму поняття гендеру як соціокультурно конструйованого і конструюючого механізму і саму сексуальність як основу статі. На думку Л.Аусландер першими, хто серйозно зайнявся сексуальністю з метою зрозуміти динаміку гендера були саме послідовники психоаналітичної традиції [3]. Вони доводили, що особлива природа гендерної диференціації означає, що її конструкція і репродукція відбуваються в найбільш інтимних сферах життя і з самого народження. Саме ними було показано, що на відміну від категорій раси та класу, гендерні ідентифікації вкорінені у сімейних відносинах і системах раннього розвитку. Таким чином, історичне підпорядкування жінок чоловіками не могло бути пояснене лише за допомогою аналізу економічної, політичної і культурної систем, необхідне було дослідження психічного розвитку, включаючи процес оформлення сексуального бажання.

На цьому новому витку дослідження гендеру ми маємо пов'язати вивчення гендеру і сексуальності, заново переінтерпретовуючи біопсихічні його чинники, усвідомити важливість наукової роботи, фокусованої на розумінні бажання, суб'єктності, гомосексуальності та гетеросексуальності.

Зрештою, проблематизується, здається, вже останнє із можливих розділень: на стать і гендер – оскільки з ним пов'язаний ряд допущень, які поступово виявилися доволі суперечливими. Спочатку це розділення повинне було усунути безпосередній причинний зв'язок між “біологічною” і “соціальною” статтю. Однак виявляється, що таке, на перший погляд, багатообіцяюче і евристичне уявлення про гендер як “соціокультурну конструкцію” виходить з того, що існує “тіло” або “сексуальність” як щось, що передує конструкції – тіло як *tabula rasa*, на якому потім будуть задані

культурні преференції. На цю суперечність вказує Р.Хоф і Дж.Батлер. Їх аргументація опирається передусім на роботу М.Фуко з історії сексуальності, в якій він показав, яку “історію” має тіло, що розглядається досі як “природне”, тобто в якій формі наше розуміння жіночого чи чоловічого тіла спочатку опосередковано соціокультурно [4]. Дж. Батлер пропонує вирішити проблему, що виникла з поділом на стать і гендер – а, фактично, природу і культуру – шляхом заперечення цього поділу. Якщо між статями не існує ніякої “природної” межі, то і тілесні ознаки повинні розглядатися як особливі ознаки-мітки в рамках культури. Якщо поділ на “чоловіче” і “жіноче” може бути зрозумілий як культурна конструкція, то він не є необхідним, у крайньому разі він може розглядатися як конструкція, яка штучно відображає природне. Р.Хоф підтримує думку, що для дискурсивної конструкції статті є характерним, що вона здається цілком природною. Відповідно до цього концепція статевої ідентичності, як однозначної, несуперечливої і безсумнівної, стає іррелевантною [20].

Тож підводячи підсумки даного розділу, слід зауважити, що є певна невизначеність та проблемність категорій, на яких ґрунтуються гендерні дослідження – статі і гендеру. Це, а також паралельний і не завжди односпрямований розвиток поняття “гендер” у різних сферах (філософії, літературознавстві, соціології та психології); постійне обговорення його у термінах постструктуралізму і постмодернізму породило досить широкий спектр різних тлумачень. Що змусило вчених зосередити увагу перш за все на тому, яким чином і з яких компонентів конституювалося і конституюється сучасне уявлення про систему стать-гендер.

Науковий пошук та численні дискусії даної теми здійснюються в рамках трьох теоретичних напрямків, які ми розглянули вище: біологічного детермінізму, соціорольової теорії (до якої близькі соціалізаційні та деякі інші соціально-психологічні концепції як теорії статус-кво) і соціального конструктивізму. Кожна з цих наукових та світоглядних систем знань про стать і гендер, про гендерний порядок має свої аргументи, свої прогалини і прийняті на віру положення. Їх критичний аналіз у цьому розділі був спрямований на пошук і плідне використання пізнавального

потенціалу кожної. Поява та популярність всіх запропонованих за два останні століття активної уваги до гендерних питань пояснень його природи зумовлювалася науковим та суспільним контекстом свого часу.

Використана література:

1. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории и истории. Документальные материалы). – М.: РИК Русанова, 1998.
2. Аристахова И. “Этика полового различия” в концепции Люси Иригари // Available from: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/34-arist.htm>
3. Аусландер Л. Женские + феминистские + лесбийские–гей + квирисследования = гендерные исследования? // Гендерные исследования. – 2000/2. – №5.
4. Батлер Дж. Гендерное беспокойство // Антология гендерной теории. – Минск: ПроPILEI, 2000.
5. Воронина О. Женщина и социализм // Феминизм: Восток. Запад. Россия. – М.: Наука, 1993.
6. Гендерные аспекты социальной трансформации / Отв. ред. М.Малышева. – М.: ИСЭПН РАН, 1996.
7. Грабовська І. Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем? // Сучасність. – 2002. – № 6.
8. Журженко Т. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Х.: Фолио, 2001.
9. Кімел М. Гендероване суспільство. – К.: Сфера, 2003.
10. Клецина И. Развитие гендерных исследований в психологии на Западе // Иной взгляд. – №3.
11. Коган И. Основания гендерной культурологии // Available from <http://www.kulturolog.h10.ru/articles/gendkult.htm>
12. Кон И. Пол, гендер и сексуальность // Кон И. Лунный свет на заре. 2 изд. – М., 2002.
13. Крайг Г. Психология развития. – СПб., 2000.

14. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993.
15. Лорбер Д. Пол как социальная категория // Thesis. – 1996. – №6.
16. Малышева М. Современный патриархат: Социально-экономическое эссе. – М., 2001.
17. Мельникова Н. Эволюция женской олимпийской программы // Теория и практика физической культуры. – 1999. – №6.
18. Реброва Н. Гендерный аспект взаимосвязи биологических и психологических характеристик личности // Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.Клециной. – СПб.: Питер, 2003.
19. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол, гендер, культура. Под ред. Э.Шоре и К.Хайдер. – М.: РГГУ, 1999.

Розділ 5.

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Поняття гендеру як соціально-психологічної статі людини визначається принаймні двома сферами детермінант: соціальними (сукупністю соціальних очікувань щодо гендерних ролей, норм і стереотипів) та особистісними (уявленням людини про те, ким вона є). Друга дуже тісно пов'язана з поняттям *ідентичності*. Ці дві сфери є нероздільними, адже в процесі самоусвідомлення, говорячи про себе “я є тим-то” або “я є такий-то”, тобто використовуючи для самоопису певні поняття, людина відносить себе до тієї чи іншої спільноти, групи, категорії. Кожне поняття є узагальненням якоїсь групи речей. Це властивість людської мови, яка лежить в основі свідомості та самосвідомості. Наприклад, слова “жінка”, “чоловік”, “батько”, “робітник”, “подруга”, “гарний”, “розумний” тощо характеризують не одну людину в світі, а стосуються всіх людей, що відповідають змістові цього поняття. Отже, ідентичність обов'язково має соціальну природу і водночас визначає уявлення людини про себе як про неповторну індивідуальність, в якій певні якості й атрибути унікально поєднані. Розвиток ідентичності, зокрема гендерної, – це історія становлення психологічних основ тих суперечностей, конфліктів і деформацій, які пронизують наше суспільство протягом всієї історії людства.

Ідентичність – одна з найсуттєвіших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість. За визначенням Е. Еріксона ідентичність базується на відчутті тотожності самому собі і неперервності свого існування в часі й просторі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення [21, с. 59]. Ідентичність пов'язана з образом “Я”, з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних і психологічних рис. Водночас ідентичність – досить складна й різноманітна. Залежно від

обставин вона виступає в різних якостях. Можна говорити про цілу множину, або про систему ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях, що відповідають різним соціальним ролям.

Як соціальна істота, людина характеризується не лише індивідуальною, а й *груповою ідентичністю*, яка, на думку Е. Еріксона, пов'язана з груповими, насамперед географічними й історичними уявленнями (колективний "єго"-простір-час), а також з економічними завданнями (колективні життєві цілі) [21, с. 57]. Групова ідентичність пов'язана з ототожненням себе з певною групою чи спільнотою. В соціології та соціальній психології використовують поняття "*соціальна ідентичність*" та "*рольова ідентичність*". Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Таджфела і Дж. Тернера [див. 24; 25; 29; 30], в основі соціальної ідентичності лежать процеси соціальної категоризації, тобто розділення соціальних об'єктів на такі, з якими особистість себе ототожнює (in-group), і такі, що складають групи інших (out-group), а також процеси само-категоризації, тобто віднесення особистості самої себе до певної соціальної категорії чи групи. Соціальна ідентичність лежить в основі більшості групових процесів, таких як групова поляризація чи стереотипізація.

Рольова ідентичність, яку можна розглядати як окрему форму соціальної ідентичності, – це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій. Рольова ідентичність, в основі якої лежить усвідомлення себе суб'єктом психологічних ролей, тісніше пов'язана з поняттям самості, ніж соціальна ідентичність. Американський соціолог Ч. Гордон, який розглядає рольову ідентичність як важливий складник Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів: 1) статеву ідентичність, ґрунтованій на гендерній ідентифікації людини як чоловіка або жінки; 2) етнічну ідентичність, тобто ідентифікацію людини як члена расової, релігійної, національної спільнот або мовної групи, субкультури чи іншої соціальної структури; 3) ідентичності членства, базованої на зв'язку людини з організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального чи неофіційного); 4) політичну ідентичність, що

походить від типових патернів відношення людини до конкуренції, влади і прийняття рішення; 5) професійну ідентичність, тобто систему рольових ідентичностей щодо роботи, як у домашньому господарстві, так і поза ним [27, с. 407].

Статева ідентичність, яку можна вважати однією з найістотніших із усіх рольових ідентичностей, пов'язана з розділенням людей на групи чоловіків та жінок і усвідомленням належності людини до тієї чи іншої статі. Вона полягає в переживанні своєї відповідності статевим ролям, тобто таким формам поведінки, які зумовлені біологічними відмінностями між статями (що стосується насамперед сексуальної поведінки та сексуальних почуттів, народження дітей тощо). Статева ідентичність є не лише однією з найістотніших ідентичностей, а й чи не найпершою, що формується онтогенетично. Коли ми говоримо, що народилася дитина, ми обов'язково наголошуємо, що народився хлопчик чи дівчинка. Ці слова є першою інформацією про себе, яку дитина отримує від народження і протягом усього свого життя.

Девід Гоулінг, співавтор розділу “Психотерапія та гендер” одного із зарубіжних підручників з психотерапії, так описує перше ознайомлення дитини з власною ідентичністю: “Коли народилася моя третя дитина, акушерка сказала: “Це – прекрасний хлопчик. О ні!”. Вона подивилася знову: “Я мала на увазі дівчинку”. У ті лічені секунди мій уявний образ моєї дитини мав швидко змінитися. Акушерка дивилася на наявність або ні малих статевих губів і піхви чи пеніса, але навіть у ті короткі моменти я почав думати про мою дитину як про хлопчика, і в своїй голові я мусив відновити її як дівчинку. Подорож до встановлення гендерної ідентичності починається в ті перші лічені моменти життя, той яскравий момент першої реалізації: “Це – дівчинка”; “Це – хлопчик” [26, с. 86].

Історія культури виробила багато моделей і взірців статевої поведінки. Інформацію про них дитина починає одержувати змалку, формуючи на підґрунті статевої ідентичності те, що ми називаємо *гендером*. Треба розрізняти поняття “статева ідентичність” та “гендерна ідентичність”. Якщо статева ідентичність – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої

статі, то *гендерна* полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією). Людина може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність гендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Оскільки гендерні ролі й стереотипи – це продукт суспільної історії, який містить соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних і географічних) чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає функціональною заміною біологічної статі, яка, соціалізуючись, втрачає свою природну безпосередність, а отже, соціально-рольові закономірності та суперечності визначають більшість природних сфер статевої поведінки.

Особливості гендерної та статевої психології приваблювали багатьох дослідників людської природи. Практично немає жодної з відомих теорій особистості, яка б не розглядала закономірності чоловічої й жіночої психології як характеристик сутності особистості.

У теорії Фрейда відмінності між чоловіками й жінками зумовлені відмінностями будови статевої сфери, зокрема наявністю в представників чоловічої статі пеніса, який вважається ознакою переваги. З цим пов'язані такі психологічні явища, як “комплекс кастрації” в хлопчиків (тобто страх втрати ознак мужності, а з ними й статевої ідентичності) і “заздрість до пеніса” у дівчаток (тобто відчуття певної статевої неповноцінності). За Фрейдом, ці особливості характерні для фалічної стадії психосексуального розвитку. Пізніше, на едипальній стадії проявляється так званий “Едипів комплекс” у хлопчиків та “комплекс Електри” у дівчаток, тобто статевий потяг до батьків протилежної статі зі зростанням конкуренції до батьків однієї статі (аж до прагнення

їх усунути). Нормальне подолання цих комплексів полягає в ідентифікації з батьками однієї статі і частковою відмовою від батьків протилежної статі, що відбувається на подальших стадіях психосексуального розвитку і є дуже важливим для розвитку повноцінної статевої ідентичності.

Пізніші психоаналітичні дослідження критикували ортодоксальні погляди Фрейда на природу сексуальності, справедливо вважаючи, що сексуальність людини та відповідна ідентичність розвивається значною мірою не під впливом біологічної інстинктивної природи, а за участі соціуму, тобто збільшується акцент не на статевих, а на гендерних аспектах ідентичності особистості. Сучасні дані статевої та гендерної психології, які спираються на останні досягнення біології статі, спростовують певні положення теорії Фрейда. Зокрема, Серж Гінгер вважає, що психологія статі людини лише на одну третину визначається спадковістю, ще на одну третину статева ідентичність визначається особливостями внутрішньоутробного життя, і на третину – суспільним розвитком. Він стверджує, що протягом перших тижнів після зачаття кожен ембріон (плід) – жіночої статі, а маскулінізація відбувається пізніше: це повільне й важке гормонально та суспільно детерміноване завоювання. Отже, дівчинка не є хлопчиком, що, згідно з гіпотезою Фрейда, втратив свій пеніс, але хлопчик є дівчинкою, що завойовувала пеніс. Так звана заздрість до пеніса або потреба в ньому – це гіпотеза, що, на думку Гінгера, ніколи не підтверджувалася. Це, зокрема, може опосередковано проілюструвати статистика, згідно з якою серед транссексуалів вп'ятеро більше чоловіків, що бажають стати жінкою, ніж жінок, що хочуть стати чоловіком [5, с. 7-8].

Дуже цікавим є трактування жіночої та чоловічої природи в аналітичній психології Юнга, яка певною мірою долає протиставлення чоловічої та жіночої статей, характерне для класичного психоаналізу. В цій теорії жіночність і мужність розглядається як сукупність якостей, притаманних як чоловікам, так і жінкам, причому й ті, й інші мають як чоловічі, так і жіночі риси. Чоловічі риси в жінці Юнг пов'язував з такою архетиповою фігурою, як *Анімус*, а жіночі риси в чоловікові, відповідно – з

Анімою. Основною ідеєю аналітичної психології є ідея індивідуації, тобто розширення свідомої частини особистості й збільшення здатності до рефлексії своєї самості. Процес індивідуації обов'язково передбачає примирення людини зі своїми тіньовими сторонами, а також інтеграцію чоловіка зі своїм фемінним елементом, жінки – з маскулінним. Ці процеси не такі вже й очевидні, адже чоловік, ідентифікуючись зі своєю маскулінністю, приховує свою фемінність, йому нелегко примиритися зі своєю Анімою. Так само жінці нелегко примиритися зі своїм Анімусом, вона витісняє природну маскулінність і не завжди перебуває в гармонії з нею.

З позицій транзакційного аналізу Е. Берна гендерна ідентичність визначається *життєвим сценарієм* людини. Згідно з теорією життєвих сценаріїв [див. 20] протягом життя людини здійснюється статево-рольове програмування чоловіків і жінок, тобто процес формування статевих та гендерних життєвих ролей особистості. Одними з основних елементів життєвого сценарію людини є сценарні заборони й директиви, які забороняють одні форми активності і приписують інші. Людина слідує цим заборонам і директивам, значна частина яких відповідає моделям гендерних ролей, не усвідомлюючи цього впливу.

У процесі такої гендерної соціалізації здійснюється певна деформація розвитку особистості, оскільки одні сторони особистості (що відповідають гендерним стереотипам) заохочуються й підсилюються, а інші (що таким стереотипам суперечать) – навпаки, забороняються та затримуються в розвитку. Починаючи з раннього дитинства дівчаток і хлопчиків примушують діяти за певним сценарієм, що пов'язано не лише з розвитком відповідних фемінних чи маскулінних рис, а й з життєвими виборами. Згідно з ними чоловіки й жінки обирають форми життєвого шляху, що відповідають гендерним стереотипам, а не особистісним потенціям, покликанню тощо.

Оскільки відбувається певний перекид в особистісному розвитку, то риси маскулінності та фемінності, яких не вистачає людині, вона шукає в іншому. Наприклад, багато людей переживають почуття неповноцінності та дискомфорту без партнера

протилежної статі. Щоб подолати їх, людина прагне будь-що знайти такого партнера, потрапляючи в ситуацію психологічної залежності від нього. Це більше характерне для жінок, яким системою суспільних стереотипів у більшості культур призначається підлегла позиція, що зумовлює чимало проблем у шлюбі (описаних, зокрема, у відомій книзі Р. Норвуда “Жінки, що кохають занадто сильно”) [15]. Ще в ранньому дитинстві в людини можуть формуватися типові чоловічі та жіночі життєві сценарії, в яких закладається не лише гендерна нерівність і суперництво між статями, а й значна частина потенційних конфліктів, суперечностей та інших проблем, характерних для сімейного життя, системи виховання дітей тощо.

Досить суттєвими характеристиками особистості, що тісно пов’язані з ідентичністю і визначають гендерні особливості особистості, виступають такі ознаки мужності чи жіночності, як *фемінність* і *маскулінність*. Маскулінність та фемінність – це системи властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими чи жіночими. Це такі особливості людини (насамперед – психологічні), які визначають відповідність власній психологічній статі, гендерно-рольовим нормам і стереотипам, типовим для чоловіків та жінок формам поведінки, стилям життя, способам самореалізації, вибору відповідних цінностей, установок тощо.

Типовими маскулінними якостями вважаються інтелект, раціональність, незалежність, активність, сила (як фізична, так і психологічна, чи сила характеру), авторитарність, агресивність, стриманість в емоційних проявах, схильність до ризику, здатність до досягнень. Типовими фемінними якостями вважаються емоційність, м’якість, слабкість, турботливість, практичність, консервативність, інтуїтивність, реалістичність, комунікативність, сензитивність, емпатійність. Для жінки важливо, щоб її зрозуміли, їй необхідно, щоб хтось розділив її почуття, висловив своє ставлення до неї, психологічні стосунки для жінки важливіші, ніж результат діяльності. Для чоловіка важливо вважатися компетентним, бути визнаним, йому треба досягнення своїх цілей, результат розв’язання задачі важливіший за систему стосунків, які супроводжують процес розв’язання. Згідно з суспільними

стереотипами, які значною мірою визначають особливості соціальної поведінки людини, для чоловіка нормативною й бажаною вважається виражена маскуліність. Для сучасної жінки, навпаки, надмірна фемінність не такою мірою нормативна й бажана, як маскуліність – для чоловіка.

Слід наголосити, що типові риси фемінності та маскуліності – це насамперед суспільно закріплені норми, стереотипи, а не результат об'єктивних природних відмінностей між статями. У певних випадках ці риси дійсно відбивають середньостатистичні відмінності чоловіків і жінок. Але часто вони є результатом виховання, коли психологічні відмінності формуються під тиском стереотипів, нав'язуваних людині суспільством. А буває й так, що традиційні риси фемінності та маскуліності суперечать справжній природі людей. Зокрема, донедавна вважалося, що жінки мають емоційнішу вдачу, а чоловіки – схильніші до логічного мислення.

Сучасні дослідження нейрофізіології стверджують, що в жінок у середньому розвиненішою є ліва (логічна) півкуля мозку, а в чоловіків – права (емоційна) [5, с. 5-6]. Зокрема, більшість дослідників у галузі диференціальної психології погоджуються, що в дівчаток розвиненіші мовні здібності (що пов'язані з лівою півкулею), ніж у хлопчиків. Проте історія свідчить, що більшість письменників у всі часи й епохи були чоловіками. Жінки й чоловіки дійсно мають відмінності, які, проте, не завжди збігаються з суспільними стереотипами і які, тим більше, не мають нічого спільного з нерівноправністю статей, яка має суто соціальне та класове коріння. Насправді реальні гендерні відмінності – це результат сплаву природних відмінностей і виховання, що певною мірою підганяє природу людини під стандарти, сформовані в тій чи іншій культурно-історичній спільноті.

Традиційні риси маскуліності притаманні не лише чоловікам, так само як фемінність – не є тільки жіночою характеристикою. Практично кожна фемінна чи маскулінна якість може траплятися як у чоловіків, так і в жінок. В житті сучасного суспільства трапляється чимало фемінних чоловіків і маскулічних жінок (тут ідеться переважно про психологічні характеристики).

Останніми роками спостерігається загальна тенденція певної фемінізації чоловічої поведінки й маскулінізації жіночої, що позначається на таких сферах, як вибір професії, одяг тощо.

Досить довго вважалося, що маскуліність і фемінність – це протилежні полюси однієї шкали, тобто висока маскуліність розглядається як низька фемінність (і навпаки). В сучасних психологічних концепціях статі та статево-рольової поведінки ці властивості розглядаються як відносно незалежні один від одного конструкти. Можливий одночасно високий розвиток обох характеристик, або одночасно низький рівень цих гендерно-рольових проявів. Обидва конструкти визначаються радше соціально, ніж біологічно (тобто більше стосуються гендерних, ніж статевих ролей), і можуть вимірюватися окремими шкалами. Поєднання високого розвитку фемінності та маскуліності в одній людині (незалежно від її статі) дістало назву *андрогінність*. У психології особистості андрогінія розглядається як особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку, статевої та гендерної ідентичності або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінія в людини, незалежно від її статі, передбачає багатий арсенал і гнучкість її гендерно-рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності та інші важливі якості. Наприклад, помічено, що обдарованим людям часто властива висока андрогінія. Крім того, вона може знімати обмеженість чоловічих і жіночих гендерних ролей, знижувати внутрішні конфлікти, пов'язані з неприйняттям своєї другої сутності. Андрогінна модель статевих і гендерних ролей має перевагу перед іншими моделями, хоча й вона не досконала. Зокрема, О. С. Кочарян доводить, що вона має вікові та клінічні обмеження, наприклад, не діє для хлопчиків і дівчаток до 15-16 років, а фактично формується в пізніші вікові періоди [13].

Поняття андрогінії ввів у психологічну термінологію вже згадуваний Карл Юнг, пояснюючи її поняттями Анімі та Анімуса. Американський психолог Сандра Бем створила психологічну методику вимірювання маскуліності та фемінності “Статево-рольовий опитувальник” (the Bem Sex-Role Inventory), згідно з якою можна діагностувати чотири типи людей незалежно від їх-

ньої фізіологічної статі: 1) маскулінні (з вираженими чоловічими якостями); 2) фемінні (з вираженими жіночими якостями); 3) андрогінні; 4) невизначені (без виражених якостей маскулінності і фемінності) [22]. Існують також інші методики вимірювання маскулінності та фемінності, наприклад, “Опитувальник персональних атрибутів” (Дж. Т. Спенс зі співавторами), “Шкали маскулінності та фемінності” (А. Б. Хейлбрун) та інші.

Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію. Гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються залежно від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. Від нього залежить характер життєвого сценарію людини, стиль життя та стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Процес розвитку гендерних ролей, як соціально зумовлених моделей статевої поведінки і статево-рольової поведінки, відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, який називається *соціалізацією*, одним із найістотніших складників якої є рольова, зокрема й гендерно-рольова (чи гендерна), соціалізація.

За більшістю означень, соціалізація особистості – це засвоєння людиною суспільного досвіду, суспільних норм і цінностей. Одним з основних складників соціалізації людини є засвоєння нею соціальних ролей. В соціальних ролях закріплені норми та правила соціальної поведінки у вигляді рольових експектацій, тобто нормативних вимог до виконання соціальних ролей. Рольова поведінка – це найважливіший вид соціальної поведінки, а соціальні ролі – це засіб входження особистості в групу, в соціум, форма соціальної адаптації та особистісного самовираження водночас. Особливості рольової соціалізації полягають не лише в засвоєнні суспільних очікувань щодо соціальних ролей, а й у рольовому розвитку особистості, тобто формуванні психологічних ролей, як соціальних, так і особистісних, міжособистісних, характерних, життєвих тощо.

Гендерно-рольова соціалізація – це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологіч-

них характеристик, які відповідають гендерним ролям. Статеві та гендерні ролі мають надзвичайно велике значення для нормальної соціалізації особистості серед безлічі засвоєваних людиною ролей. Ці ролі тісно пов'язані з усвідомленням себе представником певної статі та з нормативами поведінки, характерної для представників цієї статі. Статеві та гендерні ролі тісно пов'язані зі статевою й гендерною ідентичністю особистості.

Гендерна соціалізація має низку особливостей і специфічних труднощів у чоловіків та жінок. Від самого народження дитина потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів гендерно-рольової поведінки. Змалку дитина чує від своїх батьків, вихователів: “Це не гарно, це не личить дівчинці (хлопчиків)”;

“Не плач, хлопчики не плачуть! ”; “Не бийся, дівчатка так не поводяться! ”. З першими проявами усвідомлення себе представником певної статі дитина пов'язує це з цілою низкою ознак: з одягом, правилами поведінки, проявами почуттів (чи заборонами на них). На природні диференціально-психологічні відмінності між статями накладаються моделі чоловічих і жіночих ролей, наявних у суспільній свідомості, часом не маючи нічого спільного зі справжніми психофізіологічними статевими різницями.

Ці суспільні моделі існують не просто як система поглядів на норми гендерно-рольової поведінки. Вони діють як соціальні експектації, очікування, відіграють активну роль у формуванні соціальної поведінки людини. Якщо реальна поведінка не збігається з нормативами, то суспільство здійснює певний тиск на свідомість людини, використовує певні санкції. Інколи ці санкції є досить жорсткими (в архаїчних суспільствах за порушення статево-гендерної ідентичності та інші відхилення від суспільних стандартів винних карали вигнанням або навіть суворішими покараннями), проте в сучасному суспільстві подібні санкції носять переважно психологічний характер: осуд, негативні оцінки тощо. Як результат – людина переживає почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти. Щоб уникнути неприємних переживань, людина прагне задовольнити суспільні очікування, засвоюючи більш-менш адекватні суспільним вимогам форми гендерно-рольової поведінки. Отже, суспільні стереотипи стосо-

вно жіночих і чоловічих гендерних ролей здатні впливати на гендерний розвиток людини, накладаючи багато обмежень на їх самореалізацію [3].

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Недаремно існує приказка, що “для жінки сім'я – це друга робота, а для чоловіка робота – це друга сім'я”. Згідно з таким розмежуванням важливою умовою самореалізації для жінки вважається успішний і вчасний шлюб. Жінка, яка не створила сім'ї, суспільною думкою оцінюється як невдаха, її називають “старою дівою”. Чоловіка, який ніколи не одружувався, ніхто не називає невдахою, і для нього немає відповідного прізвища. З іншого боку, успішність самореалізації чоловіка пов'язується з його кар'єрою, часто зі статусом у суспільстві. Якщо з віком чоловік не здобув професійних досягнень, це також може вважатися рівнозначним його життєвому неуспіхові.

Такі стереотипи впливають на свідомість дитини, що тільки починає шлях у суспільному житті. Отож дівчатка часто виростають із переконанням, що вони не зможуть бути такими ж цінними працівниками в професійній сфері, як чоловіки, що впливає на самооцінку і певною мірою “виправдовує” той факт, що серед жінок дуже мало лідерських ролей (тим менше, чим вищий статус такої ролі). За результатами деяких досліджень, дівчатка в школі мають нижчі оцінки з математики, ніж хлопчики, не тому, що в них гірші математичні здібності, а тому, що мають занижену самооцінку в цій сфері і стикаються з відповідними очікуваннями педагогів. Якщо врахувати, що існують цілком реальні соціальні й економічні умови, що закріплюють таку асиметрію, стає цілком зрозумілим, що є серйозні соціальні проблеми, пов'язані з соціально-психологічною та рольовою самореалізацією жінок. Ці проблеми стали підґрунтям виникнення численних феміністичних рухів, що мали на меті подолати ці труднощі.

Однак не слід вважати, що на труднощі гендерної соціалізації наражаються лише жінки. Хлопчик у процесі гендерного розвитку стикається з численними проблемами, насамперед пов'язаними з визнанням в оточенні однолітків, з лідерством, суперництвом тощо. Якщо для дівчинки проблема лідерства полягає в тому, що вона, з погляду суспільних стереотипів, не повинна до нього прагнути, то для хлопчика – навпаки. Суспільна думка змушує хлопчика вважати лідерство невіддільною цінністю свого буття. Чоловік, не реалізований у сфері лідерства, тією ж громадською думкою вважається менш компетентним, ніж чоловік з високим соціальним статусом, інколи – навіть невдахою. Ця думка нерідко тисне на свідомість, змушує відмовлятися від покликання на користь сходження шаблями влади. Для хлопчика прагнення відповідати взірцям маскулінності (крім влади, це необхідність бути сильним, хоробрим, компетентним, емоційно стриманим тощо) є не стільки внутрішньою потребою, скільки суспільною нормою, і невідповідність їй спричинює критичніше ставлення до нього, ніж для дівчинки – невідповідність стандартам фемінності. Особливі вимоги висуваються до чоловіка в сфері інтимних стосунків, наприклад, завжди мати потенцію (для порівняння – жінка таких проблем практично не має). Як результат усіх перерахованих проблем – безліч стресових ситуацій, у які потрапляє чоловік, внутрішні конфлікти, неврози, проблеми зі здоров'ям тощо.

Невідповідність суспільним нормам, що висуваються до гендерних ролей, та відповідним цінностям створює численні суперечності між гендерними ролями людини, її гендерною ідентичністю та соціальними очікуваннями до стандартів гендерних ролей. Такі суперечності проявляються як різноманітні гендерно-рольові конфлікти особистості. Гендерно-рольовий конфлікт найчастіше відбувається як суперечність між суспільними стереотипами гендерної ролі (тобто традиційними уявленнями про гендерну роль) і реальними потребами людини. Наприклад, є стереотип, згідно з яким чоловіки повинні проявляти невисоку емоційність і самі справлятися з власними емоційними проблемами. Якщо чоловік слідує стереотипу, в нього виникає внутрішній гендерно-рольовий конфлікт, вступаючи в суперечності з власними потребами в емоційних

проявах і психологічній підтримці; якщо поведінка чоловіка йде всупереч стереотипам, він ризикує ув'язатися в зовнішній гендерно-рольовий конфлікт з найближчим оточенням, яке може вважати його недостатньо мужнім. Відчуваючи на собі тиск цього та інших стереотипів, чоловік постійно перебуває в стані гендерно-рольового стресу.

Типовими для чоловіка способами реагування на депресію є ігнорування проблеми й алкоголь. Це є, наприклад, однією з причин того, що на сеанси психотерапевтів і в терапевтичні групи приходять в 5 разів менше чоловіків, ніж жінок (приблизно такі ж цифри наводяться майже у всіх зарубіжних дослідженнях). Водночас реальна потреба в психологічній допомозі в чоловіків не менша, ніж у жінок, про що свідчить, наприклад, високий відсоток самогубств серед чоловіків, коротша, ніж у жінок, тривалість життя, значний процент саме чоловіків серед пацієнтів психіатричного стаціонару тощо. Дослідник гендерно-рольового конфлікту О'Ніл вважає однією з найістотніших характеристик чоловічих гендерних ролей "страх фемінності", який проявляється в гомофобії (страхові проявляти форми поведінки, властиві гомосексуалістам), обмеженні емоційності й інших проявах гендерних стереотипів [28].

Для жінок найтипівіші форми гендерно-рольового конфлікту пов'язані з суспільними стереотипами про менші, ніж у чоловіків, професійні можливості, про нижчі лідерські здібності жінки, що створює для них значні труднощі професійної самореалізації. Ще одним стереотипом, що заважає жіночій самореалізації, є стереотип про те, що домашнім господарством повинна займатись переважно жінка. Слідуючи цим стереотипам, жінки часто мають подвійне навантаження, одночасно працюючи, ведучи домашнє господарство та виховуючи дітей. Як результат – в них виникають серйозні суперечності у виконанні професійних і сімейних ролей, вони потрапляють у ситуації рольового конфлікту та рольового перевантаження [1]. Суспільні стереотипи також висувають вищі вимоги до зовнішності жінок, порівняно з чоловіками. Обов'язок постійно привабливо виглядати, посилений засобами масової інформації, рекламою, кінопродукцією, супере-

чачи життєвим реаліям, може стати джерелом гендерно-рольових конфліктів.

Існує багато агентів гендерної соціалізації, серед яких на першому місці знаходиться сім'я, система батьківських впливів на дитину, стиль сімейного виховання. На гендерний розвиток і гендерну самореалізацію істотно впливають власні гендерні стереотипи та цінності батьків, їхні життєві сценарії, характер стосунків у подружжі та між батьками й дітьми. Мабуть, з усіх сфер соціального життя людини сім'я є такою соціальною інституцією, в якій сутність гендерних стосунків проявляється найбільше. Можна без перебільшення сказати, що сім'я – це горнило формування гендеру. Від того, яка система гендерних стосунків склалася в сім'ї, які гендерні стереотипи панують у системі її уявлень про чоловічі та жіночі функції й ролі, залежить формування гендерних ролей дітей, розвиток їхньої гендерної ідентичності. Гендерні ролі батьків – найперший зразок гендерної поведінки для дітей, які часто будують власну гендерну ідентичність згідно з батьківськими моделями життя. Інколи життєвий сценарій дітей повторює сценарії батьків, тому що в ранньому дитинстві маленька людина вирішила: “Буду таким, як тато (або такою, як мама)”. Діти багато в чому копіюють ставлення батьків один до одного, формуючи стиль стосунків з протилежною статтю.

Якщо досвід батьківських гендерних ролей обмежений чи недостатній (наприклад, у неповній сім'ї чи коли дитина виховується без батьків), це призводить до прогалин у гендерному розвитку особистості дитини. Такі діти часто не отримують повноцінного досвіду міжгендерних стосунків, що може позначитись на формуванні гендерних ролей та гендерної ідентичності, спричинити проблеми при створенні в майбутньому власної сім'ї та у вихованні дітей. З іншого боку, навіть у повних сім'ях є багато проблем, які негативно позначаються на гендерній соціалізації дітей. Авторитарність виховання, насильство й жорстокість у сім'ї призводять до численних деформацій гендерного розвитку, формують такі гендерні ролі, в яких закріплюються суспільні гендерні стереотипи, гендерна нерівність та інші викривлення гендерної структури суспільства.

Сімейні традиції втілюються в такій формі групової свідомості, як *сімейні міфи*, що є метафоричною формою вираження сімейних стереотипів. Мало того, родина – це саме та соціальна інституція, що є носієм суспільних гендерних стереотипів, які матеріалізуються у формі сімейного міфу. Сімейний міф – це система добре інтегрованих вірувань, що їх поділяють всі члени родини, стосунків між ними та їхнього взаємного становища в сім'ї і щодо яких не виникає сумніву в членів сім'ї, попри явні ознаки їх розходжень з дійсністю. Міф інколи схожий на казку, адже він легко обіцяє сімейне щастя, наприклад: “От вийду заміж – і стану щасливою (успішною, багатою тощо)”, тобто щось на зразок: “Приїде принц на білому коні...”. Деякі міфи регулюють стосунки між членами родини, наприклад: “У шлюбі партнери повинні бути якомога меншими егоїстами і завжди думати про інтереси іншого”; “Коли все йде не так, потрібно знайти винного”; “Хороші сексуальні стосунки неминуче приводять до доброго шлюбу”.

У кожному міфі є частка істини. Вони ніколи не є зовсім безглуздими. От чому так хочеться в них вірити. Проте міф часто відіграє негативну роль, оскільки містить спотворене, обмежене, часто абсолютизоване відбиття дійсності, а також є джерелом сімейних проблем. Часто члени родини замість розв'язання сімейної проблеми всіма силами прагнуть підтримувати цей міф. Один із найпоширеніших сімейних міфів стосується розподілу обов'язків у сім'ї, згідно з яким все домашнє господарство повинна вести жінка. Він фактично закріплює гендерну нерівність, що веде свою традицію ще від патріархальної сім'ї.

Проте не слід гадати, що є лише одна модель гендерної нерівності, яка полягає в домінуванні чоловіка та підкореній позиції жінки. Існує й інша модель, зовні протилежна, але по суті подібна до першої. Протидіючи гендерній нерівності, що втілилася в моделі “сильний чоловік – слабка жінка”, жінка обирає іншу рольову позицію – “сильної”, не усвідомлюючи, що ця позиція може бути стійкою лише в комплементарній парі “сильна жінка – слабкий чоловік”. Партнером такої жінки справді виявляється “слабкий чоловік” (принаймні він таким є в сім'ї), оскільки сильних вона уникає. У результаті до рольового переважання, яке

переживає жінка, працюючи й ведучи домашнє господарство, додається ще одна роль – “глави сім’ї”, що ускладнює їй без того складне становище жінки. Такі ситуації часто трапляються в родинах алкоголіків, де ця проблема загострюється найбільше. Жінка, що має чоловіка-алкоголіка, не тільки веде господарство та виховує дітей, не лише працює, а й приймає всі важливі рішення щодо сімейного життя, фінансово утримує сім’ю і чоловіка, який пропиває все, що заробляє, й живе, паразитуючи на своїй дружині.

Роль “сильної жінки” не є винятковим надбанням сучасності, вона має історичні корені. Варто пригадати хоча б такий сюжет української культури, як відомий дует Одарки й Карася з опери С. С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”: сильна і владна жінка, що фактично відіграє роль глави родини, енергійно сперечається з безвідповідальним чоловіком, що віддає перевагу випивці, а не розв’язанню якихось сімейних проблем. Можна також навести думку деяких істориків, згідно з якою Запорізька Січ, крім виконання завдань воєнізованої самооборони українського народу, була своєрідною “чоловічою вольницею”, куди чоловіки тікали з родини від виконання сімейних обов’язків.

Іншим сюжетом цього ж боку проблеми є ситуація, коли авторитарна “сильна” жінка в боротьбі за владу з власним чоловіком дістає “піррову” перемогу, заганняючи чоловіка “під каблук”, а потім пожинаючи плоди того, що є дружиною “підкаблучника”. Є родини, які страждають від деспотії жінки: такі ситуації описані в літературі всіх народів (зокрема й українських), фольклорі та дитячих казках, які пронизані історіями про злих мачух, матерів і бабів. Одним із характерних прикладів є казка про Попелюшку. Одним із небезпечних наслідків авторитарного жіночого виховання є те, що, як відомо, серед чоловіків, котрі скоїли сексуальні злочини (особливо серійні, з маніакальним компонентом), є чимало таких, які в дитинстві потерпали від знуцання (зокрема й фізичного) жорстокої й авторитарної матері. Ці приклади наголошують, що жертвами гендерної нерівності є не лише одні жінки, так само як не лише ті, хто опиняється в підкореній позиції. Від гендерних суперечностей страждають усі, хоч далеко не всі це усвідомлюють, оскільки жодна позиція автори-

тарних відносин не має нічого спільного з дійсною свободою, незалежністю від сценаріїв, автономією та справжньою гендерною самореалізацією.

Крім сім'ї, на особливості гендерної соціалізації впливають багато інших офіційних і неформальних інституцій. Фактично всі соціальні групи та відносини, в яких перебуває людина, дають особистісний досвід, який так чи інакше впливає на її гендерну ідентичність. Велике значення для гендерного розвитку має система громадського виховання, передусім – школа. Залежно від того, які цінності прищеплює школа молодому поколінню, формуються ті чи інші гендерні ролі, гендерні сценарії чи інші моделі гендерної поведінки або стосунків статей. Безліч проблем, від яких потерпає сучасна школа, не можуть не позначитись на гендерному розвитку учнів.

Зокрема, педагогіка є високофемінізованою професійною галуззю, що здатна спричинити дисгармонійний розвиток гендерних ролей дітей. Вчитель – це, безумовно, зараз не найпрестижніша професія; її часто обирають не за покликанням. А вчитель невдаха, який не зумів знайти себе в іншій сфері, навряд чи здатний виховати успішних чоловіків і жінок. Ще однією проблемою школи є її традиційно авторитарний характер: учителями часто стають люди, які мають підвищену потребу домінувати, підкорювати інших. Це також не може не позначитись на гендерному розвитку дівчаток і хлопчиків.

Проблеми та суперечності гендерного розвитку й гендерної соціалізації є причиною багатьох гендерних дисгармоній. Ми вже згадували про гендерно-рольові конфлікти, які є досить серйозними соціальними, соціально-психологічними та психотерапевтичними проблемами, пов'язаними не лише з особистісною та соціальною самореалізацією чоловіків і жінок, а й з соціальною та психологічною підтримкою сім'ї, з вихованням дітей і самореалізацією юного покоління, з психологічним здоров'ям нації загалом. Потрібна система заходів для їх розв'язання: розвиток гендерної освіти, підвищення гендерно-рольової компетентності жінок і чоловіків тощо. Крім гендерно-рольового конфлікту, який так чи інакше наявний в усіх інших формах гендерно-

рольових дисгармоній, є багато психологічних проблем, пов'язаних з труднощами та порушеннями гендерного розвитку людини. Серед різних видів гендерно-рольових дисгармоній слід назвати гендерно-рольовий інфантилізм та гендерно-рольову недостатність.

Гендерно-рольовий інфантилізм – це невідповідність гендерної ролі віковій стадії гендерного розвитку, заміна або компенсація одних ролей іншими, що відповідають більш ранньому періоду життя. Це проявляється в переважанні дитячих форм гендерно-рольової поведінки, наприклад: у сфері сімейних ролей роль “чоловіка” (чи “жінки”) замінюється роллю “дитини”. Гендерно-рольова недостатність проявляється в двох основних формах – гендерно-рольовий дефіцит та атрофія гендерної ролі. Гендерно-рольовий дефіцит – це затримка гендерно-рольового розвитку, блокування важливих потреб у рольовому розвитку, внаслідок чого гендерна роль не формується або розвивається частково. Рольовий дефіцит може розвиватись тоді, коли гендерні ролі прямо чи ні заборонялися в дитинстві, не заохочувалися, або наражалися на негативну оцінку значущого соціального оточення. Наприклад, внаслідок того, що в дівчинки не підтримували прояви чуттєвої жіночності, в неї не розвинулась роль “коханки”. Атрофія гендерної ролі – це втрата роллю її функціональних особливостей, скорочення сфер застосування в результаті обмеження рольової поведінки, тривалого перебування гендерної ролі в латентному вигляді тощо. Атрофія ролі виникає тоді, коли внаслідок соціальних причин виконання гендерних ролей унеможлиблюється. Скажімо, після тривалого ув'язнення людина частково чи повністю може втратити таку гендерну роль, як “шлюбний партнер”.

Гендерно-рольові ідентичність та поведінка особистості може виходити за межі суспільних, статистичних, а часом і клінічних норм. Можна говорити про такі порушення в сфері статевих і гендерних ролей, як *статеві девіації* чи *статеві дисгармонії*. Статеві девіації – це відхилення від нормативів статевих і гендерних ролей. Девіації статевих і гендерних ролей можуть бути як позитивними, так і негативними. Зміни характеру гендерних ро-

лей, коли форми поведінки чоловіка та жінки, що були неприпустимими на попередніх історичних етапах, але вважаються традиційними на теперішньому, можна віднести до прогресивних. Інші девіації, не прогресивного характеру, розглядаються як дисгармонійні, інколи навіть як патологічні, хоча межі їх прийнятності суспільною думкою не залишаються сталими і змінюються в бік більшої терпимості.

Рольові девіації можна проілюструвати прикладами так званої інверсії статевих і гендерних ролей, тобто зміною компонентів чоловічих та жіночих ролей на протилежні, заміною одних іншими – повною (транссексуалізм) і частковою (гомосексуалізм і трансвестизм). Гомосексуалізм вважається одним з найпоширеніших випадків таких девіацій. Він проявляється як інверсія спрямованості статевих почуттів, зміна об'єкта цих почуттів (замість представника протилежної статі об'єктом почуття стає людина тієї ж самої статі). Гомосексуалізм, як правило, не призводить до глибинних змін статевої ідентичності, тобто чоловіки продовжують усвідомлювати себе чоловіками, а жінки – жінками. Проте це вважається відхиленням від традиційних статево-рольових норм, хоча в цьому питанні немає цілковитої однастайності, є думки, згідно з якими гомосексуалізм слід вважати варіантом норми. Такі погляди поширюються на заході, що відбилося в психотерапевтичних нормах, згідно з якими психолог не має права розглядати гомосексуальність клієнта як патологію і намагатись "вилікувати" його, якщо цього, власне, не просять. Сучасна наука ще не знайшла пояснення природи й походження гомосексуалізму. Існують думки, що, крім глибинних психологічних причин, є соціальні та соціально-психологічні, наприклад, хронічні конфлікти з особами протилежної статі, труднощі гендерної самореалізації, розчарування в коханні, зрада, а інколи навіть приклад однолітків, своєрідна форма соціального протесту проти стереотипів суспільства, навіть мода. Існують гіпотези про те, що на виникнення гомосексуалізму може впливати ранній сексуальний досвід, наприклад, якщо хлопчик зазнав сексуального насилля з боку дорослого чоловіка.

Трансвестизм і транссексуалізм – це такі види гендерно-рольових дисгармоній, які безпосередньо стосуються зміни ста-

тевої та гендерної ідентичності. Вони не обов'язково пов'язані з функціональними й органічними розладами статевої сфери. Трансвестизм – це легша форма порушення гендерної ідентичності, що проявляється в прагненні грати роль протилежної статі, потребі перевдягатися, використовувати ім'я та запозичувати інші рольові атрибути протилежної статі, хоча це не супроводжується повним усвідомленням себе особою іншої статі. Трансвестизм не слід плутати з проявами фемінності чоловіків чи маскулінності жінок, хоча трансвестити часто відповідають таким характеристикам. Існують перехідні, недевіантні прояви часткового запозичення гендерних ролей, які не призводять до значної гендерно-рольової інверсії. Вони часто бувають наслідками відповідного статевого та гендерного виховання, особливо у випадках, коли, наприклад, батьки хотіли мати хлопчика, а народилася дівчинка, чи навпаки. Такі прояви можна спостерігати при виборі професії, коли жінки свідомо обирають професійну діяльність, яка традиційно вважається чоловічою, й навпаки.

Транссексуалізм – це повне усвідомлення себе представником протилежної статі. Його вважають однією з найсерйозніших статево-рольових девіацій. Навіть якщо в людини немає ніяких біологічних змін (тобто з біологічного боку людина є цілком здоровою жінкою чи чоловіком), така інверсія статевої ідентичності дає підстави для хірургічної зміни біологічної статі. Статева ідентичність, яка належить до суто психологічної сфери, вважається важливішою, ніж біологічна стать, і людина свідомо йде на операцію, навіть ціною втрати можливості мати в майбутньому власних дітей. Прагнення фізично відповідати психологічній (статевій) ідентичності виявляється навіть сильнішим за материнський чи батьківський інстинкти.

Ці та інші випадки порушень у сфері статевих і гендерних ролей неминуче призводять до багатьох статево- та гендерно-рольових конфліктів. Фактично кожна з таких девіацій можна трактувати як внутрішній статево-рольовий конфлікт (між суперечливими компонентами статевих ролей та статево-рольовою ідентичністю) і зовнішній гендерно-рольовий конфлікт (суперечність між гендерно-рольовою поведінкою та соціальними стереотипами й нормами). Такі проблеми потребують не лише специ-

фічної допомоги сексолога чи сексопатолога. Рольові конфлікти потребують психологічної допомоги для їх розв'язання.

Отже, ми бачимо, що гендерна соціалізація та розвиток гендерної ідентичності особистості – це складні й різноманітні процеси, які підлягають багатьом закономірностям і на їх шляху виникають багато суперечностей, проблем, дисгармоній. Знання цих закономірностей має допомогти уникненню цих проблем і суперечностей розвитку. Це шлях не лише до гармонійності розвитку гендерної сфери людини, а й до гармонійності особистості загалом, до гармонійності її стосунків з особами протилежної статі і з соціальним світом взагалі.

Використана література:

1. Алешина Ю. Е., Лекторская Е. В. Ролевой конфликт работающей женщины // Вопросы психологии. – 1989. – № 5.
2. Барц Э. Игра в глубокое: Введение в юнгианскую психодраму: Пер. с нем. – М.: Независ. фирма “Класс”, 1997.
3. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.
4. Вейнинггер О. Пол и характер: Принципиальное исследование: Пер. с нем. – М.: Терра, 1992.
5. Гингер С. Женский мозг и мужской мозг // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 3.
6. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Стать та сексуальність: Психологічний ракурс. – Тернопіль: Нова книга – Богдан, 1999.
7. Горноста́й П. П. Социализация личности и психологические роли // Теоретические и прикладные вопросы психологии (материалы юбилейной конференции “Ананьевские чтения-97”. – Вып. 3. – Ч. 1. – СПб, 1997.
8. Горноста́й П. П. Ресурсы женственности и мужественности // Журнал практического психолога. – 2003, № 6.
9. Джонсон Р. А. Он. Глубинные аспекты мужской психологии: Пер. с англ. Х.: Фолио; М.: Институт общегуманитарных исследований. 1996.
10. Джонсон Р. А. Она. Глубинные аспекты женской психологии: Пер. с англ. Х.: Фолио; М.: Институт общегуманитарных исследований. 1996.
11. Зеленский В. В. Аналитическая психология. Словарь (с английскими и немецкими эквивалентами). – СПб.: Б.С.К., 1996.
12. Кон И. С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967.
13. Кочарян А. С. Личность и половая роль: Симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии. – Х.: Основа, 1996.
14. Мниховский А. Женственность. – 3-е изд. – К., 1885.

15. Норвуд Р. Женщины, которые любят слишком сильно. – М.: Добрая книга, 2002.
16. Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001.
17. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
18. Толстых А. В. Возрасты жизни. – М.: Мол. гвардия, 1988.
19. Хорни К. Женская психология: Пер. с англ. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1993.
20. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003.
21. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996.
22. Bem S. L. The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1974, 42, 115-162.
23. Burris Ch. T., Branscombe N. R., Klar Y. Maladjustment implications of self and group gender-role discrepancies: An ordered-discrepancy model // *European Journal of Social Psychology*, 1997. – V. 27.
24. Cinnirella M. Exploring temporal aspects of social identity: the concept of possible social identities // *European Journal of Social Psychology*. – 1998. – V.
25. Echabe A. E., Gonzalez Castro J. L. The impact of context on gender social identities // *European Journal of Social Psychology*. – 1999. – V. 29.
26. Ernst S., Gowling D. Psychotherapy and gender // *The Handbook of Psychotherapy* (Ed. by P. Clarkson and M. Pokorny). – L., N. Y.: Routledge, 1994.
27. Gordon Ch. Development of evaluated role identities // *Annual Review of Sociology*. – 1976. – V. 2.
28. O'Neil J. M., Helms B. J., Gable R. K., Lawrence D., Wrightsman L. S. Gender role conflict scale: college men's fear of femininity // *Sex Roles*. – 1986. – Vol. 14.

29. Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel / Ed. by W. Peter Robinson. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
30. Volpato Ch., Contarello A. Towards a social psychology of extreme situations: Primo Levi's *If This is a Man* and social identity theory // *European Journal of Social Psychology*. – 1999. – V. 29. – P. 239-258.
31. Vonk R., Olde-Monnikhof M. Gender subgroups: intergroup bias within the sexes // *European Journal of Social Psychology*, 1998. – V. 28. – P. 37–47.

Розділ 6.

ГЕНДЕРНІ РОЛІ ТА СТЕРЕОТИПИ

Якими б не були людські суспільства, – примітивними чи розвинутими, осілими чи кочовими, класовими чи докласовими, войовничими чи миролюбними, багатими чи бідними, – усіх їх об'єднує незаперечний факт наявності в соціальній структурі двох найбільших категорій людей – чоловіків і жінок, а також те, що в культурі суспільства є сукупність ідей, ставлень, норм, моделей поведінки, традицій, які передаються від покоління до покоління, ціннісних уявлень про те, якими повинні бути чоловіки та жінки, які соціальні статуси посідати, які соціальні ролі відігравати.

Соціальні статуси є складовими соціальної структури будь-якого суспільства. Це позиції, з яких відбувається взаємодія з іншими. Соціальні ролі визначаються як сукупність очікувань щодо поведінки індивіда, котрий займає певну позицію в процесі взаємодії. Гендерні ролі зумовлені диференціацією всіх членів суспільства на дві категорії – чоловіків і жінок – та передбачають очікувану від них ціннісно й нормативно визначену поведінку. Від народження кожна людина одержує приписаний статус відповідно до статі, тобто статус дівчинки/жінки та хлопчика/чоловіка з відповідними очікуваннями щодо їхньої поведінки. Проте гендерні соціальні ролі не слід розуміти як поділ усіх соціальних статусів, а відповідно, й ролей, на такі, що їх можуть виконувати лише чоловіки або жінки. Біологічно зумовленими, а отже, унеможливленими до виконання представником протилежної статі є лише кілька ролей: вагітної жінки, матері, годувальниці груддю, дочки, дружини, бабусі тощо – для жінок та генетичного батька, чоловіка, сина тощо – для чоловіків. Усі інші соціальні ролі, які мають гендерне маркування, тобто очікування щодо виконання представниками однієї з двох статей, зумовлені соціально-культурними, а не біологічними чинниками. Іншими словами, доглядати й навчати дітей, прати, прибирати, куварити, вишивати, ткати, виконувати секретарську роботу, забивати цвяхи,

ремонтувати, видобувати вугілля, пілотувати літаки, здійснювати наукові відкриття, керувати, підіймати штангу може будь-хто, незалежно від біологічної статі.

Однак історично від чоловіків та жінок очікували виконання більшою чи меншою мірою різних соціальних ролей в усіх суспільствах відповідно до тих ціннісно-нормативних уявлень, які формувалися й відтворювалися в процесі соціально-історичного розвитку. Завжди існував якийсь розподіл праці між статями, специфічні для чоловіків і жінок види діяльності та соціальні функції, що виходили далеко за межі суто біологічних відмінностей між ними. Виконувані чоловіками й жінками соціальні ролі, безумовно, змінювалися, і в цьому легко переконатися, порівнявши їхні заняття у мисливсько-збиральницькому, аграрному та індустріальному суспільствах. Проте основна суть гендерного розподілу праці, який прийнято називати традиційним для патріархального суспільства, більшою чи меншою мірою зберігалася завжди. Досі продовжують відтворюватися ціннісно-нормативні очікування до жінок щодо виконання ними соціальних ролей матері-виховательки, домогосподарки, доглядальниці, за новітньої доби припустимою стала й робота поза домом, бажано сумісна з внутрішньосімейними ролями, а від чоловіків – щодо виконання соціальних ролей батька-годувальника, захисника, здобувача засобів для існування, працівника поза домом, лідера й керівника. За такими стереотипними, міцно укоріненими уявленнями чоловіків прийнято оцінювати за трудовими, професійними успіхами, а жінок – насамперед за наявністю сім'ї та дітей. Певні види хобі та занять у вільний час також набули чіткого гендерного забарвлення, як-от, наприклад, мисливство, рибальство, гра в шахи чи доміно – для чоловіків або вишивання, плетіння, квітникарство – для жінок.

Культура кожного суспільства, як і уява соціалізованого в ній індивіда, містить узагальнені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки та чим вони повинні займатися. Такі узагальнені усталені уявлення стосовно спільнот чоловіків і жінок загалом називають *гендерними стереотипами*. Зазвичай вони можуть бути далекими від реальності, неточними, стійкими відносно нової інформації та

вельми віддаленими від реальних рис і поведінки конкретного індивіда. Це уявлення, що містять також приписи й заборони стосовно того, що чоловікам та жінкам належить відчувати, проявляти та робити. Дослідники відзначають як два безперечних факти існування сильних гендерних стереотипів та їх прийняття членами тієї групи, щодо якої вони діють. Сила цих стереотипів виявляється значно більшою, аніж расових [8, 291].

Гендерні стереотипи, як узагальнені уявлення про чоловіків і жінок, виявляються насамперед як *гендерно-рольові стереотипи*, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як *стереотипи гендерних рис*, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між собою. Переважна прийнятність якої-небудь соціальної ролі для людини певної статі обґрунтовується мірою наявності в неї певних рис і характеристик. Зокрема, індивіди зазвичай вважають соціально-професійну роль льотчика прийнятнішою для чоловіків, оскільки ті витривалі, неемоційні, здатні зосередитися, краще обізнані з тонкощами техніки, а роль соціальної працівниці – для жінок, яким більшою мірою притаманні такі риси, як чуйність, співчуття, вміння налагоджувати стосунки з оточенням. Отже, уявлення про психологічні та поведінкові відмінності статей є основою формування й відтворення гендерно-рольових стереотипів. Тож нерідко доводиться чути, що жінки занадто емоційні й не здатні мислити раціонально, щоб бути лідерами та керівниками, а чоловіки – позбавлені чуттєвості й терпіння, щоб доглядати маленьких дітей. Характерною ознакою таких стереотипних уявлень є неврахування наявних у конкретної особи психологічних і поведінкових рис. Судження будується на тому, що ця людина є чоловіком/жінкою, яким притаманні такі-то риси, які є прийнятними/неприйнятними для тієї чи тієї діяльності.

З іншого боку, дослідники стверджують, що самі гендерно-рисові стереотипи виникають на ґрунті різних статусів і ролей, що їх чоловіки й жінки набувають і відіграють у суспільстві [1, 243]. Розподіл статей за різними соціальними ролями, що має

тривалу історію й еволюцію, дістає ціннісно-нормативне обґрунтування, зокрема й у вигляді гендерних стереотипів. Усталені стереотипи набувають якості норм для чоловіків і жінок, стають моделями для гендерно-рольової соціалізації дітей.

Навряд чи доцільно говорити про єдину гендерну (статеву) чоловічу чи жіночу роль як таку. Більшість соціальних ролей у суспільстві містить гендерний складник у вигляді стереотипних уявлень та очікувань щодо статі виконавця певної ролі, яку, по суті, за набором вербальних і невербальних операцій може виконувати людина будь-якої статі. Немає й не може бути однієї раз і назавжди визначеної ролі, характерної для окремої статі, тобто “маскулінної” чи “фемінної”. Існують лише очікування, які склалися історично і що мають почасти біологічне, але значною мірою соціально-культурне, підґрунтя щодо відповідності між соціальною роллю та статтю людини. Тому, коли ми говоримо про гендерні ролі, то маємо на увазі не одну, а численні соціальні ролі, поведінку в межах сім’ї та в громадському житті, властиві переважно або тільки людині чоловічої чи жіночої біологічної статі. Навіть якщо соціальна роль вважається однаково прийнятною для людини будь-якої статі, у ній завжди міститься гендерна варіація щодо припустимих відмінностей виконання цієї ролі чоловіком чи жінкою. Такий підхід дає змогу порушити питання про причини й наслідки наявного розподілу соціальних ролей між чоловіками та жінками, про гендерні ролі, сформовані не лише за принципом взаємодоповнюваності, а й унаслідок владних відносин і домінування в суспільстві.

Як зауважив відомий фахівець у галузі гендерних досліджень Роберт Коннел, стосовно статевих ролей засадна біологічна дихотомія переконала багатьох теоретиків у тому, що владних стосунків тут немає взагалі. “Чоловіча” та “жіноча” ролі мовчазно визначені рівними, хоча й різними за змістом, але взаємозалежними та взаємодоповнюваними. Проте ми не говоримо про “расові” чи “класові ролі”, оскільки прояв влади в цих сферах соціального життя є набагато очевиднішим [5, 262]. У разі статевої/гендерної ролі владні відносини легко вдається маскувати за біологічними відмінностями.

Гендерний розподіл праці, тобто соціальних ролей, слід розуміти не просто як диференціацію тих чи тих соціальних функцій між чоловіками й жінками, а їх ієрархічне впорядкування, тобто стратифікацію різних видів діяльності та категорій людей, які їх виконують. Види діяльності, що їх суспільство приписує чи очікує від представників різної статі, суттєво різняться за престижністю, рівнем оплати, обсягом виконання керівних і владних повноважень. Не важко здогадатися, що чоловіки, як соціальна категорія, за вказаними й іншими стратифікаційними ознаками посідають вищі позиції в системі соціальної ієрархії суспільства. Дослідники переконані, що визнання жінок другою, себто соціально нижчою, категорією людей постає лише з виникненням приватної власності, патрилінійної системи наслідування майна, ставши невіддільною ознакою патріархального соціального устрою.

Вважається також, що, окрім соціально-структурних чинників, важливу роль відіграють і культурно-символічні. Йдеться про притаманне всім суспільствам значно вище поцінювання того, що контролює, а тим паче створює людина, на противагу створеному природою і невідвладному втручанню людини. Перше, умовно кажучи, культурне начало, вважається більшою мірою притаманним чоловікам, а друге – природне – жінкам, які сприймаються значно ближчими до природи, аніж до культури, тому й цінуються нижче.

Здебільшого гендерні стереотипи є суттєвим перебільшенням відмінностей між чоловіками та жінками, в чому неодноразово переконувалися дослідники, опитуючи респондентів щодо оцінки притаманних особисто їм різноманітних психологічних характеристик та поширеності цих якостей серед жінок і чоловіків загалом. Виявилось, що оцінки одних і тих же характеристик, притаманних опитаним чоловікам і жінкам, різняться несуттєво, але приписувані спільнотам чоловіків і жінок загалом – істотно [8, 293].

Більшість пересічних людей вважають, що гендерні відмінності в поведінці, соціальних ролях та особистісних характеристиках спричинені біологічними відмінностями статей. Для пере-

сичної людини гендерні відмінності є наслідком того, що закладено природою, а не створено культурою й вихованням. Подібні переконання притаманні й дослідникам – прихильникам біологічного детермінізму, які вважають, що поведінкові відмінності чоловіків і жінок виникли природно, тобто такі відмінності сприяли виживанню і внаслідок природного відбору дедалі частіше траплялися й відтворювалися серед представників певної популяції. Вочевидь у ранні періоди людської історії розподіл деяких видів праці за статтю був необхідним і дійсно біологічно зумовленим задля виживання спільноти. Наприклад, через обтяженість дітьми жінки були менш мобільними й придатними для участі в полюванні, а також фізично слабшими для розчищення нових ділянок землі. Проте антропологи засвідчують, що в тих примітивних суспільствах, де полювання було можливим поблизу житла, жінки ставали мисливицями нарівні з чоловіками [4, 174]. Тим паче біологічними відмінностями важко пояснити гендерний розподіл соціальних ролей у теперішньому суспільстві, де вже давно ніхто не полює на мамонтів, а землю розорюють за допомогою сучасної техніки.

У західній соціальній думці середини ХХ ст. в роботах видатного американського соціолога, представника структурно-функціонального аналізу Т.Парсонса та його колег обґрунтовується диференціація статевих ролей (на той час поняття гендеру ще не вживали в науці), зважаючи на потреби самого суспільства в успішному функціонуванні й стабільному відтворенні. Цей підхід кілька десятиліть поспіль панував у західній суспільній думці й дістав назву статево-рольового. Т.Парсонс з колегами стверджували, що оскільки суспільство потребує виконання двох типів функцій – продуктивних і репродуктивних, здійснюваних у межах різних інституційних систем – професійної й родинної, то цілком логічним є розподіл соціальних ролей. Виконання інструментальних ролей вимагає від особи наявності таких рис, як самостійність, раціональність, змагальність, витривалість тощо, і передбачає діяльність, пов'язану з професійною зайнятістю поза домом, матеріальним забезпеченням сім'ї, підтриманням зв'язку між сім'єю та зовнішнім соціальним середовищем. Натомість

виконання експресивних ролей вимагає від особи терпіння, чутливості до потреб інших, комунікативних і виховних здібностей, уміння налагоджувати контакт з іншими, регулювати взаємини всередині сім'ї, емоційно підтримувати її членів, доглядати за дітьми та представниками старших поколінь.

Як відбувається розподіл? Визначається біологією. Здатність жінки до дітонародження та догляду за дітьми автоматично визначає її експресивну роль. Чоловік, який не може виконувати цих біологічних функцій, змушений брати на себе інструментальну роль. Такий розподіл ролей є універсальним, функціональним, якнайбільше задовольняє потреби суспільства, сприяє його стабільності, оскільки оснований на природній взаємодоповнюваності статей. Порушення такого розподілу ролей, зміна їх може призвести до появи багатьох соціально непристосованих індивідів. Звідси – настанови щодо соціалізації нових поколінь.

Функціональний підхід переважав до середини 60-х рр., обґрунтовуючи неминучість саме такого розподілу гендерних ролей у суспільстві, оскільки вони визначаються природою, а це змінити неможливо. Як би не залучали жінок до праці поза межами сім'ї, ролі не змінюються. Культура тільки наслідує або виконує вимоги природи.

Певною мірою підтверджували функціональну теорію взаємодоповнюваності гендерних ролей численні соціологічні й антропологічні дослідження. Проаналізувавши з боку інструментальної та експресивної функцій етнографічні описи 56 суспільств, один з дослідників дійшов висновку, що жіноча роль є експресивною в 48, інструментальною – в 3 і змішаною – в 5. Чоловіча роль виявилася інструментальною в 35, експресивною – в 1 і змішаною – в 19 [4, 171]. Проте, якби соціальні ролі між чоловіками й жінками дійсно визначалися лише природними, біологічними ознаками, котрих загалом ніяк не змінити, то жодні міжкультурні відмінності взагалі були б неможливими.

Саме антропологічні дослідження першої половини ХХ ст. поставили під сумнів біологічну детермінованість розподілу гендерних ролей. Порівняння очікуваних від чоловіків і жінок ролей

у різних суспільствах відкрило велике розмаїття моделей диференціації гендерних ролей навіть у межах одного типу суспільства. Доречно згадати хоча б визначну дослідницю-антрополога Маргарет Мід, яка в першій половині ХХ ст. суттєво похитнула засади біологічного детермінізму, опублікувавши за результатами своїх досліджень на островах Нової Гвінеї монографію “Стать і темперамент” (1935). Вона продемонструвала на прикладі кількох досліджених племен (арапеші, мундугумори, тчамбулі), що перебували на однаковому рівні суспільного розвитку, існування відмінних форм гендерного розподілу соціальних ролей, навіть цілком протилежних до так званої традиційної моделі. Суттєві відмінності у визначенні соціально прийнятної поведінки чоловіків і жінок виявив інший відомий антрополог Джордж Мердок, який здійснив порівняльний аналіз 224 суспільств. Тим самим дослідники довели, що немає загальноприйнятих понять фемінності та маскулінності, по суті, єдиної біологічно зумовленої моделі гендерного розподілу соціальних ролей. Чоловічих і жіночих ролей навчаються в процесі соціалізації, і ці ролі суттєво різняться в різних культурах та історичних періодах. Якби соціальні відмінності між статями були наслідком лише біологічної диференціації чоловіків і жінок, кроскультурних відмінностей, описаних антропологами, не існувало б взагалі.

Чи не найповнішим сучасним кроскультурним аналізом уявлень про притаманні чоловікам і жінкам психологічні та поведінкові риси вважається монографічне дослідження Джона Вільямса та Дебори Бест “Вимірювання пов’язаних зі статтю стереотипів. Міжнаціональне дослідження” [10]. Дослідників цікавили саме поширеність стереотипів щодо психологічних та поведінкових характеристик чоловіків і жінок та наскільки стереотипні уявлення є подібними чи відмінними в різних країнах. Щоб дослідити, які саме риси вважаються притаманними радше чоловікам, аніж жінкам, і навпаки, Вільямс і Бест опитали студентів обох статей з 25 країн, попросивши вказати, наскільки кожна з трьох сотень характеристик асоціюється з чоловіками й жінками в їхній культурі. Обраними для кроскультурного порівняння бу-

ли такі країни: Австралія, Англія, Болівія, Бразилія, Венесуела, Ізраїль, Індія, Ірландія, Італія, Канада, Малайзія, Нігерія, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Пакистан, Перу, Південно-Африканська Республіка, Сполучені Штати Америки, Тринідад, Фінляндія, Франція, Шотландія, Японія.

Таблиця 1 містить перелік ста характеристик, 50 з яких переважно асоціюються з чоловіками, а 50, відповідно, з жінками в усіх 25 країнах. “Переважно” означає, що не менш як дві третини (67%) респондентів вважають певну рису чоловічою або жіночою.

Суть і відмінності в стереотипному сприйнятті чоловіків і жінок очевидні. Попри кардинальні соціально-політичні зміни й здобутки жіночого руху протягом останніх півтора століть, жінок і чоловіків досі сприймають як осіб з протилежними якостями, скажімо, незалежний – залежна, агресивний – м’яка, брутальний – ніжна, раціональний – емоційна, серйозний – легковажна, врівноважений – схвильована, сильний – слабка, жорстокий – добра, ініціативний – несмілива. Дослідники стверджують панкультурні подібності гендерних стереотипів. Серед усіх асоційованих з жінками рис три вважалися тільки жіночими (тобто взагалі не приписувалися чоловікам) в усіх досліджуваних країнах: сентиментальність, покірність і забобонність. Натомість лише чоловічими всюди вважали схильність до ризику, владність, сила, незалежність.

Таблиця 1.

Риси, що асоціюються з чоловіками та жінками

Риси, що асоціюються з чоловіками		Риси, що асоціюються з жінками	
Агресивний	Самовпевнений	Нещира	Співчутлива
Активний	Нестерпний	Ніжна	Скромна
Брутальний	Суворий	Вразлива	Дратівлива
Відважний	Нестримний	Забобонна	Терпляча
Владний	Прагне задоволення	Обережна	Приємна
Зарозумілий	Педантичний	Непостійна	Манірна
Здібний	Прогресивний	Чарівна	Жалібна до себе
Безпринципний	Швидкий	Плаксива	Вразлива
Дотепний	Раціональний	Хитра	Сентиментальна
Авантюристичний	Реалістичний	Збентежена	Сексуальна
Врівноважений	Нерозважливий	Допитлива	Сором'язлива
Впертий	Спритний	Залежна	Чуйна
Цинічний	Непохитний	Мрійлива	Витончена
Витривалий	Сильний	Емоційна	Покірна
Гамірливий	Серйозний	Збудлива	Схильна до навіювання
Підприємливий	Тямущий	Прискіплива	Балакуча
Енергійний	Хвалькуватий	Боязка	Несмілива
Жорстокий	Самовдоволенний	Ненадійна	Образлива
Жартівливий	Рішучий	Нерозумна	Нечестолобна
Незалежний	Скупий	Поблажлива	Нерозсудлива
Індивідуалістичний	Незворушний	Легковажна	Непостійна
Ініціативний	Непокірний	Метушлива	М'якосерда
З широкими інтересами	Неприятний	М'яка	Слабка
Винахідливий	Схильний до ризику	З розвиненою уявою	Схвильована

Лінивий	Схильний командувати	Добра	Розуміюча
---------	-------------------------	-------	-----------

Окрім подібностей, дослідники говорять про певні відмінності щодо приписування чоловікам і жінкам психологічних рис у різних країнах. Оцінка наведених у таблиці 1 ознак у різних країнах коливалася від 67% до майже 100%. Інші з трьохсот досліджуваних рис не мали такої однозначної оцінки як переважно жіночі чи чоловічі, думки представників різних країн суттєво різнилися, підтверджуючи вплив конкретної культури на процес гендерної стереотипізації.

На думку дослідників, різниця кроскультурна подібність гендерних стереотипів свідчить не про біологічну детермінованість відмінностей між чоловіками й жінками, а радше є наслідком подібності соціального розподілу праці між статями, який виник у давні часи, урізноманітнювався в ході історичного розвитку, але більшою чи меншою мірою завжди зберігав за жінками відповідальність за виконання внутрішньосімейних видів праці, а за чоловіками – позасімейні види діяльності. Оскільки й нині подібний розподіл праці, хоча й суттєво модифікований у деяких розвинутих країнах, продовжує зберігатися, то й дотепер відтворюються гендерно-рольові стереотипи.

Разючу стійкість гендерних стереотипів соціальні психологи пояснюють не лише тісним зв'язком між соціальними ролями чоловіків і жінок та відповідно приписуваними їм рисами, а й особливостями процесу опрацювання інформації, притаманному людській свідомості. Гендерні стереотипи діють як когнітивні гендерні схеми, які управляють процесами опрацювання надаваної інформації таким чином, що людина сприймає, запам'ятовує й інтерпретує її відповідно до сформованих у неї уявлень про маскуліне та фемінне [1, 209]. Когнітивна категоризація гендеру, як і будь-яка інша, є невіддільним складником процесу когнітивного розвитку людини, особливо в дитячому віці. Гендер стає важливим критерієм категоризації ще й тому, що в суспільстві постійно наголошується на значущості статевих відмінностей. Засоби масової інформації, дитяча, художня й навчальна література подають образи чоловіків і жінок переважно як зовсім різних за рисами характеру та соціальними ролями осіб. На подіб-

них відмінностях наголошують батьки, вчителі й однолітки. Тому когнітивні гендерні схеми постійно активізуються в процесі пізнання, а дослідники говорять про перебільшене сприйняття гендерних відмінностей, аніж вони є насправді, оскільки насамперед помічається й легше кодується в пам'яті та інформація, що відповідає, а не суперечить, гендерним схемам. Навіть якщо людина помічатиме й запам'ятовуватиме суперечливу інформацію, то усталені гендерні стереотипи можуть бути незмінними досить довго, оскільки є стійкими відносно доказів-спростовань.

Суттєвій модифікації змісту стереотипних уявлень про притаманні чоловікам і жінкам риси та поведінкові особливості сприяють численні дослідження гендерних відмінностей та подібностей, які в соціології й соціальній психології тривають вже не одне десятиліття. Попри усталеність та постійну відтворюваність уявлень про чоловіків і жінок як про істоти, яким притаманні відмінні, часом протилежні, риси й характеристики, результати досліджень таку думку не підтверджують. Впевнено про це заговорили ще в 70-х рр. XX століття, особливо після публікації славнозвісної роботи американських науковиць-психологів Елеонор Маккобі та Керол Джаклін "Психологія статевих відмінностей", які проаналізували близько півтори тисячі опублікованих досліджень щодо гендерних відмінностей та подібностей людських рис і поведінки та дійшли однозначного висновку, що численних фундаментальних психологічних відмінностей між чоловіками та жінками немає. Навіть якщо такі відмінності виявляються, вони становлять не більш як 10%, тобто на 90% розподіл якоїсь характеристики між чоловічими та жіночими вибірками збігається, є однаковим [1, 85]. Це також засвідчує, що внутрішньогрупові відмінності щодо певної риси між представниками однієї статі значно перевищують міжгрупові відмінності.

Е.Маккобі та К.Джаклін виокремили лише чотири характеристики, що їх можна вважати найбільшими, з урахуванням вищенаведеного висновку, гендерними відмінностями, а саме:

- у дівчат кращі вербальні (мовні) здібності й навички;
- у хлопців ліпші візуально-просторові здібності та навички;
- хлопці вправніші від дівчат щодо математичних здібностей;

- хлопці/чоловіки агресивніші за дівчат/жінок.

У ході подальших досліджень та аналізу результатів уже здійснених отримано неоднозначні висновки, які часом підтверджували, а то й спростовували існування навіть зазначених чотирьох гендерних відмінностей. Здійснений Джанет Хайд мета-аналіз (статистична процедура, що уможливорює об'єднання результатів численних досліджень задля визначення загальної величини відмінностей між групами) попередніх досліджень привів до висновку про несуттєвість гендерних відмінностей, зокрема й чотирьох вказаних, на які припадає не більш ніж 1-5% серед населення загалом [9, 67]. З'ясувалося також, що на гендерні відмінності стосовно математичних здібностей суттєво впливають соціальні чинники, особливості соціалізації дівчат і хлопців. Рівень емоційності й емпатії також виявився практично однакоvim у чоловіків та жінок, хоча виражають вони свої емоції з неоднаковою інтенсивністю, що пояснюється відмінностями соціальних норм щодо очікуваної поведінки. Виявилось, що навіть агресивність, яку вважали найдостовірнішою гендерно відмінною рисою, лише в 2-5% випадків може пояснюватися статтю особи, а переконливих доказів про зв'язок між рівнем тестостерону й рівнем агресії в людини поки що немає [1, 109].

Отже, наявність численних гендерних відмінностей та їхня біологічна зумовленість загалом науковими експериментами не підтверджено.

Сучасні дослідження гендерних ролей і стереотипів переважно ґрунтуються на ідеях соціально-конструктивістської парадигми, в межах якої гендер, зокрема, розглядається як соціально сконструйовані відносини за ознакою статі, насамперед відносини нерівності. Соціально-конструктивістський підхід до аналізу гендерно-рольових стереотипів оснований на переконанні, що в соціальному розумінні жінки та чоловіки створюються самим суспільством, а не народжуються, не існує "жіночого" та "чоловічого" як природного та незмінного, гендерні ролі формуються внаслідок тривалої, постійно відтворюваної взаємодії між людьми. Статусно-рольові характеристики жінки й чоловіка, а також відмінності між тим, що в суспільстві вважаються маскуліним і

фемінним, не мають біологічного походження, а є способом інтерпретації біологічного, легітимним у певному суспільстві. Анатомічні відмінності не є й не мають бути соціальною долею ні для жінки, ні для чоловіка.

З погляду соціального конструктивізму не існує універсальної чоловічої чи жіночої ролі. Гендерні ролі, виконання яких очікується від жінок чи чоловіків, суттєво диференціюються класовою, расово-етнічною, віковою, регіональною належністю людини. Гендерні відносини, статусно-рольова взаємодія між індивідами має об'єктивно-суб'єктивний характер. Кожна людина народжується й соціалізується в суспільстві, де вже до неї і без неї сформувалися соціальні цінності й норми, що містять приписи та заборони щодо гендерно-диференційованої поведінки, визначають зміст гендерних ролей і стереотипів. Тому характер гендерно-рольових відносин сприймається як об'єктивна зовнішня даність. Проте ці відносини не мають іншої реальності існування, окрім як повсякчасно відтворюватися, створюватися і конструюватися в процесі безпосередньої взаємодії між індивідами як наділеними свідомістю суб'єктами такої взаємодії, здатними не лише механічно відтворювати до них створені цінності та норми, а й свідомо змінювати ціннісно-нормативний характер взаємовідносин, зміст соціальних очікувань і стереотипів.

Якщо гендерні відмінності конструюються, створюються в процесі постійної взаємодії чоловіків і жінок, постійно відтворюються в структурах свідомості та структурах дії, то цілком можливим є процес деконструкції, зміни суті й механізмів відтворення соціально сконструйованих рис, ролей і стосунків. Досвід країн, що значно просунулися на шляху до гендерного паритету в суспільстві, як то Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія, Нідерланди, свідчить про можливість суттєвих зрушень у характері гендерних відносин у суспільстві, а отже, в суті гендерних стереотипів та очікуваних від чоловіків і жінок соціальних ролей.

Фахівці вважають, що є два основних способи руйнування традиційних уявлень про фемінне та маскулінне в суспільстві. Перший – це просвітництво, поширення науково обґрунтованих знань, щоби привернути увагу людей до неусвідомлюваних ни-

ми, нерідко упереджених та хибних стереотипних уявлень та їхнього впливу на ставлення до себе та інших. Друковані й візуальні засоби масової інформації могли б зробити на цьому шляху чимало. На жаль, поки що в Україні ЗМІ залишаються чи не найпотужнішими трансляторами традиційних гендерно-рольових стереотипів. Інший, значно ефективніший, спосіб руйнування традиційних уявлень полягає в забезпеченні й заохочуванні в громадській сфері суспільства багатьох прикладів успішного виконання гендерно нетрадиційних ролей. Це, безумовно, потребує певних зусиль владних органів, політичних партій і лідерів, громадських організацій, проте ще в жодній країні не вдалося побудувати демократію без її гендерного складника.

Отже, основою формування гендерних ролей виступав розподіл праці за статевою ознакою, критерієм якого історично була й досі великою мірою залишається біологічна здатність жінок до дітонародження, хоча в сучасних суспільствах давно відпала потреба розподіляти працю на такій підставі. Багато жінок не мають дітей, інші мають, але водночас працюють поза домом, чоловіки давно вже не мисливці й воїни, як і не єдині годувальники в сім'ї. Але традиційна гендерна ідеологія та ролі й надалі відтворюються, що має низку негативних наслідків та обмежень на індивідуальному, міжособистісному та загальносуспільному рівнях.

На індивідуальному рівні традиційні гендерно-рольові стереотипи обмежують розвиток особистості, можливості самореалізації, вибору моделей та манер поведінки, видів професійної діяльності, кар'єрного просування; безпідставно, якщо не вважати підставою статі, звужують або розширюють економічні, політичні та соціальні можливості людини. У крайніх випадках невідповідність людини очікуванням щодо неї як представника конкретної статі може позначитися на її психічному та фізичному станах, суттєво вплинути на самопочуття, спричинити розгубленість, пригніченість, навіть призвести до самогубства. Стрес, дискомфорт, депресія, занижена самооцінка, відчуття провини, рольовий конфлікт можуть супроводжувати людину, що через певні причини не відповідає стереотипним гендерно-рольовим очікуванням.

На рівні міжособистісних відносин стереотипні уявлення обмежують прояви тих соціально-психологічних рис, що їх вважають неприйнятними цієї статі. Внаслідок чого, наприклад, чоловіки мають набагато менш близькі й емоційні зв'язки з дітьми, батьками, друзями, адже діє традиційне гендерне табу на чоловічу емоційність. Натомість жінку, котра стосовно інших проявляє принциповість, твердість, непохитність, незворушність тощо, сприймають як відхилення від норми, як жінку, що втрачає жіночність. Обмеженість доступу до ресурсів, що забезпечують нормативно очікуване виконання гендерних ролей, чи неможливість їм слідувати можуть компенсуватися емоційною та фізичною жорстокістю щодо інших, насамперед близьких людей, насиллям та ризикованою або навіть девіантною поведінкою.

На суспільному рівні декларовані права та можливості особистості, незалежно від статі, реально не дотримуються, упереджене ставлення й гендерна дискримінація продовжують відтворюватися, жінки та чоловіки як соціальні спільноти загалом мають неоднаковий доступ до соціальних статусів, ресурсів, привілеїв, престижу, влади. Суспільство втрачає значний потенціал для власного розвитку, обмежуючи можливості для самореалізації людей за статевою ознакою та їхню участь у прийнятті суспільно важливих рішень.

У багатьох країнах світу останні десятиріччя ХХ століття були періодом суттєвих зрушень у вирівнюванні прав і можливостей чоловіків та жінок, особливо стосовно доступу до економічних, політичних та освітніх ресурсів, а також суттєвих зрушень у подоланні традиційних уявлень про соціальні ролі й особистісні характеристики жінок і чоловіків. Оцінка суспільств з позицій гендерного паритету та запровадження засобів, що сприяють дотриманню неупередженого ставлення до особи, незалежно від статі, нині вважаються невіддільними складниками демократичного розвитку. Тож якщо Україна таки йде чи піде шляхом демократії, ідеї гендерної рівності раніше чи пізніше будуть осмисленими й практично втіленими. Однак сучасне становище чоловіків і жінок у суспільстві, зміст і суть гендерно-рольових стереотипів, поширених серед населення й відповідно

вживаних у процесі соціалізації юних поколінь, офіційний дискурс жіночого й чоловічого, підтримуваний владою та політичними партіями, дають підстави вважати, що станеться це не скоро. Підґрунтям для такого висновку є стан гендерних відносин в економічній, соціальній, правовій та політичній сферах українського суспільства, а також стан громадської свідомості, де досі успішно відтворюється низка глибоко вкорінених гендерних стереотипів.

Гендерні дослідження в Україні – поки що рідкість у соціально-гуманітарних науках. Про порівняльні з західними експериментальні дослідження наразі годі й мріяти. Тому мусимо послуговуватися переважно результатами локальних і загальнонаціональних опитувань громадської думки, аналіз яких свідчить про панування в масовій свідомості українських громадян низки усталених гендерних стереотипів, що відповідають патріархальній ідеології та практиці повсякденного життя. Це стосується уявлень про ролі та призначення чоловіків і жінок у суспільстві, можливості одержання роботи та здійснення кар'єри, участі в політичній діяльності тощо.

Суть гендерного порядку в суспільстві, серед іншого, проявляється через уявлення населення тієї чи тієї країни про права, ролі, можливості чоловіків і жінок. Такі ціннісно-нормативні уявлення про призначення, соціальні можливості представників обох статей відбиваються в результатах опитувань громадської думки населення. Гендерні уявлення та стереотипи, поширені серед українських громадян, вже стали предметом аналізу й інтерпретації вітчизняними фахівцями. [6] Проте емпіричні дані щодо України будуть малоінформативними, допоки не матимемо нагоди порівнювати їх з даними щодо інших країн і регіонів світу. На зламі тисячоліть відома дослідницька організація “Gallup International” провела опитування громадської думки (Millennium Survey) в 60-ти країнах світу, зокрема й Україні, елементом якого була низка запитань щодо політичних, економічних прав і соціальних ролей жінок. Дані досліджень у 60-ти країнах згруповано за такими регіонами: Західна Африка, Азія, Східна Європа,

куди віднесли й Україну, Західна Європа, Латинська та Північна Америки.

Як відомо, Україна прагне стати повноправною частиною європейської спільноти, наблизившись до останньої за основними соціально-економічними показниками та стандартами життя. Але демократичний розвиток європейських країн другої половини ХХ століття невіддільний від суттєвих перетворень у гендерній свідомості та гендерних відносинах їхніх громадян. Проте нині за ціннісно-нормативними уявленнями населення України, в числі інших східноєвропейських країн, більшою мірою наближене до Азії і Африки, аніж до Західної Європи.

Один з двох дорослих у світі загалом вважає, що жінки не мають рівних прав з чоловіками, хоча ще 20 років тому близько 130 країн світу схвалили Конвенцію про усунення всіх форм дискримінації щодо жінок. Думка дорослих громадян України подібна: лише 55% опитаних вважають, що жінки й чоловіки в Україні мають рівні права. До того ж чоловіки переконані в цьому значно частіше (65%), аніж жінки (47%).

Як уже зазначалося, невіддільним складником демократичного світогляду вважається гендерна культура, дотримання принципу рівної та рівноцінної громадянської гідності кожної людини, незалежно від статі, забезпечення й дотримання умов вільного вибору діяльності, соціальних статусів і ролей, взаємоповаги, взаємопідтримки, розвитку особистості та самореалізації як чоловіків, так і жінок. Проте в межах андроцентричної та патріархальної культури такі принципи не діють. Насамперед це стосується сфери професійної зайнятості, можливостей самореалізуватися різними шляхами, серед яких чільне місце посідає кар'єрне просування сходинками бюрократичного, фахового чи підприємницького успіху. Традиційним, глибоко вкоріненим залишається гендерний стереотип, за яким навіть працююча освічена, але заміжня жінка є передусім дружиною й матір'ю, що повинна допомагати чоловікові, нерідко зневажаючи власні прагнення до самореалізації та професійного успіху, відмовляючись від реальних кар'єрних можливостей. Такі уявлення великою мірою притаманні й чоловікам, і жінкам, що засвідчує готовність

жінки беззаперечно поступатися і місцем на ринку праці, і місцем на кар'єрному щаблі. Підтвердження цього знаходимо в результатах опитувань.

Загалом не можна сказати, що робота жінок поза домом не схвалюється. Навпаки, мало хто заперечує проти участі жінок у забезпеченні сімейного добробуту. Переважна більшість опитаних українських громадян (75%) згодні з тим, що обоє – і чоловік, і дружина – повинні робити внесок до сімейного доходу, тобто посідати соціальні статуси та відігравати відповідні ролі у виробничій сфері суспільства.

Очікування від дружин щодо її внеску до сімейного доходу в українському суспільстві не є найбільшим у світі. Як не дивно, але всупереч стереотипному, запозиченому з “мільних опер”, уявленню про латиноамериканських жінок, саме від них найбільшою мірою очікується виконання ролі співгодувальниці сім'ї. Так вважають 92% опитаних латиноамериканців. Мало поступаються їм мешканці Африки та Східної Європи – 85%. Найменшою мірою участь у позасімейній трудовій діяльності очікується від жінок Азії.

Проте ставлення до жінок як до рівних за правами й можливостями учасниць на ринку праці є далеко неоднозначним. Гендерна дискримінація дуже швидко проявляється в ситуації економічної кризи та безробіття, коли її виправдовують і підтримують громадяни. Отож на запитання “Чи згодні Ви з тим, якщо бракує робочих місць, чоловіки повинні мати більше прав на одержання роботи, ніж жінки?” загалом 35% українців дали позитивну відповідь. Як і слід було очікувати, чоловіки значно рідше заперечують проти того, щоб мати більше прав на одержання роботи. Серед них 44% згодні з перевагами щодо працевлаштування. І їхні очікування не даремні, адже майже третина українських жінок (28%) також згодні визнавати за чоловіками першочергові права на одержання роботи. Таку відверту підтримку власної дискримінації можна зрозуміти, лише зваживши на поширений у суспільстві патріархальний стереотип про справжнього чоловіка-годувальника та врахувавши постійно відтворювану різницю середньої заробітної плати чоловіків і жінок, що нині

становить близько 30%, звичайно ж, не на користь останніх. Найдискримінованішими в цій ситуації можуть виявитися жінки, що є єдиними годувальницями своїх дітей, до того ж кількість таких сімей у суспільстві постійно збільшується.

Щодо визнання за чоловіками переваг на одержання роботи Україна не виокремлюється на загальносвітовому тлі, адже загалом 36% респондентів погодилися з більшими правами чоловіків. Враховуючи регіональні відмінності, Україна перебуває ближче до середини від крайніх розподілів думок. Однією з крайніх точок є Африка, де 64% опитаних згодні з більшими правами чоловіків на одержання роботи, а іншою – Північна Америка і Західна Європа, де рідше ніж кожен четвертий дорослий підтримував можливість дискримінації жінок на ринку праці.

Готовність жінок поступатися, а чоловіків – очікувати і як належне приймати такі поступки підтверджується також даними репрезентативного опитування “Громадська думка населення України про демократію”, проведеного у вересні 2000 р. Київським міжнародним інститутом соціології. Що важливіше для дружини: підтримувати кар’єру чоловіка чи робити свою власну? Розподіл відповідей, тобто згода чи незгода респондентів з твердженням: “Для дружини важливіше підтримувати кар’єру чоловіка, ніж робити свою власну”, виявився таким: 51% опитаних переважно згодні з цим твердженням, 37% – переважно не згодні, 12% – не змогли дати однозначної відповіді. Цікаво, що такої думки дотримуються однаковою мірою і чоловіки, й жінки.

У ставленні до кар’єрних намірів дружин та їхніх чоловіків українських громадян можна порівняти з мешканцями США кінця 70-х рр., бо, як пише Майкл Кімел, 1977 р. понад половину опитаних погоджувалися з твердженням, що “для дружини важливіше сприяти кар’єрі чоловіка, аніж дбати про свою власну”. Проте вже 1985 р. трохи більше однієї третини (36%) погоджувалися з цим твердженням, а в 1991 р. цей показник становив 29%. На сьогодні кількість таких респондентів наближається до однієї чверті [3, 183]. Хочеться сподіватися, що в українському суспільстві з часом також відбудуться подібні зміни стереотипних уявлень. Сподівання на це дають відповіді молодого поко-

ління громадян, які тільки-но розпочали свою трудову і, можливо, сімейну історію і які є найдемократичнішими, найменш упередженими щодо кар'єрної самореалізації дружин. Це стосується і чоловіків, і жінок, але останніх більшою мірою. Їм частіше притаманне переконання в недоцільності вважати кар'єру чоловіка важливішою, аніж власну.

Упереджене ставлення до можливостей жінок працювати і здійснювати кар'єру легко виправдовується завдяки дуже поширеному й усталеному переконанню, що кожна жінка – це насамперед матір, людська істота, яка задля соціальної самореалізації повинна мати дітей. Усі інші соціальні ролі – другорядні, менш важливі і за певних умов ними можна знехтувати.

Очікування від кожної жінки виконання ролі матері як необхідної умови її самореалізації є найсильнішими серед мешканців Західної Африки, де таку думку висловили 79% респондентів. Таке ототожнення соціальної самореалізації з дітонародженням також досить поширене в Східній Європі та Азії – відповідно, 68% та 56% опитаних. Найменшою мірою діти вважаються визначальними для соціальної самореалізації жінок у Західній Європі та Північній Америці. У першому регіоні тільки кожен четвертий респондент (25%) ототожнює самореалізацію й дітонародження, а в Північній Америці ця кількість сягає всього лише 14% (!).

Мешканці України разом зі східноєвропейцями за ставленням до дітей як засобу соціальної реалізації жінок якнайбільше наближені до оцінок західноафриканців. 70% наших співгромадян вважають, що жінка для самореалізації обов'язково повинна мати дітей. Примітно, що таку думку однаково поділяють і чоловіки, й жінки. Біологічна здатність вважається соціальним призначенням і шляхом соціальної самореалізації, що може означати усвідомлення й прийняття практичної недоступності інших наявних у суспільстві шляхів втілення закладеного в кожній людині, незалежно від статі, людського потенціалу.

Вибудовується цікавий ланцюжок соціальних ролей жінок в українському суспільстві: для соціальної самореалізації жінка

повинна мати дітей, отже, й сім'ю з відповідним обсягом неоплачуваної домашньої праці. Паралельно вона мусить робити внесок до сімейного доходу, тобто працювати поза домом. Проте робота не повинна перетворитися на кар'єру. Навпаки, дружина має дбати про кар'єру чоловіка, а не про свою власну. Навіщо їй кар'єрне просування, якщо в разі економічної кризи та нестачі робочих місць від жінок взагалі очікується поступливість робочим місцем перед чоловіком?

Гендерні стосунки у сфері розподілу влади та політичної діяльності в українському суспільстві також мають ознаки горизонтальної та вертикальної сегрегації. Жінки практично не беруть участі у виробленні державної політики, відіграючи ролі переважно пасивних спостерігачів і виконавців, а також реципієнтів соціальної допомоги. Водночас реалізація громадянських прав передбачає повноцінну участь не тільки чоловіків, а й жінок на всіх рівнях функціонуючих у суспільстві соціальних інституцій, зокрема й однаковий доступ до всіх позицій соціальної структури суспільства. Політика держави, основні принципи та механізми втілення якої формулюють переважно представники однієї статі, не може відповідати потребам усіх громадян.

Якщо від жінок загалом очікується поступливість на ринку праці та кар'єрна неамбіційність, то тим паче їх не очікують бачити в ролі політичних лідерів. Хоча в українському суспільстві протягом останнього десятиліття з'явилося вже чимало жінок-політиків, керівників політичних партій і організацій, значна частина населення, порівнюючи жінок і чоловіків як політичних лідерів, кращими вважає чоловіків. Це не обов'язково свідчить, що жінки погані. Хороші всі, але чоловіки кращі.

Серед опитаних в Україні з тим, що чоловіки є кращими політичними лідерами, ніж жінки, погодились 45%. Проте в цій оцінці представники двох статей не є однодумцями. Переконалими в оцінюванні себе як кращих політичних лідерів є 60% чоловіків. Кожна третя жінка також поділяє цю думку, що, безперечно, має наслідком упереджене ставлення та непідтримку на виборах жінок-кандидатів тільки тому, що вони жінки, попри всі інші однакові якості й характеристики. На тлі виокремлених ре-

гіонів світу українське суспільство щодо визначення кращості чоловіків як політичних лідерів наближене до країн Східної Європи й Азії (40%) і однаковою мірою віддалене як від африканських (73%), так і від розвинених західних країн (25%).

Підсумовуючи результати дослідження у 60-ти країнах світу, аналітики “Gallup International” загалом відзначають, що позитивні тенденції щодо гендерної рівності, закладені впродовж минулих десятиліть, відтворюються й зміцнюються. Країни, що найбільшою мірою наблизилися до гендерної рівності, насамперед скандинавські, дедалі частіше стають взірцем і прикладом наслідування для менш розвинених країн. Повсюдно молоді жінки плекають найдемократичніші погляди та вимоги, якнайбільше відкидаючи традиційні ролі й очікування, що суттєво обмежують доступ жінок до ключових соціальних ресурсів.

За відтворюваною віками традицією від жінок суспільство очікує виконання насамперед ролей матері та домогосподарки (навіть якщо жінка працює поза домом), а від чоловіків – ролей працівника-годувальника та політичного лідера. Міра неприйняття такого чоловічого й жіночого рольових наборів вельми різниться серед регіонів світу. Найбільше традиційні ролі відкидають мешканці Північної Америки, Західної Європи та Латинської Америки. Жінки загалом, а особливо молодші 25 років, проявляють сильніше, ніж чоловіки, неприйняття традиційних ролей.

Україна давно вже належить до країн, де стимулюється і схвалюється заняття жінок оплачуваними видами діяльності. Хоча в суспільній свідомості за жінкою не укорінився образ працівниці та політичного лідера, а й надалі домінує образ матері-доглядальниці, виховательки і домогосподарки. Тобто від жінки, на відміну від чоловіка, суспільство очікує одночасного виконання двох соціальних, часом важко сумісних, навіть конфліктних ролей матері та годувальниці, проте відчутно наголошуючи саме на ролі матері-виховательки, вважаючи, що саме це є найнеобхіднішою сферою соціальної самореалізації жінки. Інакше вона не самореалізується як повноцінна людська істота.

Як і в інших регіонах світу, в Україні найменш патріархальними й традиційними є погляди молодих жінок. Саме вони найчастіше є носіями демократичного гендерного світогляду, заперечуючи дискримінаційне ставлення до них у сім'ї, на ринку праці та в сфері розподілу політичної влади. Прикметно, що на оцінки чоловіків вік практично не впливає. Як молоді, так і середнього віку чоловіки однаково поділяють патріархальні гендерні стереотипи.

Такими на початок XXI століття маємо уявлення про гендерні ролі в українському суспільстві, що є одним з проявів соціально сконструйованих та відтворюваних стосунків влади та нерівності. Вони неодмінно розвиватимуться, це стосується й вибору стратегій забезпечення гендерного паритету, з чим рано чи пізно доведеться мати справу і громадським організаціям, й органам державної влади, і політичним партіям, які за цю владу змагаються.

Використана література:

1. Берн Ш. Гендерная психология. – Спб.: Прайм-Еврознак, 2001.
2. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2002.
3. Кімел М. Гендероване суспільство. – К.: Сфера, 2003.
4. Кон И.С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). – М.: Наука, 1988.
5. Коннел Р. Современные подходы // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. – СПб.: Издательство “Дмитрий Буланин”, 2000.
6. Лавриненко Н.В. Гендерні стереотипи масової свідомості // Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / за ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. – К.: І-нт соціології НАН України, 2000.
7. Лавриненко Н.В. Женщина: самореализация в семье и обществе (Гендерный аспект). – К.: ВИПОЛ, 1999.
8. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс. – Спб.: Прайм-Еврознак, 2002.
9. Палуди М. Психология женщины. – Спб.: Прайм-Еврознак, 2003.
10. Williams J., Best D. Measuring Sex Stereotypes. A Multinational Study. – Newbury Park: Sage Publications, 1990.

Розділ 7. ЖІНОЧИЙ РУХ ЯК ІДЕОЛОГІЯ І ПРАКТИКА СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

Соціально-історичні зміни умов життя жінок у XIX – XX ст. У всіх суспільствах і культурно-історичних епохах, за винятком хіба що ранніх форм культури, панував непохитний закон, аксіома про нерівність статей і про буцімто обов'язкове підпорядкування жінки особі чоловічої статі (батькові, чоловікові, синові тощо). У свідомість твердо вкарбувався стереотип про суспільно активну й творчу роль чоловіків у публічній сфері та набагато скромнішу роль жінок як дружин і матерів у приватній сфері. Ці соціально-психологічні стереотипи суспільство поставило під сумнів лише в кінці XVIII століття, і знадобилось щонайменше півтора століття, щоб від них відмовитись. Становище чоловіків та жінок було нерівноправним, по суті, в усіх сферах суспільного життя – у політично-правовій, виробничій, культурно-освітній та сімейно-родинній. У кожній з них діяли численні способи дискримінації жінок.

Жінки в кожному історичному періоді ніколи не були й не могли бути єдиною соціальною спільнотою. Вони суттєво розрізнялися між собою за соціальним та економічним статусом (жінки-селянки, робітниці, жінки з буржуазного середовища чи з середовища богеми, люди так званих “вільних професій”), за сімейно-родинним станом, віком, національністю та віросповіданням. Сукупність і найрізноманітніше поєднання всіх цих чинників витворювали часто дуже різні гендерні поведінкові моделі. Водночас існувала загальна закономірність: кожна жінка в своєму соціокультурному середовищі перебувала ситуації підпорядкування чоловікові чи чоловікам цього середовища. Опозиція підпорядкування/панування стала універсальною та загальнопоширеною у відносинах жінок і чоловіків.

На зміну суспільного становища жінок впливали найрізноманітніші чинники, передусім політичні та військово-політичні події (революції, світові війни), які перекроювали карту світу та

радикально змінювали життя мільйонів людей. Глибинні еволюційні зміни становища жінок відбувалися разом зі змінами форм і способів виробництва, сфери послуг та управління. Поширення ідеології лібералізму, демократизму та радикалізму, концепції громадянського суспільства й визнання культурно-цивілізаційної цінності прав людини теж суттєво змінювали становище жінок, насамперед у політично-правовій сфері. Зміни в системі освіти та виховання, зумовлені, зокрема, і впливом ідеології фемінізму, фіксували в суспільній свідомості нові гендерні ролі жінок. Зокрема, опанування ними сфери вищої освіти вочевидь впливало не тільки на їхнє суспільне становище, а й на характер суспільства загалом. Життя жінок міг суттєво змінити навіть науковий поступ, наприклад, у сфері вдосконалення методів контрацепції, що, безперечно, вплинуло на трактування жіночої тілесності та сексуальності.

Французька революція 1789 року, живлена радикальними ідеями європейського Просвітництва, змінила тогочасну Європу, остаточно переорієнтувавши її на шлях буржуазного розвитку. Демократичні норми політичного життя, частково реалізовані впродовж революції, хоч і не утвердилися законодавчо, але надовго стали загальноєвропейськими політичними ідеалами. Французькі жінки були активними діячками революції: вони були серед засновниць революційних клубів і товариств (“Клуб прихильниць права”, “Клуб революційних республіканок”); надсилали до короля петиції з вимогами надати їм виборчі права, права на освіту та професійну діяльність; брали участь у штурмі Бастилії й організували збір матеріальних пожертв для потреб революції; організували видання політичної “жіночої періодики”; опублікували перший політичний феміністичний маніфест (Олімпія де Гуж “Декларація прав жінки і громадянки”). Але завершення революції засвідчило, що суспільне становище жінок, по суті, не змінилося. Олімпію де Гуж стратили якобінці, а ідея рівноправності чоловіків і жінок на довгі десятиліття перейшла у сферу соціальних утопій, мрій та в сферу виснажливої політично-правової боротьби. Водночас Французька революція створила підстави для емансипації жінок, власне витворила ідеал еманси-

пації. Згодом жінки також були серед активних учасниць революції 1848 р., Паризької Комуни 1871 р., а особливо в роки російського революційного руху кінця XIX – початку XX ст. Власне участь у революційній боротьбі давала частині жінок ілюзію революційного партнерства з чоловіками, живила надію на майбутній справедливий суспільний устрій без дискримінації людини за расою, нацією, соціальним статусом чи статтю.

Одним із визначальних чинників, що зумовив глибинні зміни суспільного становища жінок, був розвиток виробництва. Первісне нагромадження капіталу, перехід до промислової епохи супроводжувалися, окрім всього іншого, безконтрольним визиском праці жінок та дітей. Якщо феодальні цехи послідовно й системно забороняли жінкам вступати в ці ремісничі фахові корпорації, то мануфактурне та згодом промислове виробництво широко відкрило двері перед жінками й дітьми і там радо наймали їх на роботу. Впродовж майже всього XIX ст. праця жінок на виробництві з позиції офіційного законодавства була майже не регламентованою. Уже в 1850-і роки в Англії жінки становили 36% серед промислових робітників. До 1870-х років жінок у Франції та Німеччині наймали в шахти на підземні роботи. Найвища концентрація жінок була у невеликих майстернях, у текстильній і легкій промисловості. Їхній робочий день тривав 14 – 16 годин, а оплата праці становила від половини до третини того, що за подібну працю одержували чоловіки-робітники. Лише у 1890 роках офіційне законодавство деяких європейських країн обмежило тривалість робочого дня для жінок до 11 год. і запровадило заборону праці жінок уночі. До речі, цю законодавчу норму згодом використали проти самих жінок, усуваючи їх з найвище оплачуваних посад, що передбачали нічні зміни. Натомість праця вночі, наприклад, нижчого медичного персоналу, не вважалася шкідливою для жінок. Приниження, сексуальні домагання, хвороби були загальним правилом у середовищі жінок-робітниць. Залучення та використання жіночої праці в промисловому виробництві зумовлене далеко не емансипаційними прагненнями жінок. Їхня праця в промисловості мала насамперед економічну мотивацію. Водночас дедалі більша кількість жінок на виробни-

цтві відчутно вплинула на емансипаційні зміни в їхньому житті. Робітниці формували засадничо новий соціальний тип жінки, що позначилось на її сімейному житті, на вихованні дітей, на способах соціалізації тощо.

Суттєві зміни в країнах Європи та Північної Америки відбулися на зламі XIX і XX ст. Еволюційні зміни суспільного становища жінок були пов'язані насамперед з процесами урбанізації, бюрократизації та демократизації. Зокрема, впродовж життя одного покоління велика кількість мешканців сіл стали мешканцями міст. Для жінок це означало зміну способу життя, культурних стереотипів, а часто й моральних норм.

1895 р. у Європі 53,5% зайнятих жінок було зосереджено в сільському господарстві, а 1925 р. – лише 43,3%. У великій промисловості їх відсоток за цей час зріс з 17% до 23%, а в середній промисловості та ремеслі – з 16,8% до 24,8%. Кількість жінок на посадах канцеляристів, щоправда, нижчого рівня професійної ієрархії, зросла з 2,6% до 12,6%. Водночас зменшився відсоток жінок – домашніх служниць (з 18,2% 1895 р. до 11,4% 1925 р.).

Європейські жінки лише в 1880-х роках дістали змогу обійняти посади на державній службі (пошта, телеграф). Працювали вони також вчительками. Щоправда, на цих посадах працювали переважно неодружені жінки. А законодавство багатьох європейських країн передбачало обов'язковий офіційний дозвіл чоловіка на те, щоб дружина працювала. 1925 р. лише 22% дружин робітників і 10% дружин службовців працювали на виробництві чи як службовці.

У XIX ст. правовий статус жінок був дієвим чинником їхньої дискримінації. Право законодавчо фіксувало підпорядковане становище жінок. Тому чинні правові норми надзвичайно гостро критикували як організований жіночий рух, так і в середовищі ліберальних та соціал-демократичних організацій. Одним з парадоксів XIX – початку XX ст. є разюча суперечність між двома офіційними варіантами суспільного трактування жінок. Перший – романтично-галантний, який існував переважно у сфері емоційного сприйняття жінок, культивувався в літературі, салонно-

побутовому житті. У рамках цього варіанту витворилися поширені суспільні міфологеми про високий статус жінки в сім'ї, передусім як матері, про “природність”, універсальність і незмінність поділу суспільних ролей між статями та про небезпеку, яку несе руйнування цього “природного” поділу. Другий варіант – чинне законодавство. Найхарактернішою рисою правового становища жінок у державах європейського та північноамериканського континентів була обов'язкова юридична опіка батька над дочкою, згодом чоловіка або іншої особи чоловічої статі. Попри велику різноманітність правових норм і практик їх застосування, можна виділити загальну закономірність: у правових системах жінки суспільно не існували як повноцінні правоздатні особи (винятком були хіба що жінки на троні), мали нерівну порівняно з чоловіками правову дієздатність. Починаючи з кінця XVIII ст. патріархальне право не тільки критикували, а й робили спроби його модифікувати. Зокрема, Французька революція, започаткувавши значні зміни в європейській континентальній правовій системі, захитала стереотипи суспільного трактування жінок. 1789 р. Олімпія де Гуж маніфестаційно проголосила ідею рівності та свободи в “Декларації прав жінок та громадянок”. Їй належить афористичний вислів: “Якщо жінки мають право виходити на ешафот, то вони можуть виходити й на трибуну”. Декрет 20 вересня 1792 року встановлював громадянську дієздатність жінок від двадцяти одного року. Узаконення розлучень у Франції 1792 р. ударило по правових підвалинах сімейного деспотизму, було однією з причин зміни поглядів на сім'ю – її почали трактувати як своєрідну корпорацію. Крім того, позашлюбні діти дістали юридичну змогу претендувати на спадщину.

Спадкоємцем багатьох правових ідей Французької революції став Кодекс Наполеона, історичне значення якого значно перевищує вагомість усіх військових успіхів уславленого імператора. Реальний вплив Кодексу відчували на собі всі європейські національні правові системи, які часто навіть безпосередньо творилися за його зразком. Основні його статті, по суті, діяли ще на початку XX ст. і багато в чому визначили характер і “дух” континентального права. На жаль, Кодекс Наполеона не узаконив усіх

революційних досягнень рівноправності жінок, а здебільшого фіксував повернення до попередніх правових норм, що стосувалися жінок. Водночас він підтверджував секуляризацію шлюбу, розглядав його як договір, обстоював свободу розлучення (слід сказати, що після реставрації Бурбонів 1816 р. розлучення були заборонені аж до 1884 р.). Однак у сфері сімейного права ідеї Французької революції послідовно не фіксували, ще міцною була “теорія” про “нетямущість і слабкість статі” (*imbecillitas et infirmitas sexus*).

Законодавства практично всіх країн закріплювали панівне становище чоловіка в сім’ї, нерівність майнових прав жінок, а владу родичів над дітьми фактично зводили до батьківської влади. Особливо дискримінаційним цивільне право було щодо одружених жінок, для яких після шлюбу, власне, наставала “громадянська смерть”. Вони не могли контролювати свої фінансові надходження, розпоряджатися власністю, що юридично належала їм, вибирати місце проживання, підписувати папери, давати свідчення, отримувати без дозволу чоловіка паспорт тощо. Жінка – юридична особа, була водночас виробничо несамостійною, а це суттєво обмежувало її права. Найдискримінаційнішими щодо жінок були параграфи, де йшлося про їхню правову дієздатність, зокрема право бути свідком, опікуном. Наприклад, до 1914 у законодавстві Австро-Угорщини діяла правова норма, що забороняла особам жіночої статі, ченцям і мешканцям чужих держав мати права опікуна. Але зазначалося, що одружені жінки можуть бути опікунами тільки за згоди своїх чоловіків. Упередження щодо правової дієздатності жінок було надзвичайно сильним. Жінці-опікунці суд мав визначити особу чоловічої статі як співопікуна. Також до 1914 р. діяв закон, за яким жінки не могли бути свідками при складанні заповіту. Суттєві обмеження правової дієздатності жінок були в нормах, що регулювали судочинство. Закон давав батькові й чоловікові право представляти дітей та дружину в судових справах. Фактично ця норма означала правову дієздатність жінки в судочинстві здебільшого через представництво чоловіка. Дієздатність одруженої жінки була обмежена більше, ніж, наприклад, вдови.

Сімейне право було тією частиною правових норм, яка детально регламентувала права та обов'язки жінок, зокрема і їхню правову дискримінацію. І це закономірно, бо для більшості жінок сім'я була єдиною сферою суспільної та виробничої діяльності. За нормами цивільного права багатьох країн двоє в подружжі однаково зобов'язувалися до подружньої повинності, вірності, водночас визнавалося, що "чоловік є головою родини", який визначав місце проживання сім'ї, мав вирішальний голос у керівництві господарством, а також утримував і захищав сім'ю. Правовий принцип "чоловік – голова сім'ї" був зафіксованим практично в усіх європейських законодавствах XIX – початку XX ст. Щоправда, його юридичне тлумачення дещо різнилося. Зокрема, законодавчі акти Російської імперії, навіть після часткового реформування, й далі базувалися на ідеї "необмеженого панування чоловіка як голови сім'ї" (закон від 12.03.1914 р.). Одруження визначало статус жінки, власне, за суспільним статусом чоловіка. У сімейному праві послідовно фіксувалася дія глобального принципу патріархального суспільства: жінка визначається через чоловіка, у зв'язку з його місцем у суспільно-ціннісній ієрархії, власне соціальне народження жінки відбувалося під час одруження. Законодавчо встановлювалося право батька як голови сім'ї, так звана батьківська влада, яка давала змогу саме батькові впливати на вибір роду діяльності дитини. Батько мав першість при визначенні опікуна над дітьми. Батьківська влада втрачала силу тільки після досягнення дітьми повноліття, тобто після виповнення 24 років. Особливо відчутною була різниця між правами батька та матері в разі розлучення подружжя і непогодженості між ними щодо долі дітей. Суд зазвичай виносив рішення, за яким дівчатка до виповнення семи, а хлопці – до чотирьох років віддаються на виховання матері, а відтак – батькові. Правда, цю законодавчу норму на початку XX ст. скасовано.

Традиційною і загальноприйнятою була суттєва матеріальна залежність дружини від чоловіка. На основі цього законодавчі норми доволі детально регламентували майнові відносини в сім'ї. Чоловік мав обов'язок матеріально утримувати дружину, навіть у разі розлучення. У сфері сімейно-матеріальних відносин

законодавство низки країн було доволі суперечливим. Найдискримінаційнішими щодо жінок були параграфи, які встановлювали, що на майно, нажите за шлюб однією стороною, друга не має права. Але в разі сумніву стосовно власника вважалося, що його надбав чоловік. Це положення правознавці вважали одним з найнесправедливіших щодо жінок. Щоправда, були й окремі винятки. Зокрема, російське законодавство ХІХ ст. передбачало право окремої власності в подружжя. Жінка мала особисту власність, якою могла вільно й самостійно розпоряджатися.

Характерною рисою правових систем багатьох західноєвропейських країн була різниця між правами неодруженої жінки, вдови, розлученої й одруженої жінки. Зокрема, правова дієздатність останньої обмежувалася чи не найбільше.

Проблема правового унормування процедури розлучень була однією із складових частин загальної реформи цивільного права. Законодавства європейських країн визнавали пріоритет духовного (церковного) суду, який мав повноваження розривати шлюби. А церква, як відомо, завжди була прихильницею нерозривності шлюбних відносин. Дискусії про право на розлучення на сторінках преси, в публічному обговоренні чи не найбільше привертала увагу громадськості. На пересічному рівні суспільної свідомості прихильники реформи цивільного кодексу, зокрема параграфів сімейного права, найчастіше асоціювалися з прихильниками розлучень, з руйнуванням сім'ї. Варто зазначити, що в рамках розвитку емансипаційного руху одним із завдань стало звільнення жінки від сімейного деспотизму. З позиції феміністичної свідомості право на розлучення стало одним із символів свободи жінки, її розриву з лицемірством і фальшю сімейного життя.

Обмежений доступ до освіти був однією з “найефективніших” форм дискримінації жінок. Розширення освіти жінок у ХІХ ст., з одного боку, було зумовлене потребами виробництва і тими новими вимогами, що їх висувало суспільство. Зокрема, жінки мали бути зразковими дружинами-помічницями своїх чоловіків, матерями, що виховують дітей як гідних громадян і патріотів. А це вимагало хоча б найзагальніших знань і відповідної освіти. З іншого боку, розширення доступу жінок до освіти відбувалося

під тиском вимог жіночого руху та процесів самоемансипації, насамперед інтелектуальної, жінок. У XIX і на початку XX ст. в системі жіночої освіти реалізовано панівні в суспільстві уявлення про природу жінок, зокрема про їх нижчі порівняно з чоловіками інтелектуальні здібності. Тривалий час зміст освіти жінок суттєво відрізнявся від загальноприйнятих стандартів “чоловічої”. Освіта дівчат із селянського та робітничого середовищ взагалі вважалася непотрібною розкішшю. А дівчата з аристократичного та буржуазного середовищ вивчали переважно мови, літературу, історію, вчилися танцювати, співати й грати на музичних інструментах.

Жінки, що здобули повноцінну вищу освіту у XIX ст., були радше юридичним і культурним прецедентом. Бо більшість вищих навчальних закладів взагалі забороняли жінкам претендувати на вступ до них. Але, попри заборони, декому все ж вдавалося стати “вільними слухачками” і навіть здобути диплом про вищу освіту. 1850 р. у Гамбурзі було відкрито першу в Німеччині вищу школу для жінок. Від 1867 р. університет у Цюриху дозволив жінкам навчатися, хоч поодинокі “вільні слухачки” з’явилися в його аудиторіях ще в 1843 – 44 роках. Особливо наполегливими в здобутті вищої освіти були жінки США та Російської імперії. Жінки з Російської імперії цю освіту здобували за кордоном, зокрема в Цюриху. Першою росіяною, яка 1867 р. здобула диплом доктора медицини в цюрихському університеті, стала Надія Сулова. У 1860 – 70-их роках дівчата та молоді жінки заповнили аудиторії Петербурзького, Київського, Харківського університетів. 1878 р. у Петербурзі створено Вищі жіночі (Бестужевські) курси та Вищі жіночі курси в Києві, де діяли два факультети – історично-філологічний та фізико-математичний. М. Костомаров був серед перших відомих науковців, які долучилися до організації вищої освіти жінок. Серед перших жінок з України, що отримали дипломи про вищу освіту, – Софія Ковалевська (згодом стала першою жінкою, удостоєною звання почесного члена Паризької академії), Олександра Єфименко, Софія Окуневська, Софія Русова, Софія Щербина та інші.

Система правової дискримінації жінок мала логічне завершення у сфері їхніх громадянських, зокрема політичних, прав. Відповідно, вони не мали змоги брати участь у державному управлінні та самоуправлінні, обирати й бути обраними до законодавчих органів. Жінкам було заборонено брати участь у діяльності політичних товариств та організацій. Трактуючи жінок на рівні неповнолітніх, право приписувало їм пожиттєву громадянську незрілість. Повноправне членство жінки могли мати лише в організаціях з харитативно-філантропічним та культурно-освітнім характером діяльності.

Публічне обговорення законодавчого надання виборчих прав жінкам тривало довго й на різних суспільних рівнях, найактивніше в середовищі політичних партій, громадських організацій та в законодавчих органах. Противники виборчих прав жінок використовували традиційні, інтернаціональні за поширенням, аргументи. Вони твердили, що, використовуючи виборчі права, жінки внесуть “жіночі” риси в публічне життя. Виборчі права жінок, на думку консерваторів, є загрозою сімейному життю, нищать його, а отже, загрожують й існуванню самої держави. Прихильники загального рівного виборчого права вважали, що жінки, навпаки, позитивно вплинуть на політику, зроблять її менш агресивною. Виборчі права, надані жінкам, мали стати засобом подальшої емансипації, поліпшити систему освіти, соціальний захист, сприяти реформі сімейного та трудового права.

Уявлення про природу жінки в XIX ст. втілились і в моді. Кринолінові спідниці та корсети стали тогочасними символами жіночості, яка передбачала статичність, малорухливість, “декоративність”. Саме корсет став “втіленням” суспільного утиску жінок. Але вже в кінці XIX ст., насамперед у США й Англії, сформувався справжній громадський рух проти корсетів, прихильники якого говорили про них як про символ дискримінації.

Надзвичайно сильним чинником зміни становища жінок у XX ст. стали світові війни. Вони принесли незліченні страждання насамперед народам Європи. Більшість жінок опинилися в екстремальних, зовсім незвичних для себе ситуаціях. Війни дуже часто обирають своїми жертвами саме цивільне населення – “найс-

лабших”, тобто жінок і дітей. На їхню долю випадають нужда, голод, фізичне й моральне насильство. Водночас війни мобілізували жінок насамперед на робочі місця чоловіків, які пішли на фронт; сформували в них життєву стратегію виживання та порятунку життя дітей. Часто в нелюдських умовах війни жінки переконувалися самі та переконували загалом суспільство у тому, що можуть бути життєвонадними, відповідальними та діяльними. Але варто нагадати й таку закономірність: після війни, після повернення з фронту чоловіків у суспільствах наростало незбориме прагнення повернутися до передвоєнного статус-кво. Щодо жінок, то вони за власним бажанням чи всупереч йому залишали місце праці та повертались до звичних ролей дружини й матері. Але багато вдів і самітніх жінок, а також економічна руїна змушували суспільство дивитись на професійні заняття жінок уже іншими очима.

Перша світова війна глибинно розхитала стереотипи поділу виробничої діяльності на чоловічу й жіночу сфери, а також поділу професій за цією ознакою. Водночас зайняті жінки й далі найбільше зосереджувалися на нижчих щаблях посадово-виробничої ієрархії. А це свідчило про їх часто майже безконтрольну експлуатацію та мізерну заробітну плату. До того ж у суспільстві періодично спалахували дискусії про доцільність чи недоцільність залучення жінок до виробничо-професійної діяльності. Потрібні були десятиріччя для утвердження простої істини: жінка, як і чоловік, має право на професійну діяльність, кар’єрне зростання, що, зрештою, давало їй економічну самостійність. Аналіз структури зайнятості жінок у виробництві дає підстави для висновку про те, що вони постійно були в резервній армії найманої праці. За потреби їх використовували на найменш престижних і найнижче оплачуваних роботах. Водночас суспільство, використовуючи їхню прив’язаність до сім’ї, за першої-ліпшої нагоди усувало їх з ринку праці, “повертаючи” до буцімто єдиного покликання жінки “творити й берегти сім’ю”.

Щораз більше поширювалася освіта жінок. Якщо у XIX ст. для поодиноких жінок, яким вдалося здобути чи то середню фахову, чи то вищу освіту, головною була інтелектуальна еманси-

пація та самореалізація, то починаючи з 1920-х років жінки дедалі частіше прагнули здобути освіту, маючи на меті насамперед відповідну посаду, що давала б економічну незалежність. Жінки, що здобули освіту, зокрема університетську, безпосередньо входили в монополізовану чоловіками сферу. Потрібні були десятиліття, щоб жінки утвердили свою професійну спроможність і нарівні змогли конкурувати з чоловіками у вищій школі. Але навіть сьогодні є дуже велика диспропорція між чоловіками й жінками, що займають вищі щаблі адміністративної ієрархії у вищій школі та науці.

У перші десятиріччя ХХ ст. під впливом загальнодемократичних змін і під тиском вимог жіночого руху в багатьох країнах жінки отримали повноцінні громадянські, зокрема політичні, права. Насамперед виборчі права здобули жінки Нової Зеландії (1893 р.), Австралії (1902 р.), Фінляндії (1906 р.), Норвегії (1913 р.). 1915 р. до них долучилися жінки Данії, 1917 р. – Канади, Голландії та післяреволюційної Росії. 1918 р. виборчі права надали жінкам Англія, Німеччина, Ірландія, Люксембург та Польща, 1920 р. – США.

Перша світова війна спричинила або ж значно посилила тенденції в зміні гендерної поведінки жінок. Зокрема, серед міських дівчат дедалі поширенішою ставала праця до одруження, що була чи не апогеєм їхньої свободи. Звичними стали численні молодіжні просвітні, спортивні й політичні організації, які давали новий досвід молодим людям двох статей, а також розхитували традиційні норми взаємовідносин між статями. Очевидними були також ширші можливості дозвілля в урбаністичному середовищі та розширення меж гендерної поведінкової свободи. Якщо ще наприкінці ХІХ ст. у деяких соціальних середовищах появу молоді неодруженої дівчини без супроводу в громадському місці вважали за непристойне, то “вільна” поведінка дівчини, що працювала чи навчалась, починаючи з 1920-х років стала вже загальноприйнятим явищем.

Перша світова війна значно прискорила зміни в такій консервативній сфері, як сімейно-шлюбні відносини. Відбулася раціоналізація сімейного побуту. Широка дискусія відбулася навколо

так званої “партнерської сім’ї” та свідомого материнства. Цінності патріархального шлюбу щораз гостріше критикували. Як і раніше, створення сім’ї та народження дітей у суспільній свідомості вважалося головним призначенням жінки, водночас кількість народжень однією жінкою з 6 – 8 у XIX зменшилось до 2 – 4 у першій половині XX ст. Засоби контрацепції проникли практично в усі соціальні прошарки населення. За 1905 – 1925 рр. в Європі тричі збільшилась кількість розлучень, що опосередковано свідчило про кризу патріархальної сім’ї та формування нових взаємних вимог між шлюбними партнерами. 1920 р. на 1000 шлюбів припадало 62 розлучення.

У 20-х роках XX ст. “нова жінка” з новим стилем життя заманіфестувала себе навіть візуально. Стиль “a la garçon” у жіночій моді ніби “стирав” та “нівелював” фізичну різницю між статтями. Новий силует жіночого одягу не обтягував фігуру, відкривав ноги. Ця жінка реалізувала себе професійно, займалась спортом, захоплена танцювала фокстрот і чарлстон, слухала джазову музику. Такі жінки – наполегливі борці із зайвою вагою, бо ідеалом стала висока, струнка жінка, без пишних стегон і грудей, що курить сигарети в довгому мундштуці. Жіночий корсет, що з елемента одягу перетворився на символ “закутості” жінки та її найрізноманітніших обмежень, назавжди відійшов в історію.

XX ст. породило низку тоталітарних систем (найяскравіші зразки – фашистська Німеччина та соціалістичний СРСР). Ці країни-системи, на перший погляд такі різні, витворили, зокрема, дуже подібні концепції про суспільне призначення чоловіків та жінок. Тоталітарні режими насамперед знищували громадські організації, основними завданнями яких була боротьба за громадянські права, зокрема за суспільну рівноправність жінок. У Німеччині нацисти брутально розігнали жіночі організації. Німецькі феміністки або ж емігрували в інші країни, або ж загинули в концентраційних таборах. Ідеологія нацизму трактувала жінку, по суті, лише як матір, яка кількісно збільшує націю. Власне, повноправною громадянкою жінка, на думку ідеологів нацизму, могла стати лише після одруження й народження дитини. Нацисти навіть розглядали пропозиції позбавити виборчих прав безді-

тних жінок, яких трактували як “чужих для нації”. Рівень соціалізації німецьких жінок був доволі високим – їх масово залучали до військового виробництва, яке ставало щораз потужнішим, та й серед членів Німецької соціал-демократичної робітничої партії вони становили до 20%. Водночас людина в тоталітарній ідеології – лише функція, гвинтик системи, позбавлений власної індивідуальності. Расизм, піднесений нацистами в ідеологічний принцип, жахливими наслідками відбився на жінках. Дбаючи про “чистоту арійської нації”, до середини 1937 року майже 100 тис. жінок у Німеччині примусово стерилізували.

У СРСР, а згодом у соціалістичному таборі теж активно працювали над виробленням гендерної політики щодо жінок. Багато жінок були учасницями революційних подій. Вони з ентузіазмом підтримали перші революційні зміни. Їхні сподівання радянська влада, здавалось, виправдовувала. Законодавчо запровадили рівні права всіх громадян, незалежно від статі, перед жінками широко відкрили двері навчальних закладів, жінок масово залучили до виробничої діяльності, мали вони й своє державно-політичне представництво. Ідеологію тогочасної “нової соціалістичної жінки” репрезентувала комісар Олександра Колонтай. Культурна революція перших років радянської влади критикувала й активно розхитувала традиційні поведінкові норми та стереотипи. Пропагувались руйнування патріархальної сім’ї, сексуальна свобода, що межувала з очевидною розпустою. Але поступово зростало бажання повернути жінок у звичні патріархальні параметри їхнього життєвого існування. Відразу після революції ліквідували різноманітні жіночі організації (феміністичні, професійні, харитативні тощо). Право на існування мали тільки так звані “жінвідділи”. Але вже 1930 р. було проголошено, що “жіноче питання” в СРСР розв’язано і “жінвідділи” ліквідували. Роками формувався соціалістичний ідеал жінки – зайнята жінка, головна турбота якої – виконання плану. Соціалістична система породила й таку соціальну проблему, як подвійне навантаження (на роботі та вдома), що тягарем падало на жінок. У соціалістичному суспільстві багато проблем, пов’язаних із життям жінки, взагалі не обговорювалися і не вважалися актуальними. Це, зокрема, проблеми дефор-

мованої структури виробничої та професійної зайнятості жінок, тиску на них норм і стереотипів патріархального суспільства, проблеми насильства в сім'ї, проблеми жіночої тілесності та сексуальності тощо.

У роки Другої світової війни жінки пережили бомбардування, евакуації, втрату рідних, позбулися маєтку. Практично у всіх європейських країнах вони в надзвичайно драматичних обставинах навчилися поєднувати чоловічу роль оборонця та годувальника з роллю виховательки й опікунки. У післявоєнні роки справа відбудови господарства значним тягарем лягла на плечі жінок. Так, до речі, було як у СРСР, так і в Німеччині. Жінки масово працювали в “чоловічих” галузях виробництва (металургія, машинобудування і навіть гірнича справа), видобували торф, працювали на будівництві. Саме трагічні події двох світових війн, напруження післявоєнної відбудови остаточно поховали міф про “слабкість” і “беззахисність” жінок, про потребу постійної опіки над ними. Щоправда, тільки-но Європа відбудувалася й увійшла в ритм мирного життя, знову почали голосно лунати заклики повернути жінку в лоно сім'ї. 1958 р. папа Пії XII це суспільне бажання висловив так: “Дім, у якому володарює жінка, є головним місцем і центром її активності”. Потужне консервативне лобі, використовуючи найрізноманітніші засоби, виступило проти професійної заангажованості жінок, закликаючи повернутися до давніх гендерних ролей. Реклама, кінематограф, масмедії активно формували образ жінки залежної, підпорядкованої волі чоловіка, з інтересами, обмеженими кухнею, спальнею, дитячою та гардеробною кімнатою. Але загальноцивілізаційний поступ вже зробив свою справу і зміни в суспільному становищі жінок стали незворотними.

Друга половина ХХ ст. відкрила майже безмежні перспективи освіти й науки, технічного прогресу, породила глобалізацію, докорінно змінила побутову культуру, зокрема в урбанізованому середовищі. Ці процеси, що безпосередньо стосувалися і жінок, стали, по суті, черговим історичним “викликом” для них. Здавалося б, рівноправність у громадянських правах, в здобутті освіти та у виборі професій двох статей мали б підбити підсумок майже

двохсотлітньої емансипаційної боротьби. Але з'ясувалося, що до остаточного підсумку ще далеко. Адже, за оцінками ООН, жінки наприкінці ХХ ст. становили понад половину населення планети, виконували дві третини від загального обсягу робіт у світі та водночас володіли лише однією сотою всього світового майна. У суспільстві зростало усвідомлення того, що розв'язання проблем гендерної дискримінації потребує ще багато зусиль.

Ідеології фемінізму. Феміністичні ідеології мають кілька рівнів прояву; найважливішими з-посеред них є загальнокультурний, концептуально-теоретичний, рівень конкретних завдань, ідейних постулатів, соціально-економічний, політичний. Ідейні концепції жіночого руху, чи "жіночого питання" (термін з певним соціально-позитивістським та класово-ідеологічним забарвленням), часто трактують як теоретичні концепції фемінізму. Передовсім варто звернути увагу на саму дефініцію терміна "фемінізм". У світовій історіографії, особливо другої половини ХХ ст., теоретичні концепції фемінізму настільки різні, що доходять до взаємозаперечення та взаємопоборювання. Відповідно, й означення фемінізму є дуже різним. Дефініція ускладнюється ще й тим, що фемінізм розуміють і трактують як тип світогляду; як інтелектуальну філософсько-релігійну, соціально-політичну, культурологічну течію; як спрямований на соціально-правові зміни жіночий рух; як ідеологію жіночої емансипації та статевої рівноправності; як зміну статевої поведінкових стереотипів; як альтернативний до загальноприйнятого спосіб життя, як соціо-правову чи психо-біологічну проблему, як напрям у соціології, як особливий підхід до розв'язання найрізноманітніших соціальних проблем.

Цікаво, що Британська енциклопедія, яка приділила значну увагу найрізноманітнішим аспектам проблеми "жінка і суспільство", не дала статті під гаслом "фемінізм", а лише статтю "феміністичний рух". Таким чином фемінізм опинився ніби поза суспільно-політичними і загалом поза науковими теоретичними концепціями й розглядається як ідея чи сукупність ідей окремого соціального руху. Сучасна дефініція фемінізму охоплює як доктрину рівних прав для жінок (на практиці: організований рух за права жі-

нок), так і ідеологію суспільних перетворень, метою яких є не лише суспільна рівноправність, а й творення світу, який був би світом також для жінок. Загалом фемінізм є ідеологією визволення жінок, йому властиві різні дослідницькі методи та теоретичні концепції. Методи, теорія і політична практика у фемінізмі становлять єдність, що дає основу для його універсалізму. Адже фемінізм зосереджується на процесі витворення самосвідомості, яка є для нього водночас об'єктом і результатом суспільно-політичних дій. Отже, в такому трактуванні фемінізм визначається як теоретична концепція, що виходить далеко за рамки соціально-правових проблем статевого рівноправ'я.

Варто бодай згадати ті роботи, які тематично й ідейно були ніби попередницями феміністичної літератури XIX – XX ст. Ще 1578 р. в Англії М. Тайлер у передмовах до збірок перекладів релігійних трактатів підкреслювала інтелектуальні здібності жінок і вимагала для них права на освіту. 1589 р. в Лондоні жінка під псевдонімом Дж. Ендже опублікувала трактат “Захист жінок”, яким долучилася до традиційно чоловічої полеміки про природу жінки. На думку авторки, тогочасна культурна традиція була перешкодою для свободи й можливостей розвитку жінок. 1600 р. венеціанка Л. Марінелла видала в своєму рідному місті трактат “Про шляхетність і чесноти жінок, вади й недоліки чоловіків”. Авторка виступила не тільки прихильницею рівності чоловіків і жінок, а й апологеткою вищої досконалості жіночої натури порівняно з чоловічою. 1622 р. французька письменниця Марія де Жарс де Гурней у творі “Рівність чоловіків та жінок” обстоювала інтелектуальну та моральну рівноцінність двох статей. Прихильником зміни характеру освіти та виховання жінок, допуску їх до навчання в університетах був французький філософ Франсуа Пулен де ля Бар, який 1673 р. опублікував книжку під назвою “Про рівність статей з огляду тілесного та морального, з чого випливає потреба відмовитись від упереджень”. 1700 р. Мері Естел анонімно видала в Лондоні книжку “Міркування про подружжя”, що була написана в стилі провокаційної феміністичної полеміки з приводу потреби освіти для жінок і ліквідації чоловічого домінування в сім'ї та суспільстві. Варто також згадати спалах феміністичної свідомості в час громадянської війни в Англії у 40-х ро-

ках XVII ст. Всі ці автори чи не вперше в історії апелювали до відносно численної аудиторії жінок, закликаючи здобувати освіту й уможливлувати свою самореалізацію. Вони ідейно сформулювали потребу радикальної зміни становища жінок у державі, суспільстві, родині.

Інтелектуали епохи Просвітництва Вольтер, Руссо, Дідро, Монтеск'є пристрасно критикували сучасну їм систему виховання жінок, феодально-становий шлюб, принизливість для жінок деяких цивільних законів і звичаєвих приписів. Просвітницька теорія "природного права" та її модифікована теорія "природного поділу" в соціо-статевих ролях трактували людину як суспільного суверена, незалежно від походження, суспільного становища, майна. Для Руссо, наприклад, раціональний чоловік доповнює емоційну жінку. Водночас прихильники цих теорій, ґрунтуючись на ідеї "природного поділу", відмовляли жінкам у громадянській суспільно-політичній дієздатності, обґрунтовували жіночу нездатність бути суб'єктом історії. До речі, одна з перших англійських феміністок Мері Волстонкрафт гостро розкритикувала погляди Руссо і переконливо доводила, що нема засадничої різниці між чеснотами чоловіків і жінок, а "природні права" жінок такі ж, як і чоловіків.

Загальноприйнятим є виокремлення емансипаційного та феміністичного етапів у теоріях і реальній зміні суспільного становища жінок. Основними засадами теорії емансипації є переконання в потребі та можливостях зміни становища жінок у рамках наявних суспільних структур (патріархальних за своїм характером). Натомість теоретичні засади феміністичного трактування визволення жінок ґрунтуються насамперед на визнанні потреби глибинних змін цих структур. Власне еволюційна, дуже повільна емансипація людини, відхід від стандартів, приписів, патріархальних звичаїв і традицій у Європі доволі виразно простежується від XVI ст. і пов'язана з процесами демократизації суспільства, індивідуалізації особистості та гуманізації культури. А завдання – створити теоретичну концепцію й ідеологію фемінізму, зокрема в його класичних моделях – ліберального, соціал-демок-

ратичного, соціалістичного, марксистського та радикального фемінізму було виконано впродовж XIX та XX ст.

У сучасній історіографії утвердилась схема визначення періодів ідейного розвитку світового жіночого руху. Перший охоплює час від кінця XVIII ст. і до середини XX ст. Другий – розпочався в 60-их роках XX ст. й триває досі. Відзначимо, що цей досить умовний поділ ґрунтується переважно на аналізі ідейно-теоретичних концепцій жіночого руху Західної Європи та Північної Америки, культурних регіонів з давньохристиянською та світською гуманістичною традицією, з виразним домінуванням цінностей лібералізму й демократизму. Принципово важливим є перший етап. У цей час сформувалися основні постулати суспільної рівноправності двох статей. Визначальними у цьому процесі були маніфестаційна література кінця XVIII ст., зокрема періоду Французької революції, соціальне вчення Сен-Сімона та Фур'є, ліберально-позитивістська теорія Дж.-С. Міла, численних його послідовників, соціалістична й соціал-демократична ідеології.

Найхарактернішою особливістю першого етапу ідейного розвитку жіночого руху була чіткість в окресленні проблеми: суспільна дискримінація жінок, насамперед у сфері освіти, праці, права та політики. Відповідно формувалися і завдання жіночого руху – досягнення суспільної повноправності жінок за зразком чоловічої. Загальноприйнята модель “чоловічої” соціалізації ставала своєрідним зразком і для жінок. Ідеї-гасла “Всі чоловіки та жінки створені рівними”, “Чоловік і жінка – рівноцінні як соціальні індивіди”, “Розширення прав жінок” здобували щораз більше прихильників, а поле для інтерпретації та реалізації цих ідей було практично в усіх сферах тогочасного суспільного та культурного життя, у більшості тогочасних інституцій. Феміністська ідеологія та конкретні вимоги жіночого руху на першому етапі стосувалися насамперед прав і можливостей жінок здобути освіту, мати рівні з чоловіками громадянські права, зокрема право на працю, право участі в голосуванні, право на розлучення, рівні з чоловіками майнові права тощо. На зламі XIX і XX ст. термін “фемінізм” часто сприймався як синонім суфражизму, ідеологічної й організаційної течії в жіночому русі, основною вимогою

якого було законодавче надання активного та пасивного виборчого права для жінок. Поширеною була ілюзія, що правова рівноправність статей логікою своєї реалізації поступово приведе до соціально-культурної рівності статей. Законодавче визнання громадянських, зокрема виборчих, прав жінок актуалізувало завдання навчитися користуватися наданими правами, інтегруватися нарівні в “чоловіче” суспільство через освіту, економіку, культуру, політику. Очевидно, що в історії ідейного розвитку жіночого руху на першому етапі проблема соціально-правової рівноправності була панівною. Це навіть дало підставу деяким дослідникам зробити висновок, що в цей період не було конфліктів через ідеологію, бо її майже не артикульовано. Ранній жіночий рух був просто боротьбою за розширення тих природних прав, які чоловіки вже мали.

Романтизм першої половини XIX ст. культивував гуманістичну традицію, ускладнив та урізноманітнив погляди на людину-індивіда порівняно з попередніми культурними епохами. Щоправда, пояснення природи чоловічого та жіночого начал традиційно подавала теорія “природного поділу” між статями – одна з найконсервативніших і найтриваліших за силою впливу на суспільство. В основі цієї теорії – теза про те, що біологічна різниця між статями формує психо-соціальні відмінності, а відповідно, й соціальний статус жіночої статі. Така стереотипізація рис статевих категорій (“мужність” і “жіночність”) дуже повільно змінювалась. У цій еволюції варто наголосити насамперед на ролі романтизму як ідеології та світогляду. Романтичне трактування людини як повноцінного, різнобічного духовного та соціального індивіда дало підстави для висновку: чоловік і жінка створені Богом; вони різні зовнішньо, але рівні духовно, обоє мають безсмертну та божественну душу. Однією з ключових у світогляді Романтизму була ідея евангелізації світу, яка надзвичайно високо підносила значення почуттєвості, доброти, моральності, тобто тих чеснот, що їх приписували переважно жінкам. Навіть висловлювали думку, що саме через жінку людство має зв'язок з Богом. Епоха Романтизму остаточно зняла з жінок середньовічне тавро демонічності, їхньої первородної гріховності. Натомість, може,

навіть з дещо з надмірною екзальтованістю, підкреслювали їхню моральність, толерантність, самозречення та самопосягання, побожність і доброту.

Розвиток національно-патріотичної ідеології в першій половині XIX ст. зумовив і нове трактування жінки у національному житті, зокрема, українців. Адже в народів, які не мали власної державності, проблема національно-державної самореалізації стає визначальною. Суспільство поставило нові вимоги до жінок: вони повинні формуватися як свідомі громадянки і брати дієву участь у національно-патріотичних акціях, а також виховувати дітей як патріотів нації. Ці вимоги перетворюються на надзвичайно поширений національно-культурний ідеал самозреченого, а навіть трагічного материнства. Щоправда, межі можливої заангажованості жінок, жінок-матерів до культурно-національного, національно-патріотичного, церковно-релігійного життя ще не були чітко визначеними. Участь жінок у національно-визвольному русі трактували по-різному. Насамперед вважали, що жінка має бути обізнаною з життям народу, знати національну мову, історію, літературу, мистецтво, займатися добродійністю.

У XIX ст. та в першій половині XX ст. сформульовано класичні ідеології фемінізму і навіть окреслилися ескізи концепцій радикального, психоаналітичного, екзистенціалістського, екологічного, культурного та інших фемінізмів, які поширилися уже в другій половині XX ст. Теоретичний доробок феміністичної ідеології кількісно зростає та якісно змінюється від середини XIX ст., що пов'язано насамперед з характером світогляду нової культурної епохи – епохи Позитивізму. Новий культурно-історичний період культивував раціоналізм, науково-експериментальну об'єктивність, громадсько-політичний прагматизм, соціологічну аналітичність, реалізм.

Класичним в ідеології фемінізму є її ліберальний варіант, який порівняно з іншими має найтривалішу історичну традицію та найчисленнішу кількість прихильників. Ідеї лібералізму закорінені в ідеологічній спадщині епохи Просвітництва, ґрунтуються на принципі свободи вибору кожної людини, на засадах буржуазного індивідуалізму. Формування концепції ліберального фемінізму роз-

починалось з твердження про те, що жінка – така ж людська істота, як і чоловік, що вона здатна раціонально мислити та повинна мати ті ж права й умови для розвитку, що й чоловік. Можливості визволення жінок ліберальні феміністи та феміністки вбачали в запровадженні повноцінних юридичних прав, у гарантуванні можливості здобути освіту, фахову працю і тим самим припинити їх правову, економічну та соціальну залежність від чоловіків.

Союз між лібералізмом та фемінізмом виявився досить вдалим і тривалим. І поки розгорталась боротьба за правове урівноправлення жінок з чоловіками, поки відбувалась розбудова жіночої освіти, суперечність і напруження між фемінізмом та лібералізмом артикулювалися й обговорювалися не часто. Усвідомлення цих суперечностей та їх аналіз – реалія вже ХХ ст. У чому ж суть цих суперечностей та напружень? У ХІХ ст. загальнопоширеним було уявлення про структурну аналогію між державно-політичним, тобто макросуспільним і родинно-сімейним, домашнім (мікросуспільним) устроєм, між суспільством та сім'єю. Поділ на публічне та приватне життя водночас був і статевим поділом, бо індивідуалізація чоловіка могла здійснитися лише в широкому світі публічної діяльності, натомість індивідуалізація жінки, за незначними винятками, по суті, була її “фамілізацією”. Ідеологічно-політична концепція лібералізму об'єктом свого дослідження та соціальної еволюційної зміни обрала лише сферу публічного життя. Натомість приватна, сімейна сфера в концепції лібералів опинилась начебто поза суспільно значущим життям. Абсолютизуючи стійкість дихотомії “публічне – приватне”, ліберальний фемінізм, може, й несвідомо, закріплював та стимулював дуалістичний спосіб трактування соціо-статевих ролей. Лібералізм, а вслід за ним і ліберальний фемінізм, по суті, недооцінив як “прокляття” сім'ї для емансипації жінки, так і “благословення” її для суспільства.

Джон-Стюарт Міл – один з найяскравіших представників ліберального трактування проблеми “жінка та суспільство”. Саме він 1865 року вніс на розгляд англійського парламенту петицію з вимогою виборчих прав для жінок. Петицію тоді серйозно не трактували, але значення цієї акції було оцінено дещо пізніше – в

час піднесення суфражизму. Значно більший суспільний резонанс серед сучасників мала книжка Дж.-С. Міла “Поневолення жінки“, що вийшла друком 1869 р. у Лондоні. Дж.-С. Міл написав свій твір у співпраці з пасербицею Гелен Тейлор, а також під значним впливом дружини Герієт Тейлор. Цінність цієї розвідки в об’єктивному аналізі становища жінки впродовж усієї історії, а також у відбитті тогочасних реалій юридичного, соціально-економічного, освітнього, сімейно-шлюбного становища жінок. Вочевидь основним об’єктом аналізу було суспільне становище жінок в англосаксонському світі, хоч логіка аргументації й ідейно-теоретичні постулати автора були переконливими і для читачів інших регіонів.

Центральна теза Дж.-С. Міла для свого часу лунала доволі революційно: “Принцип, що регулює соціальні взаємини між обома статями – юридичне підпорядкування однієї статі іншій – хибний за своєю суттю і є тепер однією з основних перешкод на шляху соціального поступу: отже, його слід замінити принципом цілковитої рівності, що відкидає як владу та привілеї на одному боці, так і повну безправність – на другому“.

На відміну від численних прихильників теорії природного поділу, Дж.-С. Міл з’ясовує, що статеві відмінності характеристик, розумових здібностей та соціальних ролей формує, закріплює, поширює саме культура. Він заперечив загальноприйнятий поділ на “природне“ і “неприродне“ в соціо-статевих відносинах. З цього приводу писав: “Істина в тому, що неприродне здебільшого означає лише незвичасне, а все узвичасне видається природним. Поневолення жінки чоловіком стало таким загальнопоширеним явищем, що будь-який відступ від нього, звичайно ж, здається неприродним“. І далі: “Те, що ми нині розуміємо під природою жінки, є річ цілковито штучна – результат зумисного пригнічення одних властивостей і неприродного розвитку інших. Можна й не вагаючись стверджувати, що жоден інший залежний клас не зазнав такого страшного викривлення природних пропорцій свого характеру внаслідок впливу панівного класу“. Між-статеві відносини Дж.-С. Міл розглядає насамперед у площині відносин соціального панування та соціального підпорядкування

з виразним політичним підтекстом. Він послідовно розвінчує систему освіти та виховання жінок і робить висновок: “Різниця в розумових здібностях, яка буцімто існує між чоловіком та жінкою, – це лише природний наслідок різної освіти та обставин виховання, вона аж ніяк не свідчить про природну неповноцінність однієї з них“. Власне виховання й освіта, на думку автора, готують жінку до підпорядкування.

Дж.-С. Міл гостро скритикував тогочасні юридичні норми, суспільні стереотипи та культурні міфологеми, що стосувалися становища жінок у сімейно-родинній сфері. Переконавання в святості та незмінності усталених норм сімейно-шлюбного життя є взірцем майже сліпої віри, поклоніння в тогочасній суспільній свідомості. Усумнівити, мало того, по суті, нищити ці святі переконавання потребувало не тільки громадської відваги, а й обґрунтованої аргументації. Ані першого, ані другого не бракувало Дж.-С. Мілеві. Основою поневолення жінки, на його думку, є “хатне рабство“, тому жінка в шлюбі – не більш як кріпачка. Аргументація Дж.-С. Міла базувалася на історико-правових прикладах розвитку сімейно-шлюбних відносин, відповідно до яких жінка й діти перебували в цілковитій власності чоловіка. Очевидно, що для дослідника найсуттєвішим був соціологічний та політико-правовий аспекти сімейно-шлюбних відносин, натомість він свідомо залишав поза увагою величезний спектр психологічного, почуттєво-емоційного життя подружжя.

Ідеологія соціал-демократичного фемінізму – на відміну від ліберального – має дещо коротшу історію розвитку і, зрештою, меншу кількість прихильників. Найбільшого розвитку та поширення ця ідеологія досягла в другій половині XIX ст. та в перші два десятиліття XX ст. Концепція соціал-демократичного фемінізму базувалася на визнанні того, що економічна експлуатація жінок є основною причиною їх гноблення як статі. Соціо-статевий поділ трактували як соціальну, політичну, ідеологічну й економічну категорію. Основну увагу цей напрям фемінізму зосередив на аналізі соціального буття жінок у конкретних інституціях. Ця концепція, визнавши клас як основну категорію аналізу, зосередила увагу на виявленні закономірностей соціальної й економіч-

ної організації праці в буржуазному суспільстві, на з'ясуванні взаємозв'язків між продукуванням та репродукуванням, між приватним і публічним. Але, як і кожна ідеологічна концепція, вона мала певні обмеження, головним з яких було наголошування лише на матеріальних та ідеологічних аспектах дискримінації жіночої статі.

Варто згадати ще одну роботу, а саме “Жінка і соціалізм“ А. Бебеля, що вийшла друком 1879 року. Ця праця – один з найкращих зразків тогочасної соціал-демократичної ідеологічної публіцистики, присвяченої феміністичній проблематиці. Автор був дуже добре обізнаним із сучасними йому західноєвропейськими феміністичними й антифеміністичними публікаціями і виступив переконаним трибуном соціального визволення жінок. А. Бебель реферативно подав історичний огляд становища жінки в різних культурних регіонах, критичний аналіз життя жінок у буржуазному європейському суспільстві ХІХ ст., а також показав можливу перспективу розв'язання так званого “жіночого питання“ в соціалістичному суспільстві. Найпереконливішою та найаргументованішою є частина, присвячена дослідженню буржуазного трактування жінок і експлуатації їхньої праці. Автор критикував сучасні йому уявлення про природу жінки, буцімто вроджені вади її характеру, подав свою ідеологічну інтерпретацію разючих даних про використання жіночої праці, про сімейно-шлюбні відносини, поширення проституції тощо. Він вибудував доволі переконливу систему, елементами якої вважав взаємопов'язані й ієрархічно структуровані форми економічного, соціально-класового, політичного гноблення та статевої дискримінації. Август Бебель артикулював ідеологічне й організаційне розмежування між ліберальною (соціалісти називали її буржуазною) та соціал-демократичною концепціями визволення жінки. Гостра критика ліберального фемінізму, що зосереджувався переважно на сфері політико-правової рівноправності двох статей і обмежувався лише окремою соціальною категорією жінок, без сумніву, була об'єктивною. Але соціал-демократична концепція розв'язання так званого “жіночого питання“ лише замінила одну обмеженість іншою. Зокрема, розгляд проблеми дискримінації жіночої статі

тільки в контексті соціально-класового аналізу є надто спрощеним. І це завважили вже сучасники, а досвід реального соціалізму і його модель соціалізації жінок аргументовано підтвердили, що проблема гноблення жінок має не так соціологічний, як антропосоціологічний, соціокультурний вимір.

Для ідейних засад феміністичної ідеології принципово важливою була концепція Ф. Енгельса, висловлена в роботі “Походження сім’ї, приватної власності та держави” (1884 р.). У дослідженні проаналізовано історію формування патріархального устрою, радикально на той час скритиковано статеве поневолення жінок. Модель “панування – підпорядкування” Ф. Енгельс розглядав на рівні різних щаблів поневолення – статевого, майнового, класового, соціального. Він поєднав концепцію Й. Бахофена про первісний матріархальний устрій суспільства, культурно-антропологічні дослідження Л. Моргана і власну концепцію соціалізму, що базувалась на визнанні закономірності зміни суспільного устрою внаслідок зміни відносин власності. Аналітично-критичний аспект його дослідження був найсильнішим, а от міркування про перспективу усунення статевого поневолення значно поступалося в переконливості та в можливій суспільній дієвості. Дж.-С. Міл-гуманіст майбутнє бачив за реформами політичної та соціально-економічної систем, за розвитком суспільних поглядів і морально-звичаєвих норм. Соціалісти А. Бебель, Ф. Енгельс – за радикальні зміни суспільного устрою. Безсумнівною заслугою всіх цих авторів був аналіз суспільного становища жінок як на мікрорівні – сім’я, побут, так і на макрорівні – держава, клас, виробництво. Їхні погляди дали змогу визначити межі якнайширшого поля тогочасної феміністичної свідомості. Водночас міркування цих авторів були контраргументом апологетам патріархальних суспільних засад. Їхні ідеї стали основою ідеології ліберально-феміністичного (буржуазного), соціал-демократичного (робітничого) жіночого руху, підґрунтям для створення відповідних національних ідеологічних інтерпретацій.

Соціально-християнський фемінізм – найконсервативніше відгалуження у феміністичній ідеології. Цей різновид фемінізму засадничо ґрунтувався на християнській філософії людини, на

теологічному трактуванні жінки. У XIX та в першій половині XX ст. соціально-християнський фемінізм сформувався у своєму класичному варіанті. Ідеологія консерватизму останніх десятиліть XIX ст. наполегливо обстоювала суто патріархальне трактування жінки та форми її суспільно-громадської заангажованості. Дружина-матір-громадянка (залучена переважно до патріотично-доброчинної діяльності) – ось та універсальна тріада, поза якою жіноче існування й не розглядалося. Водночас у перші десятиліття XX ст. традиційний консерватизм виразно еволюціонує до ліберальнішого трактування емансипації жінок. Адже навіть у найконсервативнішому середовищі відбувалися значні зміни жіночих поведінкових норм і стереотипів, лібералізація трактування проблем освіти жінок та їхньої економічної самостійності. Сучасний традиційний консерватизм щораз більше схиляється до використання окремих положень лібералізму. Свідченням цього є Апостольське звернення Папи Івана Павла II “*Mulieris Dignitatem*” (1988 р.) та Послання “До жінок” (1995 р.). Папа визнав суспільне приниження та дискримінацію жінок в історичному минулому. Він писав: “Жінки зробили такий самий вклад в історію, як і чоловіки, а діяли частіше в складніших умовах..., часто перебували у невідгідному становищі, оскільки були вилученими з позицій рівних можливостей; їх недооцінювали, ігнорували і перешкоджали їхньому інтелектуальному внескові. Сумно, що дуже мало жіночих надбань в історії змогла зареєструвати сама історична наука”. Визначено також сучасні завдання – домогтися правдивої рівності в кожній сфері: належна оплата за роботу, захист матерів, які працюють, чистість і прозорість у розвиткові кар’єри, подружня рівність у сімейних правах, захист жінок від сексуального насильства.

Багатоваріантність інтерпретацій соціально-християнського фемінізму постала в другій половині XX ст. Серед найактуальніших проблем сучасного соціально-християнського фемінізму переважають такі: доказ андрогінності християнського вчення і реалізація його засад у сучасному релігійно-церковному житті; критика церковно-догматичного трактування жінки, зокрема в християнській ортодоксальній ритуалістиці, критика церковного

права, що блокує доступ жінок до духовно-церковних санів. Представники революційної феміністської теології закликають до обмеження впливу традиційних релігій і висувають ідею побудови “нової, жіночої спіритуальності”.

Історія становлення й розвитку ідеології фемінізму в Україні є частиною європейської історії ідей, хоч вона ще малодосліджена та маловідома. Формування ідеології фемінізму в Україні зумовлене насамперед умовами державно-політичного життя. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії потерпала як від соціально-економічних проблем, породжених російським самодержавством, так і від всепроникного національно-культурного гніту та від нищення українського національно-визвольного руху. Український жіночий рух і відповідні ідейні концепції були пов’язані з загальнодемократичними процесами в Російській імперії та з ідеологією національного визволення. Західно-українські землі в складі Австро-Угорщини мали незрівнянно ліпші умови для розвитку національно-культурного життя, а конституційно-парламентські засади Австро-Угорщини давали хоч і обмежені, але реальні можливості для творення громадянського суспільства, одним з елементів якого є ідея емансипації жінки як самодостатньої особистості та громадянки.

Ідея емансипації жінки в Україні постає як складова частина світогляду романтизму. Українська романтична інтерпретація проблеми “жінка та суспільство” початково базувалися на наукових дослідженнях становища української жінки-селянки в творах М. Максимовича, Л. Боровиковського та М. Костомарова; на літературних творах Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, де виразно переважали лірично-ідеалізовані та епічно-героїчні жіночі образи. У 1860-х роках “жіноче питання” активно обговорювали на сторінках часопису “Основа”, зокрема питання соціо-статевої нерівності, соціального визиску жінок-заробітчанок, розвитку жіночої освіти, зокрема й вищої. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні поширилися твори ідеологів різних течій фемінізму (Дж.-С. Міл, А. Бебель, Л. Браун, К. Цеткін та ін.).

Феміністична ідеологія в Україні найдинамічніше розвивалася в двох моделях – ліберальній та соціал-демократичній. Ідеї

суспільної рівноправності двох статей, вимога надати жінкам повноцінні громадянські, зокрема політичні, права, практичні кроки в справі розширення сфери професійної діяльності жінок, критика патріархальних засад сімейно-шлюбних відносин стали складовою частиною ліберального громадського руху. Ідеологія ліберального фемінізму визначила характер оригінальних робіт українських авторів, зокрема К. Малицької “Про жіночий рух” (Львів, 1904), численних статей Н. Кобринської, опублікованих в альманасі “Перший вінок” (Львів, 1887), у трьох випусках збірника “Наша доля” (1893, 1895, 1896 рр.). Ідеї фемінізму пронизували творчість Олени Пчілки, Ольги Кобилянської та Лесі Українки. Важливим було й те, що біля джерел формування ідеології українського жіночого руху були М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, М. Павлик – громадські діячі, політики, інтелектуали-науковці, які не тільки радили, спрямовували, а й самі безпосередньо розробляли концептуальні засади цього руху.

Сприйняття й засвоєння феміністичних ідей на українських землях пройшли певний еволюційний шлях. Спочатку фемінізм як цілісна концепція лякав своїм нібито суспільним радикалізмом. Водночас громадськість поступово, часто, може, й неусвідомлено, сприймала його основні постулати і змінювала як саме суспільство, так і суспільну психологію в тому напрямі, який визначала феміністична теорія. Україна в складі СРСР потрапила у коловорот соціалістичного експерименту, й тому про будь-який розвиток феміністичної теорії довелось забути. Ліберальний варіант фемінізму далі став розвиватися в міжвоєнний період на західноукраїнських землях. Зразком розвитку теорії фемінізму є творчість Мілени Рудницької. У численних статтях вона пропагувала вимоги ліберального фемінізму. Водночас наголошувала: “Жінка, як істота, наділена іншим мозком і серцем, з іншими вимогами й бажаннями, ніж чоловік, внесе до культури зовсім нові, свіжі цінності, поглибить її та поширить. Відмінна психічна й інтелектуальна конструкція жінки мусить необхідно потягнути за собою повну перебудову державного і суспільного ладу та перетворення всієї культури”.

Ідеологія жіночого руху, зокрема в слов'янських народів тісно пов'язана з ідеологією національного визволення. Розвиток поглядів на емансипацію жінок, передусім у контексті ідеології національно-визвольних змагань, характерний, власне, для народів, головним прагненням яких стала національно-державна незалежність. Однак цей тип зв'язку є лише одним з варіантів пов'язаності феміністичної ідеології із суспільно-політичними теоріями та концепціями. Очевидно, що маніфестаційна "Декларація прав жінки та громадянки" Олімпії де Гуж чи "Захист прав жінок" Мері Волстонкрафт були прямим породженням революційної ідеології передусім Французької революції. В інших історичних умовах у США поява феміністичної ідеології була своєрідним наслідком розгортання аболіціоністського руху, бо саме боротьба за скасування рабства сприяла справі емансипації жінок. Перша генерація американських феміністок – це віддані й невтомні аболіціоністки. Така ідеологічна пов'язаність була доволі тривалою. Американські дослідники вважають, що аж за чверть століття фемінізм у цій країні ідейно й організаційно виокремився від аболіціоністського руху. Мало того, дослідники підкреслюють, що "двічі в історії Сполучених Штатів боротьба з расовою дискримінацією стала акушеркою феміністичного руху... під час руху аболіціоністського 30-х років XIX ст. і повторно – під час руху за громадянські права 60-х років XX ст.". Подібні процеси відбувалися і в розвиткові європейської соціал-демократичної, соціалістичної та марксистської ідеологій, звідки вичленувалися відповідні напрямки фемінізму. Отже, формування феміністичних концепцій відбувалося на основі провідних ідеологій XIX – початку XX ст.: консерватизму, лібералізму, радикалізму (в соціалістичному та соціал-демократичному варіантах) та націоналізму.

Попри те, що ідеологія фемінізму дедалі успішніше розвивалася й заповнювала простір суспільної свідомості, не меншу активність проявили і прихильники антифемінізму (як чоловіки, так і жінки). Причини живучості антифемінізму дуже різні, так само різною є мотивація антифеміністських поглядів. Це могли бути традиціоналістські та консервативні уподобання, звичний

страх перед новим суспільним явищем – перед “емансипованою жінкою”, егоїзм, небажання втратити звиклі поведінкові норми та стереотипи. 1900 р. вийшла друком скандально відома книжка П. Мобіуса “Про фізіологічну недорозвиненість жінок”, у якій автор з позицій вульгарно-механістичного біологізму намагався довести фізіологічну та морально-психічну неповноцінність жінок. А 1903 р. опубліковано не менш скандальну роботу О. Вейнінгера “Стать і характер”, у якій автор заперечив у жінок будь-які здібності та саму здатність мислити. Ці та багато інших антифеміністичних робіт, на жаль, не потрактовано як плід хворобливої психіки, а, навпаки, їх широко рекламували й поширювали.

У середині ХХ ст. ідеологія фемінізму суттєво змінилася. Фемінізм з феномена переважно політичного життя перетворився на загальнокультурний. Принципова новизна цього етапу полягає в постмодерністичній інтерпретації статі як соціокультурного конструкту.

Події 1960 – 70-х років у Західній Європі, зокрема студентські бунти, так звана сексуальна революція, завершилися і таким специфічним результатом, як розвиток жіночої контркультури. Феміністки переконливо довели взаємозв’язок війни й патріархальної культури, показали механізм відтворення патріархальної сім’ї та сексизму як ідеології. У цей час акцентували увагу і на такому науковому парадоксі, як “відсутність”, “недобачання” жінок в історії. Тоді ж розпочалися численні наукові дослідження тематичного напрямку “жінка в історії”. Західноєвропейські й американські феміністки в цей час активно досліджували такий суспільний феномен, як сексизм, що культивував найрізноманітніші форми психологічної та культурної дискримінації жінок. Сексистські переконання та практики відстежувалися в масмедіях, у мові, мистецтві тощо. У суспільстві активно формувався негативний імідж людей з сексистськими переконаннями. Деконструкція сексистських міфів стала одним із головних завдань жіночих студій (фемінології) і безпосередньою темою численних досліджень і навчальних курсів. Важливим елементом феміністичної свідомості стало розуміння того, що жінкам не слід прагнути жити за стандартами й нормами “чоловічої” культури, а,

навпаки, утверджувати цінності та самодостатність “жіночої” культури. Знаходили аргументи для тези про те, що так звана “відмінність” жінок від чоловіків мала б стати втіленням усього позитивного, чого дотепер бракувало в світі чоловіків. Активно створювалися будинки для соціальної допомоги жінкам, “жіноча” періодика нового покоління, жіночі оркестри, театри, кав’ярні, бари, ресторани, клуби, медичні центри, творчі об’єднання жінок тощо.

У другій половині ХХ ст. досвід ідеологічного розвитку фемінізму значно збагатився та модифікувався. Одним із наслідків процесів глобалізації було те, що цілком очевидним став поліцентризм боротьби жінок за свої права, багатоманітність характеристик громадських емансипаційних рухів, а відповідно, і їхніх ідеологій. До традиційного та тривалого досвіду розвитку феміністичних теорій у Західній Європі та США додався досвід емансипаційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, Африки.

Становлення та розвиток організованого жіночого руху.

Ідея соціальної справедливості, громадянської рівності, демократії та просвіти, ідеологія фемінізму спричинили появу в ХІХ ст. нового феномена громадсько-політичного та культурно-просвітницького життя – організованого жіночого руху. Громадсько-політична активність жінок виявлялась насамперед у руслі вже сформованих громадсько-політичних рухів. Зокрема, в США перший досвід організаційного об’єднання жінки здобули як учасниці руху за скасування рабства, а також у громадських акціях за демократизацію освіти. У більшості західноєвропейських країн на початках свого розвитку жіночий рух організаційно був пов’язаним із суспільними угрупованнями, метою яких були радикальні зміни системи державно-політичного устрою, а також проведення соціальних реформ. У Росії громадську активність значної частини жінок спровокував революційний рух, а також рух за ліберальні реформи. У бездержавних народів однією з причин виникнення жіночого руху був національно-визвольний рух. Але вже в середині ХІХ ст. сформувалося, насамперед серед жінок, переконання в тому, що потрібні окремі жіночі організа-

ції, які зможуть найліпше репрезентувати інтереси жінок, а також повести боротьбу за подолання їхньої дискримінації. Найпоширенішими типами жіночих організацій були добродійні, культурно-просвітні, професійні, профспілкові, політичні. Загальновідомими стали американський Союз рівноправ'я, Американська асоціація суфражисток; англійські жіночі організації – Національний союз феміністок, Жіноча ліберальна федерація, Національний жіночий соціальний і політичний союз, Жіноча ліга свободи; німецький Союз жіночих товариств.

Жіночий рух формувався та розвивався передусім на національній основі, але вже в кінці XIX ст. жіночі організації проголосили міжнародний рівень співробітництва. Впливовими були такі організації, як Міжнародна жіноча рада, Міжнародний жіночий союз, Міжнародна жіноча ліга миру і свободи. Періодичні міжнародні жіночі конгреси об'єднали зусилля жінок у справі боротьби за політичні права, за їх повноцінну професійну самореалізацію, за подолання найрізноманітніших форм гендерної дискримінації. На міжнародному рівні жінки об'єдналися в боротьбі за мир і демократію.

У XIX ст. виразним був поділ на буржуазний і робітничий жіночі рухи. У рамках буржуазного руху, учасницями якого були переважно жінки середнього класу, боротьба велась за зміну насамперед правового становища жінок. Найважливішою була вимога політичного рівноправ'я чоловіків і жінок. Власне, боротьба за політичні права жінок ввійшла в історію під назвою суфражистський рух. У перебігу тривалої боротьби за юридичні права жінок насамперед треба було "просвітити" громадськість, переконати її в доцільності й необхідності рівних для двох статей юридичних прав, виробити відповідне бачення громадянських прав; створити потужний тиск громадських, зокрема й жіночих організацій на законодавчі органи; завоювати чоловічі голоси в публічних і, що найважливіше, парламентських дебатах. Жінки роками збирали підписи під петиціями, поширювали агітаційні брошури та звернення, проводили численні збори й маніфестації. Але очікуваної реакції законодавців так і не дочекалися, що змусило суфражисток вдатися до радикальніших заходів. Протягом

1905–1910 рр. суфражистки, зокрема англійські, перейшли до “бойової тактики”. Світовий розголос мали масові демонстрації, маніфестації, пікети, голодні страйки, а згодом і провокування публічних арештів, проведення дещо театралізованих акцій громадської непокори. Здобувши виборчі права, суфражистський рух вичерпав себе й занепав. Власне, Англія, США, Німеччина, перебуваючи в епіцентрі змагань за правову рівність чоловіків і жінок, по суті, зламали суспільну свідомість, філософію права, створили прецедент боротьби за юридичні права жінок.

У рамках ліберального жіночого руху були поставлені та реалізовані ще й такі завдання: просвіта жінок через мережу шкіл і курсів для дорослих жінок, соціальний захист жінок на виробництві, соціальний захист материнства й дитинства, боротьба з проституцією та насильством. Учасниці ліберального жіночого руху чимало зробили для подолання принизливого суспільного та правового статусу позашлюбних дітей і їхніх матерів, а також засудження подвійної сексуальної моралі.

Потужну хвилю піднесення ліберального й радикального жіночих рухів зумовили події 1968 р., зокрема активізація студентського, пацифістського та екологічного рухів. Власне, тоді жіночий рух спромігся кинути всеохопний і радикальний виклик патріархальній культурі та її інституціям. У центр політичної дискусії та відповідних громадських акції цей “новий” жіночий рух поставив проблеми приватного життя, індивідуальний досвід жінок, радикальну перебудову гендерних засад політики, економіки і культури.

Робітничий жіночий рух сформувався в середовищі жінок, яких найбільше експлуатували, а найвищої активності досяг наприкінці XIX та на початку XX ст. Основними вимогами цього руху були такі: запровадження рівної оплати за однакову працю, прийняття робітничого законодавства, яке б ураховувало інтереси та потреби жінок-робітниць. У руслі цього руху висувалися також політичні вимоги, наприклад, надання жінкам повноцінних громадянських прав, але їх реалізацію учасниці цього руху вбачали лише за умови радикальної зміни суспільно-політичного устрою.

Український жіночий рух у ХІХ ст. розпочинався створенням добродійних жіночих організацій у Києві, Одесі, Полтаві та Харкові, які засновували притулки, будинки праці тощо. Жіночі організації були ініціаторами “руху самодопомоги”, в рамках якого надавали матеріальну допомогу жінкам, сприяли їх освіті та працевлаштуванню. На початку ХХ ст. активно діяли Харківське товариство взаємодопомоги зайнятих жінок, Одеське та Київське товариство охорони жінок. У містах України діяли відділи Спілки рівноправності жінок. Від 1909 р. свою діяльність розпочали Жіночі клуби, при яких організовувалися бібліотеки, читальні, лекторії, літературні вечори тощо. Серед найдіяльніших учасниць жіночого руху – Олена Пчілка, Людмила Старицька-Черняхівська, Софія Русова, Любов Яновська, Валерія О’Коннор-Вілінська, Софія Вольська, Марія Ішуніна, Віра Клячкіна, Христина Алчевська, Наталія Дорошенко, Марія Кучерявенко, Ольга Андрієвська, Віра Дейч-Коцюбинська, Зінаїда Мірна та інші.

Жіночі організації на західноукраїнських землях були декількох типів. Першим виникло товариство руських жінок у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), створене 1884 р. за ініціативи Н. Кобринської. Це Товариство ініціювало видання силами жінок літературного альманаху “Перший вінок”, який вийшов у світ 1887 р. за сприяння Олени Пчілки та Наталії Кобринської. Альманах репрезентував феміністичний світогляд тогочасного українського суспільства. Згодом виникли нові жіночі організації: львівський “Клуб русинок”, “Кружок українських дівчат”, “Жіноча громада”, жіночі організації в Коломиї, Тернополі, Чернівцях. Але найвпливовішою жіночою організацією на західноукраїнських землях у міжвоєнний період був “Союз українок”. У різні часи цю організацію очолювали Марія Білецька, Костянтина Малицька, Олена Федак-Шепарович, Марія Бачинська-Донцова, а від 1928 до 1939 року – незмінно Мілена Рудницька. Ідеологічною основою “Союзу українок” був ліберальний фемінізм і націоналізм. Це об’єднання жінок зуміло виробити дійову структуру масової організації. 1939 р. Союз налічував 82 філії та 1022 сільських гуртків, його кількісний склад сягав 60 тисяч. У міжвоєнний період у Львові виходило декілька публіцистичних часописів.

сів для жінок. Часопис “Жіночий голос” репрезентував “Союз українських зайнятих жінок”. “Жіночий вісник”, “Жінка”, “Громадянка”, “Світ українки” та “Українка” були або офіційними органами “Союзу українок”, або ж ідейно близькими до цієї організації та до створеної 1938 р. політичної жіночої організації “Дружина княгині Ольги”. “Союз українок” став національною жіночою організацією універсального типу, яка репрезентувала та задовольняла інтереси жінок різного віку та соціального статусу. До сфери діяльності Союзу належали феміністично-пропагандистська та культурно-просвітня робота, залучення жінок до нових форм соціально-виробничої заангажованості, насамперед через кооперативний рух та організацію різноманітних фахових курсів і шкіл, охорона материнства й дитинства, обстоювання прав зайнятих жінок. Одним з головних завдань Союзу була розбудова української нації, формування передумов для створення національної незалежної держави.

На початку третього тисячоліття жіночий рух може засвідчити свої серйозні успіхи, зокрема в сферах права, освіти, економіки. Водночас до остаточного подолання насильства над жінками, сексизму, явної та прихованої дискримінації ще дуже далеко. Жіночі організації як чинник політичного життя так і не змогли здобути достатньо суспільної влади, щоб перемогти панівні владні відносини та загальноприйняті “правила гри”. Але саме ідеологія фемінізму й організований жіночий рух сформували суспільну вразливість стосовно різноманітних форм гендерної дискримінації та суспільну потребу подолати це явище.

Розділ 8.

ГЕНДЕР У ПОЛІТИЦІ

Основні виміри гендерної політики. Політика є тією сферою суспільства, яка активно впливає на соціальну діяльність у цілому. Всі сторони, підходи до визначення політики пов'язуються з діяльністю, спрямованою на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами для здійснення своїх потреб та інтересів. Політика охоплює впливом усі сфери суспільного життя, може сприяти прогресу, прискорювати суспільний розвиток або уповільнювати його, а може відкидати суспільство назад.

Політика функціонує в системі соціальної культури суспільства, перебуваючи під її впливом. Вона істотно залежить від усіх змін і перетворень, яких зазнає суспільство. І в ХХІ ст. політика лишається найактивнішою впливовою силою, важливим інструментом гендерного оновлення та гендерних перетворень у суспільстві. Сьогодні активізується й науковий інтерес до гендерної політики, її практичної спрямованості на реальні гендерні перетворення. Це зумовлено тим, що гендерні проблеми все більше враховуються в умовах реконструювання сучасного політичного простору світової спільноти й упорядкування політичної сфери життя національних суспільств. Гендеризація політики стає об'єктивною потребою розвитку.

Гендерна політика не самодостатня. Вона потребує поєднання з соціальною й іншими видами політики. Але гендерна політика може претендувати на своє оригінальне буття, оскільки в ній є інтерес суб'єктів – чоловіка й жінки, спрямований на її реалізацію. Прогресивний розвиток суспільства можливий не поза гендерними проблемами, а разом з ними. Отже, гендер є способом політичного мислення та політичного буття.

Гендерний складник у політиці є певною формою організації нації, її політичної системи, оформлення через способи політичного формування маскулінності й фемінності. Цей процес ще визріває й формується.

Отже, гендерний підхід до політики, гендерний компонент у її структурі, гендерний конструкт у політичній системі суспільства, гендерний аспект соціального впорядкування за допомогою політико-правового інструментарію і відпрацьованих технологій – все це становить складову частину наукового світогляду і предмет вивчення діяльності сучасних суспільств.

Гендерна політика – визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їх втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і шансів, гарантії забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Вплив сучасної світової й національної політик суттєво залежить від причетності до неї і відбиття в ній вибору жінкою й чоловіком індивідуального, колективного та суспільного життя, активності їх ставлення до перетворень у політичній сфері, і насамперед у системі влади; осмислення ними свого місця та ролі в розвитковій й функціонуванні всієї політичної системи суспільства, в набутті необхідного рівня політичної культури. Втілення фемінності й маскулінності як полюсів гендерної диференціації можливе лише в комплексному баченні сучасного стану політики, її впливу на долю і життєвий шлях кожної зі статей, на гармонію відносин між ними в реальних процесах повсякденної діяльності.

У XXI ст. все більш актуалізуватиметься диференціація чоловічого та жіночого. Вироблення політичної суб'єктивності стає високим соціальним замовленням сучасної історії. Воно є умовою, напрямом, способом, соціальною силою забезпечення політичного поступу. І воно є також умовою запобігання явищам соціально-політичного регресу – насильству, гнобленню, пригніченню, експлуатації. У такому разі дедалі важливішим стає питання якості політичного виробництва та продукуюваної політичної суб'єктивності.

Відповідь на нього дає аналіз гендерного складника в механізмі політичного життя суспільства в усіх його проявах і ракурсах. Гендерний складник у політичній тканині сучасного суспільства розкриває втілення фемінності й маскулінності в теперішньому політичному просторі світу й країни в межах нинішнього політичного часу. Час стає виміром можливості й рівня суб'єктів політичного перетворення, їх гендерного потенціалу й політичної активності, обсягу залучення інтелектуального ресурсу жінки та чоловіка сучасною політикою. Політична тканина суспільства є ґрунтом кореляції гендеру з іншими сферами й структурами, які сукупно дають уявлення про місце жіночого та чоловічого в національному самовизначенні, його формуванні й розвитку.

Гендерний підхід все більше проникає в сфери політичного врядування й управління, стає реальною політичною силою впливу на забезпечення розвитку, рівності й миру. Такий підхід до політики передбачає її гендерний вимір.

Гендерний вимір у політиці – це застосування кількісних і якісних оцінок діяльності чоловіків і жінок у політиці, характеристик їхніх маскулінності й фемінності, відносин для визначення ступеня й рівня політичної культури їх соціо-статевого самовираження й самореалізації, ефективності політичного впливу на всі сфери організації, управління й планування приватного й публічного життя, ефективності впливу на всі напрямки суспільно-політичного розвитку, моделювання й прогнозування соціально-політичних процесів на принципах справедливості, рівності, миру й прогресу.

Гендерний вимір політики в Україні свідчить про ще досить поширене патріархальне приписування жінці таких властивостей, як потреба в керівництві розумним чоловіком, підкореність чоловікові, схильність до афективності, безсловесної покори, близькість до природи, зосередження на материнстві тощо. Акцентування на тілесності жіночої статі й пов'язування з нею жіночості свідчить про намагання звузити це поняття, усунути з духовної сфери, доказування її єства як не здатного мислити, нерозвиненого, котре потребує чоловічого контролю, що є аргуме-

нтом для усунення жінок зі сфери політичної активності й волевиявлення.

Ідеальне, і в його структурі – політичне, протягом тисячоліть ототожнювали з чоловічим. І сьогодні навіть в офіційних виступах ще відчувається вплив минушини, досі трапляється сприйняття жінки в соціально-політичній безякісності через асоціювання з її “природою”. Порушення “смиренності щодо наявного гендерного порядку й рангу цінностей” є показником сучасного мислення. Відтворення традиційних підходів, твердження про “чужорідність” теорій і практик фемінізму чи гендерних підходів для української нації, а їх втілення в українську політику – як посягання на її особливий розвиток – анахронізм і мислення, й дії.

Гендерні перетворення в Україні збіглися з загальними процесами реформування, перебудови, оновлення всієї системи її політичного, економічного та соціального життя. Перетворення країни відбувається на основі якісно нової моделі, яка суттєво впливає на гендерні процеси. Зміна статусу соціального суб’єкта накладає відбиток і на соціально-політичну поведінку статей, їх гендерне самовизначення. Нова конфігурація соціальних відносин і системи соціальних інститутів зумовлює нові форми політичного способу самовираження статей і їх взаємовідносин.

Перехідне суспільство зумовлює й перехід жінки та чоловіка до нового стану і способу їх життєдіяльності як політичної. Перебування на межі якісно старого та нового соціального буття статей є етапом: звільнення від такого стану відбувається через гендерну адаптацію, що означає еволюціонування (а не просте сприйняття) до нових гендерних форм буття, прийняття їх як належних (а не просто пристосування), засвоєння (а не звичайне наслідування) їх як власних, органічно значущих цінностей. Процес гендерної адаптації статей до нових соціально-політичних відносин тісно пов’язаний із соціально-політичним оновленням суспільства загалом.

Україна не може розвиватися відокремлено від світового розвитку і світової політичної й гендерної думки. Національні особливості прояву та вираження відмінностей жіночих і чолові-

чих начал історично стримувалися або прискорювалися в розвитку залежно від того, які відносини влади, власності тощо панували в той чи інший період, які ідеологічні та політичні постулати проголошувалися, як розвивалися і вкорінювалися соціальні норми (зокрема право й мораль) та як змінювалося ставлення до особистості представників обох статей, а згодом і до людини як найвищої соціальної цінності. Таке ставлення до людини як суб'єкта політики зумовлює потребу в політиці творення суспільства гендерної рівності.

Політика творення суспільства гендерної рівності – це цілеспрямована діяльність гендерно орієнтованих і гендерно чутливих політичних структур у визначенні стратегічних політичних напрямів, методів, окресленні політичних і соціальних сил із забезпечення формування та функціонування такого суспільства, де жінки й чоловіки мають рівні права, свободи та можливості для добровільної участі, як рівноправні партнери, у всіх сферах життєдіяльності суспільства і мають змогу користуватися рівними політичними, економічними, соціальними і культурними привілеями, а також нести однакову відповідальність.

Політика творення суспільства гендерної рівності передбачає: визначення основних положень гендерної стратегії розвитку, вироблення й здійснення напрямів політик гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя, утвердження гендерних принципів такого суспільства, окреслення політичних методів і способів досягнення гендерних цілей. Політика досягнення гендерної рівності вимагає змін усталеного соціального порядку, взаємин чоловіків і жінок задля того, щоб забезпечити рівну оцінку різних соціальних ролей, які вони відіграють як батьки, працівники, обрані посадовці тощо; щоб запровадити рівне партнерство в процесах прийняття суспільно важливих рішень і побудови справедливого та паритетно організованого суспільства.

Така політика потребує чіткого розуміння гендерної перспективи, змістом якої є долання гендерної невідповідності та забезпечення гендерного вирівнювання.

Гендерні невідповідності – це розходження в гендерній рівності, яка реально існує в світовій співдружності, регіонах та

окремих країнах, а також в абсолютному гендерному статусі й становищі жінки і чоловіка.

У всіх країнах світу існують гендерні розходження щодо рівності перед законом, рівності можливостей (в отриманні винагороди за працю, рівності доступу до інформації, можливості висловити свою думку, заявити про свій інтерес, скористатися результатами людської праці за власним вибором тощо). Проте обсяг їх різний залежно від історичної ситуації минулого та сьогодення, соціально-економічного й культурного становища, ступеня розвитку демократії. Гендерна дискримінація проникла в численні сфери життя незалежно від гендерних перетворень у бік досягнень гендерної рівності, що охопили світ в ХХ столітті.

У ХХІ ст. забезпечення гендерної рівності стало політичним пріоритетним напрямом розвитку. Одним із ключових елементів цього є долання гендерної невідповідності й забезпечення гендерного вирівнювання в усіх життєвих сферах через їх ефективний розвиток.

Гендерним вирівнюванням називають вироблення суб'єктами політики системи науково обґрунтованих заходів і здійснення відповідних кроків та дій, спрямованих на згладжування специфічних форм гендерної дискримінації та гендерних заборон у суспільстві (в трудових колективах, на робочих місцях і в сім'ї) з метою утвердження гендерної рівності щодо рівномірного розподілу ресурсів та участі.

Гендерне вирівнювання розраховується на певні відрізки політичного часу. Воно може орієнтуватися на коротко-, середньо- та довготермінову перспективу залежно від гендерного розвитку суспільства та гендерних невідповідностей у ньому. Особливо впливова тут роль держави. На основі гендерної експертизи всіх сфер життя держава має виробляти необхідні параметри, за якими можна відстежувати гендерні зміни в суспільстві, вирівнювати гендерні невідповідності, досягати позитивних результатів у здійсненні гендерної політики. Політика гендерного вирівнювання стосується імплементації гендеру в усі сфери суспільного життя. Така імплементація передбачає й зобов'язує враховувати гендерну проблематику в політиці.

Врахування гендерної проблематики в політиці. Під врахуванням гендерної проблематики в політиці мають на увазі процес оцінювання політичних наслідків, що впливають на соціально-політичне становище чоловіків і жінок. Така політична оцінка стосується будь-яких запланованих заходів у сфері політики, законодавства, окремих програм; всіх галузей і рівнів влади. Йдеться про *політичні стратегії*, завдяки яким проблеми, що постають перед жінками й чоловіками, і нагромаджений ними досвід їх розв'язання мають стати невіддільними складниками діяльності з розроблення, здійснення, контролю й оцінювання політики й відповідних програм у всіх сферах життя, для того щоб і жінки, й чоловіки однаково користувалися плодами таких зусиль і для нерівності не лишалося місця. Кінцева мета полягає в забезпеченні рівності жінок і чоловіків. Так визначає врахування гендерної проблематики Економічна і соціальна рада ООН.

Врахування гендерної проблематики як основної глобальної політичної стратегії сприяння гендерній рівності розглядається в матеріалах Четвертої всесвітньої конференції зі становища жінок (Пекін, 1995 р.), Двадцять третьої Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (Нью-Йорк, 2000 р.) та ін. Врахування гендерної проблематики необхідне для забезпечення прав людини і соціальної справедливості. Це слід розуміти так, що питання гендерної рівності мають стати ключовими при аналізі середньострокових планів, бюджетів діяльності інституційних структур і процесів. Таке врахування потребує комплексного бачення проблеми рівності статей.

Комплексний підхід до проблеми рівності чоловіків і жінок – передбачає оцінювання того, які наслідки матиме для жінок та чоловіків здійснення будь-якого планового заходу, включаючи впровадження законодавства, стратегічної політики і програм в усі сфери і на всіх рівнях.

Впровадження гендерних підходів означає обов'язкове врахування інтересів та досвіду як жінок, так і чоловіків під час розроблення, втілення, моніторингу та оцінювання стратегічних заходів. Це необхідно для забезпечення отримання жінками і чоловіками однакової вигоди від реалізації цих заходів та ліквідації будь-якої нерівності.

Впровадження гендерних підходів унаочнює гендерний вимір при прийнятті рішень у всіх галузях. В таких ситуаціях гендерна рівність постає не окремим питанням, а органічною складовою при розробленні стратегічних напрямів і програм. Такий підхід означає, що жінки не ізольовано, а разом з чоловіками справедливо стають повноправними учасниками процесу забезпечення стабільного людського розвитку.

Отже, підготування й прийняття політичних рішень є важливим методом втілення гендерної проблематики в політичній діяльності. Аналіз світових реалій засвідчує, що саме в цій царині жінка найбільше віддалена, порівняно з чоловіком, саме тут проявляється політична нерівність статей.

Політична нерівність статей – це нерівномірність, дисбаланс у становищі жінки й чоловіка при їх політичному волевиявленні та прийнятті політичних рішень. Тому при політичному волевиявленні слід враховувати гендерний підхід. Під егідою ООН розроблене *Практичне керівництво щодо впровадження гендерного підходу*, яке визначає 12 ступенів впровадження гендерного компонента при прийнятті політичних рішень, що передбачає:

- гендерний підхід до складу учасників, які розробляють рішення на політичному рівні;
- гендерний підхід до програми, в якій розкривається суть питання;
- гендерний підхід до досягнення рівноправності, що вказує на поставлену мету;
- відбиття реальної гендерної ситуації, розкриття наявної інформації про неї;
- знання питання: дослідження й аналіз;
- розроблення стратегії й визначення заходів у рамках певного проекту з урахування гендерного інтересу;
- аргументи на підтримку гендерного підходу;
- реалізація проекту і звітність з позицій гендерного підходу;
- постійний контроль за перебігом подій з позицій гендерного підходу;
- оцінювання досягнень у сфері гендеру;

- конкретизація й уточнення гендерної програми – погляд на суть питання;
- взаємодія в інтересах зміцнення позицій гендерного підходу.

Ці 12 ступенів – єдиний цикл врахування гендерного компонента в прийнятті політичних рішень у будь-якій сфері життєдіяльності.

За прийняття рішень важливим є визнання того, що законодавство й політика по-різному впливають на жінок і чоловіків. Тут потрібні такі дії в рамках юрисдикції суб'єкта політики, щоб забезпечувати прозорість наслідків цього впливу. У процесі вироблення й прийняття політичних рішень на основі гендерного підходу потрібне врахування гендерних особливостей рівня життя суспільства.

Гендерні особливості рівня життя – наявність пропорцій або диспропорцій, виражених у показниках, що характеризують відмінності у формуванні й отриманні індивідуальних доходів за статевою ознакою. Такі гендерні диспропорції в Україні виражаються в значно нижчому рівні особистих прибутків жінок у порівнянні їх з відповідними показниками для чоловіків: загалом розрив становить близько 30%. Отже, жінка має особистий прибуток десь до 70% від особистого прибутку чоловіка. Джерелами особистих прибутків як жінки, так і чоловіка є винагорода за працю, пенсії, прибутки від продажу продукції власного виробництва, присадибного господарства, різних пільг, допомог. Гендерна асиметрія в рівні особистих прибутків має певні відмінності в місті й у селі, між регіонами. На неї також впливає галузева структура економіки. На гендерний розрив у рівні прибутків впливає перебудова й реформування економічної системи суспільства, де високі прибутки у високооплачуваних галузях промисловості здебільшого належать чоловікам. Жінки зазвичай займають нижчі посади з меншою відповідальністю та кваліфікаційними вимогами і мають відповідно нижчі прибутки.

З урахуванням особливостей життєвого рівня визначається й *індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)*. Він становить систему показників, за допомогою яких визначається наявність або брак в населення країни вибору й можливостей, необхідних для тривалого й здорового життя, а також для підтримки відпові-

дного життєвого рівня. ІРЛП введений у Доповіді про розвиток людини за 1997 рік, яка щорічно готується для Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). За допомогою ІРЛП визначається рівень прогресу країн з погляду середньої тривалості життя, рівня освіти й прибутку. В основу ІРЛП покладено розуміння перспективи, що визначає рівень і темпи розвитку, враховуючи поступ, досягнутий усіма групами населення країни – від бідних до багатих.

Та політичні рішення мають враховувати не лише систему загальних показників людського розвитку, а й гендерні показники, що розглядаються як гендерний індекс людського розвитку. Вони відбивають гендерні особливості життєвого рівня країни.

Гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) – показники виміру досягнутого в країні загального рівня розвитку людського потенціалу, що визначають нерівність становища жінок і чоловіків, до яких належать: довголіття, здоров'я, рівень освіти та гідний рівень життя (ВВП на душу населення) тощо. ГІЛР існує для визначення рівня соціально-політичного прогресу. Чим більша нерівність між жінками й чоловіками з погляду базових критеріїв розвитку людини, тим нижчий ГІЛР країни.

Порівняно з багатьма іншими країнами Україна має переваги в ГІЛР. Індекс гендерного розвитку в ній дорівнює індексові людського розвитку. Це є показником базової гендерної рівності. Проте Україна відстає за індексом співвідношення можливостей за статтю, що є наслідком обмеженого залучення жінок до парламенту, на вищі керівні посади, а отже, й до прийняття загальнополітичних рішень. За індексом співвідношення можливостей за статтю Програми розвитку ООН на рубежі століть Україна перебувала на рівні 25 відсотків найменш розвинених країн світу. Задля усунення гендерної невідповідності Україна потребує дальшого поступу в сфері гендерної рівності.

Політичні рішення гендерно спрямовані й гендерно чутливі, якщо вони враховують гендерні індикатори. *Гендерні індикатори* – кількісні та якісні виміри змін, процесів і розвитку в суспільстві, що стосуються його гендерної характеристики. Гендерні індикатори розкривають гендерну ситуацію в суспільстві, ре-

зультативність та ефективність гендерної діяльності державних, партійних та інших організацій, показують конечність політичних напрямків і необхідних дій щодо гендерних змін, свідчать про розвиток гендерної демократії та гендерної культури чоловіків і жінок, соціальних спільнот та розвиненості сфер, де вони функціонують. Прикладом може бути втілення цих індикаторів у прийнятих Україною “Цілях Розвитку Тисячоліття. Україна” (див. таблицю 1).

На визначення перспектив розвитку, зокрема й гендерного, було звернено увагу на Всесвітньому саміті ООН з нагоди нового третього тисячоліття (вересень 2000 р.) у прийнятому документі – Пакті Розвитку Тисячоліття. Лідери країн, які підписали цей документ і серед яких президент України, взяли розвиток за основу глобального плану дій. У ньому йдеться не лише про зміни, зростання, розширення, нагромадження й інші параметри, а саме про розвиток. Перспективи, визначені в цьому документі, окреслені до 2015 року. Серед Цілей Розвитку Тисячоліття “Розвиток гендерної рівності та надання повноваження жінкам”. Важливим у документі є положення: “Усі країни, що прийняли цей Пакт розвитку Тисячоліття, мають підтвердити свої зобов’язання стосовно Цілей Розвитку Тисячоліття, а також свою готовність до прийняття відповідальності, яка супроводжує ці зобов’язання” [2, 20].

Серед зобов’язань, які взяла на себе Україна, – подолання бідності, забезпечення рівних можливостей здобуття початкової освіти, створення здорового довкілля, зменшення поширеності інфекційних хвороб, насамперед ВІЛ/СНІД, – є зобов’язання щодо просування гендерної рівності. Привертає увагу той момент, що серед восьми цілей тисячоліття, визначених у Програмі тисячоліття, підготовленою Програмою розвитку ООН, ціль щодо розвитку гендерної рівності визначена як третя, тоді як серед цілей у прийнятому в Україні документі “Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна” [5, 21-22] вона визначена як шоста. Графік виконання завдань щодо підвищення гендерної збалансованості в Україні до 2015 р. (таб.1) показує розуміння останніми роками необхідності гендерних перетворень, бачення місця України в європейському і світовому просторах як гендерно розвиненої й гендерно впорядкованої країни, розуміння ролі гендерної демократії в

структурі соціальної демократії та ролі права, зокрема гендерного, в її забезпеченні.

Таблиця 1

Цілі Розвитку Тисячоліття, Україна

Ціль 6. Забезпечення гендерної рівності

Завдання 1	До 2015 року забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30 до 70% тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади
Індикатор 1.1	Гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України , (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.2	Гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.3	Гендерне співвідношення серед депутатів обласних органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.4	Гендерне співвідношення серед депутатів районних органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.5	Гендерне співвідношення серед депутатів міських органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.6	Гендерне співвідношення серед депутатів селищних органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.7	Гендерне співвідношення серед депутатів сільських органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.8	Гендерне співвідношення у складі членів Кабінету Міністрів України, (чис. жін./ чис. чол. (або навпаки))
Індикатор 1.9	Гендерне співвідношення серед вищих державних службовців (1-2 посадових категорій), (чис. жін./чис.чол) (або навпаки)

Індикатори Цілей Тисячоліття, визначених Україною, вносять новий гендерний імпульс в переосмислення та втілення Концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр., політичних стратегій у різних галузях, прийнятих державними структурами. Серед політичних документів, що потребуватимуть переосмислення з урахуванням гендерного компонента буде й Національний план розвитку України щодо утвердження гендерної рівності.

Політичні рішення сучасного змісту втілюють гендерну концепцію прогресивних соціальних перетворень, передбачають суспільний і державний погляди на життя обох статей як рівних, збалансованість можливостей їхнього розвитку, долання всіх форм історичної несправедливості щодо ставлення до них та оцінювання результатів їхньої діяльності, забезпечення умов для самотворення й самовираження жінки й чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках та відповідальності. Такі рішення приймають суб'єкти політики, насамперед *державні структури та політичні партії*.

Аналіз міжнародного досвіду створення механізмів розв'язання гендерних проблем засвідчує подібність рис у національних державних механізмах регулювання гендерними процесами.

Державний механізм потрібен для реалізації виробленої гендерної політики. Кожна держава, орієнтована на утвердження себе як демократичної, соціальної та правової, для забезпечення рівних прав і можливостей виробляє гендерну політику. Цей процес відбувається складно, навіть болісно, але він прямує до формування того, що можна визначати як державну гендерну політику.

Державна гендерна політика – це діяльність (або бездіяльність у разі навмисного непроведення такої політики) державних інституцій, спрямована на здійснення (безпосередньо або опосередковано) та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Для державної гендерної діяльності характерні:

- вироблення гендерних стратегій і способів їх досягнення;
- цілеспрямоване розроблення планів, програм втілення гендерних стратегій;
- імплементація гендерного конструкту в усі сфери суспільного життя;
- вироблення державних механізмів забезпечення гендерної рівності в суспільстві, узгодження їх із громадськістю;
- прийняття гендерного законодавства, гендерна експертиза чинного законодавства;
- гарантування здійснення державної та правової політик щодо гендерної рівності;
- сприяння науковим установам у розробленні гендерних проблем і проведенні гендерного аналізу соціальних процесів у країні.

Оскільки реальне становище жінки суттєво відрізняється від становища чоловіка, то особливий наголос у структурі гендерних стратегій і їх реалізації ставиться завжди на політиці щодо поліпшення становища жінок. І це справедливо. Водночас така справедливість не унеможлиблює, а, навпаки, передбачає в структурі гендерної політики наявність надзвичайно важливого її напрямку – оновлення становища чоловіків стосовно формування гендерно якісніших, адекватних потребам сучасності світогляду, поведінки, громадських і державних форм діяльності, додання неадекватності сприйняття ними сучасних перетворень світового й національного рівнів, насамперед у сфері гендеру.

Отже, складниками державної гендерної політики є: політика щодо жінок, забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками шляхом гарантування можливостей для їх рівноправного розвитку як соціально-демографічної групи; політика щодо чоловіків, формування в них гендерної свідомості, культури гендерної поведінки, орієнтації на паритетність відносин з жінкою; державно-правове регулювання гендерних відносин; сприяння розвитку гендерної демократії та гендерної культури в суспільстві.

Оскільки в системі відносин статей найдискримінованішими в суспільстві є жінки, то в структурі державної гендерної політики цій статі приділяється особлива увага, тобто виділяється як самостійний її напрямок – державна політика щодо жінок.

Державна політика щодо жінок – складник соціальної політики, спрямований на подолання гендерної нерівності в становищі жінок для забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками через гарантування можливостей їх рівноправного розвитку.

На основі узагальнення історичного світового досвіду наука й практика визначають *типи державної політики щодо жінок*, яким мають відповідати й необхідні механізми її реалізації:

- *патріархатна політика держави* – діяльність, метою й змістом якої є визначення ролі жінки як виконавиці природної функції материнства і ведення домашнього господарства, усунення її від участі в публічній сфері життя та обмеження в професійній діяльності, визнання залежності жінки від влади, власності й ідеології, формованої чоловіками;
- *патерналістська політика держави* – напрям державної діяльності щодо жінок, змістом якої є проголошення й захист державою їх прав і свобод нарівні з чоловіками, організоване залучення жінок до державних форм організації влади й управління, створення системи пільг і захисту материнства і дитинства, державне регулювання участі жінок у системі виробництва, пропаганда образу жінки як рівної з чоловіком;
- *егалітарна державна політика щодо жінок* – цілеспрямована діяльність держави на забезпечення прав і створення умов та можливостей для самоорганізації жінками своєї життєдіяльності нарівні з чоловіками, гарантування їм волевиявлення, самоствердження й самореалізації, а також самовираження особистісних сил людей обох статей як рівних у правах, свободах, відповідальності.

Егалітарна державна політика ґрунтується на концепції рівності прав та можливостей чоловіків і жінок, вільному доступові жінки нарівні з чоловіком до формування й функціонування всіх сфер публічного життя, форм власності, сповідування ідеологій, вибору професійної діяльності, здійснення репродуктивної функції тощо.

Характер державної політики зумовлює зміст гендерних стратегій та прийняття відповідної до них політики в усіх сферах життя, наявність механізмів її втілення, ставлення до гендерних перспектив. Тобто в характері державної політики закладено, який гендерний вибір втілює держава.

Гендерний вибір – чітке визначення соціумами, їх організаціями напрямків гендерного розвитку й дійового забезпечення прогресу в сфері гендеру.

Вибір характеру гендерної політики зазвичай визначається в Основному Законі держави. В Конституції України в ст. 24 чітко визначено національний вибір гендерного розвитку українського суспільства, а саме як суспільства рівності соціального статусу чоловіків і жінок та їх рівноправності у всіх сферах життєдіяльності й забезпечення для цього державних гарантій. Конституційно закріплюється свобода вибору як основного права чоловіка та жінки жити відповідно до своїх потреб та інтересів, переконань і моральних норм, власного розуміння моделі свого буття, свободи особистості як засобу самовдосконалення особистісного розвитку. Гендерний вибір відкриває простір для чоловіка й жінки у їх самореалізації, виявляє виміри внутрішньої свободи, унікальності, неповторності, самоцінності, розкриває волю до самосвідомлення й самотворення власного життя на принципах паритетності, нової гендерно сформованої духовності, гендерно насиченого світосприймання й гендерно зумовленої світобудови. Вибір державою характеру гендерної політики визначає й характер її державного забезпечення.

Державне забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок – стратегічне й практичне спрямування діяльності державних структур на створення умов у всіх сферах суспільного жит-

тя для самоутвердження чоловіків і жінок як рівних перед законом та рівноправних у самоорганізації й самозабезпеченні ними власних потреб та інтересів.

Державне забезпечення гендерної рівності в суспільстві відбувається через формування державної гендерної політики й створення державних механізмів її втілення.

Формування державної гендерної політики – це участь у роботі державних структур, діяльність яких спрямована на вироблення стратегій і відповідних до них політик гендерних перетворень, забезпечення рівних прав, свобод і можливостей для жінок та чоловіків, утвердження принципів гендерної демократії в реальному житті й формування гендерної культури в суспільстві.

Державний механізм забезпечення гендерної рівності. Забезпечення втілення сформованої гендерної політики передбачає наявність системи державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення гендерних стратегій та утвердження в реальній практиці гендерної демократії. Всі ці інститути взаємопов'язані метою та злагодженістю дій, і за наукової організації й управління діють як механізм.

Державний механізм забезпечення гендерної рівності – це система взаємопов'язаних і системно дійових державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення гендерних стратегій та утвердження в реальній практиці гендерної демократії відповідно до історично набутої гендерної культури суспільства.

Державні інститути можуть бути різні за формою. Але без цих організаційно та юридично оформлених структур гендерна політика не має механізмів здійснення та цілеспрямованої реалізації.

Процес ухвалення законів про гендерну рівність у країнах різного рівня розвитку, різної історичної долі й темпів перетворень є й формою відпрацювання національних механізмів утвердження гендерної рівності. Ці механізми постійно вдосконалюються.

Гендерна державна політика здійснюється через певну систему взаємопов'язаних державних органів, що діють як механізм. Усі органи діють результативно, якщо мають чітко визна-

чену компетенцію щодо гендерного компонента своєї діяльності. Це є ефективною умовою їх функціонування. Така компетенція охоплює: вироблення гендерної політики по горизонталі та вертикалі; координацію дій, спрямованих на впровадження гендерних принципів у законодавство, державну політику, програми й проекти; зібрання й поширення дисагрегованих даних та інформації з гендеру для планування цілей, контролю й оцінювання діяльності; моніторинг впливу програм і політики на гендерну рівність; підтримку гендерного навчання на всіх рівнях і розвиток методів і засобів оцінювання впливу гендеру, а також розвиток основних принципів гендерного навчання й гендерного контролю над усіма діями уряду; організація інформаційних кампаній з метою зосередження громадської думки на гендерних проблемах тощо. Компетенція названих структур передбачає чітко виписану відповідальність за впровадження і просування гендерних підходів.

Гендерна мета по-різному формулюється в законодавстві різних країн, проте зводиться до спільного: створення суспільства гендерної рівності, формування державної політики, орієнтованої на гендерну перспективу, впровадження в суспільстві рівних прав і можливостей, принципу недискримінації, створення умов справедливості, свободи для вільного й повноцінного самовираження та самореалізації особистості жінки і чоловіка. Визначення мети потребує чіткого її розуміння, тому важливим є усвідомлення того, що стоїть за кожним складником такої мети. Проте всі складники підкорені одному – створенню суспільства гендерної рівності.

Суспільство гендерної рівності – це суспільство, в якому чоловікам і жінкам надаються рівні можливості й шанси для добровільної участі в усіх видах діяльності як рівноправним партнерам і де чоловіки та жінки користуються рівними політичними, економічними, соціальними і культурними правами й свободами, а також виконують обов'язки та несуть однакову відповідальність.

Державний механізм гендерної рівності реалізує державну стратегію в галузі рівності, що становить вироблені напрями загальнодержавних позитивних дій, спрямованих на фактичне за-

безпечення інтеграції гендерних підходів у всі стратегії, програми, плани, що їх приймає держава. *Гендерний компонент займає своє місце у формуванні та функціонуванні державного механізму, про що свідчить порівняльний аналіз практики різних країн світу й України.*

I. Парламент. Світовий досвід забезпечення гендерної рівності в парламенті засвідчує пов'язаність з процесами його формування та функціонування.

Участь у виборах – як пасивна, так і активна – один із найважливіших напрямів самотворення чоловіком і жінкою своєї власної гендерної сутності, політичного самовизначення статі й гендерно свідомого політичного середовища. Вибори детерміновані гендерним статусом їх учасника, гендерною ієрархією в суспільстві, моделями гендерної поведінки громадян, гендерною належністю виборців, вбудованою в структуру всіх інститутів поряд з національною, класовою належністю, яка відповідно задає тональність у системі реальних соціальних відносин “панування – підкорення”. Все це, безумовно, відбивається на результатах виборів як до парламенту, так і до органів місцевого самоврядування.

У сучасних умовах парламенти в більшості країн світу залишаються за своїм складом чоловічими, а жінки в них становлять невеликий відсоток. І все ж можна констатувати, що з другої половини ХХ ст. світова практика формування парламентів засвідчує *тенденцію до паритетності їх складу*. Найліпше вона проявляється в північних країнах Європи. Зокрема, в складі парламентів на 2003 рік відсоток жінок становить: Швеція – 45,3%, Данія – 38,0%, Фінляндія – 37,5%, Нідерланди – 36,7%, Норвегія – 36,4%, Іспанія – 36,0%, Бельгія – 35,3%, Австрія – 33,9%, Німеччина – 32,2%, Ісландія – 30,2%, Болгарія – 26,2%, Швейцарія – 25,0% та ін. Про зростання гендерної орієнтації в парламентах інших регіонів свідчить обрання жінок до їх складу в Мозамбіку – 30,0%, Південно-Африканській Республіці – 29,8%, Коста-Риці – 35,7%, Аргентині – 30,7%, Австралії – 25,3% та ін. Така тенденція зумовила виникнення в світовій політології та гендерних дослідженнях терміна “паритетний парламент”.

Паритетний парламент – це парламент, у складі якого досягнуто (або майже досягнуто) гендерну рівність 50/50.

Паритетними парламентами називають парламенти Португалії, Швеції, в складі яких понад 50% становлять чоловіки і близько 50% – жінки. Майже 50-відсоткового представництва жінок і чоловіків досягли регіональні парламенти в Німеччині, Шотландії. До Конституції Франції внесено зміни, відповідно до яких у парламент Франції має обиратися по 50% жінок і чоловіків.

Гендерний склад депутатів органу законодавчої влади України яскраво проглядається в порівнянні всіх скликань Верховної Ради України, про що свідчить таблиця 2.

Серед 450 народних депутатів парламенту, обраного у березні 2002 року, жінок обрано в одномандатних округах – 8, в багатомандатному окрузі – 15, тобто всього 23 особи, що становить 5,1%.

Таблиця 2 показує, що в радянському найвищому органі влади жінки становили третину його складу. Нерідко можна прочитати або почути заяви про те, що хоча у Верховній Раді УРСР представниці жіночої статі становили третину її складу, все ж жінка залишалась безправною, безініціативною. І це певною мірою справедливо. Та справедливим є й те, що таким самим у Верховній Раді УРСР був і чоловік. Влада в країні належала, власне, верхівці партії – КПРС, волю якої виконував державний бюрократичний апарат. Однак психологічне забезпечення в країні активності жінки, її рівності з чоловіком було наявним. Психологію рівності формувало також конституційне декларування рівних прав і можливостей.

Таблиця 2
Розподіл народних депутатів Верховної Ради України
всіх скликань за статтю

Скликання. Дата проведення виборів	Загальна чисельність депутатів				Співвідношення жінок і чоловіків
	Жінок		Чоловіків		
	Осіб	%	Осіб	%	
I скликання (1938 – 1947 рр.) /вибори 26 червня 1938 р./	99	24,8	301	75,2	1 : 3
II скликання (1947 – 1951 рр.) /вибори 9 лютого 1947 р./	112	27,0	303	73,0	1 : 2,7
III скликання (1951 – 1955 рр.) /вибори 25 лютого 1951 р./	132	31,4	289	68,6	1 : 2,2
IV скликання (1955 – 1959 рр.) /вибори 27 лютого 1955 р./	150	34,5	285	65,5	1 : 1,9
V скликання (1959 – 1963 рр.) /вибори 1 березня 1959 р./	155	33,9	302	66,1	1 : 1,9
VI скликання (1963 – 1967 рр.) /вибори 3 березня 1963 р./	160	34,1	309	65,9	1 : 1,9
VII скликання (1967 – 1971 рр.) /вибори 12 березня 1967 р./	160	34,1	309	65,9	1 : 1,9
VIII скликання (1971 – 1975 рр.) /вибори 13 червня 1971 р./	168	34,7	316	65,3	1 : 1,9
IX скликання (1975 – 1980 рр.) /вибори 15 червня 1975 р./	201	35,3	369	64,7	1 : 1,8
X скликання (1980 – 1985 рр.) /вибори 24 лютого 1980 р./	234	36,0	416	64,0	1 : 1,8
XI скликання (1985 – 1990 рр.) /вибори 24 лютого 1985 р./	234	36,0	416	64,0	1 : 1,8
I скликання (1990 – 1994 рр.) /вибори 15 травня 1990 р./	13	3,0	421	97,0	1 : 32
II скликання (1994 – 1998 рр.) /вибори 11 травня 1994 р./	19	5,7	316	94,3	1 : 17
III скликання (1998 – 2002 рр.) /вибори 29 березня 1998 р./	35	8,1	395	91,9	1 : 11,3
IV скликання /вибори 31 березня 2002 р./	23	5,1	427	94,9	1 : 18,6

Органічна особливість будь-якого тоталітарного суспільства – суперечливість, розходження декларацій з реальними діями. Задекларована гендерна рівність, яка протягом кількох десятиліть зовні поставала як реальність у найвищому органі влади країни, не сформувала ні в жінок, ні в чоловіків гендерного світогляду та розуміння механізмів його втілення на принципах свободи. Показником цього є склад Верховної Ради України, обраної в умовах реального вибору 90-тих років і на початку XXI століття. Протягом усіх чотирьох скликань жінки в парламенті – Верховній Раді незалежної України – становлять від 3 до 8 відсотків. Тенденції кардинальних гендерних змін поки що не спостережено.

Відповідно до загальної кількості жінок і чоловіків у парламенті розподілялись і депутати в 25 парламентських комітетах, у партійних фракціях. В низці комітетів парламенту взагалі немає жінок – народних депутатів України.

Отже, обраний на виборах-2002 парламент гендерно розбалансований. Отож у своїй діяльності він залишиться гендерно малочутливим, мало сприйнятливим до гендерних проблем у країні, до ухвалення ним гендерного законодавства. А коли не буде такого законодавства, консервуватимуться традиційні патріархальні відносини й патріархатне мислення в суспільстві. Цілком можливо, що й надалі існуватиме тяжіння до силових методів розв'язання питань, до чого схильна саме чоловіча психологія, а отже, насамперед силові структури перебуватимуть у центрі уваги. Найближчим часом годі розраховувати на орієнтації щодо прискорення розвитку соціальної сфери з боку парламенту за панівного в країні технократичного чоловічого мислення. А саме соціальна сфера, будучи слабо розвиненою, створює основні перешкоди для вивільнення жінки від домашнього господарства. Мало уваги віддаватиметься виконанню міжнародних документів з гендерної проблематики, як це робилося досі. Все це зумовлюватиме зберігання гендерної нерівності в країні, а отже, й дискримінованого становища жінки, й утримуватиме відчуженість держави від цієї проблеми. Оскільки гендерна проблематика є індикатором порушення й розв'язання проблеми прав людини і загалом людського розвитку, то можна передбачити,

що гуманістична спрямованість гуманітарної сфери життя залишиться другорядною проблемою, а питання належного управління знов відкладатимуть на майбутнє.

Вибори 2002 року показали, що український парламент за гендерним складом знаходиться на гендерній периферії Європи. І не тільки Європи. Доводить це гендерний рейтинг України серед інших країн. Як свідчать дані ООН, за рейтингом щодо гендерної збалансованості в парламенті Україна займає 102-е місце серед країн світу. Порівняймо з країнами, близькими за рейтингом: Росія займає 78-е місце, Угорщина – 75-е, Білорусь – 74-е, Казахстан – 73-е, Азербайджан – 72-е, Литва – 71-е тощо.

Світова практика гендерної діяльності парламентів набула досвіду створення таких структур: комітет у справах гендерної рівності (рівних можливостей) або підкомітет у справах гендеру при одному з парламентських комітетів; науково-дорадчий орган з питань гендеру; жіночі фракції. Ці структури спрямовані на діяльність з питань гендеру в парламенті.

Постає глобальне питання про те, які чинники забезпечують чоловікам переваги у входженні до владних структур?

Можна визначити п'ять основних таких чинників, до яких слід віднести: сталу історичну традицію чоловічого домінування; зосередженість основної частини власності й управління економікою в чоловічих руках; обмеженість гендерного світогляду в чоловічій частині населення загалом; обмеженість політичних поглядів і пріоритетів лідерів жіночих організацій; поширення традиційних поглядів про сферу діяльності жінки як передусім “приватну”, а чоловіка – як передусім “публічну”.

Чоловіче домінування в керівних та владних структурах. Державна влада на глобальному й регіональному рівнях залишається чоловічим простором діяльності, де чоловік самореалізується, будуючи свою кар'єру.

Власне, джерелом формування депутатського корпусу значною мірою є працівники управлінських структур, які виконують рішення, краще за інших знають механізми доступу до їх творення, до проходження в органи законодавчої влади. Жінки

майже відсторонені від цих механізмів, вони обслуговують, виконують другорядні ролі, а тому лише одиниці проходять до законодавчого органу. Основна маса обранців – бюрократія, причому це перші особи керівників, а не спеціалісти, що їх обслуговують. Цей склад має доступ до засобів масової інформації, вільні можливості пересування, широке спілкування, доступ до владних важелів, вибудовану систему залежності від них тощо.

За статтю це чоловіки, що становлять гомосоціальний “адмінресурс”, з відлагодженими міжособистісними стосунками, зв’язками по вертикалі й горизонталі. Жінка, яка досить довго була відсторонена від публічної сфери, має увійти в неї тоді, коли чоловік уже освоїв всі її ніші й розташував у них всю систему особистісних залежностей. Чоловіки створили своє звичаєве право, виробили традиції, а в умовах становлення ринку – свої кодекси честі й безчестя.

Вся соціальна система, попри спроби висунення до влади жінок, побудована так, що здобути місце у владній системі для жінки майже неможливо. Потрібен досвід оволодіння організацією (яка часто лежить не на поверхні, а має викривлені, утаємничені форми) і правовими основами входження в систему влади. Культура формування влади не подолала насильницьких форм оволодіння нею, які в наш час не тотожні збройним.

За таких умов модернізація владного простору передбачає й зміну ставлення влади до жінки. Вона не має бути об’єктом контрольованої чоловіком дійсності. Модернізаційні процеси державно-владних перетворень передбачають і введення як їх складника в поле бачення відносин чоловіка й жінки в системі влади. Радикальна модернізація української владної культури потребує не лише структурного перетворення державної влади, а й зміни соціальної її структури, модернізацію гендерних відносин у ній, відмову від розгляду статусу жінок лише як об’єкта впливу. А це вимагає змін у системі влади в напрямку забезпечення політичних можливостей для включення жіночих координат і цінностей як суспільно значущих, а їх виявлення як державно забезпеченого.

Схвалювати пасивні чоловічі рішення, не підкріплені діями новотворень і прогресу, а сповнені лише патріотичною риторикою, – стало тягарем для сучасної жінки-об'єкта влади. Вона все більш стає владаркою власного життя й шукає шляхи й нішу комфортного самоутвердження й самотворення. Вона прагне власного вивищення, реалізації інтелекту, освіченості.

У сучасних умовах, коли ринок охопив не лише економіку, а й політику, жінка входить у політичний ринок лише з напрацьованими правовими нормами, без рівної з чоловіками економічної опори. В такій ситуації чоловік виглядає сильнішим і таким є насправді. Держава має виробити механізми входження жінки в систему влади, *якщо* вона прагне до демократичної соціальної перспективи, в структурі якої виписані гендерні можливості.

Власність та управління економікою. Нині власність і управління економікою значною мірою перебувають у чоловічих руках: зокрема, великий бізнес практично одностатево чоловічий.

Велика власність стає могутнім важелем при формуванні владних структур: при висуненні (самовисуненні) кандидатів у депутати, проведенні виборчої кампанії, використанні засобів масової комунікації та проходженні до органів влади. Таких економічних важелів, як у чоловіків, жінки не мають і найближчим часом не матимуть.

Будучи об'єктом політичної й економічної влад, жінка втрачає можливості політичного самовизначення й самоствердження, інтелектуального зростання та реальні можливості втілити індивідуальну свободу.

Обмеженість гендерного світогляду. Підсвідома протидія чоловіків входженню жінки в політику пов'язана з усталеним розумінням ними влади як застосування сили.

У традиційних суспільствах сила розглядалася як спосіб утвердження влади і як метод управління. Підсвідомість багатьох чоловіків і сьогодні підтримується й живиться гендерними стереотипами: “політика – чоловіча справа”, “політика – сфера не для жінок”, “жінка – не для політики”. Публічна пропаганда, яку формують переважно керівники-чоловіки, ґрунтується на-

самперед на чоловічому баченні змін і перетворень. Тому вона великою мірою зосереджена на представленні жінки як виконавиці *природних функцій*, на відміну від чоловіка, загалом не здатної до участі в публічних формах організації суспільного й державного життя.

Такий підхід ґрунтується на пристрасному зберіганні “жалісливої”, сповненої “співчуття до жінки” концепції, а саме “концепції захисту становища жінок”. Спираючись на цю концепцію, чоловіки вбачають можливість “підвищити соціальний статус жінок” тільки силами тих чоловіків, які відсторонюють жінку від прагнення взяти участь у самостійному підвищенні цього статусу через публічну діяльність, зокрема у владних структурах. Вони ладні ще більше підвищити цей статус жінки в домашньому господарстві, ніде не зосереджуючи уваги на участі в ньому чоловічої сили, на ролі батьківства, на відповідальності за нього.

Водночас чоловіки іноді намагаються підміняти гендерні проблеми демографічними, тобто проблемами народжуваності. В загальній європейській скорочуваності народжуваності Україна займає своє місце. Така скорочуваність зумовлена неефективністю економічної політики останніх десятиліть, несформованістю соціальної політики, що стає все більш визначальною в світі і яка ще й досі в Україні перебуває в стані упослідженості, меншовартості. І, головне, Україну характеризує не зменшення народжуваності порівняно з іншими державами, а відкладувана народжуваність, передусім через ті економічні й соціальні чинники, зберігати які намагається концепція “захисту” їхнього становища.

Сучасна жінка потребує не чоловіка-заступника, а чоловіка-партнера. Це не так проблема жінки-матері, як проблема нового підходу до чоловіка-батька в сім'ї. Конституційне закріплення їх рівності, як і рівноцінної турботи держави про материнство й батьківство, а також про дитинство, не усуває проблеми реальних перетворень. Сильна жінка, яка прагне вийти з кола приватних інтересів, не лише мусить шукати доступу до чоловічого світу, а й мати чітку життєву програму, складниками якої мають стати: перетворення чоловічого світу, вплив на чоловічі ідеали; творення жіночих п'єдесталів, вироблення політичних ідеалів

жінки-політика, утвердження принципів товарищескості й розвінчування мономаскулінності в політиці, пошуку активного діалогу жінок-політиків між собою.

Обмеженість політичних поглядів жіночих організацій. У жіночому русі мало організацій, здатних активно протистояти архаїзмові в ставленні до сучасної жінки, обізнаних із сучасним світоглядом, активно діяльних у нових умовах. Багато з них індиферентні щодо громадсько-політичної сфери, почасти – просто політично безпорадні. Проте кількість жінок у парламенті зростає в тих країнах, де жіночий рух є розвиненим і політично активним.

Поширення традиційних поглядів про “приватну” жінку і “громадського” чоловіка. Світовий потік модерного, прогресивного розвитку, де кожна людина, і жінка, й чоловік, є вільною, становить як соціальну цінність, так і є самоцінною в усіх сферах свого самовираження, лише набуває поширення. Однак чоловіки, передусім ті, що знаходяться при владі, не завжди прагнуть використовувати жіночий потенціал у публічній сфері (без чого конституційні цілі залишаються великою фантазією).

Залучення жінки як рівного суб'єкта до процесу прийняття рішень, до вироблення загальнодержавних, загальнонаціональних стратегій суспільного розвитку задля виведення жіночого соціуму за межі приватного життя та входження в публічний процес обох статей як рівних у можливостях, є історично зумовленою тенденцією. Вона потребує історичного часу для входження жінки в сферу публічного життя й оволодіння всіма правилами поведінки й діяльності.

Формування парламентів, тобто вибори, або входження жінок і чоловіків до них на рівних принципах, зумовило таке явище, як *квотування*. Проблема гендерного квотування є важливою і в міжнародних та регіональних структурах, і в національних суспільствах. Її обговорювали в Комісії ООН з питань статусу жінок – органі, сформованому в складі Економічної та соціальної ради ООН, що діє від 1946 року в складі 45 членів і є одним із основних органів, який контролює виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, реалізацію програми “Платформа дій”, прийнятої Четвертою всесвітньою

конференцією зі становища жінок 1995 року в Пекіні й готує рекомендації та звіти для Ради щодо підтримки прав жінок у політичній, економічній і соціальній сферах. Комісія ООН 1990 року визначила критичний поріг, а саме – 30%, який є мінімальним для обрання або призначення жінок на керівні посади в національних суспільствах.

10 – 21 березня 1997 року на 41-й сесії Комісії ООН з питань статусу жінок, що відбулася в Нью-Йорку, розглядали питання щодо виконання рішень Пекінської Платформи дій з таких критичних галузей, як: політика і прийняття рішень, економіка, довкілля, освіта та навчання. На сесії прийнято рекомендації щодо проблем “Жінка, влада і прийняття рішень”, серед яких рекомендовано урядам, політичним інститутам і неурядовим організаціям активно сприяти участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях влади, що передбачало здійснення спеціальних програм, спрямованих на заохочення участі жінок в управлінні на місцевому рівні, на використання квот, щоб гарантувати участь жінок в офіційних політичних інститутах.

Такий відсоток називався на Спеціальній конференції “До партнерства чоловіків і жінок у політиці”, яка відбулася 14-18 лютого 1997 р. в Нью-Делі, та на інших форумах. “Критична маса” представництва жінок у парламенті – визнаний світовою практикою рівень співвідношення (не менше 30 відсотків представників однієї статі). Він дає змогу долати гендерну асиметрію, впливати на формування та прийняття рішень у парламенті. Таке співвідношення передбачає також представництво *не менше 30 відсотків жінок у складі партійних та державних структур*.

Гендерні квоти – спосіб забезпечення представництва жінок у владних структурах, відповідно до якого правовим чином відводиться певна частина депутатських місць у парламенті для обрання жінок депутатами.

Гендерні квоти взагалі можуть встановлюватися для обох статей. Але оскільки частка чоловіків у різних органах управління перевищує 90%, то позитивна дискримінація використовується переважно для встановлення ущемлених жіночих прав.

Гендерні квоти передбачають збільшення жіночого представництва на виборних посадах. Головною метою гендерного кво-

тування є подолання історичної несправедливості: ізоляції жінки від участі в політичному житті; залучення жінок до прийняття політичних рішень; гарантування участі жінок у представницьких органах влади. Гендерні квоти не тотожні жіночим, що їх практикували за радянських часів. Гендерна рівновага в демократичному суспільстві має бути предметом турботи всіх виборців, політичних і державних структур, громадськості.

Введення гендерних квот – явище тимчасове, засіб забезпечення рівних можливостей. Вони спрямовані на виправлення гендерних перекосів у владі. З розвитком гендерної культури жінок і чоловіків, з утвердженням їхніх рівних прав і можливостей у різних життєвих сферах потреба в гендерних квотах об'єктивно відпаде не тільки де-юре, а й де-факто. В сучасних умовах гендерні квоти – це вид позитивної дискримінації. Під *позитивною дискримінацією* мається на увазі встановлена державою система пільг, заохочень, заборон і компенсацій, спрямованих на підвищення соціального статусу жінок.

У частині першій ст. 4 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок про позитивну дискримінацію сказано: “Вжиття державами-учасницями тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками й жінками, не вважається дискримінаційним, проте воно в жодному разі не повинно зберігати нерівноправні або диференційовані стандарти; ці заходи слід скасувати, коли будуть досягнуті цілі рівності можливостей і рівноправного ставлення”. Квоти може законодавчо встановлювати держава. Тоді вони діють як *державні гендерні квоти*, тобто законодавчо визначена кількість місць для статей при формуванні органів законодавчої, виконавчої або судової влад.

Квоти можуть встановлювати й політичні партії, це *партійні гендерні квоти*. Міжнародний досвід формування парламенту дав зразки партійних квот як форми долання гендерних віддаленості та нерівноваги. *Партійні гендерні квоти* – схвалені певною політичною партією гендерні принципи й підходи до формування представницьких партійних і державних органів, управлінських структур, за яких у списках кандидатів пропорційно та поче-

ргово представлені обидві статі (жінка – чоловік, жінка – чоловік і так далі за списком).

До партійного гендерного квотування вдаються політичні партії багатьох країн світу. Такі квоти встановлюються до 50 відсотків. Зокрема, 50%-відсоткову квоту для чоловіків і жінок у партійних списках встановили партія “Зелена альтернатива” Австрії, Соціалістична партія Бельгії, Ліберальні демократи та Робітничка партія Великої Британії, Партія лівих соціалістів Данії, Еквадорський революційний народний рух, Нова демократична партія Канади, Партія демократичного соціалізму Німеччини, Федерація зелених Італії, Революційна партія Мексики та інші.

Часто виникає питання: а що дає впровадження гендерних квот?

Гендерне квотування є показником не лише декларування, а й втілення реально визначеної *практичної політики рівності* й справедливості, пошуку критерію гендерного прогресу. Гендерне квотування також є *політичною формою можливостей* реалізувати конституційне право рівності чоловіків і жінок. Воно спроможне

- забезпечити додання гендерної нерівноваги, віддаленості, дисбалансу, сприяти оновленню кадрів, складу політичної еліти країни;
- сприяти підвищенню значення в суспільстві державної соціальної політики, виробленню її стійких параметрів та індикаторів розвитку;
- активізувати розширення рядів політичних партій додатковим членством, зацікавленим в оновленні їх діяльності;
- зміцнити *принцип паритетності, співробітництва* статей як у межах державних і партійних організацій, так і поміж ними.

Упровадження квотування супроводжується й розв’язанням низки проблем, серед яких:

- питання про дефіцит жінок-практичних політиків;
- можливість виникнення “скляної стелі” та “скляної стіни”;
- намагання чоловіків відібрати й допустити до влади тих жінок, з якими їм зручно працювати, які обстоюють їх інтереси й потреби, якими легко управляти, маніпулювати;

- протидія чоловіків щодо залучення жінок – політиків-професіоналів, які об'єктивно за своїми здібностями можуть загрожувати їм витісненням із займаних місць;
- протидія прийняттю рішень, в яких відбиті гендерні проблеми;
- загострення суперечностей у політичних партіях між прихильниками й супротивниками гендерної рівності тощо.

Квоти є формою спресування політичного часу в розв'язанні гострих соціальних і гуманітарних проблем щодо становища та соціального статусу чоловіків і жінок. Вони є компенсаторним заходом, спрямованим на додання перешкод для жінок при їх входженні у владну систему.

У світі існує різне ставлення до квотування та резервування місць в органах влади. Противники гендерних квот стверджують, що їх запровадження є явищем “недемократичним”; не відбиває волевиявлення народу; є створенням переваг-можливостей для жінок. Однак при цьому вони уникають оцінки “мужекратії,” що панує в сучасних парламентах, і зазвичай замовчують недоліки рішень, прийнятих при одностатевому розгляді проблем.

Інші стверджують, що система квот є перешкодою на шляху жінок до парламенту, бо вони не можуть “перескочити” поставлений квотою ліміт. Та слід мати на увазі, що квоти є тимчасовим заходом, доки не буде подолана гендерна віддаленість, поперше, і, по-друге, квоти тією ж мірою є способом додання переваг-можливостей чоловіків.

Практика свідчить, що завдяки квотуванню кількість жінок у законодавчих органах країни зростає. Останнім часом гендерні квоти були застосовані в 76 країнах світу. Світовий досвід розвинених країн світу (Швеція, Франція тощо) показав позитивні результати введення системи гендерних квот до партійних списків (пропорційна виборча система) і пропорційної системи виборів представницьких органів державної влади.

Ознакою соціально-політичної активності українського суспільства, його здатності до громадсько-політичної самоорганіза-

ції є формування й функціонування політичних об'єднань і організацій третього сектора. Політичні партії в їх структурі найбільше впливають на виборчий процес. Кількість їх щорічно зростає: 1995 р. – 38 партій, 1996 р. – 41, 1997 р. – 53, 1998 р. – 66, 1999 р. – 90 [4, 65], 2000 р. – 115 [1, 10], 2002 р. – 126 [1, 10].

Стрімке зростання кількості політичних партій в Україні протягом 90-их років ХХ століття можна сприймати як зростання політичної активності наших громадян та розцінювати як позитивний момент. Однак щоб стати впливовими, партії мають ще набути досвіду політичної діяльності і знайти свою вивірену соціальну опору, завоювати носіїв ідей, орієнтованих на їхні програми. Суспільство в перспективі ще має пройти етап партійної впорядкованості, зокрема й з погляду імплементації гендеру. Партійна система України, що складається, лише осмислює роль і значення партійного квотування.

Аналіз світового досвіду є певним аргументом для переосмислення власних поглядів і порівняння їх зі світовими партійними й виборчими процесами. В Україні питання гендерних квот не порушує жодна політична партія. Мало того, жодна політична партія не стурбована гендерним станом обраного парламенту. Це реальне засвідчення теперішньої гендерної нерівноваги в країні, і воно є об'єктивною політичною перешкодою розвитку демократії в суспільстві, порушенням справедливості, відбиттям у політиці патріархатних поглядів і неорієнтованості на егалітарні перспективи.

Те, що Україна об'єктивно потребує партійних гендерних квот, засвідчили парламентські вибори 2002 року. Вперше пропорційна частина нового парламенту становила 225 народних депутатів. У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі обрано 211 депутатів-чоловіків (93,8%) і 14 депутатів-жінок (6,2%). Серед них: 3 жінки – від блоку “Наша Україна”, 4 – від Комуністичної партії України, 2 – від блоку “За Єдину Україну!”, 1 – від Блоку Юлії Тимошенко, 2 – від Соціалістичної партії України, 1 – від Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), 1 – від Народно-демократичної партії. Партійна належність жінок, яких обрали народними депутатами України, є також гендерним показником політичної зрілості політичних партій, розуміння ними проце-

су емансипації жінки, захисту її людських прав, необхідності формувати жінок-політичних лідерів і висувати їх до державних структур, підтримувати їхню діяльність.

Гендерне представництво за партійними списками є способом формування партіями складу кандидатів у депутати з урахуванням гендерного чинника за пропорційної системи виборів представницьких органів державної влади.

Перші місця в світі щодо партійного представництва жінок у парламенті посідають країни Північної Європи. Цього рівня вони досягли протягом 30 років, розвиваючи жіночий рух та створюючи впливові жіночі групи в політичних партіях. Політичні партії цих країн завжди перебувають у постійному пошуку нових форм. Саме країни, де гендерній перспективі віддають перевагу в суспільстві й державі, в діяльності політичних партій, де державна й партійна політики не лише орієнтовані, а й практично підкріплені втіленням принципу рівності чоловіків і жінок, в останні десятиліття займають перші місця серед країн світу із забезпечення життєвого рівня. Це Норвегія, Нова Зеландія, Фінляндія, Швеція, Канада, Німеччина та інші. Жінки займають близько половини місць у парламентах цих країн не тому, що там високий життєвий рівень; а високого життєвого рівня вони досягли, обравши значний відсоток жінок-парламентарів, що дозволило обговорювати соціальне становище суспільства, соціальну політику держави, відповідність політичних рішень гендерним потребам, інтересам і правам громадянина країни.

Вибір жінкою та чоловіком політичної партії для вступу в неї відбувається через сприйняття її програми й визначення власної самооцінки свого особистісного потенціалу щодо реалізації його в політичній сфері. Тут є й інший бік питання. Партія, формуючи свої ряди, залучаючи до них нових членів, у жінках бачить значний політичний ресурс. Цим партія засвідчує сприйняття сучасних процесів людського розвитку, виробляє прогресивну ідеологію, що відбиває світоглядні можливості й інтереси обох статей.

Підтримка виборців для партій є важливим показником їхнього впливу та загальносуспільного авторитету, їх еволюційного зростання. Підтримка політичних партій кандидатів у депутати до парламенту на виборах стає дедалі вирішальнішим чинни-

ком у виборчому процесі. Особливо важливою така підтримка стає для жінки, яку обирають.

Гендерний зміст прогресивної діяльності політичної партії визначається:

- місцем і роллю гендерної політики в системі обраних нею політичних пріоритетів і політичних методів її здійснення;
- гендерно збалансованою структурою членства або прагненням до цього у разі гендерної віддаленості та побудовою своєї внутрішньої діяльності на гендерно збалансованих засадах;
- прагненням і здатністю долати гендерну суперечливість, що характеризуються намаганням внести зміни в соціальне буття суспільства й держави – з одного боку, а з другого – несприйняттям нового, прогресивного, зокрема і в гендерних відносинах, гендерній культурі, гендерній демократії, без чого неможливе сучасне соціальне новостворення. Партії, які не здатні сприймати новий гендерний підхід у діяльності та впливі на різні сфери соціального буття, стоять ближче до громадських організацій, ніж до класичних політичних партій нового часу;
- масштабністю впливу на формування та функціонування гендерного компонента в діяльності державних структур, додання їй маскулінного характеру й змісту, який стримує викорінення всіх форм дискримінації щодо статей, особливо щодо жінок;
- активним сприйняттям міжнародних норм і рекомендацій міжнародних структур щодо важливості й необхідності гендерних перетворень у сучасних умовах;
- активним надбанням, осмисленням і засвоєнням досвіду діяльності політичних партій передових країн щодо гендерних перетворень;
- активною участю в гендерних перетвореннях, реформуванні всіх сфер соціального життя з урахуванням гендерного підходу, оскільки сучасне управління може бути

бути ефективним тільки на основі постійного здобуття сучасних знань, зокрема й знань про гендерну рівність.

У світовій практиці відомі приклади створення й діяльності *жіночих політичних партій*. Створення жіночих політичних партій є, з одного боку, заявою жінок про свою готовність до політичної діяльності. З іншого – виникнення жіночих партій також свідчить, що в країні загалом і в її політичній сфері зокрема наявна дискримінація за статевою ознакою, що існує гендерна несправедливість, що такий стан справ став *політичною проблемою*, яку не розв'язують, зокрема, й інші політичні партії, і що потрібне політико-державне регулювання.

Жіночі політичні партії – це політичні організації з переважно жіночим (або тільки жіночим) членством, які створили жінки, щоб розширити свою участь у формуванні та діяльності державних владних структур, захистити політичні й інші права, досягти гендерної рівності, встановити гендерну справедливість у своїй країні та досягти розвитку гендерної (паритетної) демократії. Загалом жіночі партії можна охарактеризувати як явище вимушене й тимчасове. Вони виникають тоді, коли влада або ігнорує гендерну проблематику, або розв'язує її вкрай повільно й поверхово; коли в суспільстві переважають патріархальні традиції, а державна влада тяжіє до патріархальних форм управління, не встигаючи чи не бажаючи утвердити егалітарні форми в усіх життєвих сферах.

Такі партії виникали в різні часи і в різних країнах світу. В Україні, починаючи з 1997 р., Міністерство юстиції України зареєструвало шість політичних партій жіночого спрямування. Серед них – партія “Жінки України”, Всеукраїнська партія “Жіночі ініціативи”, партія “Солідарність жінок України”, Всеукраїнське політичне об'єднання “Жінки за майбутнє” та інші, частина з яких вже припинила свою діяльність. Жіночі партії стали спробою, намаганням вплинути на політичні процеси, серед яких виборчий є одним із найважливіших у розв'язанні проблеми гендерної рівності.

Однак якщо вважати соціо-статевий принцип неприйнятним при створенні політичних партій та оцінюванні їхньої діяльності (а саме так часто розцінюють виникнення жіночих партій), то на таку ж оцінку заслуговують і політичні партії, які в своєму складі майже всуціль чоловічі.

Це і є та гендерна незбалансованість у партійному будівництві, яка впливає на формування та прийняття політичних рішень.

XXI ст. потребує оновлення всіх форм буття, зокрема й політичного. Жінки разом з чоловіками мають навчатися політики: теорії, партійного будівництва, партійної діяльності, входження в систему влади. Таке навчання в сучасних умовах передбачає не лише засвоєння політичного чоловічого досвіду партійної діяльності, набутого за попередні десятиліття й століття, а привнесення до нього нових гендерних особливостей, тобто модифікації та модернізації такого досвіду й вироблення нових форм і методів політичних дій, відповідного політичного розв'язання державних і суспільних проблем. Саме жінки в ситуації переважно чоловічої партійної діяльності стають тією активною силою, яка міццю логіки розуму, політичною активністю та діяльністю має впровадити гендерні підходи в політичну сферу; віднайти, сформувати гендерно чутливих, гендерно свідомих політиків-чоловіків, спроможних сприяти проведенню гендерної політики.

Сучасність потребує формування *нового типу політичного лідера* – жінки та чоловіка, що поєднує позитивні, як “жіночі”, так і “чоловічі”, управлінські якості. Такий лідер – досвідчена, далекоглядна, смілива та відповідальна особистість, здатна до аналізу й прогнозування, яка є авторитетом для соціального оточення, яка володіє природними й інтелектуальними можливостями впливу на нього, вміє об'єднати маси задля реалізації ідеї, якій присвятила себе. Лідера-жінку, як і лідера-чоловіка, не слід ототожнювати з жінкою або чоловіком – вожаком, керівником, менеджером.

Кожному етапові суспільного розвитку, кожній соціальній групі, політичній системі властиві свої методи формування й рекрутування лідерів. Раніше такими лідерами ставали, як правило,

чоловіки. Тоталітарні й авторитарні суспільства не створюють умов для формування лідерів у їх демократичному розумінні. Диктатори, номенклатура й бюрократія формуються за властивими цим режимам законами й принципами. В таких умовах жінка на керівній посаді діяла за правилами наявного режиму, виробляючи необхідні для його функціонування безапеляційно виконавські навички.

Дев'яності роки в Україні засвідчили потребу в жінках-лідерах, як і лідерах-чоловіках, здатних до творчості, оновлення, перетворень. З'явилося багато активних, зокрема й політично, жінок і чоловіків. Проте їм відчутно бракує політичних, соціологічних, психологічних та інших сучасних знань, чого раніше не давала вища школа. Цей вантаж минулого потребує тривалого часу для формування й розвитку нового гуманістичного світогляду, як і набуття досвіду гендерно-паритетної громадської та політичної діяльності, відповідної сучасним потребам у нових умовах. Нова реальність формує жінку-лідера і чоловіка-лідера нового типу, орієнтованих не на силові методи політичної діяльності, а на ініціювання та втілення гуманістичних методів політичного впливу, мирного, компромісного розв'язання внутрішніх і міжнародних проблем.

Формування жіночого лідерства, яке нині відбувається, має розірвати чоловічий корпоративізм при розв'язанні будь-яких проблем, долаючи доволі поширений чоловічий шовінізм. *Чоловічий шовінізм* – форма прояву сексизму, що виражається в непомірному самозвеличенні чоловіків, наданні їм винятковості порівняно зі становищем жінок, недооцінці жіночого потенціалу та знеціненні жіночого досвіду. Чоловічий шовінізм зберігає такі якості та риси, як зверхність, грубість, жорстокість, цинізм, агресивність. Він є руйнівним елементом у розбудові демократії, загрозою у формуванні особистості й гуманізації форм суспільної життєдіяльності, агресивною перепорою в творенні та функціонуванні державних структур. Його в жодному разі не можна отожднювати з мужністю: чоловічий шовінізм дискредитує образ мужньої особистості чоловічої статі.

Схильність жінки до компромісів, до мирних форм діяльності, до комплексного бачення проблем, до врахування перспективи при прийнятті будь-якого рішення, за спільних дій із політиками-чоловіками дозволяють об'єднати зусилля в досягненні важливих соціальних і політичних цілей країни.

II. Президент, його адміністрація. Президент як політична фігура представляє країну в світі і впливає на весь політичний та управлінський процес силою свого авторитету. Він підписує міжнародні документи з різних питань світового масштабу, які має виконувати держава-учасниця.

У сучасних умовах вага й цінність кожного такого документа визначається також і тим, наскільки він ґрунтується на науковому знанні тенденцій соціально-політичних перетворень, грамотності визначених пріоритетів і цінностей, розумінні історичного та політичного часу.

Зокрема, гендер як пріоритетна проблема розгляду міжнародних структур стає дедалі більше в центрі уваги *глав держав і урядів на самітах*. Гендерні ідеї пронизують матеріали Всесвітнього саміту Тисячоліття. Світові лідери затвердили комплекс цілей у Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, серед яких – сприяння рівності статей і розширення прав і можливостей жінок. У Декларації, прийнятій главами держав та урядів на Саміті, що відбувався від 6 до 9 вересня 2000 р., вказується на *глобальність гендерного підходу*, коли говориться про визнання главами держав і урядів індивідуальної та колективної відповідальностей за "...утвердження принципів людської гідності, справедливості й рівності на глобальному рівні" і підтвердження своїх обов'язків підтримувати зусилля, спрямовані на забезпечення поряд з іншими вказаними напрямками діяльності поваги до прав людини і основних свобод; дотримання рівних прав для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії..."

У Декларації глави держав та урядів визначили низку фундаментальних цінностей: свободи, рівності, солідарності, терпимості, збереження природи, загальних зобов'язань, що стануть найсуттєвішими для міжнародних відносин у XXI столітті.

Зокрема, так формулюються окремі цінності, гендерний зміст яких очевидний. “Рівність. Жодна людина і жодна країна не повинні позбавлятися можливості користуватися благами розвитку. Має бути гарантована рівність прав і можливостей чоловіків і жінок. Солідарність. Глобальні проблеми мають розв’язуватися при справедливому розподілі витрат і тягаря відповідно до фундаментальних принципів рівності й соціальної справедливості. Ті, хто страждає або перебуває в найменш сприятливому становищі, заслуговують на допомогу з боку тих, хто знаходиться в сприятливіших умовах”. На рівні Саміту особливо наголошено на гендерних проблемах у розв’язанні соціально-економічних питань: “Сприяти рівності чоловіків і жінок та розширенню прав і можливостей жінок як ефективного засобу боротьби зі злиденністю, голодом і хворобами та стимулювання розвитку, що має справді стійкий характер.”

Такий підхід спрямований на розвиток гендерної демократії, яка є системою волевиявлення обох статей – жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у правах і можливостях, що законодавчо закріплені й реально забезпечені в політико-правових принципах, діях, розбудові суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб.

Глави держав і урядів сповнені рішучості “продовжувати зміцнювати співробітництво Організації Об’єднаних Націй і національних парламентів через їх світову організацію – Міжпарламентський союз – у різних галузях, зокрема й стосовно миру та безпеки, економічного та соціального розвитку, міжнародного права й права людини, демократії і гендерних питань”. Як свідчить перелік питань, гендерне питання поставлено врівень інших світового значення і світового масштабу розв’язання.

Це одне з найважливіших питань третього тисячоліття.

Розв’язання гендерних проблем у світовому масштабі вимагає від глав держав професійних знань і професійного аналізу проблеми. Це також зумовлює й необхідність мати при президентові радника з гендерних питань, а при адміністрації президента – консультативно-дорадчий орган з гендерної проблематики. Як приклад,

таку Національну раду з питань жінок, сім'ї та гендерного розвитку створено при Президентові Киргизької Республіки. У межах наданих Раді повноважень на неї покладено нагляд за виконанням Закону про основи державних гарантій забезпечення гендерної рівності, публікацію щорічних звітів про виконання Закону. В Королівстві Норвегії король призначає Раду з рівності, мандат і кількість членів якої встановлює сторінг (парламент).

III. Уповноважений у справах гендерної рівності (рівних можливостей). Останніми десятиліттями все більшу роль у системі державного механізму забезпечення гендерної рівності країн світу починає відігравати фігура Уповноваженого з рівних прав і можливостей. У різних країнах його ще називають посередником, контролером, адвокатом. *Уповноважений з рівних прав і можливостей (омбудсмен)* – державний посадовець, якого обирає представницький орган влади для здійснення контролю за законодавством з рівних прав і можливостей. Вперше посаду омбудсмена юстиції запроваджено ще 1809 року в Швеції. Вона довела свою необхідність, і протягом двох століть ця ідея не втратила ні значення, ні актуальності. В останню третину ХХ століття у Швеції поступово запровадили посади п'яти омбудсменів із захисту прав у різних сферах соціального життя: з рівноправності статей, з етнічної рівноправності, з прав споживачів, з прав дітей, з прав інвалідів тощо. Обрання такої кількості омбудсменів – важливий показник визнання та поваги до гідності й недоторканності людської особистості, а також того, яку увагу шведи приділяють правозахисній і правоохоронній діяльності. Посаду уповноваженого Рикстагу з рівності статей серед інших запроваджено 1980 року. Омбудсмена обирають на чотири роки, він щороку звітує перед парламентом про стан юридичної забезпеченості рівних прав і можливостей у країні, про свою роботу із захисту прав жінок і чоловіків.

У сучасних умовах омбудсменів обирають у багатьох країнах світу. Практика запровадження посади та служби омбудсмена дедалі поширюється. 1978 р. таку службу введено в Норвегії, 1980 р. – у Швеції, 1987 р. – у Фінляндії, 1999 р. – у Литві,

2001 р. – в Німеччині, 2002 р. – у Словенії, Боснії та Герцеговині, 2003 р. – в Хорватії, Киргизстані тощо.

Процес створення посади, обсяг компетенції та безпосередня діяльність омбудсмена в різних країнах має свої особливості. Наприклад, законом Німеччини про встановлення рівноправності між жінками й чоловіками, ухваленого бундестагом у листопаді 2001 р., в країні введено посади уповноважених з питань рівноправності та їх заступниць від найвищого органу влади до всіх організацій і колективів. Закон із властивою для німців ретельністю надзвичайно детально регламентує процес обрання уповноважених та їх заступниць у всіх організаціях і колективах, розподіл обов'язків та координацію дій між ними на всіх рівнях і зв'язків з керівництвом організацій і підприємств, визначає санкції, до яких мають вдаватися уповноважені в разі порушення гендерної рівності.

Практика запровадження посади омбудсмена засвідчила необхідність правового захисту рівності чоловіків і жінок, гарантій забезпечення механізму юридичного регулювання гендерних відносин, особливо в країнах з усталеними традиційними відносинами і з укоріненими традиційними ролями жінки та чоловіка.

IV. Урядові структури забезпечення гендерної рівності.

Світова практика державного управління гендерними процесами засвідчує велику різноманітність його форм у різних країнах світу. Забезпечення рівності статей на урядовому рівні здійснюється через різні структури, створені кабінетами міністрів в кінці ХХ – початку ХХІ ст.ст. Серед них такі найтипівіші:

- розширення повноважень прем'єр-міністра з питань гендеру. Створення при ньому посади радника з гендерних питань;
- структури з питань рівності статей, підпорядковані безпосередньо прем'єр-міністрові;
- покладання відповідальності за гендерні питання на віце-прем'єр-міністра;
- тимчасові комітети, комісії або робочі групи з гендерних питань при урядах;

- постійні інституційні органи з питань забезпечення рівності статей;
- спеціалізоване міністерство рівних прав і можливостей;
- спеціальні відділи, комітети, ради, служби з питань рівності Кабінету Міністрів;
- спеціалізовані відділи, служби з рівних прав і можливостей як структури при окремих міністерствах;
- міжміністерські органи.

Останніми десятиліттями компетенція уряду багатьох країн світу розширилась за рахунок питань із забезпечення гендерної рівності. Проблеми гендерної рівності все більше стають у центрі уваги перших осіб виконавчої влади держав і всієї управлінської системи. Це виражено в прийнятті в країнах національних планів щодо забезпечення гендерної рівності. *Національний план дій* – це прийнятий владними структурами документ, в якому окреслено систему намірів, заходів і зобов'язань державних та громадських структур щодо виявлення форм гендерної активності й вчення певних дій, спрямованих на досягнення за вказаний період гендерних цілей.

Національні плани дій узагальнюють всю систему планування в країнах – охоплюють регіональні, місцеві плани з питань рівності. Там усе більше наголошується на створенні механізму державного й громадського забезпечення гендерної рівності. Їх створюють на тривалий час, розраховуючи на гендерні перспективи.

Національні плани дій з гендерної рівності є певним узагальненням подібних галузевих. Такими документами є Плани діяльності конкретних міністерств або галузей з пріоритетних напрямків і стратегій щодо гендерного розвитку. В такому плані відбито конкретні гендерні цілі, завдання, перспективи й індикатори успіху.

Проблема нерівності статей у системі галузевого управління залишається актуальною на світовому рівні й на рівні національних суспільств. Актуальне також створення структур, які б аналізували й аргументували необхідність здійснення кадрової революції, відстежували б здійснення гендерних перетворень.

У країнах перехідного типу панівним є нехтування гендерним підходом при формуванні міністерств, що засвідчує таблиця 3.

Система державного регулювання гендерними перетвореннями потребувала створення *спеціального цільового механізму* управління гендерними процесами. На рубежі тисячоліть відбувається процес *створення міністерств з рівних прав і можливостей* у різних країнах світу. Виникнення таких міністерств, наявність у них мандату й необхідних ресурсів багато в чому залежить від волевиявлення урядів, їх готовності до гендерних перетворень, розвиненості гендерного світогляду, сформованості гендерної культури.

Таблиця 3

Жінки та чоловіки на посадах міністерського рівня станом на 1999 (у відсотках) рік [3, 91]

Регіони	Міністерський рівень		Нижче міністерського рівня		Загалом	
	жінки	чолові- ки ¹	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Центральна Європа	7,2	92,8	11,4	88,6	10,7	89,3
Чехія	0,0	100,0	12,6	87,4	10,6	89,4
Словаччина	15,0	85,0	15,7	84,3	15,6	84,4
Польща	8,3	91,7	10,1	89,9	9,8	90,2
Угорщина	5,6	94,4	7,1	92,9	6,9	93,1
Словенія	9,1	90,9	19,7	80,3	16,9	83,1
Хорватія	11,5	88,5	21,1	78,9	19,0	81,0
Македонія	8,7	91,3	25,0	75,0	20,0	80,0
Боснія і Герцеговина	0,0	100,0	4,6	95,4	2,8	97,2
Югославія	5,9	94,1	8,7	91,3	7,3	92,7
Албанія	5,3	94,7	14,0	86,0	11,8	88,2
Болгарія	4,8	95,2	16,2	83,8	14,6	85,4
Румунія	0,0	100,0	4,1	95,9	3,3	96,7
Естонія	0,0	100,0	16,8	83,2	14,3	85,7
Латвія	11,1	88,9	19,0	81,0	17,6	82,4
Литва	0,0	100,0	6,8	93,2	7,3	92,7
Білорусь	5,3	94,7	7,0	93,0	4,3	95,7
Росія	2,4	97,6	2,6	87,4	2,6	97,4
Україна	1,2	98,8	2,2	97,8	1,7	98,3

¹ Кількість осіб підрахована автором.

Закавказзя	2,6	97,4	4,8	95,2	4,2	95,8
Вірменія	0,0	100,0	2,9	97,1	2,1	97,9
Азербайджан	7,7	92,3	6,9	93,9	7,1	92,9
Грузія	0,0	100,0	4,7	95,3	3,4	96,6
Казахстан	2,6	97,4	1,7	98,3	2,1	97,9
Киргизстан	10,5	89,5	12,0	98,0	11,4	88,6
Таджикистан	3,7	86,3	3,9	96,1	3,8	96,2
Туркменістан	3,1	86,9	0,0	100,0	2,2	97,8
Узбекистан	2,6	87,4	0,0	100,0	1,3	98,7
Молдова	0,0	100,0	7,0	93,0	4,3	95,7

Рада Європи збирає регіональні європейські конференції з гендерних питань, куди запрошують *міністрів з рівних прав і можливостей*. Саме так називають посади міністрів у сучасному розумінні Ради Європи. На конференції приїздять і міністри, які очолюють міністерства з традиційними назвами турботи про становище жінок або сім'ю, про материнство й дитинство, але слід розуміти, що своїм приїздом і підписами під прийнятими там документами вони підтверджують орієнтованість на гендерні підходи, голосуючи за рішення гендерного змісту. Така суперечливість часу поступово розв'язуватиметься входженням усе більшої кількості держав Європи до європейського простору, підвищенням гендерної культури в країнах і розвитком у них демократії, усвідомленням ролі державного управління в цих процесах як прискорювального й організаційного чинника.

Творення державних структур, які б займалися проблемами рівних прав і можливостей, є новим у суспільному житті України. Цей процес відбувається напружено й нерішуче, дискретно та вузьковпливово. Щойно на початку XXI століття він набрав темпів. У системі структур Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді створене управління гендерної та сімейної політики, в якому виділено підрозділ – відділ з питань гендерної політики.

Ці перші кроки є показником структурних зрушень у країні в напрямку управління гендерними процесами.

Створення міністерств, які мають на меті гендерні перетворення й чітко визначають для себе гендерну сферу діяльності, в різних країнах світу збігається з часом *перетворення міністерств у справах жінок на міністерства гендерної рівності*.

V. Місцеві структури забезпечення гендерної рівності.

Гендерна активність на місцях проявляється в найрізноманітніших формах: створення місцевих комітетів, рад з питань рівності при владних структурах, різних спостережних, консультативних комітетів з обстоювання гендерної рівності, кризових центрів, запровадження посад експертів з питань рівності, введення гендерного квотування при формуванні місцевих органів, розроблення муніципальних програм з рівноправності статей тощо.

В Україні на місцях активізується гендерний рух. Він стає дедалі змістовнішим. Прем'єр-міністр України дорученням від 10 липня 2003 р. зобов'язав голів місцевих державних адміністрацій при розподілі функціональних обов'язків між своїми заступниками на одного з них покласти відповідальність із забезпечення рівності прав жінок і чоловіків.

Створення в багатьох країнах світу різноманітних структур з рівності статей з гендерними повноваженнями засвідчує перебування системи управління в світовому просторі в напрямі впровадження гендерного компонента в усі управлінські сфери. Він дедалі більше стає складником діяльності урядів. І про це свідчить не лише організаційний механізм гендерної діяльності, а й розширення його компетенції з рівних прав і можливостей.

Отже, гендерна політика стає оптимальною, коли формується й реалізується в умовах гендерно вихованого середовища. Формування гендерної чутливості в чоловіка та жінки може відбуватися стихійно шляхом перебування в середовищі, яке діє на основі засвоєних гендерних принципів і стандартів повсякденного життя, а також під впливом освітніх і виховних структур, різних державних, партійних і громадських об'єднань, що цілеспрямовано формують гендерний світогляд і зразки гендерної поведінки в межах спільностей і різноманітних організаційних структур. Гендер є певною формою організації нації через формування

маскулінності й фемінності. Цей процес потребує визрівання, формування, а також гендерного виховання. *Гендерне виховання* – це процес цілеспрямованого систематичного прищеплення особам обох статей способів і форм паритетності у відносинах, моральних і правових норм рівності, рівноправності, взаємоповаги, врахування як спільного, так і відмінного, що властиво жінці й чоловікові, а також формування вільної особистості з гендерним світоглядом і навичками гендерно орієнтованої поведінки.

Гендерне виховання лежить в основі формування гендерної культури особистості, яка є важливим чинником у творенні гендерного середовища та гендерного клімату співжиття в системі організації й управління на різних рівнях. Гендерна культура самовираження й самоутвердження жінки й чоловіка є важливим підґрунтям у формуванні й реалізації гендерної політики, яка є важливим складником у системі всіх політичних перетворень у країні, регіоні й світовому співтоваристві.

Використана література:

1. Вибори до Верховної Ради України 2002 року. Інформаційно-аналітичне видання. – К., 2002.
2. Пакт розвитку Тисячоліття. Millenium project. – 2004.
3. Стратегічна панорама. – 2003. – № 3-4.
4. Третій сектор в Україні: проблеми становлення. – К., 2001.
5. Цілі розвитку Тисячоліття. Україна. – К., 2003.

Розділ 9. ГЕНДЕР І ЗМК

Найвні в суспільстві проблеми гендерної нерівності мають своє масмедійне відображення.

Часто саме засоби масової інформації, що відіграють визначальну роль у формуванні суспільної думки стосовно важливих суспільних проблем, формують і закріплюють у масовій свідомості визначені норми гендерної поведінки, продукують гендерно-стереотипні образи жінок та чоловіків, які постають на сторінках друкованих видань, у теле- та радіопросторі. Образи жінок, створювані й трансльовані ЗМІ, часто сповнені гендерних упреждень та є сексистськими.

Ця ситуація стала полем дослідження для багатьох фахівців у галузі гендеру. Збігаючись із розвитком гендерних досліджень у країні, залученням до поля наукового вивчення гендерних відносин у суспільстві – теми, що була табуованою для радянської наукової думки, з одного боку, та явних трансформацій медійного поля, набуття засобами масової інформації нових, порівняно з попереднім радянським періодом, функцій, видозміною самих способів функціонування медій – з іншого, гендерні питання в масмедіях почали усвідомлюватись як перетин низки метатеоретичних підходів, як у галузі гендеру, так і комунікативістики.

Фіксуючи стан вивчення гендерних проблем у масмедіях, дослідження в цій галузі зосереджувались передусім на вивченні *змісту масмедійної продукції* з позиції гендеру. У поле наукового осмислення та відповідного аналізу потрапили: проблеми репрезентації чоловіків і жінок масмедійними засобами, зміна образів жінок та чоловіків, що їх подають ЗМІ, проблеми гендерних стереотипів у них, типологізація гендерно-стереотипних зображень людей залежно від їхньої статі. Значну частину таких робіт присвячено ретроспективним оглядам гендеру в масмедіях (оскільки ця тематика в радянські часи практично не входила до наукового вивчення).

Окремою темою дослідницького зацікавлення в цій царині стали ті перетворення, яких зазнали образи жінок та чоловіків у ЗМІ.

Радянський лад, із його соціальним замовленням на активні ролі жінок у публічній сфері (передусім на ринку праці) та егалітарною ідеологією, відповідно визначав способи висвітлення жінок засобами масової інформації. Цьому сприяла й специфіка принципів функціонування масмедій за радянської доби; із притаманною їм суворою системою контролю над комунікативними інститутами та такою ж жорсткою ідеологічною визначеністю – джерела інформації мали слугувати інтересам держави, а не суспільства чи мас. А участь у суспільному виробництві, за теоретичними положеннями марксизму, була вирішальною умовою, що мала визначати соціальний статус жінки.

Сучасні трансформації вітчизняних комунікативних інститутів характеризуються їх повільним поворотом до так званої лібертаріанської моделі (В. Шрамм, Ф. Сіберт і Т. Пітерсон) з приватною власністю на інформаційні засоби в умовах вільної конкуренції ідей [8]. Лібертаріанські ідеї декларують право всіх людей на знання як природне, ґрунтуючись на принципах свободи інформації – як свободи її вільного поширення, так і свободи отримувати необхідну інформацію. Оскільки ж ці моделі, як відзначають фахівці, є *нормативними*, вони не завжди й не в усьому відповідають реаліям, що ми й спостерігаємо.

Незаангажованість та об'єктивність масмедій. Принципи незаангажованості та об'єктивності у функціонуванні масмедій (що номінально передбачають прямий контроль влади над ЗМІ, цензуру діяльності медій, визначення змісту інформаційних повідомлень тощо) піддавали сумніву як багато зарубіжних дослідників, так і сучасні вітчизняні фахівці. Визначальна, конститутивна ознака масмедій – принцип свободи слова – навіть за їх унезалежнення від держави чи від політичної влади активно коригується економічним характером, якого все більше набувають масмедії. Підкоряючись законам ринку та пріоритетові прибутку перед абстрактними принципами, що лежать в основі їх власного функціонування, діяльність сучасних ЗМІ дозволяє роботи ви-

сновки про подвійність журналістики, визначення її як сфери діяльності, “затиснутої” поміж професійними ідеалами та наявною дійсністю [13].

Ілюзорність цілковитої свободи слова та друку, повної незалежності комунікативних інститутів відзначали ще П. Лазарсфельд та Р. Мертон. Аналізуючи функціонування комунікативних інститутів США, вони відзначали конфлікт ідей, на яких ґрунтується діяльність медій як соціального інституту та їх функціонування як економічного підприємства зі своїми власними цілями отримання прибутку. Як відзначали науковці, “виробництво й поширення продукції масових засобів інформації фінансується великим бізнесом. А це незалежно від будь-яких намірів означає, що той, хто платить, той і розпоряджається” [16].

Доктрина вільних потоків інформації викликала все більше сумніву мірою монополізації інформаційного капіталу внаслідок розвитку засобів зв’язку, зрослої приватизації й зосередження інформаційного капіталу у великих корпораціях, тісно пов’язаних з великими промислово-фінансовими колами, та наукового усвідомлення й осмислення цих процесів. Як відзначав, зокрема, Л. Вірт, концентрація такої сили в окремих руках може спричинювати незбалансованість в інформаційному поданні різноманітних поглядів. Він характеризував цю ситуацію як “небезпеку реальної, хоча й неофіційної, цензури, загрозу вільному й загальному доступу до фактичних знань і збалансованої інтерпретації” [8].

Така ситуація особливо стосується поглядів тих, хто є у суспільстві в меншості.

Образ суспільства у медійному відображенні. При цьому поняття меншості в масмедіях виявляється доволі специфічним. Як це показують американські науковці Д. Крото і В. Хойнс, аналізуючи “об’єктивність” економічних новин, тоді як члени суспільства беруть участь в економічному житті в різних ролях: працівників, споживачів, інвесторів та підприємців, – економічні новини зосереджуються передусім на діях та інтересах двох

останніх категорій, хоча вони є безумовною меншістю серед членів суспільства [3].

Конструюючи образ реальності, медіа зображують суспільство позбавленим соціальної різноманітності, зосереджуючись головню на діях і вчинках політичних, фінансових, культурних еліт (представлених переважно чоловіками). Відповідно, нерівномірність презентації соціо-статевих груп в масмедіях відбиває гендерну стратифікацію суспільства та способи нерівного розподілу економічних, політичних і культурних ресурсів серед представників цих двох гендерних груп.

Узагальнюючи, можна сказати, що масмедіа символічно відтворюють сформовані в суспільстві ієрархії гендерної нерівності.

Цей висновок контрастує з базовими принципами функціонування масмедій, які передбачають об'єктивність та незаангажованість ЗМІ як медіатора, провідника поміж різними суспільними секторами.

ЗМІ як ідеологія. Роль масмедійної комунікації є номінально посередницькою, навіть “другорядною”: журналісти начебто лише описують те, що відбувається на їхніх очах та поза їхньою участю.

Водночас масмедійна комунікація виражається у виборі – співбесідників, “зірок”, заголовків на шпальтах газет.

Наявний при цьому факт класифікації, що її здійснюють масмедіа зазвичай лишається поза увагою: як стверджує Л. Пенто, ролі “критика” і “творця” в особі представника масмедій зливаються [9]. Притаманний журналістам статус “особливого учасника” важливих суспільних обговорень дає їм підстави формулювати запитання, оцінювати компетентність фахівців, інтерпретувати; дає владу вказувати на тих, з чією думкою варто рахуватися, а з чією ні. Специфічну “владу оцінювання”, яка в попередні епохи належала (нечисленним) інтелектуалам, нині мають масмедіа.

Як наслідок, ЗМІ набувають функцій інстанції, яка вирішує, що вартує публічної уваги, а що – ні, і що взагалі є допустимим для публічного обговорення.

Ця роль історично не нова. Як стверджує П. Ленуар, функцію публічного виступу в усі часи й у всіх суспільствах суворо регламентували й контролювали: "...Говорити – це теж влада, адже не всі мають право виступати публічно. Не всі можуть виступати, і якщо дехто це робить, то тільки від певної особи, у певних обставинах та за певних умов" [4]. Публічне мовлення – не лише вираження влади, але й стратегія, спрямована на її збереження. Те ж саме, як відзначає він же, стосується й мовчання, оскільки те, що не пролунало публічно, свідчить, що немає запитань, нема жодних сумнівів щодо встановленого порядку речей. Таке мовчання, на його думку, є фундаментом влади, тим, що є саме собою зрозумілим.

Символічна влада ЗМК. Символічно відтворюючи соціальний простір, вирішуючи, кому надавати слово, а кому ні, відбираючи події та ранжуючи їх за значущістю й важливістю для суспільства, масмедії пропонують зразки, моделі для самоідентифікації в різноманітних сферах життєдіяльності, стаючи чинником культурно-психологічних перетворень, набуваючи значних можливостей впливати на свідомість своєї аудиторії та провокуючи імітативну поведінку.

Наша реальність – продукт, створений за посередництва ЗМІ. Однак вона існує не лише в масмедійному середовищі, але й передусім у свідомості споживачів їхньої продукції, формуючи смаки, бажані зразки поведінки, зокрема й гендерної, та вносячи в такий спосіб свою частку у формування соціального простору.

Велика аудиторія та ефективність впливу аудіовізуальних образів дають змогу ЗМІ створювати явища силою слова, нав'язуючи завдяки цьому певне бачення світу. В суспільстві з нестійкими соціальними зв'язками, низьким рівнем зрілості соціальних груп і невизначеним характером соціальних змін потенціал матеріалів масмедій у конструюванні образу соціальної реальності ще більше зростає.

Масмедії стають одним з найактивніших і найефективніших засобів формування та легітимації суспільних подій. В цих умовах поле символічного виробництва, де функціонують масмедії,

стає ареною боротьби різноманітних соціально-політичних, соціально-економічних угруповань за можливість доступу до масової аудиторії заради поширення та впровадження своїх уявлень про суспільне облаштування. В цьому сенсі соціальне значення масмедійних матеріалів полягає в тому, що вони є елементом та умовою здійснення символічної боротьби за легітимацію уявлень про соціальну реальність.

Соціальні проблеми та їх конкуренція. Оскільки “пропускна здатність” публічних арен (до яких належать передусім ЗМІ, але також і увага й час політиків та громадськості) обмежена, то відбувається постійний відбір суспільних проблем, приймаються рішення про те, які з них наразі є найважливішими, варті уваги, висвітлення та розв’язання, потребують чи ні певних дій.

Дуже важливим стає час, що його виділяють медії на висвітлення тієї чи іншої суспільної проблеми: чим частіше її висвітлюють, тим значущішою і вагомішою вона постає для громадської думки.

С. Хілгартнер і Ч. Л. Боск порушують питання про критерії, за якими уможлиблюється визнання певної соціальної проблеми як суспільно значущої. Вони виділяють внутрішні критерії – її відповідність інтересам політичних еліт і сформованим культурним пріоритетам та зовнішні – драматичність, наявність інформаційних приводів, новизну. Ситуації, що відповідають цим критеріям, набувають статусу серйозних соціальних проблем і потрапляють у поле уваги політиків, журналістів та експертів. Натомість проблеми, що є не менш суспільно загрозливими та небезпечними, але не відповідають цим критеріям, опиняються поза суспільною увагою, а їх розв’язання унеможлиблюється [12].

Цей підхід яскраво ілюструє причини, через які проблеми гендеру так рідко висвітлюють у масмедіях. Вони контрастують як з інтересами політичних еліт (представлених передовсім чоловіками), так і з традиціоналістськими уявленнями про ролі статей, що нині переживають свій ренесанс. Повсякчасна присутність у символічному просторі таких традиціоналістських підходів до проблематики статі, як і частість їх інформаційного по-

дання, формує й закріплює уявлення про “природність” цього різновиду гендерного “партнерства”.

Стереотипи в ЗМІ. Способи висвітлення суспільно значущих проблем також обмежуються самими умовами медійного виробництва.

Необхідність опрацьовувати значні обсяги інформації за браку часу, обсяги якого ще зменшуються з виникненням нових технологій зв'язку, призводить до неминучої схематизації в роботі з інформацією, що особливо негативно позначається на висвітленні нетипових суспільних ситуацій чи подій.

Стереотипне висвітлення таких подій чи ситуацій спричинене і тим, що й культура суспільства певною мірою зацікавлена в такому структуруванні, оскільки будь-який акт пізнання починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного, повсякденного, наявного в суспільстві як норма. Відтворення відомого потребує меншої напруги, аніж засвоєння незвичних розумових ходів та зміна повсякденних орієнтирів.

І сама система соціальних інститутів завжди зацікавлена в підтримці стану соціального консенсусу, а тому сприяє дії та подальшій трансляції вже наявних сформованих у суспільній психології й свідомості стереотипів.

Гендерна стратифікація, як один з базових поділів суспільства й підґрунтя його соціальної організації, є складником такого консенсусу. Саме тому гендерно-стереотипне висвітлення суспільних ролей та образів жінок і чоловіків дуже характерне для масмедій.

Непоодинокі випадки прямого гендерного насильства, демонстровані з телеекранів, доповнюються мережею образів “чоловічого” та “жіночого”, якими просякнута медійна реальність. Різні політики репрезентації фемінного й маскулінного потребують аналізу медійних стратегій, завдяки яким формується та підтримується патріархатна культура.

Публічний простір, традиційно чоловічий, історично тривалий час сприймав жінку як девіацію. Сфера приватного натовість була маркована як переважно жіноча.

Як наслідок, стереотипне висвітлення жінок і чоловіків у масмедіях є доволі потужним: воно містить подвійний стандарт оцінки суспільного внеску людини, залежно від її статі, різне оцінювання мотивації однакового вчинку чоловіка та жінки (як мотивованого обов'язками перед суспільством для чоловіка; як саможертвний, особистий, мотивований обов'язками перед родиною – для жінки) тощо. Такі стереотипи сприйняття, а отже, й висвітлення жінок і чоловіків представники масмедій застосовують і несвідомо, та навіть тоді, коли вони не є визначеними політикою певного засобу масової інформації.

Масмедії в цих випадках постають як інструмент соціального контролю: цю функцію вони здійснюють, впроваджуючи суспільно легітимовані цінності, норми та зразки гендерно бажаної поведінки.

Суспільний консенсус та ЗМІ. Масмедії декларують ідеологічну нейтральність, об'єктивність та незаангажованість як головні принципи не лише своєї діяльності, але й свого існування як соціального інституту. Всупереч цьому, проявом ідеологічної заангажованості щодо гендеру є та надзвичайна єдність, яку демонструють ЗМІ, коли йдеться про висвітлення жінок на їхніх шпальтах, у радіо- та телепрограмах.

Масмедії апелюють до певного “загальноприйнятого” спектра поглядів, “узгодженого” бачення цінностей, які лежать в основі суспільства та його функціонування. Ця суспільна “згода” приховує наявну апеляцію до ієрархічно вибудованого суспільного устрою з його виразною гендерною асиметрією.

На думку багатьох дослідників, така орієнтація ЗМІ на відтворення наявного статус-кво, на суспільну згоду, передбачену існуючим суспільним устроєм, зумовлена завданнями одночасного охоплення значних аудиторій з різними поглядами на життя та політичними уподобаннями. Зміст розрахованих на увагу як найбільшої кількості глядачів та максимальне вилучення прибутку продуктів масмедій, особливо телебачення, є схематичним. Він тяжіє до найбільш спрощених форм вираження найпоширеніших явищ, які стосуються людини та суспільства, прагнучи

стати їх своєрідним “спільним знаменником”. Це змушує медію подавати й транслювати *панівні* в суспільстві позиції та ідеї як такі, стосовно яких погоджуються всі члени суспільства самим фактом належності до нього, що спричиняє одноманітність, брак альтернативних думок та оцінок подій, що виходили б за рамки “загальноприйнятого” спектра.

ЗМІ та “громадська думка”. Засоби масової інформації є способом надання своїй аудиторії певної визначеної спрямованості, закріплюючи її індивідуальні позиції в чітких рамках колективних уявлень. “Усереднені” позиції з переліку визначених питань, оприлюднених ЗМІ, змушують аудиторію сприймати їх як позиції “більшості” та безпосередньо впливають не стільки на їхню думку, а передусім на готовність її публічно висловлювати та обстоювати.

Як стверджувала відома дослідниця з ФРН, Етель Ноель-Нойман, ЗМІ в цьому сенсі дуже впливають на суспільну думку [7].

Безперервна масована подача повідомлень ЗМІ, що, попри декларовані принципи плюралізму, відрізняються уніфікованістю пропонованої картини висвітлюваних подій, призводять до обмеження можливостей вибору для глядачів, читачів і слухачів – їм просто ні з чого вибирати.

В уніфікованій картині висвітлюваних суспільних подій в аудиторії виникає враження, що більшість членів суспільства дотримується думки, представленої ЗМІ. Саме ця думка стає впливовою при формуванні індивідуальних думок членів суспільства. При виникненні певного спірного питання, як вказує Ноель-Нойман, люди намагаються виявити наявний розподіл думок. Якщо виявляється, що панівна позиція відрізняється від їхньої, то вони, побоюючись ізоляції, схиляються до мовчання.

Починає діяти так звана “спіраль мовчання”. Під впливом несприятливого “клімату думок” ця тенденція проявляється в разі, коли людина виявляє, що в загальному розкладі суспільної думки її позиція з часом не укріплюється, а послаблюється.

Ефект цих двох проявів “спіралі мовчання” спричинює ще один: мірою того, як люди, що дотримуються альтернативної дум-

ки, не обстоюють та не заявляють її, все більша кількість людей починає вважати, що такої думки просто не існує. А отже, немає потреби висловлювати й активно обстоювати її. В результаті такого впливу ЗМІ активні дискусії щодо суперечливих питань мають тенденцію стихати, а сама громадська думка – уніфікуватися.

Виникає *враження консолідації* за мовчання тих, хто лишився зі своєю особливою думкою.

Вплив масмедій. Вплив ЗМІ є особливо дієвим у ситуаціях соціальної дезорганізації. Порівняно зі стабільними суспільствами, де потреба в оперативній інформації, що надається ЗМІ, є відносно помірною, у суспільствах, що зазнають істотних змін, така потреба в інформації про нову формовану соціальну реальність значно зростає, оскільки вона дозволяє пристосуватися до нових соціальних умов. При цьому посилюється вплив ЗМІ на свідомість та поведінку людей загалом, а масмедійні продукти набувають пріоритетної ролі як джерело нових нормативних зразків.

ЗМІ можуть конкурувати із впливом традиційних соціальних інститутів, таких як система освіти, сім'я, церква.

Як відзначали Г. Блумер та М. Маузер [10], як джерела ідей та життєвих схем вони набувають особливої ваги там, де не спрацьовують інститути, що традиційно передають від покоління до покоління соціальні установки, правила поведінки. Така “освітня” функція масмедій зумовлена їх сумарним впливом як джерел зразків і правил соціальної поведінки, ідей про реальність, уявлень і наслідувань.

Це дозволяє розцінювати масмедії як систему “виробництва колективних моделей поведінки”. Як свідчать численні дослідження, присвячені репрезентаціям статей у ЗМІ, нормативні зразки “жіночого” та “чоловічого” нині кардинально змінюються, часто позначені “негативною канонізацією” жінок і конкурують з номінальною рівноправністю людей обох статей, зокрема, закріпленою законодавчо.

Запити аудиторії. Масмедії існують завдяки запитам та очікуванням публіки – реальним чи уявним. Щоб відповідати цим очікуванням, вони вочевидь повинні працювати відповідно

до правила “Давати те, чого хоче аудиторія” та виражати те, на що насамперед орієнтована увага зверненої до них її більшості.

Однак ця аудиторія різниться за соціальними, демографічними та етнічними ознаками; представники різних таких категорій, і в суб’єктивному, й у буквальному значеннях, живуть у різних соціальних світах та різних реальностях.

Специфіка діяльності масмедій, зорієнтованих на трансляцію панівних у певному суспільстві поглядів на визначений перелік проблем, визнаних як загальні, суспільно-важливі, може призвести до ігнорування конкретного типу інформаційних потреб аудиторії, пов’язаного з її соціо-статевими, етнічними, соціально-демографічними, освітніми й іншими ознаками.

Зокрема, гендерні відмінності по-різному визначають життя людей: будь-яка життєва сфера обертається для кожної зі статей не однаково, їхні ролі відрізняються як у домашньому господарстві, так і в доступі до професій, участі в політиці та можливостях економічної діяльності. Різний досвід та цінності людей часто зумовлюються саме їх статевою належністю.

Відповідно, й до повідомлень і текстів масмедій глядач/глядачка підходить із власними “значеннєвими структурами”, що кореняться в його чи її досвіді й ідеях. Різні гендерні групи (так само, як і люди, що належать до різних субкультур, наявних у соціальному просторі) сприймають медійні повідомлення по-різному.

Кодування та декодування медійних текстів. Множинність змістів медійних текстів (їх полісемія) стає суттєвою характеристикою ЗМІ, що й робить їх популярними серед найширших соціальних верств, у різних соціальних ситуаціях та поміж людей із різними рамками розуміння, застосовними до одного й того ж медійного змісту.

У медійному повідомленні формується різниця між змістом, закладеним у ньому (навіть коли це повідомлення опосередковане конвенційними, отже, впізнаваними жанрами, як-от “новини”, “спорт”, “поп-музика”, “мільна опера”, “детектив” тощо, не зва-

жаючи на використання загальної для всіх мовної системи), та тим, що його “декодує” глядач або слухач.

Таке “декодування” повідомлень аудиторією спроможне набувати цілком відмінних, навіть зворотних, від передбачуваних значень: різноманітність змістів і наявність “інтерпретаційних спільнот” приводять дослідників до висновку про першість аудиторії, споживача інформаційного повідомлення у визначенні його змісту [15].

Хоча комунікатор “кодує” повідомлення, зокрема й з певною ідеологічною метою, отримувач не обов’язково декодує його в незміненому вигляді. Споживачі інформації можуть опиратися і протистояти ідеологічним впливам, застосовуючи альтернативні чи опозиційні стратегії читання або перегляду, відповідно до власного досвіду й поглядів. Як стверджує Фіске, “ [медійні] тексти – це продукти своїх читачів. [Телевізійна] програма стає текстом у момент читання, тобто коли її взаємодія з однією з її численних аудиторій активує які-небудь змісти/задоволення, які вона здатна викликати” [14].

Так, телеглядач/телеглядачка завжди робить свій внесок у вибудовування змісту такого тексту на основі власного життєвого досвіду.

Засоби масової інформації та засоби масової комунікації. Як стверджував, зокрема, М. Маклюен, масмедії змінюють не стільки установки, скільки *зразки мислення та сприйняття світу*: важливе не те, що повідомляють засоби масової комунікації, а те, як вони це роблять [5].

Він постулював особливу залученість споживачів медійної продукції до створення медійної реальності, а саме: “мозаїчність” сприйняття та особисту причетність. Скажімо, телеглядач глибше занурений у комунікативний процес, аніж споживачі друкованих або ж аудійних масмедій. Мозаїчність подаваної телебаченням інформації потребує ширшої залученості й більшої глядацької уваги [18]. Глядач постійно змушений “збирати воедино” в своїй свідомості картинку. Телебачення також породило

телевізійний пульт і блукання каналами, що зробило ще очевиднішою участь користувача.

Загалом, на його думку, з розвитком технічних засобів зв'язку й прискорення збору та поширення інформації слухач та особливо глядач дедалі більше залучається до реконструкції та зведення воєдино подієвих "картинок" реальності медій. ЗМК просто-таки вимагають участі глядача в цьому комунікативному процесі, уже не дозволяючи йому відстороненого "погляду".

Ці процеси інтерактивного за своєю суттю спілкування зумовили переосмислення поняття засобів масової інформації (означення, в якому домінує процес одностороннього "інформування" масової аудиторії) як засобів масової комунікації.

Пізніше інтерактивність почали розглядати як основний принцип комунікативної організації в комп'ютерних медіях.

Як виявили пізніші теоретики масмедій, телебачення, радіо та преса як засоби комунікації не зовсім відповідають класичній формулі комунікативного акту, що її запропонував Р. Якобсон ("відправник" – "повідомлення" – "одержувач"). Для цих різновидів масмедій взагалі байдуже, чи їхнє повідомлення отримає бодай один адресат. Вони не тільки не вимагають відповіді, але й унеможливають її. Як полемічно стверджував Ж. Бодріяр, "характерною рисою масмедій є те, що вони постають як анти-провідники, що вони не транзитивні, що вони антикомунікативні: якщо ми приймемо означення комунікації як обміну, як простору взаємозв'язку слова та відповіді, а отже, й відповідальності..." [1].

Інакше кажучи, стверджував він, коли ми визначаємо комунікацію як щось інакше, ніж просто передання-приймання інформації, то остання має бути оберненою за формою. Натомість вся сучасна архітектура масмедій полягає, на його думку, в тому, що "...вони є тим, що назавжди забороняє відповідь, що унеможливає процес обміну (хіба що в формах симуляції відповіді, котрі самі інтегровані в процес передавання інформації, що однак нічого не змінює в односпрямованості комунікації) [1].

Все це давало підстави Ж. Бодріяру характеризувати традиційні масмедії як "мовлення без відповіді". Натомість для здійс-

нення мережевої комунікації, на відміну від докомп'ютерних медій, необхідність відповіді є принциповою, оскільки комп'ютерні медії дозволяють стверджувати про передання повідомлення лише тоді, коли його отримують. У цьому сенсі лише комп'ютерні мережі можна повноправно називати засобами комунікації, що повністю визначено їхньою технологією.

Як відзначають дослідники, порушення монополії на мовлення, яку мають некомп'ютерні медії, вилучають із їхньої теорії дискурс влади, основоположний для теорії масмедій у цілому: "різоматична" структура мережі не допускає можливості встановлення владних відносин, що вимагають як умови існування жорсткої опозиції центру та периферії.

Гендерний аналіз масмедій. Дослідження гендерних аспектів масмедій, як ми намагалися продемонструвати, зачіпають фактично кожен аспект взаємозв'язку медій та культури.

Основні напрямки вивчення такого зв'язку передбачають: 1) вивчення способу конструювання гендеру в текстах медій; 2) гендерні аспекти виробництва інформації; 3) теорію диференційованого культурного прочитання; 4) проблеми кодування/декодування текстів медій.

Одним із чільних аспектів вивчення гендеру в теоріях комунікації є те, як конструюється гендер у текстах медій.

Здійснювані в його межах дослідження аудиторії медій і способів сприйняття їх змісту продемонстрували серйозні гендерні розбіжності, передусім у способах використання медій та в значеннях, якими наділяються тексти медій [6]. Такі розбіжності досліджуються, за Д. Маквейлом, у межах стереотипних соціальних ролей, типового повсякденного досвіду, аналізу того, як соціальна стаття впливає на наявність та використання часу.

Різні типи змісту медій, за ним же, як і їх виробництво та використання, вивчаються в зв'язку з характером вираження гендерної ідентичності та відповідними розбіжностями в "прочитаних" смислах і задоволенні, отримуваних від медійної продукції. Вони передбачають також вивчення можливостей "опозиційного прочитання" таких текстів.

Гендерні підходи порушують питання про зміни в змісті медійних повідомлень, можливості їх трансформацій у напрямку гендерного партнерства. Це питання про те, “чи можуть вибір та інтерпретація медій привести до якихось змін, ставши частиною спротиву жінок у соціальній ситуації, яка досі характеризується структурною нерівністю” [6].

Для вітчизняних досліджень масмедій цей напрямок гендерного аналізу також є основним.

Вивчення змісту та способів функціонування гендерних стереотипів у масмедіях, їх відповідності чи невідповідності реаліям суспільства, котре трансформується, образи жінок і чоловіків у ЗМІ та їх видозміни порівняно з попередніми етапами суспільного життя, специфіка висвітлення жінок і чоловіків засобами масової інформації й тенденції такого висвітлення у нашому суспільстві та світі, гендерна асиметрія в масмедіях тощо стали темами активних наукових і громадських дискусій.

Загалом вивчення гендерних аспектів масмедій та їх аналіз має на меті зробити прозорими та явними гендерні асиметрії символічного відтворення реальності, яку вони презентують.

Використана література:

1. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. М.: Институт экспериментальной социологии. – СПб.: Алетейя, 1999.
2. Кретов Б.Е. Средства массовой коммуникации – элемент политической системы общества // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 1.
3. Крото Д., Хойнс У. Медиа и идеология // Контексты современности II. Хрестоматия. Изд 2-е. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2001.
4. Ленуар Р. Социальная власть публичного выступления // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1999.
5. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека. – Москва – Жуковский: “Канон-Пресс-Ц”, Кучково Поле, 2003.
6. Маккуэйл Д. Теория массовой коммуникации // Контексты современности-2. Хрестоматия. Изд. 2-е. – Казань: Изд-во Казанского университета, 2001.
7. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. – М., 1996.
8. Полуэхтова И.А. Телевидение и общество: теоретические подходы и социальные модели. – 2001.
9. Пэнто Л. Философская журналистика // S/Л'97. Социо-Логос постмодернизма. Альманах Российско-французского центра социологических исследований ИС РАН. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1996.
10. Тарасов К. Проблема влияния СМИ // Киномеханик. – 1999. – № 7 – 10.

11. Терин В.П. Массовая коммуникация. Исследование опыта Запада. М., 2000.
12. Хилгартнер С., Боск Ч.Л. Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен // Средства массовой коммуникации и социальные проблемы: Хрестоматия. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2000.
13. Шампань П. Двойная зависимость // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук.– М.: Socio-Logos, 1996.
14. Fiske, J. Television Culture. – London: Routledge, 1987.
15. Hall, S. Encoding, decoding in the television discourse. In Hall, S., Hobson, D. & Lowe, P. (eds). Culture, Media, Language. – London: Hutchinson, 1980.
16. Lazarsfeld P. F., Merton R. K. Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action // Mass Communications / Ed. by Schramm W. – Urbana, 1960.
17. McLuhan M. Press: Government by Newsleak” // Understanding Media: The Extensions of Man. – New York, London, Sydney, Toronto: McGraw-Hill Book Company, 1966.
18. McLuhan M., Fiore Q. The Madium is the Message. – N.Y., 1967.
19. McQual, D. & Windhal, S. Communication Models for the Study of Mass Communication. 2nd Edition. – Longman, 1993.

Розділ 10. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРУ

Права рівності в системі інфраправа. Функціонування суспільства як цілісного організму потребує нормативного впорядкування й регулювання наявних у ньому відносин, зокрема й відносин між чоловіком і жінкою, а також між жінками та чоловіками як соціальними групами. Це відбувається шляхом формування й розвитку різних соціальних норм: моралі, права, звичаїв, традицій, корпоративних норм тощо, за допомогою яких забезпечується суспільний порядок загалом. Право – система загальнообов'язкових, формально визначених державою норм як критерію правомірної та неправомірної поведінки. Недотримання їх зумовлює можливість застосування державного примусу. В основі правових норм лежать закони, що їх ухвалюють владні структури. Правовий порядок ґрунтується на *принципі законності*, що є основою всього державного й суспільного життя.

Право не існує поза іншими соціальними нормами. Всі види норм тісно пов'язані, часто навіть послуговуються однією лексикою, зокрема такими поняттями, як обов'язок, справедливість, відповідальність, моральні вимоги тощо. Певна спільність у соціальних правилах дала підстави науковцям і практикам говорити про інфраправо.

Інфраправо – це не закріплені офіційно нормативні настанови, що збігаються з юридичними приписами або конкурують з ними. Воно охоплює думки, оцінки, вірування, образні уявлення, звички, стереотипи поведінки, звичаї тощо, сукупність яких латентно впливає на мотивацію поведінки у регульованих правом сферах.

Відносини між жінкою і чоловіком в Україні великою мірою регулюються саме нормами інфраправа. Загалом інфраправо можна визначити як соціологічне праворозуміння, оскільки воно визнає правом не стільки сукупність абстрактних і формальних норм, скільки саме суспільне життя як певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, “живе” право як конкретне,

динамічне, те, що існує фактично і є підґрунтям творення законів та прийняття інших юридичних рішень [7, 89]. У зарубіжній літературі близькими за змістом до інфраправа використовують такі поняття: “живе право”, “неофіційне право”, “спонтанне право”, “інтуїтивне право”, “вільне право”, “право корпорацій”, “моральне право” тощо. Йдеться про ту систему норм, які передують офіційному праву, формуються й існують як регулятивна інституція й частина яких еволюціонує до надання їм державою якості загальнообов’язкової правової норми, при ухваленні певного закону чи нормативного акту, або ж вони й надалі діють поруч із правовими нормами, конкуруючи з ними.

Змістовно найближчим до поняття інфраправа є звичаєве право. Гендерні відносини в Україні значною мірою побудовані саме на звичаєвому праві. Їх соціальна регуляція втілюється в різноманітних соціальних нормах і суб’єктивних правах, що визначають та регулюють повсякденні відносини чоловіка й жінки. Таке право виникає з практичних потреб, з традиційної поведінки статей, з етичної нормативності соціально-статевих стосунків. Їх продукують усталена свідомість жінки та чоловіка, реальна ситуація в країні.

Тіньові відносини в царині гендеру, регульовані різними неписаними правилами, тобто нормами інфраправа, проявляються в різноманітних сферах. У політиці, наприклад, вони проявляються

- у нормі-“запрошенні” політичними партіями певних представниць жіночої статі до перших п’ятирок або двадцятки за партійним списком при висуненні кандидатів у депутати на виборах до органів влади;
- у нормах чоловічої солідарності щодо унеможливлення для жінки доступу до прийняття рішень при формуванні органів владних структур;
- у “джентльменській діяльності” зі створення слухняної номенклатури, коли чоловіки керують, а жінки є обслугою керівництва, віддаленою від прийняття рішень як такі, що не здатні до цього;

- у свідомості багатьох жінок, які на “відмінно” навчалися у ВНЗ, але моральні пріоритети яких залишилися на рівні “подавання кави” керівникам, знання яких ще вчора за вузівським столом часто не піднімались вище задовільної оцінки тощо.

В умовах тіньового порядку в суспільстві та малодієвості або неефективності регуляції державою суспільних відносин, інститути тіньової політики й тіньового ринку досі насаджують і відтворюють у своїх діях тіньовий гендерний порядок, ґрунтований на приватних рішеннях, не даючи змоги втілити в життя задекларовану офіційною правовою нормою рівність статей.

Гендер як явище, його становлення та поступ значною мірою зумовлені розвитком правової системи, потребою в юридичному забезпеченні нових суспільних відносин. Ринкова економіка й державність для оптимального функціонування потребують розгалуженої правової системи. В таких умовах право є способом підтримки й упорядкування гендерного паритету, регулювання гендерних відносин, забезпечення гендерної впорядкованості в суспільстві. Оновлення права, його законодавчих засад є базовим підґрунтям перебудови економічної та політичної систем суспільства, творення організаційних структур громадського життя, які є середовищем самоутвердження й самовираження особистості жінки і чоловіка, як рівних у можливостях, реалізації ними прав, свобод, обов'язків і відповідальності.

Права рівності: історична зумовленість. У загальній системі права чільне місце займають *права рівності*. Ці права регулюють рівність у становленні й функціонуванні націй, держав, політичних партій, громадських структур. Та рівність у відносинах цих структур пов'язана з базовою рівністю, а саме – рівністю між чоловіком і жінкою. Така рівність виражається формально в “праві у формі правових актів” і реально – у “праві на практиці”, а таке буття відбиває певну ідеологію. Стрижнем цієї ідеології є концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й на практиці.

Концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й практиці правовідносин – це сукупність поглядів і рекомендацій

щодо того, яку соціальну й правову політику слід проводити в певному суспільстві для реального забезпечення рівноправності статей в усіх сферах суспільного життя [8, 10].

Концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й практиці правовідносин не виникла раптово. Вона складалася історично відповідно до потреб часу, з розвитком суспільств, жінок і чоловіків, їх усвідомлення себе як вільних особистостей, та з творенням політико-правового середовища, в якому особистість могла б себе реалізувати.

Ідею та практику становлення й розвитку правової рівності статей у гендерних дослідженнях пов'язують з феміністським рухом, який політично задекларував юридичну необхідність політико-правового вираження рівності, потреб втілення рівності в законодавстві й у реальній практиці. Однак глибинною причиною потреби в рівності став сам розвиток тієї соціальної тканини нового суспільства, де фемінізм побачив і засвідчив наявність соціально-статевої нерівності, яка проявлялася в домінуванні, пануванні чоловіків, гнобленні ними жінки, що доти сприймалося суспільством загалом як норма.

У XVI-XVII століттях з розвитком промисловості й торгівлі, здійсненням великих географічних відкриттів, становленням нового укладу життя з накопиченням капіталу й розвитком конкуренції, в умовах боротьби з середньовічним абсолютизмом і прагнення відділити питання держави та права від канонів замкнутості виникла *теорія природного права*. Не вдаючись до глибокого аналізу теорії та шкіл природного права, відзначимо, що загалом вони були спрямовані на встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи й безпеки особистості та приватної власності шляхом створення політичних і юридичних гарантій.

Суспільний прогрес, звільнення держави від деспотизму, її вдосконалення на основі права та поділу влади вимагали осмислення можливостей визнати особистість важливим ресурсом у системі всіх суспільних відносин.

Звернення до природних невідчужуваних прав людини ставило на порядок денний проблему їх забезпечення, роль в цьому

держави, встановлення законів для їх охорони, виконання законів, питання про суспільні сили, здатні захистити закони тощо, тобто про державно-правовий механізм здійснення владарювання.

У цьому контексті формувалась і філософія людини, її прав, свобод, природного й соціального ества. У XVIII ст. соціально-політична думка та практика поглибила й розширила проблеми прав і свобод, справедливості та рівності, держави й громадянського суспільства, влади і її носіїв, демократії та ролі законодавства в її забезпеченні. Поставало й питання про роль особистості – чоловіка й жінки, їх місця в системі влади, власності, ідеології, здобуття й реалізації ними прав і свобод у суспільстві загалом та в приватному житті. В контексті розв'язання цих проблем поставали й питання про умови користування проголошеними рівними правами й можливостями нести рівні обов'язки. Фемінізм, як громадсько-політичний рух жінок, історично загострював проблему прав, свобод, можливостей і шансів для статей як рівних, виражаючи реальну історичну потребу та вимагаючи її втілення у формальній системі правил, а саме – в законодавстві.

Історичний контекст життєдіяльності суспільства на новому етапі розвитку поступово потребував нової організації й регулювання суспільних відносин між жінкою та чоловіком. Процес емансипації – визволення від традицій середньовіччя, пошук і вибір свободи для індивіда, осмислення ролі та призначення держави, як запоруки порядку й спокою в людському суспільстві, зумовили сміливість і потребу критикувати чинні політико-юридичні інститути з боку статі, що перебувала в уцімленішому становищі, була найвіддаленішою від влади та власності, більш соціально гнобленою й експлуатованою, обеззброєною ідеологічно, – жіночої статі. Поставало питання про створення спеціальних юридичних норм, які б конкретизували захист становища жінки, закріплювали її рівність з чоловіком й регулювали нові соціо-статеві відносини по-новому.

Така гендерна ситуація потребувала нових підходів до врегулювання суспільних відносин, а саме через правові норми, гарантовані державним захистом і підтримкою. Якщо в XVI – XVII ст.ст. постало питання про природні права вільної людини,

про створення доктрини природного права, то в XVIII ст. – про широкий спектр соціальних прав, свобод і їх оптимальне юридичне вираження. Новий світ почав усвідомлювати, що новий порядок життя вільної людини потребує й нової якості соціальних прав, що держава, звільнена від божественної природи походження й призначення і що звертається до законів розуму, має бути правовою, а оптимальна організація влади має пов'язуватися з її поділом на законодавчу, виконавчу та судову.

XVIII ст., яке найвиразніше артикулювало питання соціальних прав, стало й епохою усвідомлення того, *що юридичні права в реальному житті цієї епохи є, власне, правами чоловіка*. Фемінізм і виник як боротьба за справедливе утвердження для жінок рівних юридичних прав з чоловіками, за визнання того, *що жінка має діяти й реалізувати себе через право як рівна і рівнозначуща з чоловіком у всіх життєвих сферах*.

Протягом трьох останніх століть, від XVIII до XX-ого, з розгортанням громадських рухів і оформленням їх у суспільно-політичні течії (консерватизму та неоконсерватизму, лібералізму й неолібералізму, радикалізму, комунізму та соціалізму, анархізму тощо) формувалися й розвивалися в цьому ж ідеологічному просторі різні феміністські напрямки: консервативного, ліберального, радикального, марксистського, соціалістичного фемінізму. Феміністський складник суспільно-політичних течій характеризується виробленням політичних стратегій щодо змін становища й статусу жінок у відповідних суспільствах.

У концептуальній і практично-рекомендаційній системі цих течій поступово оформилось та стало визначальним юридичне утвердження рівності всієї різноманітності прав і свобод для жінки як рівної з чоловіком. У своїй боротьбі жінки завойовували свої права – *передусім політичні*: право обирати й бути обраними до органів влади, право брати участь у прийнятті рішень; *економічні*: право на власність і розподіл ресурсів, право на працю й однакову платню за рівноцінну працю; *соціальні* та інші права.

Розбудова й оновлення суспільства в період нової та новітньої історії характеризується наймасштабнішою в світі гендер-

ною революцією. Її змістом є насамперед утвердження рівності жінки та чоловіка в правах, свободах, обов'язках, відповідальності, можливостях і шансах. Ці кардинальні зміни не зводяться до політико-правових змін у становищі, статусі й свідомості лише жінок. Їх змістом є й подібні перетворення в реальному становищі, статусі й свідомості чоловіків, оскільки зміни в життєвому просторі – ситуаційному, юридичному, психологічному – у жінки та чоловіка є взаємопов'язаними й взаємозумовленими.

Для сучасних політико-правових процесів характерний розгорнутий прогрес у завершенні юридичного закріплення становища й статусу чоловіка та жінки як рівноправних. Сьогодні особливо гостро стоїть питання не лише й не стільки про рівність прав і свобод, а й передусім про *юридичне забезпечення рівності можливостей* для чоловіка й жінки стати рівноправними як де-юре, так і де-факто в усіх сферах суспільного життя. Можемо говорити про цілісну концепцію правової рівності чоловіків і жінок у теорії й на практиці правовідносин як сукупності поглядів і рекомендацій, що є узагальненням світової та національної практик правової діяльності держав.

Отже, проблема прав людини, порушена реальним соціальним прогресом нової й новітньої діб, потреба особистості в свободі самореалізації та гарантіях такої свободи, необхідність у нових юридичних формах упорядкування приватного і публічного життя індивіда на принципах рівності й справедливості, як і активність течій суспільно-політичного руху, зокрема їх феміністичного крила, зі здійсненою ними артикуляцією реальних суспільних проблем, зумовили гендерні перетворення в суспільствах і пошук оптимальних юридичних форм їх розв'язання.

Юридичний зміст рівності статей. У загальносоціальному механізмі забезпечення гендерної рівноправності юридичні засоби мають чільне місце. Цілеспрямований вплив юридичних засобів на суспільні відносини, що виникають у сфері гендеру, їх ефективність та суспільно корисний результат залежать від того, наскільки вони є узгоджено дійовою юридичною системою. Право забезпечує упорядкування відносин. Воно закріплює рівність гендерних відносин як необхідний стандарт цивілізованої поведінки й відно-

син між жінкою та чоловіком. Саме право як система загально-обов'язкових норм ставало все більшою гарантією для утвердження й функціонування здобутої рівності. Правовий порядок у суспільстві закріплює та підтримує соціальне середовище, де формуються й розвиваються демократичні відносини між статями, побудовані на принципі паритетності.

Гендер є організованою моделлю соціальних відносин між жінками та чоловіками, вибудовуваною суспільством. Наявність соціальної стратифікації, зокрема за статевою ознакою (особливо в сфері соціального розподілу трудової й іншої суспільно-корисної діяльності та отримання відповідних соціальних благ), різниці у виконуваних соціальних функціях і відповідних гендерних ролях, зумовлює необхідність досконалого правового регулювання, котре враховувало б і створювало систему юридичних гарантій для гендерної рівності, а також порушує проблеми правозастосування щодо дотримання гендерної рівності й упровадження її в правосвідомість.

Тією чи іншою мірою гендерні відносини піддані такому правовому регулюванню, хоча доволі часто воно є або недостатнім, або недосконалим. Отже, слід визнати існування *гендерного права* як комплексного правового інституту, що складається з правових норм, які встановлюють засоби забезпечення рівності прав людини незалежно від статі, а також передбачають межі допустимих відмінностей у правах, залежно від статі [3].

Отож за змістом норми гендерного права передбачають систему гарантій для забезпечення рівності прав, свобод жінкам і чоловікам. Водночас вони передбачають відмінності та їх межі в правах і гарантіях їх здійснення, котрі зумовлені різною статтю людини. Сфера дії норм гендерного права поширюється на різні правові галузі, що забезпечують здійснення особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини.

Між юридичним правом і статусом та становищем жінки й чоловіка існує подвійний зв'язок. З одного боку, реальні статус та становище статей впливають на формування юридичних норм. З іншого – наявний зворотний вплив, коли юридично встановлені норми поведінки статей, закріплені в нормативно-правових

актах різного рівня, скеровують розвиток гендерних відносин у суспільно бажаному напрямі й активно формують гендерну правосвідомість.

Юридична наука виробляє правове розуміння гендеру, будує методику, за якою проводиться аналіз чинного законодавства, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення. Формується гендерна юриспруденція. *Гендерна юриспруденція* існує як система поглядів юристів-професіоналів на правові галузі з гендерних позицій та відбиття в правовій доктрині, законодавстві та судовому процесі принципу рівних прав і можливостей статей.

Юридична ясність законів та інших нормативно-правових актів можлива тільки при чіткому визначенні понять і термінів.

Під *рівністю жіночої й чоловічої статей* розуміється рівність їх соціального статусу та загальна участь у всіх сферах суспільного, державного і приватного життя на основі самоусвідомлення особистісних потреб та інтересів, долання елемента ієрархічності, за якою історично чоловіки розглядалися як істоти вищі, а їхня діяльність та її результати – як суспільно значущіші, ніж діяльність та результати жінок.

Гендерна рівність означає наявність рівних умов для жінок і чоловіків у реалізації всіх прав людини та можливостей участі в політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, а також рівного користування його результатами. Рівність необхідна для людського розвитку. Досягнення гендерної рівності необхідне для нормального функціонування соціальної, економічної, культурної та політичної систем. Нерівність статусу жінок проявляється системно. Расові ознаки, етнічне походження та непрацездатність й надалі впливатимуть на таке становище.

Водночас утвердження рівності передбачає осмислення різних аспектів життя жінок. Вони можуть бути породженими не тільки статевими відмінностями, а й віковими, расовими, класовими, національними, етнічними та регіональними особливостями, сексуальною орієнтацією, вадами психічного та фізичного розвитку мовою і релігійними переконаннями. Розвиток, аналіз і творення законодавства та правової політики має здійснюватися з урахуванням гендерних відмінностей. Це передбачає розуміння природи

відносин чоловіків та жінок, різних соціальних реалій, життєвих очікувань та економічних обставин, з якими стикаються жінки й чоловіки. Зокрема, жінки можуть перебувати в більш невідносному становищі через расу, колір шкіри, сексуальну орієнтацію, соціально-економічне становище, регіон, різний рівень можливостей та вік. Правова політика і закон мають поважати та враховувати це розмаїття. Як показує історія, однакове (знеособлене) ставлення до жінок ще не забезпечує їхньої рівності, бо таке "рівне" ставлення нехтує факт своєрідності життя кожної з них.

Гендерна концепція суспільного розвитку й соціальних перетворень, спрямованих на суспільний прогрес, передбачає суспільний і державний погляд на життя обох статей як рівних, збалансованість можливостей їх розвитку, долання всіх форм історичної несправедливості щодо ставлення до них і оцінки результатів їхньої діяльності, забезпечення умов для саморозвитку й самовираження жінки й чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках та відповідальності [6].

Зміст поняття *рівності жінок і чоловіків* передбачає таке: рівність у правах і свободах; рівність в обов'язках; рівність у відповідальності; рівність у можливостях і шансах. Рівність соціальних статей насамперед зумовлена рівністю їхніх прав та свобод і рівністю можливостей.

Рівність прав і свобод – це наділення однаковими правами та свободами осіб жіночої й чоловічої статей у всіх сферах життя та забезпечення де-юре рівних умов їх здійснення. Рівність прав і свобод є передусім правовою проблемою. Вона орієнтована на законодавство. Її розв'язання пов'язане з чітким визначенням правової стратегії, розумінням напрямків правової політики. Рівність прав людини передбачає забезпечення прав жінок і чоловіків через усунення всіх форм дискримінації за статтю.

Головний зміст правового спрямування принципу рівності жінок і чоловіків полягає у творенні нових цінностей і пріоритетів кожної зі статей, нових партнерських відносин між ними, в розподілі відповідальності між жінками і чоловіками. Це дає змогу створити такі суспільні структури, які забезпечували б збалансованість владних, управлінських та інших суспільних

відносин жінок і чоловіків, долали б соціальну ієрархію між ними, особливо поширену в публічній сфері суспільства, сприяли б побудові нових форм гендерних відносин. Правова основа загальної участі в цих процесах жінок і чоловіків є високим гарантом утвердження самоцінності особистості, задіяності всіх людських ресурсів для забезпечення стійкого гендерного розвитку сучасного суспільства в умовах свободи.

Здобуття жінкою і чоловіком свободи самотворення, досвіду самопрезентації, вільного впливу на перетворення соціального середовища в публічному просторі, свободи від усіх форм залежності, усвідомлення свободи як соціальної цінності, що є складником гендерної ідеології, спроможне забезпечити гендерну рівність і звільнення від усіх форм соціо-статевої дискримінації.

Рівність можливостей (гарантій) – це система засобів і рівних фактичних умов розподілу й використання політичних, економічних, соціальних та культурних ресурсів і цінностей, що унеможливають дискримінацію та будь-які соціальні обмеження щодо статей, їх життєдіяльності та самовираження. На відміну від рівності прав, рівність можливостей є не стільки правовою, скільки соціально-економічною та культурною проблемою, проблемою умов, що породжують та транслюють гендерну нерівність, без трансформації яких неможливе реальне забезпечення рівності прав.

Варто особливо наголосити, що рівність статей у жодному разі не означає їх біологічної тотожності, ігнорування різних фізичних можливостей, фізіологічних особливостей, психічних та психологічних характеристик, як це часто сприймають при першому ознайомленні з проблемами гендеру. Так само значущими є відмінності в становищі жінок та чоловіків у різні часи, в різних суспільствах, у різних умовах соціального буття, визначених класом (соціальним статусом), расою, віком тощо. Однак ці відмінності не повинні спричиняти дискримінацію жінок і чоловіків. Саме право має виступити тим чинником, що, не заперечуючи особливостей, властивих кожній статі, не зводячи до уподібнення “нижчої” (жіночої) до “вищої” (чоловічої) статей, веде до рівного розподілу

економічних, політичних, соціальних та інших можливостей і ресурсів.

Правовий спосіб закріплення принципу рівності статей передбачає *право на відмінності*, а отже, й певне врахування їх у законодавстві. Специфіка, інтереси та цінності обох статей мають стати змістовною частиною та бути інтегрованими в егалітарну правову політику, звільнену від сексизму, й забезпечити правове регулювання нагальних гендерних проблем у всіх сферах суспільства.

Гендерна рівність в міжнародних документах. Становлення прав рівності статей, боротьба за юридичне забезпечення можливостей їх реалізувати відбувається і на національному, й на міжнародному рівнях. Світова спільнота і національні суспільства дедалі більше порушують і розглядають питання про врахування гендерного аспекту при законотворенні, про що свідчать міжнародні документи щодо гендерної рівності.

Документи з проблем гендеру, що їх приймають Організація Об'єднаних Націй та інші міжнародні організації, – це Конвенції (міжнародні договори, що після ратифікації державами-підписантами набувають загальнообов'язкового значення й невиконання яких тягне за собою міжнародну відповідальність) та Декларації (заяви держав про наміри, які не мають зобов'язального характеру, тримаючись на авторитеті). Ці документи ґрунтуються на широкій правовій практиці, її узагальненнях та аналізі результатів гендерно ефективної діяльності правових інституцій у різних країнах світу. Тому міжнародні документи з гендерної рівності також є *методологією підходів до юридичного розв'язання гендерних проблем* на регіональному рівні та рівнях окремих країн.

Правові норми та рекомендації міжнародних документів є втіленням узагальненої й вивіреної практики світового досвіду гендерних перетворень. Характерна особливість міжнародного правозахисного законодавства полягає в тому, що воно має державну основу, формуючись через угоди поміж державами. Обов'язок кожної держави, котра підписала документ, – забезпе-

чити, щоб усі особи, які перебувають під її юрисдикцією, мали змогу реалізувати визначені в них права. Такі документи, зокрема, прийняті ООН, після їх ратифікації національними державами набувають *обов'язкового характеру і потребують виконання з урахуванням місцевих особливостей та можливостей*. Отож якщо Україна ратифікувала підписані нею конвенції, то цим самим вона юридично зобов'язалась їх виконувати.

Означимо найяскравіше виражені основні юридичні й політичні аспекти гендерного поступу, відбиті в міжнародних документах та в діяльності міжнародних структур.

Як організація суверенних націй, ООН виникла 1945 року. І факт її створення, і процес діяльності спрямовані на утвердження соціальної демократії, важливим складником якої є гендерна демократія. У Преамбулі до Статуту ООН рівність прав чоловіків і жінок розглядається в системі основних прав. Всі шість головних органів ООН – Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна комісія, Рада з опікунства, Секретаріат та Міжнародний суд – розглядають гендерну політику та її юридичне забезпечення як важливий складник своєї діяльності.

Широкий діапазон гендерної проблематики покладається на спеціалізовані установи ООН, які створені й діють у всіх сферах життя. Організація Об'єднаних Націй приділяє особливу увагу перебудові своєї внутрішньої діяльності на гендерних принципах та формуванню всіх своїх документів, зважаючи на гендерну перспективу. *Всі загальнообов'язкові документи, що їх готують у структурах ООН і приймають на міжнародному рівні, проходять гендерну експертизу і ґрунтуються на позиціях гендерної рівності*.

Серед комплексу міжнародних стратегій, стандартів і програм, що їх готують і підписують держави-учасниці ООН, організація визнає пріоритетними забезпечення рівності прав і можливостей жінок та чоловіків. Таке забезпечення рівності передбачає прийняття гендерного законодавства, впровадження міжнародних гендерних правових стандартів, створення національних механізмів правового забезпечення гендерної рівності, ве-

дення й аналіз гендерної статистики, сприяння розвитку гендерного руху, допомога жіночим організаціям, проведення гендерних досліджень тощо.

Міжнародні й національні гендерні норми все більше наповнюються положеннями про рівноправ'я наявні світові правові системи, якісно гармонізуючи їх і демократично перетворюючи на сучасні й прогресивні. Створення ефективних міжнародного й національного правових механізмів регулювання гендерних відносин і реального забезпечення його функціонування стає головним завданням демократичного суспільства та держави. В такому механізмі найважливіше забезпечити права людини, в системі яких дедалі більшу роль відіграють гендерні права.

Міжнародно-правові норми й рекомендації ООН стосовно питань гендеру становлять важливий політичний і правовий інструментарій для регіональних та національних гендерних перетворень. Основоположним документом, що проголосив рівноправність жінок і чоловіків, стала *Загальна декларація прав людини*, прийнята 1948 року. Хоча цей документ є декларацією, а не обов'язковим юридичним актом міжнародного права, все ж він має надзвичайно велике значення й сприймається як обов'язковий для виконання.

У статті 1 Загальної декларації прав людини проголошено: "Всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства". Право на рівність серед прав і свобод людини – на першому місці. На основі Загальної декларації прав людини прийнято багато міжнародно-правових актів, які забороняють порушення принципу рівноправності.

В обох *Міжнародних пактах про права людини* (*Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права* (1966 р.), *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права* (1966 р.) закріплена як первинна норма рівноправності статей. У ст. 3 обох пактів держави зобов'язалися забезпечувати рівність жінок і чоловіків у користуванні всіма громадянськими, політичними, економічними, соціальними та культурними правами. От-

же, пакти закріпили принцип рівноправності статей у формі юридичного зобов'язання і розглядають рівність жінок і чоловіків ширше, ніж просте декларування їхньої загальної рівності перед законом.

Особливу роль у становленні гендеру відіграв правозахисний документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р., – *Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок* (її називають ще Жіноча конвенція). Україна ратифікувала її 19 грудня 1980 р. До Конвенції приєдналися майже всі країни світу, чим фактично планетарно визнано правовий принцип гендерної рівності основоположним.

Конвенція є першим міжнародним юридичним документом, в якому заборонено дискримінацію жінок. У преамбулі до Конвенції заявлено, що обстоювання рівності жінок і чоловіків та подолання дискримінації щодо жінок є *центральним принципом ООН* і є предметом зобов'язань держав. Там констатовано, що дискримінація жінок “порушує принципи рівноправності й поваги до людської гідності” і є перепорою на шляху жіночої участі нарівні з чоловіками в політичному, економічному, соціальному й культурному житті своїх країн.

Попри важливу роль, яку відіграють жінки в економічному, соціальному та культурному житті своїх країн, вони досі є об'єктом дискримінації як в індустриальних державах, так і в країнах, що розвиваються. Одне з найважливіших положень Конвенції – це визначення поняття дискримінації щодо жінок. “*Дискримінація щодо жінок*” означає будь-яку відмінність, виняток або обмеження за статевою ознакою, спрямовані на послаблення чи такі, що зводять нанівець визнання, користування або здійснення жінками, (...) незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини й основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-якій іншій сферах”.

На відміну від інших договорів, Жіноча конвенція передбачає ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: замість вимоги гендерної нейтральності, тобто рівної поведінки, рівного

ставлення до жінок і чоловіків, Конвенція юридично забороняє будь-яку діяльність, що сприяє збереженню нерівності жінок. Отож відповідно до ст. 3 держави, які підписали цей документ, зобов'язалися забезпечити всебічний розвиток і прогрес жінок, щоби гарантувати їм здійснення й користування правами людини й основними свободами на основі рівності з чоловіками. Таке зобов'язання разом з іншими державами взяла на себе й Україна.

Уточнимо. Відповідно до ст. 2 Жіночої конвенції держави зобов'язалися:

- внести принцип рівноправності чоловіків і жінок до своїх національних конституцій або іншого відповідного законодавства й забезпечити за допомогою закону практичне втілення цього принципу;
- вживати відповідні законодавчі та інші заходи, зокрема й санкції, з метою заборони будь-якої дискримінації щодо жінок;
- встановити юридичний захист прав жінок нарівні з чоловіками й забезпечити за допомогою компетентних національних судів та інших державних установ ефективний захист жінок проти будь-якого акту дискримінації;
- утримуватися від здійснення будь-яких дискримінаційних актів або дій щодо жінок і гарантувати, що державні органи й установи діятимуть відповідно до цього зобов'язання;
- вживати всіх відповідних заходів, законодавчих також, для зміни чи скасування чинних законів, постанов, звичаїв і практики, які є дискримінаційними щодо жінок;
- скасувати всі дискримінаційні щодо жінок положення свого кримінального законодавства.

У переліку зобов'язань, взятих на себе державами, ціла низка юридичного змісту. У Конвенції конкретизуються правові дії в інтересах забезпечення рівності статей. Грунтуючись на аналізі гендерної віддаленості, у ній особливо виділяються три аспекти щодо жінок: *громадянські права і правовий статус; відтворення населення; вплив культурних чинників на відносини статей.*

З метою долання віддаленості статей, пришвидшення досягнення рівності Конвенція закріпила позитивні й негативні дії, що є обов'язками держав. *Позитивні* (вживати заходів) – забезпечити практичне втілення принципу рівноправності (п. а) ст. 2); вживати законодавчих заходів (п. б) ст. 2); встановлювати юридичний захист (п. с) ст. 2). *Негативні* (утримуватися від дій) – утримуватися від здійснення будь-яких дискримінаційних актів (п. d) ст. 2). Конвенція говорить про обов'язок держав реформувати національне законодавство в напрямі юридичного гарантування рівноправності статей. При цьому вважається можливим для держав вдаватися в законодавчій практиці до позитивної дискримінації як тимчасового заходу (ст. 4). Стаття 4 має принципове значення для діяльності з досягнення гендерної рівності. Вона розглядає як недискримінаційні *тимчасові спеціальні заходи*, спрямовані державами-учасницями на прискорення утвердження фактичної рівності чоловіків і жінок, наприклад, такі як *квоти*.

Конвенція має особливе значення для характеристики можливостей, наданих міжнародним правом державам для гендерного реформування суспільств.

Додатковий імпульс реальному втіленню цього документа дав *Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок*, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 6 жовтня 1999 року (набрав чинності 22 грудня 2000 р). Протокол спрямований на забезпечення гарантій гендерної рівності. У ньому висвітлено процедуру подання повідомлень, заяв жінок, які стали жертвами порушення державою-учасницею будь-якого з гарантованих Конвенцією прав, і процедуру проведення розслідування, що дає змогу Комітетові з ліквідації дискримінації щодо жінок ініціювати розслідування фактів серйозних або систематичних порушень прав жінок.

Переоцінку прав людини здійснила *Всесвітня конференція з прав людини* під егідою ООН (Відень, 1993 р.), яка стала важливою віхою в забезпеченні гендерної рівності як проблеми планетарного значення. Конференція прийняла Декларацію і Програму дій, де стверджується, що права людини є універсальними й незмінними. Віденська декларація *вперше в історії людства проголосила, що*

“права людини, жінок і дівчаток є невіддільним і неподільним складником загальних прав людини”. Важливість такого проголошення полягає у виправленні алогізму поширеного формулювання “права людини та жіночі права”. Конференція наголосила, що “повна й рівна участь жінок у політичному, громадянському, економічному, громадському і культурному житті на національному, регіональному й міжнародному рівнях, а також ліквідація всіх форм дискримінації за статевою ознакою є першочерговими цілями міжнародної спільноти”. Такий підхід до розгляду прав жінок у контексті прав людини є проявом фактичного визнання реально пониженого становища жінок у світових масштабах, витіснення їх з багатьох сфер суспільного і державного життя й прагненні виправити таке становище. У документах конференції насильство над жінками визнане порушенням утвердження принципу “жіночих прав як прав людини”.

Це сприяло трансформації всіх концепцій, програм, завдань, розробок стратегій щодо захисту прав жінок. Ідея людських прав жінок активізувала жіночу правозахисну діяльність. Світовий розвиток жіночої активності наблизив її до практичного визначення найрезультативніших стратегій захисту прав жінок, а саме – у співпраці з чоловіками, через взаємодоповнюваність розв’язання соціо-статевих проблем.

Процесові правового забезпечення гендеру сприяла *Декларація ООН про соціальний прогрес* (Копенгаген, 1995 р.), ухвалена напередодні 50-річчя Організації Об’єднаних Націй. Декларація проголосила десять зобов’язань, взятих на себе державами-учасницями. Серед них: сприяти змінам у поглядах, структурах, політиці, законодавстві та практиці, для того щоб усунути всі перешкоди на шляху до людської гідності, рівності та справедливості в сім’ї й суспільстві; сприяти всебічній рівній участі міських та сільських жінок і жінок-інвалідів у соціальному, економічному і політичному житті; створити структури, розробити політику та конкретні показники для забезпечення справедливого представництва чоловіків і жінок у процесі прийняття рішень на всіх рівнях.

Копенгагенська декларація акцентувала увагу на сприянні повному розвитку людських ресурсів і соціальної сфери, на загальному й справедливому доступі до якісної освіти, на досягненні найвищого рівня фізичного і психічного здоров'я та доступу всіх людей до первинних медико-санітарних послуг *без розрізнення за статтю* й іншими ознаками.

Серед подій дев'яностих років, де наймасштабніше визначено гендерну позицію при розв'язанні проблеми рівності статей та окремо виділено її юридичний ракурс, була *Четверта Всесвітня конференція ООН зі становища жінок* (вересень 1995 р., Пекін). Там прийнято засадничі історичні документи – *Декларацію і Платформу дій*, де чітко викладено, поруч з іншими, стратегічну програму юридичного утвердження гендерної рівності.

Основні документи Пекінської конференції розглядають поліпшення становища жінок і забезпечення рівноправності чоловіків і жінок *як питання прав людини й одну з умов забезпечення соціальної справедливості*. Вони наголошують: поліпшення становища жінок не слід розглядати ізольовано, як одне з питань, що стосується лише жінок. Розширення прав і можливостей жінок можливе тільки в контексті забезпечення рівноправності обох статей. Це єдиний спосіб побудови сталого, справедливого й розвинутого суспільства. Конференція визначила 12 стратегічних пріоритетних напрямів, кожен з яких завершувався основним підсумковим гендерним висновком. Серед них:

Г. Участь жінок у роботі директивних органів і в процесі прийняття рішень. Займаючись проблемою нерівності чоловіків і жінок у сфері розподілу влади й прийнятті рішень на всіх рівнях, урядам та іншим суб'єктам слід заохочувати активну й зриму політику врахування гендерної проблематики у всіх стратегіях і програмах так, щоб до прийняття рішень здійснювався аналіз їх наслідків відповідно для жінок і чоловіків.

Н. Інституційні механізми поліпшення становища жінок. Національний механізм з питань поліпшення становища жінок є центральним підрозділом з координації політики в рамках уряду. Його основне завдання полягає в тому, щоб надавати урядові

загальну підтримку в справі врахування гендерної проблематики в усіх сферах політики.

При використанні механізмів сприяння поліпшенню становища жінок уряди й інші активні учасники повинні сприяти проведенню активної й дійової політики, спрямованої на внесення питань про досягнення рівності статей у всі стратегії та програми. Перед прийняттям рішень необхідно проаналізувати очікувані наслідки впливу цих рішень на проблему рівності.

I. Права людини жінок. Стосовно втілення прав людини уряди й інші сторони повинні сприяти здійсненню активної й зримої політики врахування гендерної проблематики в усіх основних стратегіях і програмах, щоб прийняттю будь-яких рішень передувало аналіз їх наслідків як для жінок, так і для чоловіків.

L. Дівчатка. При розв'язанні питань, що стосуються дітей і молоді, уряди повинні сприяти проведенню активної й чітко визначеної політики врахування гендерної проблематики в усіх стратегіях і програмах, щоб до прийняття рішень проводився аналіз наслідків стосовно дівчаток і хлопчиків.

Пекінська конференція наголосила, що для забезпечення рівності жінок і чоловіків на національному, регіональному і міжнародному рівнях уряди, система ООН та інші відповідні організації мають сприяти активній і реальній політиці внесення гендерного питання до основної діяльності. Вона відкрила нові перспективи у використанні всіх наявних інституційних механізмів поліпшення становища жінок. Суть цих перспектив полягала в наповненні їх гендерним змістом, а саме: *інституційні механізми мають перемкнутися з боротьби за поліпшення становища жінок на забезпечення гендерної рівності, тобто на діяльність в інтересах як жінок, так і чоловіків.*

На Четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок підтримано концепцію комплексного підходу. *Концепція комплексного підходу до становлення гендерної рівності (gender-mainstreaming)* – система поглядів на стан, зміни, розвиток, оцінку становища та відносин чоловіків і жінок у контексті всього суспільства, його формування, організації та перетворень. Ком-

плексний підхід, зумовлений суспільною потребою долання гендерної віддаленості, пошуком розв'язання проблеми реальної нерівності жінок і чоловіків став новою засадничою планетарною стратегією досягнення рівності статей.

Пекінська конференція надзвичайно посприяла гендерній активності в діяльності світових структур і в національних суспільствах. Підсумки такої гендерно спрямованої діяльності проаналізовано на *Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з порядком денним "Жінки у 2000 році: рівність жінок і чоловіків. Розвиток і мир у XXI столітті"* (Нью-Йорк, червень 2000 року). Сесія наголосила на нерозривній взаємопов'язаності рівності чоловіків і жінок з оцінкою соціального прогресу, розвитку та миру. У Політичній декларації та Підсумковому документі, прийнятих на Спеціальній сесії, особливе значення надається "політичній прихильності рівності чоловіків і жінок на всіх рівнях". Вони підкреслюють основну тенденцію: "Зміна умов, у яких формуються відносини чоловіків і жінок, а також обговорення питань рівності статей дедалі частіше ведуть до перегляду ролі представників цих статей. Це також сприяє обговоренню ролей і обов'язків жінок у справі забезпечення рівності статей на основі спільних зусиль і необхідності змін цих стереотипів та традиційних уявлень щодо ролей, які обмежують повну реалізацію потенціалу жінок" (пункт 47).

У цьому документі визначено курс на здійснення подальших дій та ініціатив для досягнення рівності статей і основну ідею, що визначає прогрес у сфері гендеру. "Для досягнення рівності статей та розширення прав і можливостей жінок необхідно подолати нерівність між чоловіками й жінками, дівчатками та хлопчиками й забезпечити їх рівність у правах, обов'язках, можливостях і шансах. Рівність статей передбачає, що потреби, інтереси, проблеми, досвід і пріоритети як чоловіків, так і жінок є невіддільним елементом діяльності з розроблення, здійснення національного моніторингу, відстежування й оцінювання, зокрема й на міжнародному рівні, всіх заходів у всіх галузях". Для врахування гендерного аспекту прийняття й реалізації стратегій, що є всеохопними і практично спрямованими на всі галузі, важливе значення на всіх рівнях мають політична воля й рішучість. Саме від

цього залежить оптимальне використання державно-правових механізмів у забезпеченні гендерної рівності, прийняття необхідних нормативно-правових актів як умови утвердження гендерної рівності.

Гендерні ідеї Пекінської конференції стали предметом розгляду на регіональних конференціях і конкретизовані в їхніх документах. Серед таких конференцій – Спеціальна конференція “До партнерства чоловіків і жінок у політиці” (1997 р., Нью-Делі), Регіональна конференція “Пекін + 5: підсумки та перспективи”, що відбулася в Алмати (Казахстан) 13–15 грудня 1999 р.

На конференціях обговорювали питання розриву між юридично визначеним та фактичним місцем і роллю жінок та чоловіків у сфері гендерної рівності, характер прийнятого державами гендерного законодавства, бачення ними перспектив гендерного розвитку. Зокрема, обговорювали “драматичний дисбаланс участі чоловіків і жінок у політичному житті”, залежність розвитку країн і демократії в них від стану представництва жінок і чоловіків у парламентах, а отже, й характеру ухвалюваних ними законів, відзначали потребу домогтися представництва жінок у парламентах на рівні “критичної маси”, яка дорівнювала б 30 відсоткам. Це той критичний рівень, коли представники певної статі можуть впливати на зміст і прийняття юридичних актів.

Гендерні ідеї пронизують діяльність *Всесвітнього Саміту Тисячоліття*, стаючи центром уваги глав держав і урядів, що набувають рішучості надалі зміцнювати міжнародне право й права людини, демократію та гендерні аспекти як важливі питання третього Тисячоліття.

Дев'яності роки ХХ та початок ХХІ століття характеризуються правовою активністю щодо гендеру в європейському регіоні. “У гендерних відносинах у Європі відбулася найреволюційніша трансформація суспільних відносин за всю історію людства” [5, 15], – справедливо наголошує професор суспільних наук Вільного брюссельського університету, фахівець з державної політики Алісон Е. Вудвард, оцінюючи соціальні зміни за останнє десятиліття в країнах-членах Ради Європи.

Ці трансформації відбулись через утвердження концепції такої рівності між статями, яка не заперечує відмінностей, а протистоїть нерівності в становищі жінки та чоловіка у всіх сферах громадського й приватного життя. Йдеться про рівність, що має на меті насамперед правовий захист і забезпечення прав та свобод людини, не допускаючи й викорінюючи реальну дискримінацію за статтю; рівність, яка об'єднує зусилля чоловіка та жінки для спільних дій з творення гендерно збалансованого й соціально справедливого суспільства.

Досягненню успіхів щодо змін у правовому статусі жінок країн Європи сприяла гендерна діяльність європейських структур з узагальнення національного досвіду та вироблення гендерних стратегій і перспектив. Рада Європи (РЄ), створена 1949 року, проголосила основні принципи політики з питань рівноправності жінок й чоловіків і проводить їх через всю свою нормотворчу діяльність, втілюючи у всіх прийнятих документах. Ця гендерна масштабність ґрунтується на комплексному баченні суспільного розвитку, а турбота про жінок розглядається як частина широкомасштабних гендерних перетворень. На розвиток і перетворення всієї гендерної системи країн та регіонів Європейського Співтовариства спрямовані всі документи, що їх прийняли протягом наступних десятиліть Рада Європи й усі європейські органи.

Серед багатьох загальнообов'язкових документів особливо виділяється *Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод*, прийнята 4 листопада 1950 року в Римі. Там зазначено, що “користування правами та свободами (...) забезпечується без дискримінації за ознакою статі...”. Європейська конвенція з прав людини містить розроблений і ефективний механізм міжнародно-правового захисту й реалізації прав людини – жінок і чоловіків. Величезне практичне значення Європейської конвенції полягає в тому, що сформульовані в ній права практично втілились у рішеннях Європейського суду з прав людини. Україна ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини лише 11 вересня 1997 р., чим заявила про сприйняття європейських гендерних стандартів.

Вираженням потреб світового й національного осмислення та втілення прав людини, жінки й чоловіка, є прийняття Радою Європи 1961 р. *Європейської соціальної хартії* і 1999 року – *Європейської соціальної хартії (переглянутої)*. Ця Хартія регламентує стандарти прав, а також містить гарантії забезпечення прав як системи організаційно-правових, економічних та інших заходів. Всі права людини концептуально співвідносяться з ідеєю гендерної рівності. Серед основних прав визначаються ті, що безпосередньо стосуються рівності чоловіків і жінок. Хартія передбачає й інші права, в яких спеціально наголошується дотримання гендерної рівності. Це право працівників – чоловіків і жінок – на однакову оплату за рівноцінну працю; право працівника на захист своєї гідності на роботі (зокрема, сторони мають право на рівні можливості та на рівне ставлення у сфері зайнятості без дискримінації за ознакою статі); право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення. Хартія містить спеціальну статтю, де встановлює рівність статей у сфері праці. Їм мають забезпечуватися рівні можливості. Для цього необхідні заходи щодо втілення принципу рівності стосовно зайнятості, заробітної плати, умов праці, соціального захисту, освіти, професійного навчання та професійної кар'єри. Також треба вживати заходів, що дають змогу жінкам і чоловікам поєднувати свою трудову діяльність з сімейними обов'язками. Усі соціальні права мають гендерний зміст. Сторони також мають зобов'язатися подолати сексуальні домагання на робочому місці та вжити необхідних заходів щодо захисту працівників від таких домагань; або спеціально передбачають посилений соціальний захист жінок; права жінок, які працюють, на охорону материнства.

Регламентації щодо гендерної проблематики Радою Європи враховують віддаленість соціальних статей у становищі, реалізації соціального статусу, зокрема, в жінок. Цьому підпорядковано низку рішень і рекомендацій про політичне, соціальне й громадянське становище жінки (1975 р.), про участь жінок і чоловіків на принципах рівного представництва в комітетах та інших органах Ради Європи (1981 р.), про становище жінок у Секретаріаті Ради Європи (1981 р.), про жінку в політиці (1985 р.), про рівно-

правність чоловіків і жінок у політичному та суспільному житті (1986 р.), про участь жінок у прийнятті рішень на місцевому та регіональному рівнях (1986 р.) тощо.

Під впливом гендерного руху наприкінці 90-х років постали нові тенденції в законодавстві зарубіжних країн. Вони стосуються ліквідації гарантій для жінок з окремих питань, наприклад, при використанні їхньої праці на важких і шкідливих роботах, на роботах у нічний час, надурочних роботах. Представники гендерного руху вимагають забезпечити рівність жінок і чоловіків, стверджують, що низка обмежень у законодавстві щодо використання праці жінок принижує їх і позбавляє рівних можливостей у доступі до джерел існування. Це спричинило те, що більшість законів стосовно спеціальної охорони праці жінок суди в країнах визнали недійсними, як такі, що суперечать законам про заборону дискримінації за ознакою статі. Такий досвід спостережено в США, Сполученому Королівстві, Іспанії, скандинавських країнах та ін. В Україні трудове законодавство дуже повільно змінюється в напрямі скасування гарантій у сфері охорони праці жінок, хоча наявність деяких заборон обертається обмеженням доступу жінки до праці [4, 66].

Від кінця 80-х років на перший план у структурі гендерної проблематики вийшли питання інтеграції жінок до владних структур. 1986 р. прийнято резолюцію Європейського Парламенту про насильство щодо жінок і вироблення шляхів його подолання, 1988 р. – Декларацію Комітету міністрів про рівноправність жінок і чоловіків, 1991 р. – Декларацію Ради Європи про застосування рекомендацій Комісії із захисту гідності жінок і чоловіків на робочому місці, зокрема й Кодексу практичних дій щодо боротьби проти сексуальних домагань та інші документи.

Серед документів Ради Європи гендерно знаковою є прийнята її Комітетом міністрів *Декларація про рівноправність жінок і чоловіків (1988 р.)*, яка проголосила основними саме гендерні ідеї. Там наголошено, що рівноправність жінок і чоловіків належить до основних прав людини.

Аналіз тогочасного європейського досвіду розв'язання питань гендерної рівності дав змогу визначити в Декларації уза-

гальнений перелік напрямів діяльності для утвердження рівного статусу чоловіків і жінок, серед яких – захист особистих прав; доступ до державних посад усіх рівнів; права в подружньому житті; викорінення насильства в сім'ї та суспільстві; права та обов'язки стосовно дітей тощо. Особлива увага акцентується на наданні жінці та чоловікові однакової правоздатності й однакових можливостей її реалізації, розвитку індивідуальних здібностей і таланту.

Рада Європи великого значення надає правовому забезпеченню соціальної справедливості як одній з базових вимог досягнення гендерної рівності. Суть такого підходу полягає в оптимальному використанні юридичних способів ліквідації всіх форм гендерної дискримінації. З метою гендерного навчання, обміну досвідом Рада Європи періодично проводить семінари з юридичного забезпечення розв'язання гендерних проблем. Правовий компонент гендерної проблематики в її діяльності стає пріоритетним.

Європейське Співтовариство формує гендерно-правовий простір. Цьому сприяє прийняття міжнародно-правових актів з гендерного законодавства в країнах Європи, зокрема директиви Європейського Союзу про рівні можливості, де узагальнено потреби гендерних перетворень і визначено норми щодо їх забезпечення. Це, зокрема, *Директива про застосування принципу однакової оплати праці чоловіків і жінок, 1975 р.*; *Директива про принцип однакового поводження з чоловіками і жінками у сфері соціального забезпечення, 1978 р.*; *Директива про рівне ставлення до чоловіків і жінок щодо соціального забезпечення за місцем роботи, 1986 р.*; *Директива про рівне ставлення до чоловіків і жінок, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю (у тому числі в сільському господарстві), і про соціальний захист жінок, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, протягом вагітності та догляду за дитиною, 1986 р.*; *Директива про охорону здоров'я і техніку безпеки на робочому місці вагітних, жінок, які недавно народили дитину, та жінок, які годують груддю, 1992 р.*; *Директива про організацію робочого часу, 1993 р.*; *Директива про рамкову угоду щодо відпусток для*

догляду за дитиною, 1996 р.; Директива про доказування роботодавця у випадках дискримінації за ознакою статі, 1997 р.; Директива про рівне ставлення до чоловіків і жінок щодо зайнятості, професійного навчання та просування по службі, а також визначенні умов праці, 2002 р. та ін.

Узагальнюючи тенденції та процеси гендерних перетворень, Комітет міністрів Ради Європи розробляє важливі документи, в яких окреслено гендерні досягнення й визначено напрями дій. Серед багатьох документів важливо виділити такі, як: Рекомендація Комітету міністрів держав-членів про впровадження комплексного підходу до проблеми рівності жінок і чоловіків, 1998 р.; Рекомендація Комітету міністрів про боротьбу з торгівлею людьми з метою сексуальної експлуатації, 2000 р.; Рекомендація Парламентської Асамблеї про проведення кампанії проти торгівлі жінками, 2002 р.; Рекомендація Комітету міністрів про захист жінок від насильства, 2002 р.; Доповіді про комплексний підхід до проблеми рівності жінок і чоловіків (1998 р.) і про заходи в галузі рівності 2000 р. тощо. Ці документи узагальнюють позитивний досвід гендерних перетворень у країнах Європи.

Відповідно до встановлених стандартів права рівності жінок і чоловіків у Європі потребують переосмислення багатьох положень у національних законодавствах. Вони стали складниками обговорення питань на зустрічах найвищого рівня. У жовтні 1997 року в Страсбурзі відбулася зустріч глав держав і урядів держав-членів Ради Європи, на якій прийнято Заключну декларацію другого саміту глав держав і урядів Ради Європи (10 –11 жовтня 1997 р., Страсбург). На ній значну увагу приділяли питанню збалансованого представництва жінок і чоловіків у всіх сферах суспільства, зокрема й політичному житті.

Європейське законодавство все більше розширює гендерний компонент, втілюючи гендерний підхід до правотворчості, правозастосування та правозахисту, закладаючи основи правових можливостей гендерних перетворень, управління гендерними процесами в різних сферах суспільного життя.

Набуття й формування міжнародного досвіду розв'язання гендерних проблем у Європі, зокрема й юридичними методами, характеризується групуванням країн за подібністю розв'язання відповідних соціально-політичних та економічних питань. Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія й Ісландія – країни, охоплені спільною назвою “Північні країни”, створили 1952 року Північну раду. Рада міністрів північних країн, яка послідовно й цілеспрямовано працює над формуванням та впровадженням політики гендерної рівності, дуже сприяє зближенню законодавства цих країн стосовно рівних прав і можливостей.

Вивчення взаємного досвіду у прийнятті законодавчих актів з питань гендеру, формування гендерної політики, узагальнення практики гендерних перетворень, зокрема квотування, введення служби Омбудсмена з рівних прав і можливостей та інших спеціальних заходів щодо забезпечення рівноваги статей сприяють зближенню правових систем, що регулюють гендерні процеси в скандинавських країнах, і формуванню правової культури цих народів у розв'язанні гендерних проблем.

У сучасній Європі активізується правова діяльність щодо гендерних перетворень. Потреба в такій діяльності відповідає характерові глобалізації всіх соціальних процесів. Глобалізація охоплює й систему управління, вироблення спільного юридичного інструментарію, необхідного для регулювання гендерних відносин. Цим та іншими чинниками зумовлена необхідність спілкування політиків. У Європі відбулося вже п'ять європейських конференцій міністрів з питань рівності жінок і чоловіків, де прийнято документи стосовно рівності обох статей в політичному й громадському житті, насильства щодо жінок, ролі жінок і чоловіків у запобіганні конфліктам, розвитку миротворчості та миробудівництва.

На Четвертій Європейській конференції міністрів з рівності жінок і чоловіків (листопад 1997 р.) прийнято Декларацію про рівність між жінками та чоловіками. Там наголошено, що “дії, спрямовані на досягнення рівності жінок і чоловіків, не слід надалі розглядати як такі, що цікавлять винятково жінок, а як такі,

що зачіпають усіх членів суспільства – жінок і чоловіків, і повертають до них увагу суспільства загалом”.

Це важливий методологічний акцент у підході до правотворчості щодо регулювання гендерних відносин.

Міністри проголосили, що:

- встановлення демократії, за якої жінки й чоловіки рівні, передбачає урівноважене представництво статей;
- досягнення рівності статей можливе за допомогою спеціальних стратегій у політичній, соціальній та інших сферах життя суспільства;
- досягнення рівності статей є не лише обов'язком держав, а й суспільства загалом;
- впровадження перспективи рівності статей у всі програми та плани на всіх рівнях і визначення наслідків для жінок і чоловіків їх здійснення є об'єктивною потребою;
- для практичного застосування комплексного підходу до проблеми рівності статей необхідно передбачити людські й фінансові ресурси;
- необхідно постійно вдосконалювати знання з усіх аспектів, що стосуються жінок і чоловіків та їхніх умов життя;
- є важливим і необхідним розроблення спеціальних стратегій для чоловіків щодо їх участі в досягненні рівності статей;
- визначення багатогалузевих стратегій з рівності статей є основним критерієм досягнення демократії;
- комплексний підхід до проблеми рівності статей необхідно покласти в основу формування й діяльності всіх органів Ради Європи;
- необхідно заохочувати й організовувати збір інформації та прикладів позитивного досвіду, а також оцінок результатів заходів, спрямованих на досягнення збалансованого представництва статей у всіх галузях.

На конференції розроблено *Багатогалузеві стратегії дій*, спрямовані на досягнення рівності жінок і чоловіків як основного критерію демократії. Учасники конференції зазначили, що долання перешкод на шляху досягнення гендерної рівності можливе лише шляхом *наділення жінок реальними правами та створенням реальних можливостей* для конструктивного діалогу між жінками й чоловіками, а також через усвідомлення чоловіками невідкладності глибоких реформ у цій сфері. При цьому вказувались важливі напрями діяльності для всіх країн. Рекомендації конференції залишаються актуальними й сьогодні, бо вони вивірені міжнародною практикою країн, де гендерні перетворення стали органічним складником усіх соціальних перетворень.

Попри те, що в Європі з другої половини ХХ століття спостерігається стрімке зростання гендерної активності й помітними є досягнення в підвищенні правового статусу жінок, все ж фактичної рівності ще не досягнуто. Про це красномовно свідчать дані з Фактичної довідки про рівність жінок і чоловіків, підготовленої Радою Європи в грудні 2002 р. Зокрема, представництво жінок у політичних структурах держав-членів Ради Європи є таким:

- немає жодної жінки в уряді п'яти держав-членів;
- у 10-ти державах в уряді жінки становлять лише 10% від загальної кількості членів;
- 12 держав-членів налічують понад 90% чоловіків у парламенті;
- лише в семи державах-членах представництво жінок у парламенті перевищує 30% (відсоткова участь розглядається як необхідний елемент того, щоб думка жінок враховувалася при прийнятті рішень);
- середній відсоток участі жінок у роботі національних парламентів становить 17,2%.

Це дає підстави стверджувати, що будь-які міжнародні акти й інші документи не забезпечать ніяких гарантій там, де слабка влада закону, де немає законів та інших нормативно-правових актів, що гарантували б дотримання конституційних прав і між-

народних домовленостей, де добрі наміри витісняються політичною доцільністю.

Конституції більшості держав закріплюють *три складники принципу рівності*:

- рівність громадян перед законом;
- рівність незалежно від раси й національності;
- рівність жінки та чоловіка.

Рівність перед законом означає, що закон поширює свою дію на всіх, незалежно від будь-яких обставин та якостей особи. Рівність незалежно від раси й національності означає, що права громадян не залежать від кольору шкіри та їхньої національності. Рівність жінки та чоловіка передбачає однакові можливості для участі в усіх сферах суспільного життя, а також рівного становища в сім'ї. Принцип рівноправності є одним із визначальних принципів правового статусу людини й громадянина. Закріплення принципу рівності прав жінки та чоловіка є важливим для забезпечення прав і свобод людини й громадянина в Україні.

Конституційне забезпечення гендерної рівності в Україні. Україна підписала міжнародні документи з питань гендеру і цим самим визнала гендерний підхід як найдоцільніший для визначення планів, програм і перспектив національних перетворень, зобов'язалася юридично забезпечувати рівність, розвиток і справедливість у країні, керуючись гендерними ідеями соціальної рівності. Конституція України політично і юридично визначила гендерну стратегію розвитку українського суспільства. Цим самим вона визнала, що:

- рівноправність жінок і чоловіків є одним з питань прав людини та однією з умов забезпечення справедливості, а також однією з передумов досягнення рівності, розвитку й миру;
- забезпечення рівних прав і можливостей – основне право людини й громадянина, яке держава гарантує, а отже, зобов'язується усунути всі перепони на шляху досягнення рівності чоловіків і жінок та поліпшення становища жінок і розширення їхніх прав;

- держава забезпечує рівність прав і можливостей статей через діяльність системи державних органів, що потребує розширення їхньої компетенції з питань гендерного виміру діяльності;
- визначена конституційно система прав і свобод людини й громадянина внутрішньо взаємопов'язана, а отже, право на рівність пронизує всі інші права та свободи і є їх гендерним втіленням. Це вимагає гендерного наповнення галузевого законодавства як органічного його складника;
- конституційно наголошено, що перед жінками стоять загальносуспільні інтереси, пов'язані з досягненням загальної мети гендерної рівності, яких можна досягти лише спільно й у партнерстві з чоловіками. А тому поліпшення становища жінок і забезпечення рівноправності чоловіків і жінок – це питання прав людини, яке не можна розглядати ізольовано як одне з питань, що стосується тільки жінок;
- Конституція України як основний закон передбачає втілення визначених у ній норм і принципів у чинній системі законодавства і відкриває перспективи його розвитку, зокрема гендерного законодавства;
- Конституція України вказує на виконання міжнародного, а отже, й гендерного, законодавства відповідно до визначених Верховною Радою потреб, в якому розширення прав і можливостей жінок, забезпечення рівноправності жінок і чоловіків розглядається як засіб побудови стійкого, справедливого й розвиненого суспільства, як передумову для досягнення політичної, соціальної, економічної, культурної й екологічної безпеки у відносинах між народами;
- Основний Закон України є першим вольовим і юридично базовим кроком у створенні правового механізму рівних прав і можливостей;
- вказавши саме на рівність, тобто 50/50, Конституція України заклала концептуальний підхід до становища й статусу жінок і чоловіків, розвитку їхніх відносин як паритетних, гендерно збалансованих;

- Конституція України визначила напрями розвитку суспільства й держави як демократичного, правового і соціального та через рівність прав, свобод і обов'язків людини наповнила їх гендерною сутністю і змістом. Передусім це рівні права, можливості й доступ до ресурсів, гармонійне партнерство чоловіків і жінок, що мають ключове значення для зміцнення соціальної демократії;
- Конституція України, закріпивши право гендерної рівності в системі прав і свобод, власне, визначила напрями гендерного соціального нормотворення: системи правових гендерних норм – через систему державних органів; системи політичних гендерних норм – через програми і статuti партійних структур; системи корпоративних норм – через статuti громадських організацій; а також традицій і звичаїв – у діяльності всіх організаційних структур державного, партійного та громадського змісту, моралі – як базової нормативної основи функціонування суспільних відносин [11].

Все це відбито в статтях Основного Закону. Звісно, для правового статусу осіб обох статей важливе значення мають принципи, відповідно до яких здійснюється користування правами і свободами. В Конституції України закріплені такі принципи правового статусу особи: невідчуження та непорушності прав і свобод людини (стаття 21), рівноправності прав і свобод осіб (стаття 24), єдності прав та обов'язків людини і громадянина (стаття 23), гарантованості прав і свобод людини і громадянина (стаття 22), відповідності прав і свобод міжнародно-правовим актам (стаття 9). Конституційні принципи правового статусу особи поширюються на всі її права, свободи та обов'язки, визначають основні риси цього статусу всіх членів суспільства, а отже, мають універсальний характер. Принцип рівності прав є одним із головних принципів правового статусу особи. Рівноправність жінок і чоловіків належить до основних прав людини, і це право як основне закріплене в Конституції України.

Для забезпечення рівності статей велике значення мають статті 21 “Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними” та 23 Конституції України: “Кожна людина має право на вільний

розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості." Зміст цих статей дає підстави стверджувати, що кожна людина незалежно від статі має користуватися в суспільстві всіма закріпленими в законодавстві правами, використовувати їх для розвитку своїх здібностей на свій розсуд. Будь-яка особа повинна поважати права інших і не порушувати їх.

Найбільш системно і повно положення щодо рівності статей сформульовані в статті 24 Конституції України. В ній закріплено один із аспектів принципу рівності – необхідність застосування однакових стандартів прав і обов'язків до всіх без винятку осіб. Громадяни України – і чоловіки, і жінки – можуть нарівні користуватися всім обсягом конституційних прав і свобод без дискримінації з боку держави або інших осіб за будь-якими мотивами. Абстрактне поняття рівності в статті 24 Конституції України визначається такими критеріями, як раса, колір шкіри, походження особи, стать тощо, і конкретною сферою застосування.

Положення про рівність статей прямо чи концептуально зафіксовані в окремих статтях Конституції України в розділах, які визначають організацію, здійснення державної влади та місцевого самоврядування. Принцип рівноправності є підґрунтям всіх статей Конституції України, які регулюють політичні, соціально-економічні й інші права людини.

Однак закріплення рівності в правах не розв'язує проблеми реальної рівності. Досвід радянської держави показує, що отримання жінками однакових з чоловіками прав не ліквідувало всіх видів дискримінації щодо жінок. Крім закріплення рівних прав, необхідно надати представникам обох статей рівні можливості для їх реалізації. Рівність жінок і чоловіків не буде запроваджено, якщо суспільство не готове сприйняти саму ідею гендерної рівності й адаптувати її.

Позитивним моментом у Конституції України є закріплене положення про рівні можливості жінок і чоловіків в усіх сферах суспільного життя. В Основному Законі встановлено, що рівність прав жінки та чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з

чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльностях, у здобутті освіти і професійній підготовці, в праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці та здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам змогу поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною й моральною підтримкою материнства і дитинства, зокрема й наданням оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стратегічна мета забезпечення рівності й недискримінації статей полягає у:

- відмові від захисту прав і свобод лише жінок та розгляд проблем обох статей;
- розробленні й прийнятті відповідного антидискримінаційного законодавства в усіх галузях національного права;
- здійсненні систематичного перегляду чинних нормативно-правових актів з метою їх відповідності гендерним принципам;
- запровадженні обов'язкової гендерної експертизи законопроектів і чинних законів;
- сприянні співпраці державних структур, жіночих та інших громадських об'єднань, які сповідують і обстоюють ідеї гендерної рівності;
- гармонізації національного законодавства з міжнародним правом стосовно гендерної проблематики;
- створенні в структурі центральних органів виконавчої влади центрального органу (міністерства, державного комітету) з рівних прав і можливостей, розширенні компетенції всіх центральних та місцевих органів виконавчої влади, внісши туди питання реалізації гендерної політики;
- заснуванні інституту уповноваженого з рівних прав і можливостей як одного з елементів національного механізму контролю за втіленням і реалізацією конституційного принципу рівноправності статей тощо [11, 75].

Реалізація такої стратегічної мети юридичного забезпечення рівності й недискримінації підтверджена успіхами світової практики в багатьох країнах світу [10].

Світовий і національний досвід гендерного законотворення. У сучасних умовах вже формується система гендерних норм, спрямованих на усунення розриву в становищі жінки та чоловіка, додання всіх форм дискримінації щодо статей у всіх сферах життя суспільства. Першим кроком такого узагальнення є прийняття спеціальних законів з рівних прав і можливостей у багатьох країнах світу, насамперед у країнах Європи. Прийняті у понад 80-ти країнах світу на всіх континентах спеціальні гендерні закони відбивають як національні особливості правового забезпечення гендерного розвитку, так і процесу національного втілення міжнародного права з питань гендеру. Спеціальні, цільові закони з рівності прав і можливостей є формою реалізації виконання країнами-підписантами норм міжнародних актів, в яких вказується на правове забезпечення гендерної рівності. Фактично триває процес формування національного гендерного права. Наскільки країни світу в своєму внутрішньому розвитку й на рівні міжнародних відносин досягнуть необхідності законодавчого забезпечення розв'язання гендерних проблем і регулювання гендерних відносин, настільки світова спільнота забезпечить пришвидшення виходу на якісно новий рівень встановлення світового гендерного порядку.

З 70-х років ХХ ст. спеціальні закони з рівних прав і можливостей ухвалено в Швеції (1972 р.), Данії (1978 р.), Норвегії (1978 р.), Ісландії (1985 р.), Фінляндії (1986 р.), Литві (1998 р.), Японії (1999 р.), Франції (2000 р.), Німеччині (2001 р.), Словенії (2002 р.), Боснії та Герцеговині (2002 р.), Хорватії (2002 р.), Киргизії (2003 р.) та ін. [10]. Це дає підстави говорити про розгортання й певну уніфікацію процесу законодавчого закріплення рівних прав і рівних можливостей в європейському та світовому просторах. Хронологія перебігу цього процесу в правовому полі світу свідчить, що він пов'язаний з розв'язанням багатьох проблем соціального життя, зокрема проблем життєвого рівня населення цих країн. У цих країнах протягом десятиліть відбувалась конкретизація і розвиток законодавчих актів з концептуальним

спрямуванням саме на гендерну рівність. Світові стандарти й міжнародні зразки документів окремих держав з питань гендеру становлять певні моделі для національних суспільств. Поширення таких зразків та моделей прискорює формування юридичних документів у національних суспільствах.

У руслі світового юридичного процесу щодо ухвалення спеціального закону з рівних прав і можливостей чоловіків та жінок рухається й Україна. Протягом 1999–2005 р. до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи подано шість законопроектів з гендерної рівності. Проте досі жодного з них не підтримали депутати [10].

Принцип рівності є складовою частиною принципу недискримінації. Він розгорнуто конкретизується в галузевому законодавстві, що регулює відносини в різних сферах життєдіяльності суспільства і передбачає юридичні механізми його забезпечення. Коли нема таких механізмів, реально відбувається порушення прав людини залежно від її статі. Юридичний механізм має враховувати об'єктивні суспільні процеси – реальні потреби людини – жінки і чоловіка, розподіл праці та можливість доступу до неї, систему різноякісних суспільних відносин, зв'язок між вкладом у суспільний розвиток і винагородою за це [3, 10]. Виписані процедури, способи захисту полегшують людині, жінці чи чоловікові, реалізувати свої гендерні права.

Юридична база для ліквідації нерівності жінки й чоловіка в національних суспільствах є важливим складником формування та функціонування демократичної і соціальної держави й розвитку гендерної демократії в країні. Утвердженню юридичного рівноправ'я сприяє проведення в країнах гендерної експертизи чинного законодавства.

Оскільки права людини і саме явище рівності статей розвиваються, змінюються, то це зумовлює потребу постійного переосмислення й переоцінювання законодавства про них. Таке переосмислення й переоцінювання чинного законодавства й тих законів, проекти яких розглядаються в парламентах, здійснюється за допомогою гендерної експертизи законодавства. Тому така експертиза є необхідним, зумовленим суспільним розвитком і

суспільними потребами явищем, зокрема потребами гендерної оптимізації суспільств. *Гендерна експертиза законодавства* – це вивчення, перевірка, дослідження, кількісний і якісний аналіз та оцінювання чинного законодавства з позицій свободи, справедливості, рівності й розвитку статей, відповідності його міжнародно-правовим підходам і рівню юридичного забезпечення рівних прав і можливостей.

У реальній практиці гендерна експертиза законодавства означає: 1) розроблення концептуальних рамок і методологій універсальних імперативів, які дали б змогу оцінити стан справ у законодавчій сфері з погляду втілення в ній проблематики гендерної рівності й інтегрування її в усі галузі та сфери права; 2) здійснення на основі гендерного підходу комплексного перегляду закріплення рівності чоловіків і жінок у системі законодавства та можливостей досягнення такої рівності; а також характеру і обсягу їх закріплення в нормативно-правових актах; виявлення механізмів їх застосування; 3) вироблення рекомендацій щодо творення нових норм гендерного права відповідно до умов сучасного періоду і властивих для нього перетворень; 4) порівняльний аналіз національного законодавства з міжнародним досвідом гендерної правотворчості та механізмом правозастосування з урахуванням національних особливостей; 5) вивчення процесу гармонізації національного законодавства з міжнародним у їх гендерному аспекті [8; 9].

Проведення гендерної експертизи законодавства є нагальною потребою часу. Вона забезпечує: прискорення його соціальної ходи; юридичні гарантії свободи та розвитку особистості чоловіка і жінки; творення нових форм міжособистісних взаємин між статями; правову упорядкованість гендерних відносин та законодавчі основи функціонування на гендерних принципах всіх організаційних структур держави і суспільства.

Гендерна експертиза законодавства є стратегічною концептуальною лінією гендерних перетворень у правовій діяльності країни. Вона сприяє розширенню права шляхом урахування багатьох нових гендерних чинників, накопичення гендерних і правових знань,

трансформування суспільства до відкритіших і справедливіших стосунків, спростування гендерних міфів і стереотипів.

Гендерної експертизи потребує й законодавство в Україні. Вперше 2000 р. до неї вдалась Всеукраїнська громадська організація “Ліга жінок-виборців України” 50/50”. У 2004 р. до розробки її концептуального змісту та практичного здійснення звернулось Міністерство юстиції України. Проведення гендерної експертизи українського законодавства передбачає врахування ситуації, що характеризує світовий правовий і гендерний простори. У світовій спільноті відзначається пріоритетність гендерної проблематики, частиною якої є правові складники гендеру, спостерігається тенденція поглиблення змісту й розширення обсягу законодавчого регулювання системи рівних прав і можливостей, обмін досвідом, інформацією з гендерних питань у правовій сфері.

Особливістю гендерної експертизи законодавства є врахування як міжнародного законодавства, так і специфічних національних особливостей гендерного розвитку країни, відмінностей історичного процесу становлення рівності статей і сучасних їх перетворень, відбиття реальних соціальних умов у системі творчості й застосування гендерного законодавства. Вона також має враховувати інфраправо – систему соціальних норм, не закріплених в офіційному законодавстві [1; 2].

Гендерне квотування. В умовах, коли реальна ситуація не сприяє утвердженню рівності або унеможлиблює для певної статі вихід з дискримінованого становища, міжнародне законодавство і світовий національний досвід пропонує офіційні спеціальні методи юридичного характеру, а саме законодавче забезпечення *гендерного квотування*. Національне законодавство ряду країн світу закріплює спеціальні тимчасові заходи – систему квотування в Конституціях або спеціальному загальнонаціональному законодавстві (див. таблиці 1 і 2).

Таблиця 1

**Чисельність жінок і чоловіків у парламентах країн,
у конституціях яких закріплена гендерна квота**

Країна	Всього	З них:
--------	--------	--------

	депутатів, обраних до парламенту	жінки		чоловіки	
		осіб	%	осіб	%
Аргентина	257	79	30,7	178	69,3
Ерїтрея	150	33	22,0	117	78,0
Франція	577	70	12,1	507	87,9
Гаяна	65	13	20,0	52	80,0
Кенія	224	15	6,7	209	93,3
Непал	205	12	5,9	193	94,1
Філіппіни	214	38	17,8	176	82,2
Руанда	80	39	48,8	41	51,2
Тайвань	225	50	22,2	175	77,8
Танзанія	274	61	22,3	213	77,7
Уганда	304	75	24,7	229	75,3
Число країн, які реалізували введення квот на виборах до національного парламенту	3				
Середній відсоток:			11,0%		89,0%

Таблиця засвідчує юридичне забезпечення реалізації *конституційних квот* при обранні національних парламентів на всіх континентах.

Слід відзначити, що країни, які конституційно визнали потребу гендерного квотування, різні за рівнем розвитку, традиціями, культурою.

Поряд з конституційною ширшою є юридична практика закріплення гендерних квот щодо виборів до національних парламентів у законодавстві про вибори.

Таблиця 2

*Чисельність жінок і чоловіків у парламентах країн,
де гендерне квотування закріплено у виборчому законодавстві*

Країна	Всього депутатів, обраних до парламенту	З них:			
		жінки		чоловіки	
		Осіб	%	Осіб	%
Аргентина	257	79	30,7	178	69,3
Вірменія	131	6	4,6	125	95,4
Бельгія	150	53	35,3	97	64,7
Болівія	130	24	18,5	106	81,5
Боснія і Герцеговина	42	7	16,7	35	83,3
Бразилія	513	42	8,2	471	91,8
Коста Рика	57	20	35,1	37	64,9
Джібуті	65	7	10,8	58	89,2
Домініканська Республіка	150	26	17,3	124	82,7
Еквадор	100	16	16,0	84	84,0
Франція	577	70	12,1	507	87,9
Гондурас	128	7	5,5	121	94,5
Індонезія	500	44	8,8	456	91,2
Йорданія	110	6	5,5	104	94,5
Корейська Демократична Республіка	687	138	20,1	549	79,9
Македонія	120	21	17,5	99	82,5
Мексика	500	113	22,6	387	77,4
Марокко	325	35	10,8	290	89,2
Непал	205	12	5,9	193	94,1
Пакистан	342	72	21,1	270	78,9
Панама	71	7	9,9	64	90,1
Парагвай	80	7	8,8	73	91,2

Перу	122	22	17,5	100	82,5
Філіппіни	214	38	17,8	176	82,2
Словаччина	150	26	17,3	124	82,7
Судан	360	35	9,7	325	90,3
Танзанія	274	61	22,3	213	77,7
Сербія і Чорногорія	126	10	7,9	116	92,1
Уганда	304	75	24,7	229	75,3
Венесуела	165	16	9,7	149	90,3
Кількість країн, які втілили квоту, визначену в Законах про вибори	2				
Середній відсоток:			5,7%		

Конституційно й у виборчому законодавстві гендерні квоти закріплені на субрегіональному рівні в країнах: Аргентині, Бангладеш, Болівії, Бразилії, Франції, Греції, Індії, Намібії, Непалі, Пакистані, Перу, Філіппінах, Південно-Африканській Республіці, Тайвані, Танзанії, Сербії і Чорногорії¹. Варто наголосити, що гендерні квоти не є “жіночими” квотами. Встановлення гендерних квот – це юридичне гарантування для будь-якої статі гендерної рівності в разі постання незбалансованості, гендерної віддаленості. Законодавство, спрямоване на забезпечення прогресивної орієнтації розвитку гендерної системи суспільства, має юридично сприяти ліквідації викривлення наявного співвідношення статей у державних структурах.

¹ За даними дослідження Міжнародного інституту демократії та підтримки у виборах (ІДЕА) та Стокгольмського університету, опублікованими у 2003 році.

В Україні гендерне квотування слабо сприймається як нагальна проблема і як можливість і спосіб подолання наявної гендерної нерівності.

Це свідчення поширеності звичаєвого права. Як ми вже зазначали на початку розділу, звичай, звичаєве право відіграють значну роль у регуляції гендерних відносин. Та нагадаймо, що звичаєве право відіграло чільну регулятивну роль у середньовіччі. Нині ж правосвідомість як українського чоловіка, так і української жінки перебуває під впливом як інфраправа, так і офіційного права, яке складно, але поступово ставатиме об'єктивно необхідним інструментом у життєдіяльності статей.

Гендерні явища сучасної України можна зрозуміти й намагатися сприяти їх розвитку як за допомогою юридичних конструкцій, так і на основі соціологічного підходу до права. Завдання юристів-практиків і юристів-науковців перекласти найважливіші звичаєві гендерні норми, контрольовані соціальними інститутами, в систему сучасних правових норм, що їх контролюють державні структури.

Загалом же в галузі юридичного забезпечення рівності статей ключовою залишається роль держави. Егалітарний зміст її правової політики щодо рівності жінок і чоловіків має змінити життя суспільства в напрямку його поступу. В ній мають стати змістовною частиною та інтегруватися специфіка, інтереси й цінності обох статей.

Використана література:

1. Бова А. Соціологічна інтерпретація інфраправа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №2.
2. Энциклопедический социологический словарь /Под ред. Г.В.Осипова /. – М., 1995.
3. Болотіна Н.Б. Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза.– К.: Логос, 2001.
4. Болотіна Н.Б., Феськов М.М. Принцип рівноправності чоловіків і жінок: сучасні стандарти Ради Європи і юридична практика в Україні // Міжнародний досвід державного забезпечення рівності жінок та чоловіків. Мат-ли міжнар. конф.– К., 2003.
5. Вудвард, Алісон Е. На шляху до гендерної рівноваги. – К., 2002.
6. Гендерная экспертиза российского законодательства. – М.: Изд- во БЕК., 2001.
7. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.М. та ін. Теорія держави та права. – К., 1995.
8. Котюк І.І., Костенко О.М. Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України. Гендерна експертиза. – К., 2004.
9. Мельник Т.М. Гендерна експертиза українського законодавства. Сутність, необхідність та методологічні основи. – К., 2001.
10. Мельник Т.М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. – К., 2004.
11. Олійник А.С. Конституційне законодавство України. Гендерна експертиза. – К., 2001.

Розділ 11.

ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Зміни в економічному та соціальному житті суспільств, що відбувалися протягом XVIII-го, XIX-го та XX-го сторіч, набули особливої значущості в другій половині XX століття і значно трансформували соціальні ролі жінок і чоловіків, суттєво вплинули на традиційні уявлення про них, ввели гендерні питання в проблемне поле економічної науки.

Загальними підходами вивчення гендерних аспектів економіки стали:

- визнання та схвалення суспільством єдиного різновиду роботи, а саме оплачуваної праці;
- наявність розподілу праці за статевою ознакою;
- специфіка жіночої участі в економічній діяльності;
- моделі соціальної політики, як ключові механізми розподілу та перерозподілу соціальних та економічних ресурсів.

Гендерний вимір економіки ґрунтується на наявності розподілу економічних ресурсів між групами людей залежно від їх статі, а також розподілу відповідальності за благополуччя людей між родиною (як домогосподарством), ринком та державою. Економічні системи суспільств визначаються конкретною конфігурацією “сім’я-держава-ринок”, характерною для певного суспільства, у їх розподілі відповідальності за благополуччя людей.

Дослідження проблем гендерної економіки велися у межах трьох основних підходів. Це неокласичний аналіз, марксизм і його течії (неомарксизм, радикальний та соціалістичний фемінізм) та інституціоналізм.

Кожен з цих напрямів економічної думки розглядає гендерні відносини, що виникають в суспільстві, на власному проблемному полі. *Неокласичний* напрямок вивчає економіку домогосподарства, економічний розподіл сімейних обов’язків, проблеми прийняття рішення про вихід на ринок праці, причини дискримі-

нації жінок на ринку праці, економічні аспекти шлюбних відносин та репродуктивної поведінки. *Марксизм* традиційно досліджує взаємозв'язок патріархатного устрою суспільства та капіталізму як системи експлуатації, чинники та сфери прояву гендерної нерівності, загальні причини та форми експлуатації жінок (*неомарксизм, радикальний та соціалістичний фемінізм*). Представники наймолодшої течії економічної теорії – *інституціоналізму* – розглядають роль держави у вирішенні гендерних проблем, проблеми соціальної політики в ній.

Сукупність цих течій та наданих ними інтерпретацій гендерних відносин окреслює коло проблем, які розглядає гендерна економіка.

Домашнє господарство як об'єкт дослідження гендерної економіки: неокласичний підхід. Основні положення неокласиків моделюють економічну поведінку індивіда згідно з “чоловічими” цінностями, серед яких, як основні характеристики, *егоїзм* (домінування власних інтересів); надання індивідом переваг тим чи іншим благам (*корисність*); раціональність поведінки (*максимізація корисності*), тобто такого розподілу індивідом власних коштів для купівлі різних благ, щоб максимізувати власне задоволення (при цьому система переваг має суто суб'єктивний характер); *обмеженість ресурсів* для задоволення власних потреб і, відповідно, вимога здійснювати вибір. Така абстрактна модель “людини економічної” сприяла ігноруванню неокласиками гендерної проблематики аж до 60-х років ХХ сторіччя.

Теоретичний прорив у неокласичному напрямку досліджень здійснив Гері Беккер, чиї праці присвячені економіці домогосподарства (сім'ї), дискримінації на ринку праці та шлюбній поведінці. Він запропонував “нову економіку домашнього господарства”, де сім'я розглядалась не тільки як пасивний споживач ринкових товарів, а й активний виробник “продукції” – якими є їхні споживчі потреби. Скажімо, попит виникає не на холодильник, а на можливість довше зберегти продукти.

Г. Беккер увів в обіг поняття людського капіталу, тобто вкладу робітника при виході на ринок праці (витрат на освіту,

поліпшення здоров'я, вироблення професійних навичок, підвищення культурного рівня, пошук роботи). Здійснюючи ті чи інші витрати, індивід очікує в майбутньому на додатковий прибуток у вигляді більшої заробітної плати, кращого робочого місця тощо, чим і пояснюється запровадження й використання терміна “капітал”. Надалі *концепція людського капіталу* охопила не лише професійні навички, а й сформовані позаринковим середовищем, зокрема сім'єю.

Як обирає сім'я технології виробництва споживчих благ? Насамперед це залежить від доходу сім'ї й часу, які є в розпорядженні її членів. Прибуток сім'ї та час її членів суттєво впливають на вибір нею технології виробництва споживчих благ. Таке виробництво можна здійснювати за допомогою різних технологій: наприклад, прати білизну можна вручну, а також за допомогою пральної машини. Цінність часу оцінюється за ціною, яку слід заплатити, якщо домашню працю виконуватимуть наймані працівники. Відповідно, рішення кожного члена сім'ї про витрати свого часу на домашню (неоплачувану) працю чи на оплачувану поза домом залежить від співвідношення його прибутків з цими двома видами праці.

Традиційні уявлення про гендерні суспільні ролі міститимуть думку про те, що загалом жінки поступаються чоловікам в обсягах накопиченого “ринкового” людського капіталу (освіти, фахових навичок, індивідуальних здібностей тощо). Тому для сім'ї вигідна зайнятість чоловіка на ринку праці, а жінки – в домашньому господарстві. Однак ця ситуація за останнє сторіччя дуже істотно змінилася: і зростання рівня освіти й кваліфікації зайнятих у домашньому господарстві (передовсім жінок), і їх зросла зайнятість на ринку оплачуваної праці призвели також і до “подорожчання” їх безоплатної праці вдома. У наслідку різко міняються й гендерні моделі зайнятості: рішення про те, кому з подружжя лишатися вдома, а кому працювати поза домом, стало неоднозначним.

Цінність кожного з подружжя залежить від можливості продукувати певні сімейні блага. При цьому принципом вибору шлюбного партнера може бути подібність чи відмінність. При-

кладом обрання шлюбного партнера за принципом подібності чи взаємодоповнення може бути однакова освіта. Прикладом вибору за відмінністю є шлюб заможного чоловіка і незаможної жінки (чи навпаки). За цих умов дешевий час низькооплачуваного партнера буде використаний для створення неринкових благ, а інший максимізує прибуток у ринковій сфері. Слід відзначити, що вибір шлюбного партнера за принципом відмінності значно посилює гендерну спеціалізацію в накопиченні певного різновиду людського капіталу. Зокрема, інвестиції в людський капітал жінки будуть пов'язаними з вихованням дітей та веденням домашнього господарства, а чоловіка – з накопиченням ринкового капіталу, характеристиками, що в майбутньому підвищать його продуктивність на ринку праці чи в ринкових видах діяльності.

Спростування протягом сторіччя суспільного й економічного розвитку тези про неконкурентність жіночої робочої сили показує, що витрати на освіту чоловіків і жінок не повинні й не розрізняються з погляду їх доцільності. Залучення жінок до суспільного виробництва, зростання їхнього освітнього рівня, що супроводжується подальшим зростанням вимог до якості життя, призвели до зниження народжуваності, появи й поширення неповних родин, трансформації інституту сім'ї та шлюбу. Всі ці тенденції змінили доцільність гендерної диференціації інвестицій у людський капітал. Зі зростанням статусних позицій жінок у суспільствах поступово збільшується й збільшуватиметься надалі участь чоловіків у веденні домашнього господарства.

Аналізуючи середні сім'ї в розвинутих країнах, Т. Шульц дійшов висновку, що зміна економічних умов життєдіяльності безпосередньо впливає на зміну економічного мислення. В суспільстві змінюються погляди на шлюбний вік, кількість дітей, віковий розрив між ними, гендерний розподіл домашніх обов'язків тощо.

Емпіричні дослідження доводять існування тісного зворотного зв'язку між народжуваністю та кожним додатковим роком навчання матері за умов первинно низького освітнього рівня: чим вищий рівень освіченості жінок, тим нижчою буде народжуваність. По-перше, найвищу цінність у процесі виховання дітей

протягом перших років життя відіграє час матері. Надалі зростає вартісний складник “ціни” дитини, пов’язаний з її освітою, охороною здоров’я та витратами на її побут. По-друге, зміна життєвих умов зумовлює виникнення ефекту заміщення кількості дітей у сім’ї їх “якістю”. По-третє, інвестиції в “якість” дітей зростають зі збільшенням сімейного доходу.

Соціо-економічні підвалини гендерних відносин: марксистський підхід. Гендерні відносини марксизм розглядає крізь призму теорії класів. Відповідно, причини дискримінації жінок (найповніше викладені в роботі Ф. Енгельса “Виникнення сім’ї, приватної власності і держави”, 1884 р.) та умови їх звільнення бачаться в марксизмі через ліквідацію класового, зокрема капіталістичного суспільства. Відносини власності, як першопричина гендерної нерівності в суспільстві, є такими, що ґрунтуються на економічній залежності жінки й пануванні над нею її чоловіка, єдиного годувальника сім’ї (за Ф. Енгельсом, “домашнє рабство”). Отож шляхами подолання підневільного становища жінки є зміна відносин власності у межах всього суспільства (а боротьба за звільнення жінок – частина боротьби за звільнення робітничого класу).

Залежність жінки від чоловіка можна подолати за умови залучення жінки до суспільного виробництва. Передусім слід розв’язати саме проблему усупільнення домашньої праці, що досягається при переході до соціалізму. Всю домашню працю, від ведення домашнього господарства до догляду за дітьми та їх виховання, слід вивести за межі сім’ї й перетворити на суспільну галузь праці. Саме так можна подолати об’єктивні економічні й соціальні основи гендерної нерівності.

Реалізувати цю модель гендерної рівності мала відповідна внутрішня політика Радянського Союзу. Її здійснювали декількома шляхами. По-перше, законодавчо було встановлено рівність статей у всіх сферах життєдіяльності. Досить швидко ухвалили законодавчі акти, які визначали (декларували) рівність чоловіків і жінок в усіх сферах зайнятості. По-друге, ліквідовано економічну (а багато в чому й виховну) функцію сім’ї через створення мережі громадських пралень, їдалень і дитячих закла-

дів, які мали звільнити жінку від домашньої праці. По-третє, тривало орієнтування на максимальне залучення жінок до суспільного виробництва, де проголошувався принцип рівності жінок і чоловіків.

Однак через низку причин ці надії на досягнення гендерної рівності в СРСР не виправдались. Сформувалась гендерна сегрегація професійних галузей (домінування жінок у сферах громадського харчування, охорони здоров'я, швейній і легкій промисловості, освіті; чоловіків – у важкій промисловості тощо). За надзвичайно низького рівня життя в країні розвиток громадського обслуговування на новій організаційній і технологічній базі не зміг забезпечити суттєві зміни в жіночій зайнятості. Подальше зростання рівня освіченості радянських жінок та максимально можливе підвищення рівня їх оплачуваної зайнятості призвели до подвоєння традиційного навантаження жінок.

Натомість західні суспільства вбачали забезпечення гендерної рівності в посиленні батьківської відповідальності через перерозподіл домашніх обов'язків у подружжі та жорстке засудження фактів дискримінації.

Викладені вище положення класичного марксизму тому активно критикували як феміністки, так і в подальшому представники гендерних підходів за ігнорування власної динаміки гендерних відносин і зведення соціальних суперечностей винятково до класових. Однак і марксизм, і його новітні течії лишаються впливовими в концептуальному аналізі гендерних суспільних відносин.

Марксистський фемінізм. У рамках марксистського напрямку сформувалася така його течія, як марксистський фемінізм. Серед сучасних феміністських дослідників, що працюють у цьому теоретичному напрямку, можна назвати Хайді Хартман, Айріс Янг, Христіан Дельфи, Елі Зарецькі, Ненсі Фолбр та інших. Серед їхніх основних концепцій слід назвати концепцію “сімейного способу виробництва” і розгляд інституту сім'ї як способу мінімізації витрат на відтворення робочої сили.

Ця концепція ґрунтується на понятті патріархатного способу виробництва. У її межах розглядається класовий поділ суспільс-

тва на продуктивний клас (жінки, які працюють удома, ведучи домашнє господарство) та непродуктивний клас (чоловіки, які привласнюють результати праці своїх дружин). Експлуатація жінок не пов'язана з тим, яку саме роботу вони виконують у домашньому господарстві. Ця експлуатація виникає вже тому, що працюють жінки вдома. Вихід за межі домашнього світу роблять лише чоловіки, тоді як жінки, залишаючись у межах будинку та домашнього господарства, стають неоплачуваними працівниками своїх чоловіків.

Недоліком цієї концепції є те, що існують значні, суттєві відмінності всередині кожного з цих класів (жінок і чоловіків, відповідно). Зокрема, не всі жінки є домогосподарками, а концепція "сімейного способу виробництва" залишає поза увагою жінок, що працюють у суспільному секторі економіки. Подібні відмінності наявні й між чоловіками.

Сім'я як спосіб мінімізації витрат на відтворення робочої сили. Цю концепцію запропонували представниці *марксистського фемінізму*. Хоча вони (як і радикальні феміністки) теж розглядають сім'ю як головне джерело жіночої підпорядкованості, але тлумачать це підпорядкування як наслідок потреби капіталу у використанні безоплатної домашньої праці жінок. Отож жінки-домогосподарки не одержують заробітної плати, а перебувають "на утриманні" своїх чоловіків, які працюють. Подібна модель "оптимізує" процес відтворення робочої сили за рахунок мінімізації витрат. Тобто суспільство дістає вигоду від нерівного поділу праці за статтю всередині сім'ї.

Концепція трудового процесу. Ця концепція ґрунтується на деяких сучасних тенденціях економічного розвитку. Зокрема, згідно з нею, в умовах сучасного монополістичного капіталізму відбувається зниження кваліфікаційних вимог до багатьох робочих місць. Основну частину цих менш кваліфікованих робіт починають виконувати жінки. По-друге, змінюються відношення між домашнім господарством і ринком: багато товарів, які сім'я виготовляла раніше самостійно, тепер вона починає купувати. Внаслідок цього суттєво зменшуються обсяги домашньої праці.

Отже, жінки дістають змогу долучитися до оплачуваної праці. Внаслідок цих двох процесів рівень фахової зайнятості жінок зро-

стає, а рівень зайнятості чоловіків знижується, оскільки їх витискають з кваліфікованих робіт. У цьому сенсі суспільні процеси рухаються до зближення рівнів зайнятості чоловіків і жінок.

Принципово *інший підхід до проблем сімейного розподілу праці закладений в економічній теорії інституціоналізму*. Як показав Т. Веблен, у сучасному суспільстві звільнення дружини від ринкової праці має передусім символічне, а не економічне значення, бо є найефективнішою демонстрацією соціального статусу чоловіка.

У 80-ті роки інституціоналісти, не погоджуючись із неокласичним аналізом гендерної економіки, розробили власні принципові засади, ґрунтовані на теорії зниження трансакційних витрат (кооперації між членами родини). За цією теорією, сім'я існує як інститут підтримки довготривалих відносин, зменшуючи ризики при накопиченні специфічного "сімейного" капіталу. Тому розподіл праці поміж подружжям може не відповідати ідеалові доцільності, як це пропонували розглядати неокласики. На цей вибір впливають і неекономічні чинники, що уможливають усталення дисбалансу трудового навантаження на кожного з членів подружжя.

До чинників цього дисбалансу належать: поява дітей, різні ступені особистісного авторитету, система емоційної залежності тощо. Та, не зважаючи на визнання неекономічних чинників і їх суттєвого впливу на розподіл праці в сім'ї, інституціоналісти все ж дотримуються думки, що вона є результатом мінімізації трансакційних витрат у межах укладеного "контракту" між подружжям.

Домашня й оплачувана праця: проблема зіставлення. Неоплачувана ("домашня") праця, як ми бачимо, в усіх розглянутих підходах і концепціях постає як одна з важливих проблем гендерної економіки загалом. Розгляньмо її детальніше.

Чи має оплачуватися домашня праця? Якщо так, то як її оцінити?

З погляду "нової економіки домогосподарств" проблеми зіставлення домашньої та ринкової праць не існує. До сфери домашньої праці належить поняття ціннісно-ринкових еквівалентів праці, виробництва товарів і послуг. І в радянських, і в західних

марксистських джерелах цю проблему трактували неоднозначно. З одного боку, стверджувалося, що застосування трудової теорії вартості у некапіталістичному суспільстві неможливе, а отже, для економічної системи домогосподарства не можна визначити ні суспільно-необхідного робочого часу, потрібного для виконання тієї чи іншої роботи, ні впливу організації праці, ні виробничих параметрів. З іншого боку, використання для аналізу таких термінів, як “робочий час” та “заміщення праці”, тверджень про можливість їх порівняння з прибутком / заробітною платою, дозволяє зробити висновок про можливість визначення експлуатації в домогосподарстві (Фолбре, 1982; Хен, 1988).

Кількісно оцінити домашню працю (а також працю з догляду за дитиною та її виховання) можна, використовуючи концепцію витрат на “підготування людини”, стверджує Сові. Витрати на “вирощування” дитини (калькуляція “собівартості” людини) оцінюються через обсяг недоотриманого валового внутрішнього продукту через те, що виробнича діяльність працівника змінюється на батьківську. Враховуючи вплив рівня життя, смертність у молодих вікових групах, багаторівневість у підрахунках витрат (сімейний, національний рівні), можна оцінити витрати на людину з погляду витрат, необхідних для підтримки або продовження існування індивідуума (або з погляду очікуваного результату від вкладання, тобто виробленого ним продукту).

Повний перелік витрат охоплює: витрати на фізичні потреби, фактичні витрати на дитину (в родині певної соціальної групи чи верстви) та суму додаткових витрат, необхідних для того, щоб рівень життя не погіршився після народження дитини. Витрати оцінюють у грошових та фізичних одиницях (роки праці), хоча тут виникають певні ускладнення через невідповідність номінальної та реальної вартостей грошей.

Дослідники-феміністи також роблять певні спроби оцінити “невраховану” домашню працю жінок, базуючись на концепціях національного доходу. Однак досі немає остаточного й усталеного погляду щодо необхідності оплати домашньої праці, праці з догляду за дитиною. Зокрема, ідея, за якою домашня праця має оплачуватися, є концептуально привабливою, однак поки що ма-

лоздійсненною. В сучасних умовах господарювання реальнішим є врахування цієї проблеми в державній соціальній політиці, зокрема компенсація родині витрат при народженні дитини (виділивши як один із напрямів домогосподарської праці народження та виховання дітей).

Аналіз домогосподарських чинників дозволяє оцінити вплив сімейних та професійних ролей на поведінку людини залежно від її статі. Такі гендерні ролі розподілені між чоловіками й жінками асиметрично. Зокрема, для жінок традиційно високим є попит на виконання ними сімейних ролей, які обмежують професійні. Зворотна тенденція характерна для чоловіків: підвищений попит на професійну роль дає їм змогу скоротити час на виконання своїх сімейних обов'язків. Найбільше на рівень *жіночої зайнятості* впливають соціо-статеві ролі.

Підсумуємо проблеми, які виникають навколо домашньої праці жінок. Оскільки домашня праця жінок із відтворення людини та обслуговування сім'ї не оплачується, її не враховують у системі національних розрахунків та при обчислюванні валового національного продукту. Це породжує складну економічну проблему, пов'язану з недоврахуванням трудового внеску жінок в економічний розвиток тієї чи тієї країни. Її наслідком є соціально-економічні проблеми, пов'язані зі сприйняттям жінок як неповноцінних і другосортних робітників на ринку праці, неврахуванням у соціальних і державних програмах та програмах зайнятості частини жіночого населення, зайнятого в домашньому господарстві.

Жінки та чоловіки на ринку праці. Гендерний аналіз публічної сфери найчастіше розглядається через призму виниклих на ринку праці відносин. Цей аспект опрацьовано в теоретичних розробках неокласиків і марксистів.

Основною гіпотезою є те, що домогосподарство – це джерело “неспроможності” жінки в умовах ринкової конкуренції. Ринкові сили спрямовані на зниження дискримінації, але рішення, що їх приймають усередині домогосподарства, породжують нову її хвилю. З одного боку, наявність домогосподарства безпосередньо обмежує жінку, орієнтуючи її на роль “берегині”, з іншого –

саме так обмежується й попит на жіночу робочу силу. Зокрема, гендерні стереотипи щодо “чоловічих” і “жіночих” ролей впливають на роботодавців, які переносять соціо-статеві стереотипні відносини з домашньої сфери на професійну. Жінка сприймається працедавцями як не вигідна працівниця, обтяжена сімейними турботами.

Гендерний аналіз зайнятості в сучасній Україні має певні особливості, пов’язані з трансформаціями суспільного життя й соціальними та економічними проблемами, які їх супроводжують. Вже перші результати ринкових перетворень в Україні показали, що їх вплив на жінок і чоловіків різний.

Зокрема, обсяги репродуктивної діяльності, пов’язаної з виконанням сімейних функцій та домашньої роботи, здійснюваних передовсім жінками, зросли, а продуктивної – знизилася. Жінки народжують і потребують соціальних послуг та соціальної допомоги. Підприємці, відповідно, не зацікавлені в таких робітниках, які ускладнюють їм організацію праці та функціонування виробництва. Загалом ринкові перетворення призвели до того, що в жінок зменшилися можливості доступу до сфери оплачуваної зайнятості.

Тому поняття “дискримінація” стає ключовим у гендерному аналізі ринку праці України. Статтею 1 Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок дискримінація визначається як “...будь-яке розмежування, ізоляція або обмеження... людських прав і фундаментальних свобод жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній або будь-якій іншій сфері, незалежно від сімейного стану...” Дискримінація на ринку праці виникає тоді, коли до окремих працівників, за однакових показників продуктивності, ставлення є різним через їх належність до різних соціально-демографічних груп.

Розрізняють декілька видів дискримінації: в оплаті праці, при наймі на роботу, при скороченні персоналу, при просуванні на посадах, у підвищенні кваліфікації.

Ринкові перетворення в Україні супроводжувалися зменшенням кількості зайнятих, що пов’язано не з демографічними

проблемами, а з кризовим станом економіки (хоча зменшення обсягів виробництва значно перевищували обсяги вивільнених працівників). Враховуючи вплив елементів ринкового господарства на рівень зайнятості, коливання в її рівнях можна пояснити кількома причинами. По-перше, ринок змінює моделі прибутків і заробітків, зокрема немає “межі” зарплати і законодавчої заборони сумісництва, змінюється процес формування заробітної плати, легалізуються інші джерела доходу: дивіденди за акціями, відсотки з власності тощо. У сім’ї виникає можливість існувати на заробітки одного з членів подружжя; змінюється сама структура доходів родини.

Ринковий розвиток економіки ефективніший не тільки з погляду розподілу ресурсів, але й з погляду реалізації бажаної моделі поведінки. Тому окремі фахівці припускають, що частина працівників, які залишили ринок праці, просто реалізовувала бажану модель поведінки. Однак останній чинник не слід розглядати узагальнено, оскільки ринкова економіка формує свої бар’єри для реалізації індивідом бажаної моделі поведінки. Крім того, в період ринкового розвитку економіки виникає явище безробіття і саме жінки стають першими кандидатками на звільнення.

Процеси звільнення з роботи та закриття робочих місць, що масово відбулися в Україні в середині 90-х років, є гендерно забарвленими. Серед вивільнених жінки становили понад половину, а дискримінація в сфері праці з прихованої перетворилася на явну. Зокрема, за статистичними даними 2002 р., жінок звільняють не лише з традиційно “жіночих” галузей, як-от освіта (78% вивільнених – жінки), охорона здоров’я (74%), готелі та ресторани (77,8%), а й з промисловості (60,7% вивільнених – жінки), де чисельність зайнятих жінок не перевищувала й половини всіх зайнятих.

Патріархатний суспільний устрій сформував стереотип нормального сприйняття ситуації, коли в жінки немає роботи. Аналіз незайнятих за галузями економіки свідчить, що найбільше з-поміж них раніше працювали в промисловості, торгівлі та громадському харчуванні. Штат незайнятих у цих галузях зазвичай поповнюється за рахунок жінок. Це видно з таких даних, як час-

тка жінок у загальній кількості безробітних, що перебували на обліку в службі зайнятості. Найвищою вона стає в таких галузях, як фінансування та страхування, кредитування, пенсійне забезпечення – 82,8%, освіта – 78,9%, охорона здоров'я – 81,3%. Тобто “жіночі галузі”, відповідно, і втрачають “жінок”. Така масова диспропорція звільнення жінок, безумовно, є дискримінаційною.

До середини 90-х рр. досить поширеним був інший вид дискримінації в сфері зайнятості, що називається “дискримінацією на рівні переваг” (коли підприємці беруть на роботу переважно чоловіків). Це було добре видно з аналізу преси, де досить часто траплялися оголошення про пошук робітників переважно чоловічої статі. І зараз трапляються оголошення, де віддається перевага тій чи іншій статі, але раніше їх кількість була значно більшою.

Дискримінація цього типу є свідомою поведінкою роботодавця, через яку він готовий нести втрати. Роботодавець, що впроваджує дискримінацію на рівні переваг, муситиме жертвувати частиною свого прибутку заради реалізації своєї схильності до цього. Це пояснюється тим, що він повинен пропонувати потенційним кандидатам вищу за ринкову заробітну плату, оскільки обирає працівників на обмеженому сегменті ринку праці, не зважаючи на ту його частину, де знаходяться дискриміновані ним працівники (жінки/чоловіки).

Після 1998 р. скорочення жіночої зайнятості уповільнилось. За останні чотири роки частка зайнятих жінок у загальній кількості зайнятих України залишається досить високою, і майже постійною – 48,6% – 48,7%, відповідно, чоловіків – 51,4 – 51,3%. Тобто жінки становлять майже половину всього зайнятого населення, що є порівнюваним показником з країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). Зокрема, в країнах ЦСЄ частка зайнятих жінок загалом зберігається на рівні 47% у Болгарії; 46% – у Словенії; 45% – у Словаччині та Польщі й 44% – в Чехії, Угорщині та Румунії. Однак видима стабілізація в рівнях зайнятості жінок пов'язана не стільки зі зменшенням дискримінації на ринку праці або підвищенням конкурентності жінок, як із галузевими структурними зрушеннями. Тобто більшу частку зайнятих спостережено не в галузях індустріального й аграрного вироб-

ництв, а в галузях інфраструктури та сфери послуг, де переважно працювали жінки. Слід зазначити, що останніми роками жінки більше представлені в таких видах діяльності, як оптова й роздрібна торгівля (від 55,3% у 1999 р. до 57,7% у 2001 р.); фінансова діяльність та операції з нерухомістю, здавання в оренду та послуги юридичним особам (від 61,6% у 1999 р. до 56,6% у 2001 р.); освіта, охорона здоров'я та соціальна допомога (від 79,1% у 1999 р. до 78,3% у 2001 р.). Найменша частка зайнятих жінок характерна для будівництва, де представництво жінок ще далі знижується (від 25,1% у 1999 р. до 19,5% у 2001 р.). Зайнятість жінок досягає найвищого рівня у віці 40-44 роки (78,9% у 2002 р.), а в чоловіків – це вік 30-34 роки (80,9% у 2002 р.). Такий пізній пік зайнятості жінок пояснюється традиціями українського суспільства, за якими жінки рано одружуються й народжують дітей, тому саме після сорока, коли діти підростають, зайнятих жінок на ринку більше.

Серед видів діяльності, де переважає чоловіча праця, виділяються водії й машиністи рухомого обладнання, працівники гірської, металорізальної та машинобудівної промисловості. Жінки мало представлені серед керівників органів влади й управління, водночас спостерігається відносно переважання кількості жінок серед спеціалістів середньої ланки із середнім рівнем кваліфікації та поміж некваліфікованих працівників.

Дуже чітко проявляється кількісна перевага чоловіків, особливо при розгляді гендерного складу керівників підприємств і органів виконавчої влади. Практично в усіх видах економічної діяльності жінок на вищих щаблях менше, ніж чоловіків. За даними Держкомстату (обстеження: "Базовий захист населення України", травень 2002 р.) частка жінок на вищих управлінських посадах у промисловості становила 20,2 відсотка, а в сільському господарстві вона залишається на рівні 9,5 відсотка. Найвища частка жінок працює на керівних посадах у невиробничих галузях.

Для опису подібних явищ нерідко використовується термін "скляна стеля", який характеризує ситуацію, що, попри формально рівні можливості для обох статей, є безліч неформальних, "невидимих" бар'єрів, що перешкоджають просуванню жінок

щаблями посадової ієрархії. Цей термін використовують американські дослідники для опису ситуації, що виникає в юридичних фірмах, академічній медицині, а також у великих корпораціях, де просування жінок на вищі щаблі управлінської структури гальмуються методами прихованої дискримінації. Водночас є й інше пояснення замалої представленості жінок на вищих щаблях управлінської влади: воно полягає в тому, що жінки рідше за чоловіків готові пожертвувати будь-чим заради кар'єрного зростання. У спробах допомогти жінкам “розбити скляну стелю” були запропоновані різні програми. Вони передбачають зменшення робочого навантаження на жінок після народження дитини, семінари, спрямовані на розвиток спроможностей лідерства тощо.

Найяскравіше ця тенденція проявилася в сфері державної влади, де особливо чітко простежується “пірамідальна” структура зайнятості жінок на різних владних рівнях (чим вищий рівень органу управління, тим менша частка жінок серед керівних працівників). Аналогічна гендерна “піраміда влади” характерна й для всіх інших владних структур на різних рівнях. При цьому на нижніх щаблях частка жінок стабільно перевищує 80%, тоді як на верхніх – рідко сягає 30%.

Все це є проявом гендерної професійної сегрегації. *Професійна сегрегація за ознакою статі* – стійка тенденція опанування людьми (чоловіками й жінками) різних професій, посадових позицій і видів діяльності, залежно від їхньої статі. Розрізняють два складники професійної сегрегації: горизонтальну та вертикальну. Під *горизонтальною* професійною сегрегацією розуміють нерівномірний розподіл чоловіків і жінок за видами діяльності й професіями, під *вертикальною* – нерівномірний розподіл за позиціями посадової ієрархії. Максимально високий рівень горизонтальної сегрегації відповідає ситуації, коли галузі та професії чітко розподіляються на “чоловічі” й “жіночі”.

Теоретичні підходи до поняття “професійної сегрегації” варіюються залежно до поглядів представників різних соціальних і економічних шкіл. Аналізуючи різні напрямки, можна виділити різноманітні підходи до цього питання. На думку марксистів, розподіл соціальних ролей кожної статі може бути або заданим

первинно, або бути результатом примусів, нав'язаних економічною (капіталістичною) експлуатацією. Професійна сегрегація є продовженням впливу розподілу чоловічих і жіночих ролей, їх статусу в домогосподарстві, у суспільному житті, перенесеного в професійну структуру. За поглядами неокласиків, професійна сегрегація виникає внаслідок дії чинників попиту та пропозиції на ринку праці: індивідуальних конкурентних переваг чоловіків і жінок як раціональних виробників і споживачів. Думка феміністів полягала в тому, що розміщення жінок у сфері зайнятості здійснюється внаслідок чоловічого тиску в суспільній і приватній сферах. Представники Кембріджської групи науковців вважали основними причинами широкий вплив чоловічого менталітету на зайнятість жінок в економічній, соціокультурній, сімейній сферах.

На українському ринку праці професійна сегрегація проявляється навіть через кількість жінок, працевлаштованих у галузі економіки. Зокрема, державна служба зайнятості найчастіше працевлаштовувала зареєстрованих безробітних жінки у такі галузі: фінансування, страхування та пенсійне забезпечення (76,2% у 2000 р. та 77,1% у 2001 р.), охорона здоров'я, фізична культура й соціальне забезпечення (74% у 2000 р. та 74,6% у 2001 р.), освіта (68% у 2000 р. та 67,1% у 2001 р.). Все це посилює професійну сегрегацію в економіці країни.

Спробуймо тепер розкрити співвідношення між гендерною сегрегацією та відмінностями в заробітній платі чоловіків і жінок. Як показують статистичні дані, рівень професійної сегрегації чоловіків і жінок безпосередньо пов'язаний із диференціацією в оплаті їхньої праці. Практично у всіх країнах світу чітко проявляється тенденція до концентрації жінок у галузях і професіях із нижчим рівнем оплати праці. Чи слід це розуміти, що існує причинний зв'язок, який поєднує ці два феномени, і якщо так, то якої форми він набуває? Дослідники, що вивчали особливості гендерної сегрегації в зайнятості на основі аналізу міжпрофесійних відмінностей у заробітній платі, виявили три найважливіші закономірності:

- по-перше, дійсно існує від'ємна кореляція між представленістю жінок у певній професії та розміром середньої заробітної плати;
- по-друге, співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок позитивно корелює з часткою жінок. Інакше кажучи, чоловіки все ще заробляють більше за жінок майже в кожній з професій, хоча відмінності є меншими в тих професійних групах, де переважають жінки;
- нарешті, “чоловічі” сфери зайнятості подані переважно найпрестижнішими професіями. Водночас фемінізовані професії охоплюють традиційні професії сфери послуг (медсестра, лікарі-терапевти, вчителі початкової й середньої школи).

Однак, хоча сам факт відмінностей у заробітках між чоловічими й жіночими професіями безсумнівний, оцінювання *масштабів* розриву в заробітках виявляється складнішим. Річ у тім, що міжгалузеві відмінності в заробітках є результатом не лише професійної сегрегації, але й пов'язані з відмінностями в кваліфікації чоловічої й жіночої праці, в режимах праці, у можливій продуктивності праці, в умовах праці, так само як і ефекти, пов'язані з наявністю дискримінації. Процес, що породжує нижчу оплату праці жінок, навіть якщо жінки й чоловіки мають однакові професійні навички, може набувати одну (або обидві) з двох форм.

Перша, *модель винятку*, полягає в тому, що жінок систематично не допускають до високооплачуваних професій і наймають лише для заповнення низькооплачуваних вакансій. У цьому разі заробітна плата не формується на основі ринкового механізму, оскільки не враховує реальної пропозиції праці в межах тієї або іншої професії.

Друга форма, *модель переповнювання*, оснований на тому, що на рівні найму не відбувається дискримінації жінок і вони можуть найматися на будь-які роботи, зокрема й престижні та високооплачувані. Однак із часом їх витискають з цих робочих місць і заміщують чоловіками. Отже, жінок систематично вивільнюють з кращих та привабливіших посад і найчастіше залучають до менш

привабливих робочих місць (у цьому разі привабливість роботи визначається не тільки заробітком, а й іншими чинниками, наприклад, престижністю, соціальним статусом тощо).

Ця модель припускає, що ставки заробітної плати за кінцевим рахунком детермінуються ринковими силами, але пропозиція праці жінок штучно занижується в престижніших секторах зайнятості та професійних групах. Така практика призводить до збільшення пропозиції жіночої праці в менш привабливих секторах (тобто виникає *ефект переповнювання*) й відповідного зменшення ставок оплати праці порівняно з рівнем, що був би в протилежному випадку.

Водночас заробітна плата зростає в привабливіших секторах внаслідок зниження пропозиції жіночої праці. Крім ефектів, пов'язаних із практикою найму й трудової мобільності чоловіків і жінок, можна виявити взаємозв'язок розмірів заробітної плати з режимами зайнятості. Річ у тім, що чоловіки й жінки мають тенденцію вибирати робоче місце з різними режимами роботи. Жінки частіше зайняті в тих професіях, де можлива часткова зайнятість, тоді як чоловіки частіше працюють у режимі повної зайнятості, що, відповідно, призводить до різниці в оплаті праці.

Як показали дослідження фахівців Колумбійського та Стенфордського університетів, чоловіки й жінки з дипломами магістра бізнесу й адміністрації мають рівні початкові ставки оплати праці, однак вже за 7 років жінки на 40% відстають від чоловіків. Цих відмінностей не можна пояснити тим аргументом, що жінки не мають достатнього досвіду, щоб зайняти високу посаду й отримувати відповідну зарплату. Якою ж щодо цього є ситуація в Україні? Зокрема, в економіці України, за даними 2001 р., співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків становило 69,7 відсотка. Аналізуючи розмір середньої заробітної плати жінок та чоловіків, можна зробити висновок, що платня жінок є нижчою в усіх галузях, де превалує жіноча праця. Наприклад, найвища частка зайнятих жінок характерна для сфери соціального забезпечення (87,2% до середньо облікової чисельності працівників галузі) середня заробітна плата жінок становить 93,6% від чоловічої, у фінансуванні, кредитуванні, страхуванні (70,6%

зайнятих) – 61,4%; громадському харчуванні (81,3% зайнятих) – 67,1% середньої заробітної плати чоловіків; торгівлі (65,3% зайнятих) – 71,1% заробітної плати чоловіків.

За основні чинники, що впливають на нерівність оплати праці в економічній теорії, прийнято вважати вік, освіту, професію, час і досвід роботи. Але, як свідчать результати зарубіжних дослідників, якщо навіть нівелювати вплив вище перелічених чинників, різниця в платні жінок і чоловіків залишається. Виникають “незрозумілі” відмінності внаслідок дискримінаційної поведінки роботодавців, які можуть платити жінкам менше, ніж чоловікам, хоча ті мають однакові характеристики з погляду продуктивності (“поточна дискримінація”).

Підтвердженням поточної дискримінації на українському ринку праці можуть бути відмінності в оплаті праці зайнятих в одній галузі чоловіків і жінок. Особливо цікавим є той факт, що в галузях зі зростаючим рівнем оплати праці (фінанси, торгівля тощо), чоловіки активно й успішно конкурували з жінками, внаслідок чого кадровий склад цих галузей маскулінізувався. Де заробітна плата мала тенденцію до зниження, такої конкуренції не спостережено.

Гендерні відмінності в оплаті праці призводять до того, що сім'ї, очолювані жінкою, або неповні (без чоловіка) вірогідніше можуть опинитися за межею бідності. За дослідженнями науковців, найбіднішими сім'ями є неповні, де в дитини є лише один з батьків (або взагалі їх немає), і в 89 випадках зі 100 такі сім'ї – це сім'ї з одинокою матір'ю. Не враховуючи навіть психологічного навантаження, яке відчуває самотня жінка з дитиною, розглянемо лише економічні наслідки розпаду сім'ї. Зокрема, 88,5% бідних сімей (межу бідності прийнято розглядати за міжнародними стандартами, тобто це 75% медіанного рівня сукупних витрат на душу населення) в Україні – це сім'ї, де діти не мають батька.

Фемінізація бідності є однією з найгостріших соціально-економічних проблем у розвинутих раїнах. Наприклад, у США починаючи з 80-х років XX століття спостерігається стрімке зменшення гендерного розриву в оплаті праці, що обумовлюється передусім випереджальним зростанням рівня освіченості та

кваліфікації жінок, і водночас – тенденція до фемінізації бідності (зростання частки жінок серед бідного населення). Це пояснюється насамперед щораз більшою нестабільністю шлюбів, зростанням розлучень і збільшенням кількості неповних сімей та народження позашлюбних дітей. Для неповних сімей, де в більшості випадків єдиним годувальником залишається жінка, ризик злиденності є набагато вищим, ніж для сімей з двома годувальниками. Парадоксально збільшення ризику бідності для жінок пов'язане з посиленням їхніх позицій на ринку праці, і, як наслідок, зростає нестабільність сучасної сім'ї. Це доводить, що економічні позиції жінок не обов'язково пов'язані безпосередньо з рівнем оплати їхньої праці і що сім'я (й наявність дітей) є вирішальним чинником перерозподілу доходів.

Оцінюючи адаптаційні можливості жінок на ринку праці, слід порівняти рівень їхньої освіченості з чоловічим. Освітній рівень економічно активного жіночого населення¹ досить високий, але економічна активність жінок, що мають повну вищу освіту, постійно знижується. Зокрема, 1999 р. цей показник становив 78,9%, 2002 р. – 77,5 відсотка. Отож можна зробити висновок, що хвиля скорочень та безробіття охопила дипломовану частку жіночої робочої сили, що, відповідно, знизило конкурентність жіночої робочої сили, погіршило її якість. Все це яскраво ілюструє статистика безробіття². Рівень безробіття жінок з повною вищою освітою є вищим порівняно з чоловіками. Статистичний аналіз безробіття на повному ринку праці свідчить, що 2002 р. рівень безробіття для осіб з вищою освітою становив 6,2% економічно активного населення для жінок та 6,1% – для чоловіків. Але рівень безробіття жінок, які мають базову загальну освіту, є нижчим за чоловічий з подібною освітою (7,7% – жінки та 10,1% – чоловіки), що можна пояснити двома причина-

¹ До економічно активного населення згідно з міжнародними стандартами належить зайняте та безробітне населення у віці 15-70 років.

² Тут надаються статистичні дані обсягів безробіття, визначеного за обстеженнями домогосподарств відповідно до стандартів Міжнародної організації праці.

ми: по-перше, жінки погоджуються на будь-яку роботу; по-друге, не маючи достатнього рівня освіти, жінки реалізуються як домогосподарки. Але, на думку Рощина С.Ю., вибір бути зайнятою або домогосподаркою залежить не від рівня освіти та стану здоров'я жінки, а від роду занять чоловіка. Частина незайнятих жінок добровільно обрала статус домогосподарки, частину домогосподарок лише умовно можна назвати такими, оскільки вони час від часу мають підробітки. Ще одна група домогосподарок – це жінки, які хочуть працювати, але втратили надію на роботу. Але ця класифікація досить умовна, всі ці групи не мають чітких кордонів і частково накладаються одна на одну. Найважливіше питання, яке слід враховувати, це добровільність обрання статусу домогосподарки. У нашій країні тільки-но зароджується культура домогосподарок. Престиж домашньої праці дуже низький. Саме матеріальна залежність дружини від чоловіка стає стійким приводом для конфлікту в цих сім'ях. Ще один привід для конфліктів – розподіл гендерних ролей. У наших умовах усе благополуччя жінки-домогосподарки ґрунтується винятково на добрій волі її чоловіка. Чоловік відчуває свою владу, і тому в сім'ях “нових багатих” іноді відроджуються найжорсткіші патріархальні моделі взаємовідносин.

Отже, з одного боку, дискримінація в сфері зайнятості виштовхує певну частину жінок за межі ринку праці, з іншого – потребує додаткової зайнятості. Нині вирішальну роль відіграють економічні чинники. Заробітна плата жінок залишається істотною частиною доходів сім'ї, й економічні умови найчастіше змушують жінку погоджуватися на будь-яку оплачувану роботу. Сім'я з двома годувальниками досі є економічною необхідністю практично на всіх етапах життєвого циклу, тому жінка мусить поєднувати роботу з домашніми обов'язками. Найпоширенішим статусом зайнятості для населення України залишається зайнятість за наймом (87,6% зайнятих – жінки), і навіть для чоловіків цей статус є привабливішим (88,4%). Однак жінки становлять більшу частку серед зайнятих як неоплачувані працівники в сім'ї (2,2% зайнятих жінок порівняно з 1,4% зайнятих чоловіків), так і самозайняті (9,6% зайнятих жінок, і лише 8,8% зайнятих чолові-

ків). В українському суспільстві роботодавців-чоловіків значно більше (1,4% зайнятих), аніж роботодавців-жінок (0,6%).

Протягом останніх років Уряд України вжив різноманітних заходів щодо створення рівних можливостей для жінок і чоловіків. Досі основна увага зосереджувалася на розв'язанні соціальних проблем, зокрема на наданні допомоги з догляду за дітьми. Встановлено 11 видів допомоги, переважна більшість яких спрямована на захист жінок і дітей (серед них допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, допомога на дітей віком до 3-х років, виплата малозабезпеченим сім'ям та самотнім матерям, багатодітним сім'ям, з догляду за дитиною-інвалідом та інші. Соціальні пільги, надані жінкам, роблять їх порівняно з чоловіками менш вигідними працівниками, тому важливо, щоб ці пільги не перешкоджали працевлаштуванню жінок і не робили б жінку "соціальним інвалідом". У новому сімейному законодавстві акценти зміщено з надання допомоги лише матерям з дітьми на надання допомоги сім'ям з дітьми. На наш погляд, це є одним з перших кроків до усвідомлення суспільством проблеми розподілу відповідальності за виховання дітей у сім'ї, що дозволить підвищити рівень конкурентності молодих жінок – працівниць на ринку праці.

Переорієнтація на ліберальну модель ринку часто автоматично сприймається як стимул до скорочення зайнятості жінок – їх розглядають як головний зайвий ресурс робочої сили. В перші роки становлення ринку праці та початку реєстрації безробітних у пресі й наукових виданнях багато писали про "безробіття з жіночим обличчям". Уявлення про "жіноче обличчя" безробіття склалося на основі даних про чисельність і склад безробітних, зареєстрованих в установах державної служби зайнятості. Порівняння рівнів зареєстрованого безробіття свідчить, що протягом 1998-2002 рр. рівні безробіття жінок і чоловіків змінювалися непропорційно. Зокрема, для чоловіків рівень зареєстрованого безробіття зменшився 2002 р. порівняно з 1998 р. на 0,07 відсоткових пункти і досяг рівня 2,65% працездатного населення, то для жінок цей показник зріс на 0,2 відсоткових пункти і становить 4,93 відсотка.

Водночас, за даними обстежень домогосподарств щодо економічної активності, рівні безробіття серед жінок та чоловіків бу-

ли майже однаковими. Рівень безробіття жінок на повному ринку праці становив, за даними 2002 р., 10%, а чоловіків – 10,3% економічно активного населення. Ці розбіжності пояснюються психологічною схильністю жінок до реєстрації безробіття, можливістю або очікуваннями на отримання певних соціальних пільг.

Дані про гендерну структуру безробіття в країні, зібрані під час проведення обстежень домогосподарств, не є однозначними. Наприклад, згідно зі стандартами МОП (Міжнародної організації праці) до безробітних належать ті, хто активно шукав роботу протягом останніх двох тижнів (коли проводиться таке обстеження) та готовий стати до роботи найближчим часом. Такі критерії безробіття є предметом серйозної феміністичної критики. Зокрема, більшість людей, які не чинять активних дій у пошуку роботи, найчастіше є жінками, які підпадають до категорії зневірених, тобто економічно неактивних осіб. Однак для України, в умовах ринкових перетворень пасивність дій може бути наслідком об'єктивних чинників: брак робочих місць у регіоні, невпевненість у власних силах, невміння шукати роботу, недоступність служби зайнятості, проживання в монофункціональних регіонах, де основні підприємства обмежують діяльність.

Хоча тенденція до зменшення гендерного розриву в рівнях безробіття очевидна, безробіття, особливо жіноче, досі є складною проблемою і загострюється такими негативними явищами на ринку праці України: зростанням вторинної та неформальної зайнятості, повсюдним поширенням прихованого безробіття та зайнятості в неформальній економіці.

Сам термін “неформальна економіка” вперше використано в дослідженні К. Харта, виконаному на замовлення Міжнародної організації праці. Вивчаючи трудові стратегії міського населення, він виділив “формальні” та “неформальні” джерела одержання прибутку і показав, що хоча неформальна економічна діяльність впливає зі звичайної ринкової логіки, вона все ж має цілу низку особливостей, які відрізняють її від формального сектора.

Від кінця 70-х років терміни “неформальна економіка” та “неформальний сектор” широко використовуються в економіч-

ній літературі. Проте зміст самого поняття досі є об'єктом живих дискусій. Згідно з офіційним визначенням МОП до сфери неформальної діяльності належать “професійна діяльність – як основна, так і вторинна зайнятість, яка забезпечує прибуток і здійснюється на постійній основі поза легальними, регульованими контрактними зобов'язаннями”. Очевидно, що подібне визначення далеко не є достатнім для того, щоб зрозуміти сутність цього складного й суперечливого явища.

У кінці 90-х років поширеним явищем було використання роботодавцями адміністративних відпусток, так званого прихованого безробіття (застосування державною владою адміністративних бар'єрів призвело до штучного зменшення обсягів прихованого безробіття). Нині використання цієї форми прихованого безробіття заборонено українським законодавством, однак роботодавці вдаються до інших форм, наприклад, відпустки за власним бажанням, особливо в містах із моноструктурою виробництва.

На думку науковців, приховане безробіття існує завдяки зацікавленості в його збереженні в усіх учасників економічного процесу. Держава таким чином економить свої кошти на виплати допомоги через безробіття, адміністрації підприємств використовують ситуацію для різноманітних господарських зловживань, служби зайнятості мають менший обсяг роботи. Але тих самих працівників, які знаходяться в адміністративних відпустках, така ситуація влаштовує, вони очікують на зміну економічної ситуації. Передусім така пасивна поведінка дає змогу уникнути пошуків роботи, зусиль і витрат часу на перекваліфікацію. А головне, втрата заробітків у разі скороченого робочого графіка або неоплачуваної відпустки компенсується вивільненням часу, який робітники можуть використати для реалізації стратегії виживання: вторинної зайнятості, підробітку, виконання неврахованих офіційно замовлень у робочий час на робочому місці.

Гендерна структура вторинної зайнятості свідчить про наявність чіткого розподілу на жіночі й чоловічі види діяльності. При цьому чоловічі (водій на власному авто, ремонт автомобілів, побутової техніки, будівельні та ремонтні роботи) оплачуються краще за жіночі (няня, догляд за хворими, приготування їжі,

прибирання квартир тощо). Ці дані свідчать і про те, що регулярно додаткову роботу чоловіки мають частіше, ніж жінки, вони навіть частіше займаються продажем і перепродажем речей та продуктів (що суперечить усталеному стереотипові). Тобто як у формальному, так і в неформальному секторах економіки жінка знаходиться на дні піраміди зайнятості.

Однією з найефективніших стратегій виживання для жінок стала трудова міграція за кордон у розвинені країни. Жіноча міграція має певні особливості як стосовно соціально-демографічних характеристик, так і щодо мотивації міграційної поведінки, вимог до соціального захисту мігрантів. З контингентом жінок-мігранток пов'язане широке коло питань, обговорюваних в усьому світі, що стосуються зайнятості жінок у так званих "сферах ризику" (шоу-бізнес, ресторанне обслуговування), сексуальній експлуатації жінок-мігранток, проституції в країнах в'їзду. Гострота цих питань зростатиме у зв'язку з нерозробленістю правової бази міграції, слабкою інтегрованістю нашої країни в світовий ринок праці, міжнародні трудові, фінансові, правові відносини.

Активне зростання кількості жінок у складі робочої сили супроводжувалося розробленням антидискримінаційного міжнародного законодавства. Міжнародна організація праці прийняла низку конвенцій і рекомендацій щодо забезпечення нормальних умов праці для чоловіків та жінок. Визначається низка конвенцій, дія яких спрямована на заборону використання жіночої праці на важких роботах, у нічний час.

Щодо впровадження антидискримінаційного законодавства слід виділити Конвенцію № 156 (1981 р.) та Рекомендацію № 165 (1981 р.) про трудящих із сімейними обов'язками, основною ідеєю яких є забезпечення рівності статей та регулювання правових положень чоловіків і жінок, які поєднують професійні й сімейні ролі.

У преамбулі Конвенції МОП № 156 є посилання на Конвенцію ООН 1979 р. про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, де сказано, що "для досягнення повної рівності жінок

і чоловіків необхідно змінити традиційну роль як чоловіків, так і жінок у суспільстві та сім'ї" (п. 6). Конвенція розкриває зміст поняття "трудящі із сімейними обов'язками" – це працівники, які мають ці обов'язки стосовно дітей, котрі перебувають на утриманні, коли такі обов'язки обмежують можливості їх підготовки, доступу, участі або просування в економічній діяльності (ст. 1., п. 1).

У статті 3 вказано, що досягнення цілковитої рівності для жінок та чоловіків, цілі національної політики кожного члена Організації праці мають полягати в тому, щоб особи з сімейними обов'язками, які виконують або бажають виконувати оплачувану роботу, могли здійснювати своє право на це і не були дискримінованими й, наскільки це можливо, гармонійно поєднували б професійні та сімейні обов'язки (п. 1). При цьому держава повинна створити умови для вільного вибору роботи (ст. 4а). У цій конвенції наголошено на необхідності органам влади стимулювати розвиток інформації та освіти, що сприяє ширшому розумінню спільнотою проблем трудящих із сімейними обов'язками, а також формування суспільної думки, що сприятиме розв'язанню цих проблем (ст. 6).

Основні положення Конвенції 156 про трудящих із сімейними обов'язками можуть застосовуватися національним законодавством через колективні угоди, правила внутрішнього трудового розпорядку підприємств, у будь-який інший спосіб (ст. 9).

Рекомендація № 156 (1981 р.) трудящих із сімейними обов'язками наголошує на значущості проведення спеціальних досліджень за різними аспектами зайнятості працівників із сімейними обов'язками, визначення потреби в закладах з догляду за дітьми та надання допомоги сім'ям з метою отримання інформації для розроблення дієвої політики (ст. 11а, 24а, б), а також розвитку освіти, що сприятиме спільній участі чоловіків і жінок у виконанні сімейних обов'язків, дозволяючи тим самим краще виконувати свої професійні та сімейні обов'язки (ст. 11б).

Особливо відзначається необхідність поліпшення умов праці та якості трудового життя робітників, що виконують сімейні

обов'язки, за рахунок скорочення тривалості робочого часу, зокрема й ненормованого трудового часу, використання гнучких форм зайнятості, періодів відпусток і вихідних (ст. 18а, б).

Відзначається потреба в особливому захисті працівників із сімейними обов'язками, зайнятими на неповний робочий день, тих, хто працює вдома. Підкреслено необхідність контролю за умовами праці, соціального захисту та можливості переходу на робочі місця з повною зайнятістю (ст. 21.1, 21.2, 21.3).

Отже, національна політика зайнятості при формуванні тих чи інших заходів має формуватися згідно з антидискримінаційним міжнародним законодавством.

Розділ 12.

ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ В РОДИНІ

На тлі тієї популярності, якої набули гендерні питання за останні роки в Україні, взаємозв'язок гендеру та сім'ї як соціальних інститутів розглядається доволі рідко. Навіть при вивченні проблеми гендерної соціалізації (одної з провідних тем гендерних досліджень) дуже рідко дослідники виходять на конкретну характеристику цього процесу в сучасній родині, де й починається гендерна соціалізація дитини. Також неможливо зрозуміти особливості виконання гендерних ролей, що закріплюються у гендерних стереотипних уявленнях, не дослідивши їх функціонування в сімейному осередку. По своїй суті, феномен гендеру та інститут сім'ї не можуть розглядатися роздільно, оскільки вони нерозривно пов'язані одне з одним.

Під сім'єю звичайно розуміється “засноване на кровному спорідненні, шлюбі або усиновленні об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей; члени родини часто живуть в одному будинку” [7]. Великі зміни, яких відчуло українське суспільство в останні роки, ще раз засвідчили, що інститут сім'ї є одним із найстабільніших інститутів соціального життя. У наш час серед головних соціальних інститутів і владних структур за ступенем абсолютної довіри лідирує сім'я; усі інші соціальні інституції й органи влади мають значно менший рівень довіри в населення [2].

У радянський період історії України проблематика становища жінки (гендерна термінологія в цей період не застосовувалася, хоча в деяких роботах статус жінки порівнювався зі статусом чоловіка) вивчалася в рамках соціології сім'ї, соціології праці або демографії. У рамках першої дисципліни основну увагу приділяли переважно декільком темам:

- 1) народжуваності й особливостям репродуктивної функції родини;
- 2) поєднанню жінкою сімейних і професійних ролей, бюджетові часу зайнятої сімейної жінки;

- 3) взаєминам батьків і дітей, вихованню дітей-школярів; феноменові розлучення, його причинам і наслідкам.

Перераховані вище теми охоплюють найважливіші сторони життєдіяльності сім'ї й становища жінки в ній, хоча далеко не вичерпують усіх проблем сімейного життя. Ці напрямки досліджень давали багатий емпіричний матеріал, але, оскільки гендерна теорія в цей період не застосовувалася, дослідники не акцентували свою увагу на виявлених фактах дискримінаційного становища жінок як у родині, так і поза нею.

Зрозуміти, як склалися сучасні гендерні відносини не тільки в родині, як малій групі, але й у соціумі в цілому, не можна, не знаючи історії виникнення соціального інституту сім'ї, ядро якого творять взаємини чоловіка й жінки. Причому необхідно відзначити, що ці взаємини між членами родини, іноді в не явному вигляді, але завжди ґрунтуються на тім або іншій способі розподілу влади між ними. Той факт, що гендерні стосунки завжди ґрунтуються на відносинах влади, на рівні повсякденної свідомості часто не усвідомлюється. Влада, як соціальний феномен, завжди виявляється в певній ієрархії; у сімейному осередку вона знаходить прояв як *сімейна статева стратифікація* (розподіл влади поміж чоловіком та жінкою, батьками та дітьми), як гендерний розподіл прав та обов'язків, як гендерні відмінності у вихованні дітей.

Історія виникнення інституту сім'ї не така проста, як може здатися при першому наближенні до розгляду цієї теми. Залишаються дискусійними такі питання: *нуклеарна родина* (яку називають ще "подружньою", або родиною двох поколінь: батьків і їхніх дітей) існувала в давні часи чи це явище властиве тільки сучасному періодові історії людства? Чи був типовим для первісного суспільства *груповий шлюб*? Чи дійсно існував *матріархат* як форма людського співтовариства, де споріднення велося тільки по материнській лінії і де жінки займали головну роль у вирішенні важких для роду/племені проблем виживання; наскільки такий суспільний устрій був типовим для різних у просторовому й часовому вимірі груп людської популяції?

У радянські часи, починаючи від середини 30-х років ХХ століття, робота Ф.Енгельса "Походження родини, приватної

власності й держави” була канонізована [10]. У результаті тривалий час узаконеною була схема статевої взаємодії чоловіків і жінок в історичній ретроспективі, що наводилася у цій праці: *проміскуїтет* (неупорядковані статеві зв'язки) – *груповий шлюб* (із двома формами родини, що змінюються: кровноспорідненої і пуналуальної) – *материнський рід* (парна родина, де наслідування йде по материнській лінії) – *батьківський рід* (патріархальна родина, що з'явилася на стадії виникнення класів). Але ствердження такої схеми унеможливило вивчення відносин між статями в архаїчних суспільствах; фактичний матеріал, що його знаходили етнографи, часто ніяк не вписувався в цю схему. Варто додати, що існування проміскуїтету, групового шлюбу завжди породжувало чимало суперечок і в наш час видається сумнівним. Сучасна історична наука вважає, що *нуклеарна сім'я* (подружня пара зі своїми або усиновленими дітьми) фактично займає провідне становище протягом усієї людської історії і була панівною формою споріднення вже в часи мисливців і збирачів. Цей тип родини виявляється повсюдно, в різні періоди історії й у різних куточках земної кулі. Іноді говорять, що нуклеарна родина виникла в результаті *індустріалізації* суспільства. Насправді її домінування в цей історичний період означає собою повернення до дуже давнього патерну [9].

Необхідно відзначити, що поряд з існуванням нуклеарної родини, за даними історичної науки, завжди існували й існують інші форми сімейних відносин. Типи сімейних структур різноманітні й утворюються залежно від характеру шлюбу, споріднення й батьківства. *Моногамний шлюб* – це шлюб одного чоловіка з однією жінкою. Моногамія трапляється в історії людства в п'ятеро рідше, ніж *полігамія* – шлюб одного чоловіка з кількома жінками; *полігінія* – шлюб одного чоловіка з кількома жінками; *поліандрія* – шлюб однієї жінки з кількома чоловіками (шлюб, що рідко трапляється).

Історично так склалося, що фізіологічне й соціальне батьківство не завжди збігалось в різних соціальних системах, тому вдаються до виділення *патрилінійних* і *матрилінійних родин*, де

успадкування прізвища, майна, соціального стану ведеться по батьку або по матері.

Залежно від *розподілу влади* розрізняють *патріархальні сім'ї* (глава родини – батько, тільки він розподіляє матеріальні ресурси і приймає життєво важливі рішення щодо дружини, дітей, усіх важливих проблем функціонування сімейного осередку; владу в родині має тільки він); і *матріархальні сім'ї*, де всі вище перераховані функції виконує мати. Якщо в родині немає чітко вираженого голови, обов'язки розподіляються ситуативно, а рішення приймаються колегіально або передоручаються тому, хто компетентніший у розв'язанні певної проблеми; можна сказати, що така сім'я – *егалітарна*.

Постає питання: з погляду розподілу влади які родини в сучасному українському суспільстві переважають – *патріархальні* чи *егалітарні*? Соціологічні дослідження свідчать, що *більшу частину українських сімей (приблизно 70%) можна віднести до егалітарних, демократичних*, виходячи з участі чоловіка й жінки в прийнятті рішень щодо важливих проблем сімейного життя і реального розподілу сімейних доходів. З таких питань, як придбання речей, що дорого коштують, вибір місця проживання, вибір навчального закладу для дитини, кола сімейного спілкування й виховання дітей тощо – 50-70% опитаних все вирішують разом із шлюбним партнером [5, 92].

Якщо взяти за критерій патріархальності/егалітарності сім'ї розподіл прибутків у родині, то й за ним більшу частину молодих сімей (де вік чоловіка й жінки не перевищує 28 років) у нашому суспільстві можна охарактеризувати як досить демократичні. Наприклад, чоловік віддає гроші дружині, і вона займається розподілом сімейного бюджету в чверті молодих сімей; більша частка сімей (60%) дотримується іншого способу розподілу грошей: усі гроші знаходяться в певному місці, і кожен із партнерів бере необхідну йому суму; однак у кожній десятій молодій сім'ї здійснюється розподіл грошей за патріархальним принципом: усі гроші знаходяться в чоловіка, і він видає необхідну кількість дружині. Ще у шостій частині сімей партнери залишають зароби-

тну платню собі, виділяючи певну кількість грошей на спільне домашнє господарство.

Треба сказати, що гендерний розподіл матеріальних ресурсів у сім'ї, як показали дослідження, залежить від її соціально-економічного статусу. Було виявлено, що дружини, як правило, контролюють розподіл грошей у родинах із низьким прибутком, де керування фінансами означає "контроль над дефіцитом"; коли ж прибуток високий, цю функцію виконують чоловіки, оскільки великі гроші – це велика влада. У цьому випадку часто тільки частину грошей вони виділяють на утримання родини. (Н.Римашевская, Д.Ванной, 1999).

Хоча більшість українських сімей – егалітарні, за оцінкою самих жінок, сімейна стратифікація у нашому суспільстві доволі значна.

Вважають себе рівноправними з чоловіками у родині понад половину опитаних жінок (55%); однак близько чверті жінок вказують на своє другорядне становище в сім'ї порівняно із соціальним статусом чоловіка; решті взагалі важко відповісти.

Слід зауважити, що таку характеристику, як "патріархатність", може мати не тільки родина, але й суспільство в цілому. В цьому разі *патріархатний устрій* – це інституція, завдяки якій одна половина населення – жінки – перебуває під контролем другої половини – чоловіків. Основні принципи патріархату: чоловік має панувати над жінкою; старший чоловік – над молодшим. Патріархат як інституція глибоко вкорінений не тільки в інститут сім'ї, в ще більшому обсязі він наявний у відносинах статей в економічній і політичній сферах суспільного життя. Однак у різні періоди історії і в різних за своїм політичним устроєм суспільствах патріархат мав і має велике розмаїття історичних і локальних форм.

Інститут родини та гендерний розподіл ролей: основні підходи. Вивчаючи інститут сім'ї і гендерний розподіл ролей у ній, не можна проігнорувати біологічний контекст у трактуванні взаємодії статей, оскільки гендер визначається як соціальні відносини, норми й санкції, що надбудовуються над індивідами з різними біологічними характеристиками та різними ролями. Зок-

рема, за визнанням біологів, жінки при виборі сексуального партнера зазвичай вимогливіші до його якостей, ніж чоловіки (принцип, властивий усім видам тварин, що розмножуються статевим шляхом), що може тлумачитися як підґрунтя дещо відмінної шлюбної поведінки жінок порівняно з чоловіками. Окремі дослідження про спонтанний обмін інформацією між матір'ю та її дитиною також розглядаються в контексті біологічної зумовленості стосунків між ними.

Така інтерпретація функцій жінок і чоловіків, зокрема, в родині апелює до біологічно, а не соціально означених принципів суспільного життя. Однак варто пам'ятати, що *біологічні ролі не тотожні гендерним*, які оформилися в процесі соціалізації людини як істоти соціальної, а не біологічної. Гендерний підхід, залучаючи до розгляду комплекс соціальних чинників, допомагає зрозуміти характер нинішніх негативних явищ у родинній сфері: наприклад, ослаблення відповідальності чоловіків за дружину й дітей (що відбулося, тільки-но шлюб перестав бути довічним); високий рівень розлучень; явища “прихованого безбатченківства”, коли батько є, але не займається вихованням дітей тощо). Визнано, наприклад, що присутність чоловіка в моногамній парі і його участь у вихованні дітей менше залежать від інстинкту, ніж від соціальних норм, санкцій і тиску, що їх диктує суспільство.

В наш час уже відпала соціальна необхідність у поділі праці на основі здатності жінки до дітонародження, як це було в примітивних суспільствах. Значна, а в окремих країнах – велика, частина жінок нині поєднують материнство з роботою поза домом. Потрібно враховувати, що жінка вже не народжує, як у минулому, багатьох дітей і значна частина її життя, отже, вивільняється й має бути присвячена чомусь іще, щоб реалізувати свої здібності й знання. Це можуть бути і професійне вдосконалення, кар'єра, й громадська робота.

У більшості сучасних сімей бюджет родини складається з двох часто рівних частин, що надходять як від чоловіка, так і від жінки: чоловік уже не є єдиним годувальником родини. Але, як стійкий пережиток минулого, зберігається патріархальна ідеоло-

гія та традиційні гендерні ролі: від жінок вимагають зосередженості на домашній сфері і самопожертви заради своїх близьких, а від чоловіків – успіху в суспільній. Мало того, традиційна гендерна сегрегація переноситься й у сферу праці: жіночі професії і жіночі робочі місця формуються винесенням на соціальний рівень традиційних жіночих занять.

Сім'я і диференціація соціо-статевих ролей. Сучасне наукове осмислення цих змін у сфері сім'ї активно проявилось в 1950-60-х роках, передусім у працях американських соціологів, та вітчизняних демографів 1960-80-х років. Роль жінки в сім'ї вони трактували на основі *функціоналістської концепції* родини.

Функціоналізм пояснює диференціацію статевих ролей у родині в такий спосіб: чоловік виконує *інструментальну роль*, зв'язуючи родину з зовнішнім світом і забезпечуючи її матеріально; дружина бере на себе *експресивну роль*, що регулює взаємини всередині сім'ї шляхом емоційної, психологічної підтримки чоловіка й дітей. Прихильники цієї теорії пояснюють експресивну роль дружини її здатністю народжувати й виховувати дітей. Т. Парсонс у широко відомій роботі “Про структуру соціальної дії” підкреслює вплив подружньої родини на диференціацію ролей за статтю, причому місце жінці переважно приділяється *всередині* родини. Досить відверто він пише: “Звідси так важливо, щоб статус чоловіка й дружини був рівним. Професійна ж конкуренція має тенденцію диференціювати їх (чоловіка й жінку) за статусом, а не зрівнювати. Заміжня жінка в нашому суспільстві, як правило, не конкурує прямо за професійний статус і його первинні символи з чоловіком свого класу. Можна сказати, що таке розмежування статевих ролей сприяє інтеграції членів родини, так що винятково важливі функції соціалізації, внесені в роль батька, зберігаються” [6, 614].

Отже, цей концептуальний підхід пропонував забезпечувати стабільність сімейних відносин за рахунок обмеження прав жінки на самореалізацію в будь-яких сферах, крім сімейної. Однак саме життя породило гнучкіший розподіл ролей у родині, враховуючи нахили й інтереси чоловіка та жінки. Наприклад, сучасне розуміння ролі батька передбачає надання і психологічної, й емоційної

підтримки дітям; батьки в наш час уже не соромляться бути ласкавими та ніжними, а іноді й цілком брати на себе функцію обслуговування дітей, іноді зовсім маленьких. З'явився спеціальний термін для характеристики такої поведінки – “*сенситивна поведінка*”. Хоч ці явища тільки починають входити в наше життя, але вже 40% опитаних жителів України – чоловіків вважають “нормальною” таку ситуацію, коли чоловік бере відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку” [1, 44].

Як і американська соціологія, що в 1970-і роки перейшла від функціоналістської концепції родини до *теорії конфлікту* (Р. Коллінз, 1975) у її вивченні, вітчизняна соціологія сім'ї розвивалась у подібному напрямку. Зокрема, вивчали розподіл влади в родині та її вплив на рівень прийняття рішень. Але інші підходи теорії конфлікту, що вказують на нерівне володіння матеріальними засобами серед членів родини і, відповідно, нерівний розподіл влади між ними, фактично не вивчали, бо вважалося, що для радянської людини матеріальні інтереси є вторинними. Тому не використовували розроблену ще в 1960-х роках в американській соціології Р. Блудом і Д. Вольфом теорію “ресурсів”: той чоловік, в кого більші ресурси, має й більше влади в родині. Ресурсами вважали високий освітній і професійний статус чоловіка, а також отримуваний ним прибуток.

Однак пізніші дослідження розподілу влади в сім'ї показали, що “теорію ресурсів” не можна абсолютизувати. Феномен розподілу влади в родині, як у будь-якій малій групі, є комплексним явищем, залежним також і від особистісних якостей чоловіка й жінки. Окремі дослідники (С. Сафіліос-Ротшильд, 1970, Сафіліос-Ротшильд) відзначали, що на розподіл влади в родині впливає навіть сила любовних почуттів (той, хто любить сильніше, має меншу владу, бо є більш залежним). Чоловік і дружина, однаково кохаючи одне одного, матимуть однакову владу в родині. Та оскільки прийнято, щоб саме дружина проявляла ласку й турботу, тобто більшою мірою виражала почуття, С. Сафіліос-Ротшильд запропонувала розглядати шлюб як своєрідний обмін, де дружина віддає кохання в обмін на доступ до соціально-економічних благ, яких більше в її чоловіка.[13] Ця концепція

реально описує ситуації в родинях, в яких жінка не працює, знаходячись на утриманні в чоловіка, котрий надає їй матеріальні блага та визначений соціальний статус. Однак вона все менше відповідає сучасній соціальній ситуації в цілій низці країн світу, для яких характерною стає все рівніша участь жінок і чоловіків у сфері оплачуваної зайнятості і все частішою – ситуація, за якої жінки заробляють стільки ж, як і чоловіки, а в окремих випадках – і більше.

Сучасніший варіант теорії конфлікту у вивченні родини запропонувала Хейді Хартман (Hartmann, Heidi, 1981). На її думку, родина є місцем перетину і боротьби різних економічних інтересів її членів. Ця концепція багато в чому є справедливою, оскільки в сім'ї наявні елементи економічного виробництва і, особливо, економічного перерозподілу матеріальних благ та розподілу (не завжди рівного й справедливого) домашніх обов'язків, часу на відпочинок і сон. Х. Хартман розцінює наявність важчих обов'язків жінок у сфері домашньої праці як форму експлуатації, що склалася в капіталістичній патріархальній системі.

Нині дослідники, вивчаючи проблематику сім'ї в гендерному аспекті, залучають до розгляду і функціоналістську концепцію родини, і теорію конфлікту: як кожна мала група, родина не застрахована від суперечок і конфліктів з приводу розподілу матеріальних благ, праці з обслуговування членів родини й виховання дітей.

Заслуга гендерного підходу – у виявленні того факту, що в практиці життя сучасних родин традиційна патріархальна ідеологія (за якою “домашня праця – справа, не варта справжнього чоловіка”, “гарна мати повинна все віддати дітям, а потім думати про себе”, “успішність виховання дітей більше залежить від матері, ніж від батька”) часто використовується для виправдання домінуючого становища чоловіків у родинях, небажання виконувати повсякденні домашні обов'язки, а жінки – для самовиправдання свого підлеглого становища й переважаності домашньою роботою з обслуговування членів родини (M. Ferree, 1984).

На відміну від радикального фемінізму, що жорстко й однозначно визначає родину головною інституцією патріархату та визначає її як фокус жіночого гноблення [9], гендерна теорія у вивченні сучасних сімейних відносин відрізняється більшою варіативністю в підходах та оцінках. Важливою характеристикою сім'ї як соціального інституту визнається її *автономність*, що виражається у виборі своєї життєдіяльності та структури владних відносин, притаманній тому чи іншому типові сучасної родини, для якої характерні як демократичний, егалітарний устрій сімейних відносин, так і ті чи інші рудименти патріархальності. Сучасна гендерна теорія визнає цю її автономність, спрямовуючи свою критику проти уніфікації й жорсткого закріплення “статевих ролей”, існуванням яких виправдовують безвідповідальність, паразитування на праці іншої людини, а іноді агресивність і жорстокість, що проявляються в сім'ях.

Аналіз тенденцій гендерно-рольового розподілу у сучасній родині яскраво виявляє *різні психофізичні наслідки для людей залежно від їх статі*.

Зокрема, на рівні міжособистісних сімейних відносин роль сильного, стриманого в своїх емоціях супермена, “який ніколи не плаче”, нав'язувана чоловікові патріархальною ідеологією, призводить до його частих непорозумінь з оточенням і для якого він виглядає черствою людиною, а іноді, зрештою, таким і стає. Нерівність жінки в сім'ї (коли вона побудована на владі чоловіка й підпорядкованості дружини, тобто за патріархальною моделлю) призводить до того, що одружені жінки страждають на значно більшу кількість фізичних і психічних хвороб, ніж самітні. Цей феномен виявляється й у такому екстремальному явищі, як самогубство. Кількість самогубств вища серед заміжніх жінок і самотніх чоловіків, аніж серед самотніх жінок і одружених чоловіків (Е. Дюргейм, 1912).

Дослідження частоти психічних захворювань чоловіків і жінок залежно від шлюбного статусу, проведені професором Джесі Бернад (Bernard, Jessie, 1981), показали, що, попри традиційне невдоволення чоловіків тягарем сімейного життя, сімейний стан якнайліпше забезпечує фізичне й психічне здоров'я чоловіка та

благотворно впливає на його ділові якості та професійну кар'єру. Серед самотніх удівців катастрофічно підвищується смертність, зростає кількість самогубств. Дисципліна шлюбу, вважаючись тягарем, виявляється корисною для чоловіків, особливо внутрішньо не схильних до самообмеження власних бажань та ризикованої поведінки. Тому вихована в дусі виконання "свого обов'язку" дружина, що присвятила себе турботам про чоловіка, котра забезпечує і навіть нав'язує порядок та безпеку добре організованої оселі, виявляється найкращим гарантом довголіття, здоров'я і щастя свого чоловіка.

Натомість, усупереч поширеним стереотипам про те, що одруженій жінці живеться легше, бо про неї піклується чоловік, наукові дослідження показують, наскільки часто це не відповідає дійсності. За даними соціологів (Моніторингове опитування "Українське суспільство-2003", здійснене Інститутом соціології НАНУ), серед жінок-респонденток кожна четверта не задоволена своїм шлюбом (серед чоловіків – кожен шостий). Більшість жінок, навіть задоволених своїм шлюбом, відзначають перевантаженість домашніми справами, що спричинює постійну втому. Набагато частіше, ніж одружені чоловіки, заміжні жінки страждають психологічними комплексами аж до психічного розладу. Наприклад, з'ясовано, що заміжніх жінок із невротичними симптомами втричі більше, ніж незаміжніх [14].

Зважаючи на такі явища, Дж. Бернارد висунула "шокову теорію шлюбу", згідно з якою шлюб для жінок практично завжди є психологічним випробуванням. Цей висновок їй дозволив зробити аналіз таких обставин, як різка зміна ролей, що відбувається після весілля (з об'єкта залицяння дружина перетворюється на служницю й няньку для чоловіка, від якої очікується праця обслуги); наявність завищених очікувань від чоловіка, ґрунтованих на гендерно-стереотипних уявленнях про "справжнього" чоловіка-супермена; необхідність пристосування до партнера, особливо вагома для жінки, яка часто можлива лише ціною придушення власного інтелекту та культурних запитів. Безліч домашніх справ, а потім і поява дітей, як правило, змушують жінку відмовитися від професійного покликання й кар'єри. Для домогоспо-

дарок єдиною долею стає праця з обслуговування родини, потрібна для її близьких і суспільно необхідна, однак неоплачувана й суспільно невизнана. Яскравим прикладом такого суспільного невизнання є, наприклад, те, що телебачення і радіо не транслюють нам програм про зразкових домогосподарок, гарних дружин і матерів, беручи інтерв'ю та готуючи сюжети про жінок-депутатів, лікарів, вчителів тощо.

Безумовно, між чоловіками й жінками, крім законодавчо оформлених відносин, наприклад, за статтею № 24 Конституції України або Сімейним кодексом України, у будь-якому суспільстві й у будь-які періоди історії відносини складаються за визначеними ustalеними практиками розподілу гендерних ролей і нормативних презентацій сексуальності – *гендерними контрактами*. Такі контракти описують як правила взаємодії, права й обов'язки, що визначають поділ праці за ознакою статі в родині й у професійних сферах, так і взаємні зобов'язання щодо виконання цих не завжди артикульованих, часто неписаних правил. Цю проблематику почали розробляти порівняно недавно (дослідниці R. Stromptom (Кромптом) С. Pateman (Пейтмен), А. Темкина), і інструментальна цінність цього наукового підходу в межах теорій гендеру є досить показовою.

В українських реаліях гендерні контракти є такими. Основний гендерний контракт – *“працююча мати”* – виник на пострадянському просторі в 30-і роки ХХ століття. Радянська жінка працювала повний робочий день, виховувала дітей, частково поділяючи цю місію з державними інститутами (дитсадок, школа з *“групами продовженого дня”*) і родичами (рідше – з найманими робітниками), і цілком відповідала за організацію сімейного побуту. Гендерний порядок такого типу дістав назву *конвенційного* з урахуванням того, що спостерігалися збереження одних традицій (цінності материнства, домашня робота як жіночий обов'язок) і руйнування інших (економічної залежності жінки від чоловіка, його обов'язку матеріально забезпечувати родину) [12].

Протягом усього радянського періоду історії домінував цей вид гендерного контракту. Однак, крім нього, функціонували *ще два менш* поширених гендерних контракти. Один із них – *“по-*

всьякденний” – народжувався з практики повсякденного життя, для його функціонування зайнята дружина задіювала неформальні соціальні мережі. Цей вид гендерного контракту був ненавмисним наслідком офіційного контракту “працюючої матері”. Сюди ж належали практики “неповної родини” як результат розлучень і позашлюбного материнства. Інший, “*нелегітимний*”, існував поза офіційною ідеологією, й до нього застосовувалося навіть карне покарання (незайнята жінка-утриманка, проституція, а також так зване “дармоїдство”).

Відзначимо важливий наслідок практики існування офіційного контракту “працююча мати” і його “повсякденного” варіанту: вони сформували особливий, властивий цьому часові і цим умовам існування, тип наших жінок. Для організації добробуту й благополуччя своїх близьких у радянських умовах дефіциту товарів і послуг був потрібен творчий, організаторський і комунікаційний досвід та компетентність у різних сферах життя. Уміння організувати повсякденне життя (дістати харчі, нормальний одяг, улаштувати дитину в “гарний” дитячий садок, літніх родичів – до хорошого лікаря, “записатися” в чергу на меблі й чекати на них роками, організувати прийом гостей і приготувати страви на високому кулінарному рівні, здійснювати сезонне консервування фруктів і овочів, не кажучи про роботу на присадибній ділянці) було важливим підтвердженням соціальної компетентності *жінки-господарки*.

Такі складні умови існування робили жінку (і роблять нині) відповідальною, сильною та здатною керувати іншими, тими, хто залежить від її турботи. Варто відзначити, що ці якості були необхідні жінкам усіх соціальних прошарків радянського суспільства.

Від кінця 80-х гендерні контракти, пристосовуючись до нових реалій життя, дістають нове ідеологічне наповнення, легалізуючи й міфологізуючи раніше нелегітимні практики незайнятої жінки, яку утримує чоловік. Однак *контракт “працююча мати”*, як і раніше, лишається панівним та найбільш поширеним, оскільки в період різкого погіршення соціо-економічних умов

жінкам стало ще більше необхідно зберігати свою високу професійну активність.

Соціальне розшарування населення на багату меншість та бідну більшість, що швидко відбулося, а також поширення в громадській думці уявлень про специфічно жіночий соціальний успіх – багату жінку, яка не повинна працювати, бо її забезпечує “справжній” чоловік (той, що має великі гроші), спричинило певне переструктурування гендерних контрактів, правда, на основі все того ж контракту – “працююча мати”.

Нині в українському суспільстві проглядається існування чотирьох типів гендерних контрактів. *Працююча мати* – контракт, що передбачає і материнство, і заробіток жінки, який є життєво необхідним для всієї родини через брак матеріальних засобів до її існування. *Кар’єрно орієнтована жінка* – контракт, що поєднує роль матері і відповідальної за домогосподарство разом з професійним зростанням жінки. Передбачає безкоштовну допомогу родичів і оплачувану працю найманих робітників. *Домогосподарка* – контракт передбачає обслуговування членів родини, материнство й турботу в обмін на матеріальне забезпечення чоловіком. Цей контракт містить також вимогу *сексуальної привабливості*, що в минулі десятиліття перебувала в сфері тіньового, нелегітимного контракту. *Спонсорський контракт*, що передбачає обмін (продаж) зовнішньої привабливості й сексуальності на матеріальну підтримку чоловіка. Цей, раніше нелегітимний, контракт нині стає легітимним, хоча й не схвалюваним морально. Для жіночої ідентичності тут не значущі ні материнство, ні робота, реалізується й акцентується тільки її сексуальна роль.

Усі типи гендерних контрактів, що демонструють сучасні напрямки в змінах гендерних відносин, *не є наслідком якоїсь державної політики в сфері гендеру. Вони є результатом стихійного пристосування до нових умов життя й вироблення для цього різними соціальними групами різноманітних стратегій.* Зокрема, у вищих майнових класах контракт *дружина-домогосподарка*, яка культивує свою сексуальну привабливість та орієнтована на споживання, став найпоширенішим. Загалом

можна стверджувати, що гендерні контракти змінюються відповідно до нових соціальних та економічних умов.

Сучасна українська родина: теоретичний та практичний аспекти. Зараз уже очевидно, що саме сім'я взяла на себе основну вагу переходу українського суспільства до ринкових відносин, мобілізувавши внутрішні, і матеріальні, й психологічні, резерви. Зокрема, інститут сім'ї став вартіснішим у свідомості людей як гарант матеріальної підтримки з боку інших членів родини у разі втрати роботи та засобів існування загалом. Ця тенденція стосується усіх членів родини: і жінок, і чоловіків. Дослідження “Молода сім'я України 90-х років” засвідчило, що на час обстеження кожний десятий чоловік через ті чи інші обставини перебував на утриманні дружин, не маючи власних прибутків.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні все більше поширюється одnodітна сім'я. Майже дві третини українських родин (62,4%) мають сьогодні лише одну дитину, у кожній третій родині – двоє дітей. Сім'ї з трьома та більше дітьми – велика рідкість, їх питома вага не перевищує 6,3%. Кожна десята українська родина є неповною. У місті таких родин більше (12%), в селі – відповідно, менше (6,9%). І в більшості неповних родин (88,5%) дітей виховує мати. Статистика [6, 135] фіксує подальше погіршення демографічної ситуації в країні. Зокрема, дедалі скорочується народжуваність (загальний коефіцієнт якої сягнув 2001 року 7,7%). Можна говорити про певні явища трансформації інституту сім'ї. На цьому часовому відтинку кількість розлучень не зростає, але шлюбів менше, ніж у 1980-х або на початку 1990-х років. Виростає кількість дітей, народжених матерями без реєстрації шлюбу (16,7% від загальної кількості новонароджених).

Ці явища значною мірою зумовлені погіршенням економічних умов існування. Моніторингове обстеження, проведене Інститутом соціології НАН України 2003 року, показало, що практично половина українських родин (46%) відносять себе до “злидених або бідних”. Цього ж року середній сукупний дохід на одного члена родини в Україні становив лише 32 долари (173 грн.).

Під впливом соціально-економічних і екологічних умов деформувалися не тільки репродуктивні установки жінок, але й відбулися зміни в орієнтаціях щодо шлюбу як у жінок, так і в чоловіків. Україна здавна належала до країн з високою шлюбністю; у всі періоди її історії цінність шлюбу й родини в свідомості людей залишалася дуже високою. Нині ж, уперше з часів Другої світової війни, показник шлюбності, що був завжди досить стабільним і залежав переважно від чисельності молодих поколінь, починаючи з 1992 року різко знизився. Імовірно, ми маємо справу з відкладанням шлюбів до кращих часів, а також із рішенням не обтяжуватися родиною взагалі в сучасних умовах, коли людині легше вижити самотужки. І те, й інше в соціальному плані – явища вкрай небажані.

Як відомо, чим бідніша родина, тим більша відносна частина її бюджету витрачається на їжу. Зокрема, 2003 року, за даними соціологічних опитувань, у 57% родин усі доходи йшли на купівлю харчів (у розвинутих країнах ця стаття витрат зазвичай коливається в межах 10-17%). Основний тягар харчування родини традиційно падає на жінок, які повсюдно й повсякденно ведуть боротьбу за виживання родини у важких економічних умовах. І раніше на питання “Що Вас стомлює понад усе?” жінки найчастіше відповідали: “Домашня праця з обслуговування родини” [3, 124]. Зокрема, середньотижнева тривалість домашньої праці в наш час становить у жителях міст близько 27 годин. Найбільша питома вага у витратах часу (понад половину) припадає на такі види діяльності, як відвідування торговельних установ та готування їжі. Нині ці види трудовитрат ще збільшуються, в будні вони займають у жінок близько 2-ох годин щодня, у вихідні сягаючи 3,5 годин. Отже, скорочується обсяг і без того незначного вільного часу жінок, а разом із цим – і можливість професійного зростання, перекваліфікації, розширення сфери власних зацікавлень у світі духовних цінностей. Перевантаженість жінок домашньою роботою прямо відбивається на її професійній діяльності. Наприклад, під час робочого дня змушені купувати продукти 43% опитаних жінок і тільки 30% чоловіків; розв’язувати проблеми, пов’язані з дітьми – 33% жінок і 24% чоловіків. Дослі-

дження виявили цікаву закономірність: у родинях з високим рівнем прибутку жінки вдвічі менше часу витрачають на готування їжі (47 хвилин на день). Достатні грошові ресурси дозволяють їм купувати більше і якісніших м'ясних продуктів, фруктів, кондитерських виробів, якісних напівфабрикатів, скорочуючи час на приготування їжі.

За даними як вітчизняних, так і закордонних досліджень, велику частину (70-80%) домашньої роботи, як і раніше, роблять жінки. Попри всі заклики допомогти жінкам у домашній роботі, а також прохань зайнятих дружин, чоловіки найчастіше не хочуть нарівні з дружинами брати участь у вихованні дітей, готуванні їжі, прибиранні будинку тощо, та виконувати інші домашні обов'язки. Тому в родинях, де жінки працюють поза домом, нерідко виникає стресова ситуація, що її відомі англійські фахівці в галузі соціології сім'ї Рона і Роберт Раппопорти (R. Rapoport & R.N. Rapoport, 1971) визначили як *дилему перевантаженості*.

Помічено, що чим більше часу дружина працює поза домом за платню, тим більше домашніх справ вона виконує; при цьому її загальна завантаженість зростає. Чоловіки зайнятих жінок зазвичай допомагають їм по господарству не більше, ніж непрацюючих, і загальна завантаженість чоловіків (у родині і на роботі) реально стає тим меншою, чим більше працює дружина. Подібні факти давали підстави багатьом закордонним дослідникам стверджувати, що експлуатація за ознакою статі (експлуатація жінок) вкорінена в сім'ї як відносно автономному соціальному інституті.

Подальший розвиток досліджень показав, що *домашня праця має символічне значення у взаєминах статей* (особливо коли дружини працюють). Зокрема, в одному з досліджень [11] було виявлено: одні чоловіки допомагають дружинам мало, тому що не хочуть, щоб ті через професійну діяльність стали незалежними від них; інші ж, навпаки, допомагають своїм дружинам, захоплюючи їх бажання працювати поза домом. Очевидно, для перших найважливіший факт – *субординація*, що демонструє традиційний розподіл домашньої роботи. Дружини ж часто змиряються з роллю обслуги в родині не тільки тому, що в багатьох куль-

турних середовищах цього очікують від них і це є частиною ролі “гарна дружина”, але й тому, що бажають уникнути конфліктної ситуації з чоловіком, бояться зіпсувати з ним стосунки, досягаючи ладу в родині ціною смиренності. Виникає питання про психічну та фізичну ціну такої поведінкової стратегії для жінки, зокрема, про те, хто фрустрованіший: працюючі жінки, що конфліктують із чоловіком з приводу нерівного розподілу домашньої праці, чи ті, хто змирився з цим. Відповідь на це питання дали подальші дослідження в галузі гендеру, які вивчали не просто розподіл домашньої праці, як це робилося в традиційній економічній моделі родини, а й як вираження турботи членів родини одне про одного, та як владні відносини (субординацію) в ній (Хочсчайлд, Арлі, А. Hochschild, 1989).

Брак часу на домашні справи, виховання дітей у працюючій жінки часто призводить до *дилеми ідентичності*, під якою розуміється ситуація, коли батьки (переважно – жінка, але інколи – й чоловік) прагнуть справитися і з професійними обов’язками, і з домашніми справами однаково успішно, що часто призводить до стресу, оскільки таке поєднання є доволі важким. Не кожній працюючій жінці вдається належно залучити чоловіка до домашньої роботи. Скажімо, в стані постійного цейтноту в працюючій жінки часто бракує часу спокійно “привчити” чоловіка до домашньої праці. Як показали спеціальні дослідження, домогосподарки з цим завданням справляються успішніше, і внаслідок цього їх чоловіки допомагають у домашній праці більше.

Вивільненню часу жінок могла б значно допомогти сфера побутових послуг. Однак спад виробництва, що відбувся в нашій країні, позначився й на підприємствах, які надають побутові послуги. Найближчим часом годі очікувати розширення цієї галузі, отже, не буде й полегшення домашньої праці жінок за рахунок передання окремих видів таких робіт підприємствам побутового обслуговування. Зокрема, нині, за даними досліджень, тільки 2% наших жінок користуються послугами пралень, 6% – хімчистки, 6% – послугами магазинів, де продають харчові напівфабрикати. Ці цифри переконливо доводять, що майже вся домашня праця робиться руками жінок. Ще одна подібна тенденція – зменшення

кількості дошкільних установ, спричинена тим, що підприємства, які їх фінансують, самі знаходяться на межі банкрутства. Це ще один фактор, який суттєво позначається і ще позначиться на можливостях українських жінок поєднувати професійну діяльність з вихованням дітей. Так само негативно, на думку демографів, впливає на репродуктивні установки жінок надмірне підвищення цін на дитячі товари. Середня заробітна плата по Україні фактично не покриває витрат навіть на першу дитину в родині, не кажучи вже про другу чи третю. Тенденція зниження народжуваності показує, що матеріальна допомога держави настільки мала, що не стимулює жінок до народження.

На цьому тлі ностальгія за колишньою традицією багатодітності, що простежується як у публікаціях окремих авторів, так і виступах чільних урядовців, виглядає нездійсненною. Ретельний аналіз ситуації спонукає до висновку, що традиції багатодітності в нас утрачені безповоротно і не слід мати ілюзій з цього приводу. Крім цього, треба відзначити, що регулювання кількості дітей є загальною тенденцією цивілізованих країн, яка спричинена низкою чинників. Головними з них є: постійно збільшувана сфера суспільного виробництва, в яку залучаються жінки, та висока зайнятість жінок у суспільному виробництві в цілому; відповідне поширення цінності особистої кар'єри та самовираження жінки в професійній діяльності; зрослі вимоги до матеріального й культурного рівня життя і, особливо, до якості виховання дітей; подекуди перевага "споживчих" орієнтацій, як у жінок, так і в чоловіків.

Частою причиною одностітності або бездітності в Україні є також нестабільність самого шлюбу, його висока конфліктність і невпевненість жінки в тім, що він не розпадеться. Але більшість дослідників поділяють думку, що головною причиною обмеження народжуваності є прагнення батьків у довгостроковій перспективі поліпшити життєві шанси своїх дітей.

Потреба в дітях – одна з найсильніших у структурі потреб особистості. На жаль, через причини, які ми вже показали, ця потреба в наших умовах не може реалізуватися в бажанім обсязі й кількості дітей. Як показують соціологічні опитування тих, хто одружується, та родин зі стажем, реальна кількість дітей у родині

практично завжди менша, ніж планувалося при укладанні шлюбу. Ця потреба в структурі особистості жінки настільки сильна, що навіть при найнесприятливіших обставинах молоді жінки зазвичай не відмовляються від першої дитини. Саме тому в країнах із низькою народжуваністю, до яких належить і нинішня Україна, триває зростання народжень саме перших дітей, переважно в матерів 20-24 років. Прагнення мати дітей обумовлює для більшості жінок і бажання одружитися. Тому нинішнє скорочення народжуваності спричинили не зміни в орієнтаціях молоді, а різке погіршення економічної ситуації в країні: наприклад, 2/5 опитаних вважають, що “заводити зараз дітей безвідповідально”. В міру погіршення економічної ситуації в країні стрімко зростає “ціна дитини”.

Здавалося б, в умовах економічної й соціальної кризи в країні можна сподіватися на виростання значущості такої функції родини, як “психологічний захист”. Поширеним є уявлення про те, що вона може стати останнім притулком для людини, порятунком від стресів, спричинюваних навколишнім соціальним світом; і що саме в родині людина дістає підтримку й опору в житті. Та, як показують соціологічні дослідження, так є далеко не завжди. Найбільша кількість конфліктів припадає саме на сім'ю: 39% опитаних відзначили, що за останній місяць мали конфлікти з батьками, дітьми, чоловіком або дружиною. Причому в жінок і в чоловіків цей показник приблизно однаковий. Родина виявилася куди конфліктнішим середовищем, аніж вулиця й перебування в транспорті (де мали конфлікти 8% опитуваних), а також перебування на роботі (конфлікти зі своїм керівництвом мали 9% і з колегами по роботі – 8% опитаних (репрезентативне опитування населення України, 2003 рік). Можна зробити сумний висновок, що саме родина в наш кризовий час стає місцем, де розряджається невдоволення, вихлюпуються скарги й докори.

Причому показово, що одні й ті ж проблеми викликають у різних родин різні емоційні реакції й наслідки для сімейних відносин. Дослідники зафіксували таке явище, як посилення згуртованості, емоційної підтримки, уваги й турботи в чоловіка та жінки в стабільних, дружних родин у тому разі, коли родина

під впливом погіршення зовнішніх обставин ніби починає перевірятися на міцність. Емоційна підтримка в родині такого типу подвоюється, сприяючи успішному подоланню труднощів. На жаль, цей тип сімейної поведінки трапляється нечасто. За даними нашого дослідження, в однієї п'ятої частини опитаних жінок і чоловіків за останній місяць виникали конфлікти з партнером у шлюбі, що надовго позбавили їх душевної рівноваги.

У соціологічній літературі досить багато праць, у яких класифіковано причини розлучень; однак усі вони досить умовні. Завжди є кілька причин, поєднаних по-різному. І саме комплекс причин приводить чоловіка й жінку до розлучення. Але, як не дивно, жодна із загальноприйнятих класифікацій причин розлучень достатньою мірою не відбиває матеріальних (за рівнем доходів, ступенем побутового комфорту й здійсненності споживчої орієнтації) і житлових проблем людей, які розлучаються.

Однією з причин розлучень є маловивчене *психо-фізичне перевантаження жінок у шлюбі*, хоча практично немає жодної роботи про сім'ю й становище жінки в ній, де б не розглядався феномен “подвійної зайнятості” жінок. Це явище серед причин розлучень зазвичай не фігурує і не закладається в інструментарій опитувань для тих, хто розлучається. Насправді саме перевантаження жінок, що викликає постійну втому, нерідко веде до погіршення, а потім і до розриву подружніх відносин; прагнучи якось полегшити своє існування, часом не усвідомлюючи цього, жінка звільняється від шлюбу, від чоловіка, якого треба обслуговувати. Зокрема, самотні матері вважають, що розлучення з чоловіком різко скорочує час на домашню працю (Міхельсон, W. Michelson, 1985). Завдання дослідника, що вивчає ситуацію перед розлученням, зуміти розглянути за іншими причинами, що називають респонденти, й цю, оскільки практично ніколи жінки не називають її відверто: по-перше, тому, що не кожна жінка здатна пізнати себе; по-друге, через поширеність у суспільстві стереотипу “гарної дружини”, яка відповідає за всіх у родині і повинна “встигати все”, – мало кого цікавить, чого це коштує самій жінці.

Важливість допомоги чоловіка для стабілізації сімейних відносин і гарного самопочуття жінок засвідчує факт, що в родинях, де подружжя спільно виконує домашні обов'язки, понад 60% жінок оцінюють свій шлюб як щасливий, а там, де цього немає, 80% жінок незадоволені шлюбом. В. Сисенко, проаналізувавши бюджети робочого й вільного часу, дійшов висновку, що заміжня жінка-матір без допомоги чоловіка, родичів, а також дітей не в змозі задовільно справитися зі значним обсягом домашньої праці [8, 73]. Ці факти ще раз підтверджують необхідність вивчати психофізіологічну втому жінок як чинник дестабілізації сімейних відносин, а іноді й причини розлучень.

Адаптація сім'ї до мінливих умов існування в нашому суспільстві відбувається переважно інтуїтивно, оскільки традиції раціонального підходу до організації сімейного життя й обміркованої корекції своєї поведінки досі слабо вкорінені. Треба відзначити, що в родині, як і в багатьох інших сферах нашого життя, відчувається брак загальної культури, не вироблені моделі доцільних взаємин чоловіка й жінки. Практиковане останнім часом відродження ідеології традиційного патріархального сімейного укладу навряд чи зможе істотно допомогти сучасній сім'ї у формуванні моделі сімейних відносин. Специфіка нинішнього етапу шлюбно-сімейних відносин така, що родинний союз, заснований на демократичних засадах (*егалітарний*), більшою мірою відповідає наявним соціально-економічним умовам, хоча його переваги й не заперечують існування інших форм і стилів сімейного життя. Кожна родина вправі, зважаючи на свої цілі, завдання, особливості особистості кожного чоловіка та жінки, будувати життя за власними розумінням і бажанням.

У наш час причиною багатьох конфліктів у сім'ї є розлагодженість у рольових очікуваннях її членів. Різне розуміння ролей "хорошої" дружини або "справжнього" чоловіка призводить до втрати взаєморозуміння, без чого неможлива злагодженість дій у сім'ї. Психологи також установили, що міцність подружньої єдності залежить від кількості спільних, подібних (тотожних чи доповняльних) якостей особистості в одружених. Аналіз даних

соціологічного дослідження, проведеного в Україні¹, показує, що в молоді, яка ще не перебувала в шлюбі, уявлення щодо моделі “хорошого чоловіка” та “хорошої жінки” не тільки *традиційні*, навіть більше – досить примітивні. І це явище можна розглядати як прогалину в гендерному вихованні молоді.

Якими ж є моделі “хорошої дружини” та “хорошого чоловіка” у свідомості молоді та чи збігаються уявлення юнаків і дівчат у цій сфері? На думку юнаків, “хороша дружина” повинна бути (риса перераховуються в напрямку спадання значущості):

1. Доброю та лагідною (52%).
2. Охайною, що завжди стежить за зовнішністю (45%).
3. Доброю господаркою в домі (45%).
4. Не дуже вимогливою (42%).
5. Не зловживає алкоголем (31%).
6. Має спокійний характер (28%).
7. Є гарним сексуальним партнером (26%) тощо.

Дівчатам портрет “хорошої дружини” бачиться трохи по-іншому:

1. Гарна господарка в домі (61%).
2. Охайна, завжди піклується про зовнішність (60%).
3. Займається вихованням дітей (49%).
4. Добра та лагідна (44%).
5. Не курить (39%).
6. Не примхлива, не занадто вимоглива (37%).
7. Має спокійний характер (31%) тощо.

Окреслений дівчатами портрет є, як ми бачимо, набором традиційних ролей, які в розвинених країнах уже давно й успішно змінені на користь демократичнішого, рівноправного, партнерського. Останній передбачає, що не лише чоловік, але й дружина роблять економічний внесок у життя сім'ї згідно своїх індивідуальних здібностей до заробітку. Натомість українські дівчата

¹ Соціологічне дослідження було проведене у 1994 р. Українським інститутом соціальних досліджень (опитано 1438 юнаків та дівчат у різних регіонах України).

поставили характеристику “матеріально забезпечувати свою сім'ю” на останнє 14-е місце.

Цікаво відзначити, що така думка не відповідає нашим соціальним реаліям, де майже кожна друга сім'я живе на заробіток двох дорослих її членів – чоловіка і дружини. Молоді жінки приділяють більше уваги саме традиційно-інструментальним ролям дружини (добра господарка, гарна, охайна зовнішньо тощо), а не ролям, що найбільш важливі для сучасної сім'ї – емоційній, експресивній. “Любити чоловіка”, а також “любити своїх дітей” дівчата ставлять на одне з останніх, 13-е місце. Аналіз портрету “хорошої дружини”, що постає з відповідей юнаків, а особливо – дівчат, викликає відчуття його невідповідності життєдіяльності та потребам сучасної сім'ї та наявним рольовим наборам дружини й чоловіка. Ця розбіжність між уявленнями молоді та майбутніми реаліями їх шлюбів спроможна надалі провокувати гендерно-рольові конфлікти. У наш час, коли зовнішній тиск на сім'ю (релігія, заборона на розлучення, соціальний контроль) став слабким і не має такого значення, як раніше, збільшується роль міжособистісних стосунків у сім'ї, кохання, піклування та психологічної підтримки. Тільки тоді буде забезпечена стабільність і якість шлюбу. З відповідей молоді можна зробити висновок, що вона усвідомлює ці нові реалії погано та недостатньо ознайомена з етикою та психологією сімейних стосунків. Така ситуація є результатом системи гендерного виховання, наявної в суспільстві, котра формує їх уявлення та погляди на сімейне життя і на взаємовідносини статей в цілому.

Модель “хорошого чоловіка” у юнаків складається з таких характеристик:

1. Матеріально забезпечує сім'ю (68%).
2. Має спокійний, стриманий характер (39%).
3. Має почуття гумору (32%).
4. Займається домашнім господарством (28%).
5. Не зловживає алкоголем (26%).
6. Піклується про дружину (21%).
7. Не курить (17%) тощо.

Така характеристика, як “кохати дружину”, посіла 11-е місце. У дівчат набір характеристик для моделі “хорошого чоловіка” ще традиційніший, ніж у хлопців. Вона містить такі позиції:

1. Матеріально забезпечує сім'ю (83%).
2. Не зловживає алкоголем (54%).
3. Має спокійний характер (38%).
4. Має почуття гумору (37%).
5. Не вередує, не занадто вимогливий (34%).
6. Не курить (32%).
7. Піклується про дружину (28%) тощо.

Вище означені характеристики розміщені в порядку зменшення їх важливості для опитаної молоді.

На додаток: таку ознаку демократичної (егалітарної) сім'ї, як допомога у веденні домашнього господарства, дівчата поставили на одне з останніх, дев'яте місце; “кохання чоловіка” – на десяте, а “виховання дітей чоловіком” – на одинадцяте.

Ознайомившись із портретом “хорошого чоловіка” в баченні молодих жінок, нічого дивуватися тому, що переважну частину заяв на розлучення подають, як відомо, жінки. Однією з причин, яка призводить до розлучення, є мала вимогливість до партнера на стадії вибору та одруження. Опитані дівчата в більшості мають спрощені й частково примітивізовані уявлення стосовно ролі чоловіка в сім'ї. Після одруження спільне життя, що передбачає обопільне виконання домашньої праці, уміння поступитись або чимось пожертвувати заради загальносімейних прагнень, примушує жінок вимагати від свого обранця зовсім іншого, аніж на стадії дошлюбного залицяння, і якщо чоловік не співпрацює та не дбає про інтереси родини – результатом стає конфліктна чи зруйнована сім'я.

Виникає закономірне питання: чому уявлення наших людей щодо шлюбно-сімейних відносин, зокрема про гендерні ролі, так традиційно патріархальні в більшості випадків, тоді як вивчення реального устрою сімейного життя нашого населення показало (як було визначено вище) кількісну перевагу демократичного,

егалітарного типу родин в українському суспільстві; чому ці два феномени не збігаються, хоча в ідеалі мали б? Річ у тім, що ідеологія, до якої й належать ці уявлення про ролі жінки й чоловіка в родині та суспільстві, формувалася протягом багатьох сторіч у минулому і була закріплена в цілій низці *гендерних стереотипів*, котрі як спрощені гендерні нормативні моделі поведінки передавалися від покоління до покоління. Причому засвоєння їх припадає буквально на перші роки життя дитини, що й обумовлює їхню подальшу стійкість.

Наприклад, практично всі з опитаних жителів України (97%) вважають, що “жінка зобов’язана доглядати за дитиною в сім’ї”; що чоловік теж відповідальний і має цей обов’язок, вважають тільки 59%. У цьому разі спостерігається тиск стереотипного уявлення про те, що догляд за дітьми – справа жіноча, а не чоловіча. Під впливом цього стереотипу формується уявлення й про роль чоловіка у вихованні дітей. Тільки 63% опитаних вважають важливою для чоловіка роль вихователя своїх дітей, але практично всі думають, що для жінки ця роль дуже важлива (95%) (опитування “За рівні права і можливості”, здійснене Канадсько-українським гендерним фондом та Українським інститутом соціальних досліджень, 2002 р.).

Немає потреби говорити про те, наскільки важлива виховна роль чоловіка в сучасній родині. Дівчинка формує уявлення про всіх чоловіків загалом на основі образу свого батька, і якщо цей образ негативний, то в неї складається недовірливе, насторожене ставлення до всіх чоловіків, що може перешкодити їй побудувати власну родину або створити довірливі стосунки в ній. Хлопчикам потрібен позитивний образ батька для формування чоловічої ідентичності. Загалом сучасна гендерна теорія наполягає на тому, що *батьківство має стати однаковою мірою важливим як для жінок, так і для чоловіків; роль чоловіка в родині в жодному разі не можна зводити тільки до ролі “годувальника”*. Згадане вище соціологічне опитування показало: в нашому суспільстві і жінки (97%), й чоловіки (98%) вважають, що саме ця роль є головною для чоловіка в родині, а всі інші є другорядними. Цей жорсткий рольовий розподіл несе багато негативу для чоловіків.

За низької середньої заробітної плати в країні в цілому, високої імовірності стати безробітним багато чоловіків опиняються в ситуації депресії, і замість того, щоб активізувати свої інші сімейні ролі, вдаються до саморуйнування. *Загалом патріархальна ідеологія залишається могутнім бар'єром на шляху кооперації жіночої та чоловічої праці в родині, створення теплих емоційних взаємовідносин, ефективного виховання дітей і, зрештою, зміцнення стабільності родини.*

Варто не забувати, що роль годувальника в родині, його професійна успішність, від якої залежить відповідна матеріальна винагорода, часто залежить від внеску дружини у формування кар'єри чоловіка. Ханна Папанек назвала це явище “одною кар'єрою на двох” (Hanna Papenek, 1973). Щоденна робота зі створення побутових умов, а іноді й безпосередня допомога чоловікові в його професійній роботі вдома (передрук матеріалів, складання кошторисів робіт, ведення бухгалтерії тощо), у більшості випадків не враховується як “робота” і зараховується до професійних заслуг чоловіка. З іншого боку, роль “годувальника” має й негативний бік. Чоловіки, які важко фізично працюють, часто обурюються й скаржаться на тиск членів їхніх родин, що вимагають від них важкої праці заради забезпечення родини (Мег Люкстон; М. Luxton, 1980). У цій ситуації чоловіки розглядають своїх дружин як тих, хто змушує їх працювати, тоді як самі вони не хочуть цього робити, отже, втома й роздратування від важкої роботи переноситься на дружину. Отож чоловіча робота і роль в родині теж гендерно зумовлені й побудовані на системі сімейної підтримки та часто й привілейованого становища чоловіка в родині. Тому гендерна перспектива припускає зміну системи “робота – родина” як для жінок, так і для чоловіків, що зачепили всі сфери життя нашого суспільства в останні десятиліття, передусім відбилися на становищі сім'ї. Виникло таке поняття, як “фемінізація бідності”: самотні жінки з дітьми, жінки-пенсіонерки здебільшого опинилися за межею бідності. Нові проблеми або різке загострення старих роблять особливо актуальним таке питання: як у цих важких економічних і соціальних умовах людям реалізувати свої орієнтації

на формування родини, народження дітей, матеріальну забезпеченість, налагоджений побут, повноцінне дозвілля, гарне виховання дітей тощо? Очевидно, що ці проблеми нагально потребують втручання держави, започаткування й ведення ефективної державної соціальної політики.

При цьому відзначмо, що головна умова ефективності й правильної спрямованості соціальної політики стосовно родини – наявність у її основі теоретичної концепції розв'язання проблем гендерної рівності в сім'ї й відповідних засобів допомоги родині. Суть концепції така: на основі яких поглядів розроблятимуться практичні соціальні програми – патріархальних (посилення яких у суспільстві ми наразі спостерігаємо) або егалітарних (по-справжньому демократичних)? Від обраної концепції залежатиме дієвість короткострокових і, особливо, довгострокових заходів допомоги сім'ї та її членам.

Доволі багато колишніх програм були малоефективними, тому що в їх основі проглядав патріархальний світогляд авторів. Вважається, що якщо знизити рівень зайнятості жінок у народному господарстві, то зросте народжуваність, зміцниться сім'я тощо, оскільки жінка стане займатися тільки родинною. Це омана. За такого низького, як зараз, життєвого рівня навіть непрацюючі жінки не зважуються народжувати. І повернення жінок до домашнього вогнища не розв'яже проблеми підвищення народжуваності.

Під патріархальними розуміються погляди, засновані на переконанні, що поділ соціальних функцій між чоловіком і жінкою має природну, біологічну підставу, що головна життєва мета жінки – бути матір'ю, охоронницею домашнього вогнища, що тільки чоловік – добувач, він здійснює зв'язок між родинною та ширшим соціальним оточенням, суспільством. Отже, особистість жінки тут зводиться до біологічних ролей, а низка негативних процесів соціально-демографічного характеру пояснюється зайнятістю жінок у суспільному виробництві, їхньою роботою поза домом, а також їх надмірною емансипацією.

Егалітарна концепція ґрунтується на тому, що й чоловік, і жінка рівні як особистості і тому повинні мати рівні можливості

для свого розвитку. Нинішній поділ праці, як у сім'ї, так і в суспільстві в цілому, має соціальну природу, є надбудовою над біологічними чинниками. Новий, егалітарний, тип відносин між статями, що йде на зміну патріархальному, заснований не на взаємозв'язку панування й підпорядкування, заданого традицією і зведеного в ранг природного закону, а на відносинах особистісної взаємодоповнюваності в суспільстві й родині. Перехід від патріархальної системи соціо-статевих відносин до егалітарної – фундаментальна особливість сучасної епохи.

Егалітарний принцип рівності статей не слід розуміти як стирання розходжень між чоловіком і жінкою. Навпаки, він передбачає граничний облік психофізіологічних особливостей, пов'язаних зі статтю, але водночас – і зняття всіх бар'єрів, що заважають проявитися людині як особистості. Це стосується і чоловіків, і жінок.

У програмних документах, що стосуються інституту родини, має бути чітко зазначено, що всі заходи щодо “поліпшення становища жінки”, “пільг жінкам-робітницям” тощо можуть прийматися тільки як *система тимчасових заходів*. Історичний досвід показує, що ідеологія допомоги, якщо її не розглядати як систему тимчасових заходів, по-перше, не веде до подолання відсталості або підпорядкованості, а навпаки, відтворює ці відносини й далі; по-друге, не скасовує суспільної ієрархії (жінки як і раніше дискриміновані); по-третє, не ефективна з погляду подолання патріархальних відносин, не створює умов для вільного розвитку особистості, а тільки ускладнює їх.

Довгострокова політика має перемістити акцент з ідеї допомоги тільки жінці на створення рівних можливостей для обох статей у всіх сферах і загалом ґрунтуватися на таких принципах:

1. жінка і чоловік мають однакові права, обов'язки й можливості у всіх сферах життя, зокрема й сімейній;
2. родина має бути суверенною в прийнятті рішень щодо її економічного та демографічного відтворення.

Звідси й конкретний механізм, що забезпечує проведення довгострокової політики: усі пільги в сфері зайнятості, що держава вважає за можливе надати працівникам, які поєднують сі-

мейні та трудові функції, слід адресувати *родині*, а не окремо матері чи батькові (тут не маються на увазі пільги, пов'язані з вагітністю та пологами). Держава, керівник на виробництві, лікар, що оформлює документи, не повинні вказувати родині, хто з батьків скористається відпусткою з догляду за дитиною (повністю або частково), хто працюватиме повний або неповний день (можливо, це зручніше зробити батькові), за графіком тощо. Отже, родині не нав'язуватиметься ні традиційний, ні егалітарний тип відносин. Сім'я сама визначить, що їй треба.

Використана література:

1. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Столиця, 2002.
2. Лавріненко Н. Особливості життєдіяльності сім'ї в умовах трансформації українського суспільства // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Віпол, 1999.
3. Лавриненко Н. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). – К., 1999.
4. Мілет К. Сексуальна політика. – К.: Основи, 1998.
5. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: “Академический проект”, 2000.
6. Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у зеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2002. – № 3.
7. Смелзер Н. Соціологія // Социс. – 1992. – № 11.
8. Сысенко В. Устойчивость брака. – М., 1981.
9. Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2003.
10. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Политиздат, 1978.
11. Hood J. Becoming a Two-Job Family. – New York: Praeger, 1983.
12. Rotkirch A. The Man Question. Loves and Lives in Late 20-th Century Russia. University of Helsinki. Research report 1|2000.
13. Safilios-Rothschild C. Love, Sex and Sex Roles. – N.Y.: Prentice Hall, 1977.
14. Sex roles and psychopathology. – N.Y.; L.: Plenum, 1984.

Розділ 13. ГЕНДЕР І РЕЛІГІЯ

Гендерні дослідження релігії: до порушення проблеми. Релігія й теологія ввійшли в поле гендерних досліджень тільки з 1960-х років і як самостійні дисципліни сформувалися спочатку в США та Західній Європі. У західних університетах гендерні дослідження релігії розвиваються переважно в рамках культурної антропології та гендерної теорії, а також академічної дисципліни “феміністська теологія”, предметом уваги якої є гендер, його конструкції та стосунки з Духовним і Божественним.

Основна причина того, що гендерні дослідження релігії дотепер слабо представлені в українських соціальних науках – сакральний характер духовної віри та знання, який обмежує право дослідників сумніватися у тих або інших релігійних догмах і переглядати семантику релігійних обрядів. Сучасні дослідники одностайні в тому, що впровадження гендерної рівності не тільки в соціально-політичну сферу, але й у сферу духовності є вимогою часу.

У кожній зі світових або національних релігій досі зберігається ціла система антижіночих (мізогінних) поглядів, що припиняють роль Жіночого: від менструальних табу, згідно з якими жінка вважається “нечистою” в певні дні (аж до того, що її виганяють до спеціальної хатини – в архаїчних суспільствах або не впускають у церкву – в християнстві) до вербальних інвектив про гріховність і “вторинність” жінки (унаслідок її “походження” з ребра Адама) і заборон на вивчення жінками священних текстів, викладання теології та ведення служби. Інтерпретація жіночого тіла як “судини гріха”, здійснювана ніби на протигагу чоловічій “непорочності”, не тільки відчужує жінку від легальних каналів духовності, але й потенційно виправдовує негласну суспільну політику жіночої “віктимізації”. Біблія, Коран, Веди, Тора й інші священні тексти, створені в період панівного патріархату, служили обґрунтуванням наявної нерівності жінок, незалежно від того, про яких жінок ішлося – чорних, білих, мусульманок, юдейок або християнок. Релігійні й теологічні тексти, написані

авторами-чоловіками, природно відбивають і містять “чоловічі погляди” на відносини людини з Богом і на місце жінки в структурі духовності. У семіотиці релігійних текстів Жіноче зазвичай виступає не як визначення статі, а як визначення статусу: бути “жінкою” – це значить займати субординоване (підлегле) і вторинне місце в ієрархії створення й збереження духовних цінностей та легітимності релігійного досвіду.

Розуміючи, що традиційні релігії відіграли значну роль у формуванні гендерних упереджень і усвідомлюючи несправедливість наявних церковних практик, від середини ХХ століття низка дослідників вдалась до систематичної критики релігій з позицій відновлення гендерної рівності. Прагнення досягти гендерної рівності в духовній сфері було артикульовано в результаті розвитку жіночої самосвідомості й змусило найактивніших жінок вилити особистий біль про нездійснені духовні потреби в джерело систематичної критики найбільш сексистських аргументів церкви. Жінки, посилаючись на приклади з Біблії, виступали проти подвійного стандарту релігійної моралі, вимагали внесення гендерного егалітаризму в релігію й теологію та визнання заслуг жінок у розвитку духовності. Найемоційніші з критиків писали про “женофобський характер” [14] більшості церковних інституцій і ту витончену дискримінацію, якій піддається жіноча свідомість у результаті таких широко відомих формул, що лунають з амвона: “Бог наш Батько (а не Мати)”, “Людина (в значенні – Чоловік) Господа”, “Братерство (а не “Сестринство”) людей”. Ці й подібні фрази затверджують у свідомості більшості людей думку про те, що і релігія, й віра є прерогативою лише чоловічої статі, навіть звертатися до Господа в мусульманському та юдейському храмах жінки можуть тільки знаходячись в окремому від чоловіків приміщенні.

Чи означала подібна традиція, питали теологи-феміністки, що стать вірного визначає його ступінь бажаності Богові? Адже сама релігійна історія містить свідчення про те, що серед перших християн, мусульман, юдеїв жінки займали чільне місце, найактивніші увійшли до священних сюжетів: наприклад, Марія Магдалина, про яку оповідають усі чотири євангелісти, стала однією з найвідданіших послідовниць Христа, їй першій він з’явився

після воскресіння (Мф: 27,28; Мк: 15,16; Лк: 8,24; Ін: 19,20); інша Марія, дружина Кліопа й мати Іакова (Мф: 27,28; Мк: 15,16) була присутня при воскресінні Христа, а до Марії, матері Іоанна, приходять після порятунку з темниці Петро й застає в її домі людей, що моляться про нього (це можна вважати описом одного з перших молитовних зборів, зафіксованих у тексті (Лк: 24; Ін: 19; Діяння 12).

Аналогічна ситуація виникла і в інших інституційних релігіях.

Велика роль єврейських жінок у порятунку юдейського народу та збереженні юдейської духовності в період двотисячолітнього розсіяння євреїв по світу. Міріам, згадана у Старому Заповіті як співачка якнайдавніших із національних гімнів “Співайте Господові!”, відома тим, що заохочувала звільнення євреїв з чотирьохсотрічного єгипетського полону, була пророком і вивела жінок по сухому дну через Чермне море (Вих. 15,2; Числ. 12, 26; Втор. 24, Міх. 6). Інша героїчна жінка, Девора (Суд. 4,5), була піднесена на вершину політичної влади, оскільки подібно до Жанни д’Арк узяла на себе функції предводительки в боротьбі проти Ханаанського царя.

Чому такі високі заслуги жінок перед народом, релігією й державою забуто, а жінок витіснено з керівних посад у Церкві і теологи всіх конфесій протягом багатьох років проводили відверто женофобську політику? Чи можна відновити гендерну справедливість відносно ролі жінки в духовній історії людства і змінити найбільш сексистські погляди Церкви? Деконструкція гендерних стереотипів, визнання заслуг жінок у розвитку духовності та культурне визнання рівності статей на духовне самовираження – така основна мета розгляду релігії в гендерній перспективі.

Гендерна критика та феміністська теологія: філософсько-методологічні джерела. Найбільшого розмаху гендерний реформаторський рух досяг у християнській теології, що можна пояснити більшою активністю громадських лідерів і організацій у країнах Заходу. Частина релігійних діячів під тиском феміністської громадськості і враховуючи зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві (підвищення соціальної ролі жінки та зага-

льної демократизації), почали пропонувати клірові нову інтерпретацію священного писання, відмовляючись від установок, які найвідвертіше дискримінують жінок. Прогресивні служителі церкви заявляли, що “в Біблії немає вказівок, які перешкоджають політичній, громадській, духовній рівноправності жінок” і що, згідно з католицькою доктриною, первісний гріх достоту спокувала жертва Христа [2, 338].

У цій ситуації філософія американського прагматизму, постструктуралізм і французька політична теорія виявилися тією філософсько-методологічною базою, яка дала змогу проаналізувати релігію й теологію з гендерних позицій, не руйнуючи принципів віри. Теорія шведського лінгвіста Ф. де Соссюра про відносність мовного знака і залежність культурної свідомості від мовних форм послужила підставою для розроблення структурно-семіотичної концепції Кл. Леві-Стросса і постструктуралістської критики Р. Барта й Ю. Крістеві суспільних знаків і символів. Феміністська теологія та гендерна критика релігій використовували ідеї постструктуралізму, лінгвістичної критики значень і ревізію класичних релігійних джерел. Зокрема, французька політична філософія (теорія влади М. Фуко, теорія деконструкції Ж. Деріди, психоаналіз Ф. Делеза, критика знака Р. Барта), аналізуючи цінності світу, ставили під сумнів гендерні відносини як “описові” й “наказові”.

Постструктуралізм і психоаналіз відкрили можливості для дослідження теології як культурного тексту, що має ідеологічний, знаковий характер. Після робіт М. Фуко стало можливим говорити про метафори влади, яка релігійний текст утілює у фігурах гендера, нації та сексуальності. З погляду французької філософії деконструкції мова є визначальною у створенні символічного гендерного порядку, особливо в релігії. Яскравим прикладом гендерного символізму влади є зображення Господа тільки в чоловічому образі і опис його лексемами чоловічого роду – “Він”, “Батько наш”, “Вседержитель” тощо, а це означає, що віруючим-жінкам від самого початку відмовлено в сакралізації жіночого образу, рівного за значенням чоловічому. На думку сучасних теологів [45, 13], внесок постструктуралізму в розвиток

богослов'я XX століття полягає в тому, що він поставив під сумнів абсолютний характер істини, зокрема й релігійної, а також засумнівався в необхідності обмежень, які завжди існували всередині релігійної мови.

Французький психоаналітик Ж. Лакан використовував метафору Іншого для позначення відмінностей між бажаним і наявним. Бажання (за Лаканом) є продуктом віри в те, що Інший (зокрема Бог) здатний стати ключовою фігурою в задоволенні життєвих потреб індивіда. Внаслідок того, що культурний образ Бога наділений чоловічими характеристиками, це приводить до “обожнювання” чоловічого начала й закріплення характеристик “недостатності” за жіночим. На думку французької феміністки й психоаналітика Люс Ірігарей, “людський суб’єкт” – це завжди “сексуалізований суб’єкт” [24]. А отже, використовуючи “чоловічі метафори” в описі Господа, культура сексуалізує стосунки з ним, роблячи сексуальність одним з елементів релігійного Уявленого (використовуючи термін Ж. Лакана), а потім маніпулює ним, керуючись потребами влади (тої, що Лакан назвав “законом Батьків”). Сучасні монотеїстські релігії, за твердженням Ю. Кристеві, є формою узаконеного “патріархату” в сфері духу [27]. Усвідомлення того, що “релігія не безстатева” – як заявляють радикальні феміністки – зумовило прагнення до гендерного аналізу тих релігійних образів і традицій, які лежать в основах тієї або іншої релігійної доктрини.

Значний внесок в обґрунтування феміністської теології та гендерний аналіз релігій вніс американський прагматизм. Основними ідеями американського прагматизму були постулати про первинність результатів людської діяльності над схоластичними імплікаціями; про “обслуговчу функцію” інтелекту – потреб індивіда; ототожнення віри й дії. З погляду американської феміністської теорії, що виросла з прагматичними філософіями економічних і громадських прав особистості, публічна теологія виступає однією з форм “товару” або “послуги” [39], де ступінь її “доступності” для всіх громадян (їх жіночої частини також), є одним з показників демократичності культури. Американська гендерна школа ніби “вписує” гендерну критику релігій і феміністську

теологію в загальну концепцію Прав Людини, ставить перед собою мету максимально наблизити релігійні практики до проблем і сумнівів сучасних людей. У цій позиції жоден текст (зокрема й Святе Писання) не можна розглядати як остаточний, бо демократія припускає безперервне виробництво нових цінностей і практик, котрі якнайповніше забезпечують актуальне самовтілення індивідів. Демократія, згідно з її неартикуляційним розумінням, ніколи не буде раз і назавжди сталим зведенням законів. Тому американські теоретики вводять теологію в поле демократичної культури і чесного ставлення до жінок як громадян. Феміністська теологія в американській академічній науці тісно співпрацює з політичною й соціальною теорією, і це пояснює той факт, що не звертаючись до властей з петиціями та не пропонуючи швидких рішень повсякденних національних і міжнародних проблем, феміністська теологія в США, проте, політично конотаційна і широко резонансна в суспільстві.

У Західній Європі – Великій Британії, Голландії, Німеччині – феміністська теологія та гендерні дослідження релігії розуміються як *культурна критика* другої половини ХХ століття і є інституалізованою й вельми поважною університетською дисципліною з могутнім методологічним апаратом, богословськими традиціями і широким представництвом в академічних центрах. Наприклад, впливовий британський теолог Алістер Мак'Грет у своєму п'ятисотсторінковому підручнику з християнської теології поміщає "феміністську теологію" у ряд інших надсучасних неортодоксальних релігійних рухів, таких як "постмодерністська теологія", "чорна теологія звільнення", "ліберальний протестантизм", "постлібералізм" [29] тощо.

У рамках критичних філософських методологій ХХ століття *феміністську теологію* розуміють як систематичний виклад богослов'я з гендерних позицій – тобто з урахуванням гендерної суб'єктивності обох статей, цінність якої полягає: а) у створенні дискурсу сумніву в абсолютності релігійних догм; б) у введенні етичних висловів, необхідних для суспільного й індивідуального процвітання та повноправної участі жінок у суспільній і релігійній сферах; в) у критиці сексизму (расизму, гомофобії) в церкві й перетворенні традиційної теології в гендерно-егалітарну. *Феміні-*

стська теологія вивчає гендерні стереотипи, гендерні ідеали, гендерну ієрархію соціальних ролей, що представлені в дискурсі традиційних віровчень і релігійних філософій. Її метою є деконструкція гендерної нерівності в релігії та теології в гендерно-егалітарну систему віри й вивчення духовності.

Згідно з традиційною теологією, наявний гендерний порядок є частиною “промислу Божого”, він універсальний і незмінний. Гендерна теорія, що бачить релігію в полі культурної критики, розглядає гендерні ролі як соціальні конструкції, а гендерну ідеологію сакральних текстів – як політичний продукт певної епохи. На думку критиків, гендер суб’єкта і все поле пов’язаних із ним значень створює (і змінює) культура, а не “Божественне провидіння”. Гендерні дослідники вважають, що стать вірного не може визначати його ступінь бажаності Богові, що духовність і вивчення Божественного рівною мірою доступна обом статям. *Гендерні дослідження в релігії* використовують інструментарій і ключові поняття як гендерної теорії (гендер, ідентичність, сексуальність, влада, суб’єктивність, сексизм, гендерний егалітаризм), так і класичного богослов’я – Бог, віра, духовність, сакральне, ординація (висвячування) тощо. Класиками гендерних досліджень у релігії є Мері Делі, Джудіт Пласков, Ребека Шоп, Юлія Крістева, Ріан Айслер, Дафні Хампсон, Жаклін Грант, Марія Гімбутас, Елайн Пегельс, Деніз Кармоді, Керол Кріст, Розмарі Русшер, Елізабет Шуслер Фіоренца та інші теоретики, які сприяли не тільки просуванню жіночої самосвідомості в духовній сфері, а й збагатили світову філософську та богословську думку.

Гендерні дослідження релігії: етапи і напрями. Гендерні дослідження релігії розпадаються на множинні напрями, парадигми та методи, з чого випливає, що нема єдиної класифікації для їх опису. Спираючись на єдиний свого роду і класичний багатьма сторонами *Словник феміністських теологій*, виданий під редакцією Летті Руссель і Шеннон Кларксон у США [16], можна виділити декілька парадигм класифікації гендерно-центрованих і феміністських теологій, прийнятих у західному дискурсі: *географічну* класифікацію (по регіонах), *методологічну* (за змістом і ступенем радикальності поглядів засновників), *конфесійну* (при-

йняту в традиційному релігієзнавстві), *феміністську* (відповідну напрямкам гендерної феміністської теорії) і *хронологічну* (за етапами розвитку).

Згідно з географічним принципом розрізнення, виділяють гендерні парадигми в теологіях таких регіонів: азійську теологію Китаю, Японії й Тибету, європейську феміністську теологію (Західна Європа), північноамериканську (Канада і США), латиноамериканську (Центральна і Південна Америка), теологію Індії та Південно-східної Азії, теологію Тихоокеанського регіону й теологію Африки. Наймогутнішими й інституалізованими є феміністські теології Європи та Північної Америки, проте гендерні дослідження релігій інших регіонів мають низку специфічних рис і цікавих особливостей.

Джерелами розвитку гендерної критики релігії в Західній Європі стали: жіночий визвольний рух; зростання мультидисциплінарних жіночих досліджень, які стимулювали розвиток феміністської теології; а також Другий Ватиканський Собор (1962-1965 роки) і Світова Рада Церков, які під тиском громадськості багато уваги приділили становищу жінки та гендерній рівноправності в релігії.

Серед засновників жіночих студій у європейській теології прийнято називати Гертруду Хейнзелман, яка 1964 року випустила книгу “Ми не можемо більше мовчати: Жінки виражають себе на Другому Ватиканському Соборі” [23]. В ній йшлося про необхідність змінити сексуальну мораль Церкви як віддзеркалення демократичних змін у суспільстві.

У цей же час виходять у Норвегії робота Карі Борресен “Субординація і рівність” і в Швейцарії перша книга Мері Делі “Церква та інша стаття”, які започаткували радикальну критику сексизму в Церкві. 1964 року Елізабет Шуслер Фіоренца видала в Німеччині свою першу роботу “Забутий партнер – факти про професійну участь жінок у порятунку церкви”. Найяскравішими представницями європейської феміністської теології 1970-1990-х років є: Катаріна Халкес (Нідерланди), Елізабет Мольтман-Вендель (Франція), Марія де Лібек (Бельгія), Елізабет Гессман (Німеччина), які розвивали діалог між академічним богослов'ям,

жіночою емансипацією, суспільним плюралізмом і постмодерністською філософією.

Студентський, антитоталітарний, антиколоніальний і жіночий визвольні рухи 1970-х років привели до загального пом'якшення політичного клімату в Європі, внаслідок чого європейська теологія стимулювала розвиток гендерних досліджень в іудаїзмі, ісламі, індуїзмі та в релігіях Латинської Америки. У цей період католицька церква розробляє гендерну концепцію церковного навчання, приймає низку документів про становище жінки в церкві, а 1975 року на Всесвітньому конгресі церков у Найробі жінки вперше представили власні релігійні програми, одна з яких була єкуменічною ("Церква за солідарність із жінками"), а інша зачіпала ординацію (службу) жінок у церкві. З 1982 в Брюсселі існує організація "Міжнародний єкуменічний форум християнських жінок", який розробляє неортодоксальний підхід жінок-вірних Європи до гендерних проблем у теології, екології та біоетиці, а також співпрацює з вірними жінками з країн колишнього Радянського Союзу.

У європейській феміністській теології виділяють також *неоліберальну, або політичну теологію*, центр якої знаходиться в Німеччині і мета якої полягає в тому, щоб започаткувати дискусію між протестантизмом і "гуманізмом після Освенциму"; політична теологія досліджує можливість слова Божого протистояти фашизмові, гендерні аспекти пам'яті про жертви Другої світової війни, відповідальність богословів різних конфесій за збереження миру та теологію страждань і воскресіння після смерті. Сучасні західноєвропейські теологи все більш активізують міжконфесійний діалог з мусульманськими та юдистськими теологами, розвивають гендерно-егалітарну і жіночу теологічну освіту, випускають жіночі релігійні журнали, беруть участь у суспільних рухах демократичного толку.

Проблематика гендерних досліджень в Азії пов'язана з гендерною критикою традицій буддистського, ламаїстського, конфуціанського й даоського напрямків. Їхнім методологічним джерелом стала європейська феміністська теологія, жіночий визвольний рух, а також антиколоніальні й мультикультуралістські

філософії Гаятрі Співак, Хомі Бхабхі та інших. Співак критикувала парадигми колоніальної історії Азії та деконструювала дискурс колоніалізму, називаючи його мовою “білого чоловіка-християнина середнього класу”. Співак обґрунтувала тезу про альтернативну жіночу духовність, а також про відмінність християнських теологій – “білої”, “жовтої”, “чорної” та “іншої” [41]. Філософія Співак легітимувала постмодерністську ідею іншостей стосовно публічного теологічного дискурсу.

Використовуючи інструментарій європейської феміністської теології, азійські дослідники шукали власний символізм і джерела артикуляції жіночої духовності в традиціях буддизму, індуїзму й інших національних релігій. Живучи в мультирелігійному світі, азійські жінки-теологи наполягали на тому, що європейці не мають монополії на християнство, проте язичницькі релігії потребують не меншої пошани і здатні стати ресурсом духовного звільнення жінок. Азійська христологія (вчення про Христа) є більш релятивістською, ніж європейська; інтерпретуючи Ісуса, дослідники відмовляються приймати його чоловічий гендер, метафоризують образ Ісуса як шамана, бога-богиню водночас, революціонера, гуру та Велику Матір. Жіноча духовність в азійському баченні тісно пов’язана з екологічним мисленням, обожнюванням сексуально-емоційної сили, поверненням до шаманських практик при збереженні віри в Христа.

Жінки-теологи Індії та Південно-східної Азії керуються тим, що традиційні релігії цих регіонів підтримують найжорстокіші стосовно жінок ритуали й упередження: індуїзм вимагає самоспалення вдовиць після смерті чоловіка і, попри заборону саті (жіночого ритуального самоспалення) англійськими колоніальними властями ще в ХІХ столітті, останній раз цей обряд зафіксовано в середині 70-х років ХХ століття. Південноазійське суспільство, спираючись на кастовий догматизм індуїзму, зберігає жорстко патріархатну структуру суспільства, нетерпиму до проявів жіночої суб’єктивності.

Тому гендерні дослідники й активістки намагаються використовувати все багатство жіночих образів міфології індуїзму, щоб легітимізувати мовою релігії ресурси жіночої сили, наприклад, у

символізм енергії Шакті, владі Калі й Дурги, рівновазі природи Інь і Ян. Образ Шакті концентрує в собі уявлення про здатну змінювати світ, могутню й позитивну жіночу сексуальність, про Велику Матір, що породжує Космос, про жіночий творчий потенціал, про тісний зв'язок жіночої духовності з природним і космічним початком. Без пробудження (сексуальної) енергії Шакті чоловік не може досягти прояснення й виконати своє призначення (дхарму). Тому символізм богинь південно-східного регіону стає дедалі популярнішим в Європі та США, поєднуючись з північноєвропейськими ідеями жіночого шаманізму і "відьомства" як "специфічно жіночими формами" духовності [5]. Феміністська теологія Азії є частиною глобальнішого напрямку *теології третього світу (або теологією кольорових жінок)*, яка тісно пов'язана з проблематикою фемінізму третього світу й розглядає питання духовності, релігійної моралі та сексуальності в контексті соціально-політичних потреб і потреб жінок і чоловіків третього світу.

Найважливішим внеском гендерних дослідників тихоокеанського регіону є *мультикультуралістська інтерпретація Господа*, бачення Бога у вигляді "багатоколірної веселки", що означає відмову одній церкві або однієї ("білої", чоловічої) суспільної групи від "тотального права на духовність" і неможливість зведення всього різноманіття Божественного до монотеїстських образів Єгови або Ісуса. Оскільки Ісус учив рівності всіх людей незалежно від нації, раси, гендеру та сексуальної орієнтації ("несть ні елліна, ні юдея"), то теологи тихоокеанського регіону інтегрують традиційні міфи й вірування в християнський пантеон священних образів і тим самим розвивають теологію "*антиглобалістського*" й "*антиколоніального*" напрямку" [17].

Африканська феміністська теологія почала могутньо розвиватися з 70-х років ХХ століття, паралельно з африканською феміністською теорією і жіночим визвольним рухом. Одним з напрямів досліджень є критичне перечитування біблійної та жіночої чорної історії, між якими дослідники знаходять багато аналогій. Подібно до того, як багато страждав народ Ізраїлю, перш ніж Мойсей вивів його з єгипетського полону, так само страждав африканський народ колоніального періоду. На противагу христия-

янському протиставленню Гріха та Чесноти, в африканській традиційній етиці Зло не є самостійною силою, яка протиставляється Добру, “енергія життя” несе в собі обидва начала, які можуть бути використані на благо людини або проти нього залежно від обставин і намірів. В африканських релігійних практиках екзальтованість, тілесна пластика, сексуальність, – всі ті якості, які в євро-християнській культурі прийнято вважати фемінними, – цінуються набагато вище, ніж у європейців, оскільки відбивають специфіку особи. На протигагу традиційному християнському культові, в якому реципієнти (“паства”) зображені в образі “читачів” або “слухачів” і ніби усунені від процесу створення Божественного слова, африканська обрядовість носить ініціативний, провокативний характер і прагне того, щоб стерти віддаленість між “автором” і “адресатом” в єдиній фігурі “учасника” дійства. Ключовим елементом африканських ритуалів є одержимість – трансний стан, у процесі якого межі Суб’єкта і Божественного Іншого зливаються на плотському й емоційному рівнях, що приводить до розширення свідомості та виявлення в собі й навколишньому світі нових джерел духовності. Суперлогіка африканського універсуму полягає в тому, що Богам самому потрібна людина, оскільки він здатний еманувати себе тільки за допомогою людської плоті та чуттєвості.

Феміністська теологія Латинської Америки тісно пов’язана з теологією “звільнення” й екуменізму. “Теологія звільнення” сформувалася в рамках постмодерністських філософій мультикультуралізму й адресована вірним, які репресовані соціумом через своє расове, національне, класове, майнове походження. Її засновником вважають перуанського теолога Густаво Гутьєрреса, автора “Теології звільнення”, який, аналізуючи ідею християнського порятунку, пов’язував її з економічним, політичним, соціальним порятунком пригноблених суспільних груп. Сама поліетнічна та мультирелігійна ситуація в країнах цього регіону така, що розвиток духовної самосвідомості вимагає узгодженості дій представників різних релігійних традицій і етносів, сумісного опору жінок всім формам расизму, сексизму, імперіалізму та корупції. Проблема гріха в цій теології інтерпретується через її со-

ціальний, а не індивідуальний характер. Для латиноамериканської спіритуальності постмодерністського типу актуальна холістична релігійність, яка намагається розглядати жіночу й чоловічу духовність як єдиний, цілісний, космічний організм, який не можна звести до бінарій духу й тіла, святості та гріха, – істинний спектр життєвих проявів набагато багатший.

Методологічний інструментарій гендерних досліджень у теології Північної Америки є найбагатшим і інституалізованим: різні дисципліни феміністської теології викладаються в американських і канадських університетах. Можна сказати, що витoki феміністської теології беруть початок в американській культурі: 1895 року Елізабет Кеді Стентон видала книгу “Жіноча Біблія”, започаткувавши гендерний аналіз християнства, що враховує не тільки чоловічу, а й жіночу суб’єктивність бачення. Представниця “м’якого фемінізму” кінця ХІХ – почала ХХ століття Е. К. Стентон вірила, що Біблія є головним джерелом натхнення для жінок і, як бездоганий за своїм знанням текст, містить, щонайменше, два погляд на проблему жінок: як сексистську, так і антисексистську, яку слід знайти. Базовими для розуміння феміністської американської теології є класичні роботи М. Делі “За межами Бога-батька” і “Гин\Екологія”, які представляють радикальний напрям феміністської теології.

Наріжним каменем американської феміністської теології є такі постулати: 1) відмінність чоловічого й жіночого досвіду повсякденності означає, що концепти і гріха, і святості мають різну семантику для чоловіків-вірних і жінок-вірних; оскільки Біблія інституалізує тільки одну його форму – з погляду чоловічої гендерної та сексуальної суб’єктивності, яку поширює й на всі сторони жіночого життя, то і боротьба з сексизмом у політиках церкви має починатися з деконструкції семантики “гріха” (який відносно жінок часто пов’язується з відмовою від “обслуговування” інших і зосередженні на власній меті та потребах); 2) наступним фокусом уваги американської теології є зміна релігійної мови, яка сакралізує чоловічий гендер на шкоду жіночому; релігійна мова має бути гендерно коректною і нейтральною та враховувати високий духовний потенціал жінок у створенні власних форм релігійності;

3) феміністські теологи пропонують відмовитися від однозначного ігнорування язичницької історії, оскільки язичницьке благоговіння перед природою є продуктивним типом відносин між людиною та природним універсумом, а стародавні культури жіночих богинь і матриархальні міфи відкривають перед жінками можливість ціліснішого самовтілення.

Американські феміністські теологи провокували суспільну свідомість питаннями: чи можна, усвідомивши ситуацію гендерної нерівності та її культурно-релігійних передумов, залишатися в межах “своєї конфесійної належності”? І чи можливо створити гендерно коректний образ Віри на основах патріархатних релігій?

Згідно з Наомі Гольдберг [19], боги класичного іудаїзму та християнства не підходять сучасним жінкам, а тому їх слід замінити новими чинами релігійної експресивності, що відбивають специфіку жіночої суб’єктивності. Найрадикальніші дослідники висунули ідею створення власної “феміністської релігії”, заснованої на жіночому досвіді Віри й Духовності. Елізабет Голд Девіс у книзі “Перша стаття” вперше сформулювала ідею феміністської спіритуальності, яка дозволяє жінкам усвідомити свою силу й створювати власні правила поклоніння. Проаналізувавши археологію й літературу старовини, Девіс показала, що в надрах монотеїзму ховається феміноцентроване минуле, яке вона назвала “втраченою цивілізацією” людства.

Важливим положенням феміністської теологічної етики є обожнювання й одушевлення природи персоніфікованої у фігурах Матері-землі, Матері-природи, Геї. Звідси – екологічність свідомості, заклик до здорового способу життя, що приведе до “оздоровлення” мислення. Синтез духовного-душевного-тілесного благополуччя є одним із важливих принципів нової жіночої спіритуальності. У низці випадків акцент на екології та “поверненні до природних цінностей” призводить до того, що представниць “нової феміністської релігії” ідентифікують як учасниць екологічного руху, “релігії екології” або “екофемінізму” [21].

Одним з головних принципів неоязичництва є “релігійна терпимість”, яка означає визнання права кожної людини (або гру-

пи) формувати свою духовну ідентичність власним, можливо, відмінним від традиційного, шляхом.

Що означає нова жіноча спіритуальність для вірних чоловіків? Більшість послідовників цього напрямку – жінки, проте серед тих, хто сприяє інституалізації гендерної теорії в академіях і викладає гендерні та феміністські теологічні курси, є немало чоловіків.

Ті, хто практикує “нову феміністську спіритуальність”, стверджують, що цей рух не є “гендерно адресованим”, він приймає на рівних умовах представників обох гендерів та всіх рас і націй, пропонуючи для чоловіка можливість повнішого контакту зі своєю Анімою, жіночою стороною своєї ідентичності.

За ступенем радикальності у феміністській теології прийнято виділяти чотири напрями [30], це: ревізійністське, реформістське, революційне і реджектіоністське (критичне). Ревізійністський напрям феміністської теології заснований на ліберальній критиці релігійних традицій і структур маскуліноцентрованої мови, використовуваної в літургії й інших церковних ритуалах. Метою реформістів є усунення найодіозніших образів сексизму з церковних практик і коректна інтерпретація священних текстів з позицій гендерної рівності.

Реформістський напрям у феміністській теології тяжіє до виявлення антипатріархатних ідеалів, виходячи з підстав самих релігій; вони вимагають повністю відмовитися від сексистських обрядів і вилучити тексти, які сприяють продукуванню та підтвердженню стереотипів гендерної нерівності. Ідеологи цього напрямку вважають за потрібне впровадити в церковну службу ритуали, що відбивають “жіночий досвід” духовності, жіночі уявлення та практики спілкування з вищим “Я”.

Представники революційної феміністської теології [42] виступають за обмеження впливу традиційних релігій і висувають ідею побудови нової жіночої релігії, яка відбиватиме жіночий досвід осягнення Божественного. Наприклад, Господові як трансцендентному створінню теоретики феміністської релігії протиставляють божества жіночого роду. Ідеї феміністської теології стикаються з філософією екофемінізму, оскільки Богині, що висуваються замість історичних форм маскуліних божеств, не

протистоять Природі як альтернативний член бінарної опозиції “природа – культура”, але прагнуть взаємодіяти з природними силами, визнаючи їх не як щось, що підлягає підкоренню, але як інше вимірювання себе.

Теологи, що відкидають фемінізм, найрадикальніші в своїх переконаннях, оскільки вважають, що сексизм, пронизавши всі релігійні практики народів світу, не дозволяє жінкам виражати своє істинне духовне “я”, і тому необхідно створити зовсім нові, альтернативні форми віри та спіритуальних обрядів, засновані на розумінні потреб жіночого духовного розвитку. Концепція “альтернативної релігії” зближує цих теологів з філософіями утопістів і лесбійського фемінізму, які також наполягають на необхідності конструювання особливого жіночого простору, що протистоїть метagalactic релігійного андроцентризму (М. Делі). Ідеологи цього різновиду феміністської теології [38] практикують поклоніння нетрадиційним символам віри, відроджують стародавні ритуали в його “північній (рунічній) образності” або афрокарібської (вудуїстської) традиції. Прихильники альтернативної релігійності вважають, що такі форми інтуїтивного знання та духовності, як астрологія, мантика, магія, містицизм, шаманізм, маргіналізовані офіційною культурою і ніби “викреслені з історії цивілізації”, що позбулась архаїки та забобонів саме тому, що втілюють *жіночу іпостась* світу і прагнуть зберегти самотність у жорнах монотеїзму.

Представниця “революційної теології” Шарлота Керон виділяє низку категорій, які описують специфіку жіночого релігійного досвіду, це: зосередження на жіночому (а не чоловічому) культурно-соціальному й біологічному досвіді життя; розгляд як найбільшого зла – патріархату, який репресує не тільки соціокультурний, але й духовний жіночий досвід; індивідуальний Порятунки неможливий, “ніхто не врятується, поки всі не будуть врятованими”, інакше кажучи, розділення суспільства на праведників і грішників існує тільки в уявленні патріархату, насправді люди взаємопов’язані один з одним тисячами ниток і можуть бути оцінені тільки в рамках концепції “єдинобуття”; церква не може говорити з вірними, використовуючи суто “чоловічу мову”, як мову Бога, оскільки досконала істота (Бог) не має статі, Він і “Творець”, і “Ба-

тько”, і “Мати” водночас. Фемінізм розширює розуміння релігійності, висуваючи віротерпимість і гендерну свободу як основні цінності суспільної свідомості.

Гендерний аналіз архаїчних релігій та міфологій. Гендерні дослідження релігії показують, що наявні в культурі гендерні ідеологеми зберігаються завдяки культовим міфам і ритуальним практикам. Кожна з фундаментальних релігій містить міфи, які стисло представляють гендерно-релігійну доктрину соціальної організації держави або етносу. Наприклад, у міфах про створення світу найважливішим компонентом є гендер творця (творців), який чітко корелюється зі статусами чоловіка та жінки в соціумі. Американський антрополог Пеггі Сенді [38] стверджує, що суспільства, які характеризуються гендерним егалітаризмом, висувають як “божественних деміургів” і “творців Усесвіту” жіночі персонажі або чоловічо-жіночі пари, тоді як маскулітно-центровані соціуми бачать Творця в образі чоловіка чи тварини. Існує кореляція між гендером Творця і способом творіння Все-світу: жінки-деміурги або подружжя зазвичай творять світ з власного тіла шляхом сексуального союзу та божественного народження; чоловіки і тварини “ліплять” його з “пустки”, магічно трансформують людей з рослин, тварин, дерева або глини.

Транскультурне символізування статевих відмінностей у стародавніх міфологіях не тільки класифікує світ, але й додає ціннісний статус об’єкта згідно з його належністю до “чоловічої або “жіночої” статі”, а також створює ієрархію домінації-субординації. У більшості міфологій Творцем виступає чоловіча фігура, створюючи передумови подальшому дуалізму цінностей, де Небо (категорія “верху”, “чистого”, “священного”) реалізується в іпостасі чоловіка, а Земля (категорія “низу”, “брудного”, “грішного”) – в іпостасі жінки. Міфи про походження світу архетипізують гендерні позиції як “від початку дані”, фіксуючи “підлеглисть” жінки як її “природне призначення”, тоді як вона є соціально обумовленою. Реконструюючи стародавнє відьомство – вікку, шаманські подорожі по світах, сучасні дослідники пишуть про те, що, на противагу ортодоксальним релігіям, язичницька традиція віри не мала центральної організації або єдиного лідера.

Бог і Богиня (Жриця та Жрець) розглядалися як дві рівнозначні іпостасі однієї й тієї ж божественної якості. Прикладами феміноцентрованого суспільства можуть служити давньоскандинавська вікка, язичницький шаманізм, європейська й африканська природні магії, що відбилися в міфологічних образах північних дів-воячок, валькірій, давньослов'янських дів-багатирок, амазонок Стародавньої Скіфії тощо. У сучасному суспільстві стародавні магичні вірування й ритуали є джерелом для створення жіночих неортодоксальних релігій, молитов, принципів організації “феміністської церкви” і навіть психотерапевтичних практик [8].

Порівняно з іншими міфологіями світу класичну античну модель слід розглядати як одну з найбільш сексистських. Стандарт давньогрецької “тілесної краси” є прообразом сучасної глобалістської уніфікації, і ті, хто своїм тілесним виглядом не відповідали грецьким уявленням про “порядок одноманітності”, маргіналізувались і витіснялись з Центру (Греції) на географічні околиці цивілізації. Медуза, Кирка, Сирени, Сфінкс, Гарпії, повалені олімпійцями циклопи символічно відповідали цивілізації періоду “материнського права”, до приходу “закону Батьків”, і їх “монструозність” часто стикається з їх фемінною суттю, перекладеною патріархальною цивілізацією (наприклад, регулярність поглинання-виверження води Харибдою та пожирання мореплавців Сциллою може бути співвіднесено з жіночим фізіологічним циклом і “неприборканою жіночою сексуальністю”, що “заковтує” чоловічий фалос). Очевидно, що в класичних міфологіях жіночі фігури, що мають хтонічне походження і що збереглися з часів жіночого домінування, набули статусу чудовиськ або “подоланих супротивників”, над якими здобувають перемогу герої, що втілюють ідеал грецького “мачо” – Персей, Геракл, Одисей.

Аналізуючи символіку жіночих тіл Сцилли, Харибди, Медузи, Мері Делі стверджує, що міфологічний жах перед їх архаїчною могутністю, лютістю та шкодою, яку вони нібито можуть завдати чоловікові, відбиває стародавній страх перед жіночою сексуальністю та необхідністю його приборкати, який вилився в пізніший християнський міф про “нечистоту” жінок. Старогре-

цькі міфи охоче й усіяко представляють знівечене, викривлене, розтяте жіноче тіло, або гендерні сюжети, в яких античний герой використовує жіночу любов для ствердження чоловічої переваги (наприклад, у сюжетах про Ясона й Медею, Одіссея та Пенелопу, Геракла і його дружину Мегару [7] тощо).

Американська дослідниця Барбара Крід [13] описує маніпуляції, шляхом яких стародавня Велика Мати і Богиня була трансформована у джерело страху “Чужого”; жіноча релігійність інтерпретована як “одержимість”, що вимагає втручання “екзорциста”, чоловіка; жінки, що мають велике знання і не охочі приймати чоловічу владу в патріархальному шлюбі, перевтілюються у “вічну незайману” Весту або лютих Афіну й Артеміду, чий зв’язок з полюванням і військовою доблестю містив “згорнуту вказівку” на їх близькість з природними культами.

Ще одним сексистським стереотипом, представленим у більшості класичних міфологій Заходу, є “логіка насильства”, присвячена “священному насильству” богів над простими смертними. “Умикання Зевсом” Європи, Леди й Іо, спокушання Данаї, викрадення Аїдом Персефони та інші подібні образи насичують античну міфологію, сакралізуються нею й перетворюються на моделі, які легітимують брутальний секс, шлюб через згвалтування, вступ з жінкою в зв’язок проти її волі.

Пізніше, в християнській культурі, релігія прагне зробити жінку відповідальною і за сексуальний акт, і за спокусу чоловіка, якщо це призводить до злочину (наприклад, у біблійному міфі про спокусу Єви Змієм та вигнання людей з раю тощо). Вигнання суворих і войовничих жіночих богинь і заміна їх субтильними дружинами-помічницями, “жертвами” сексуальних домагань, демонструє безумовний факт цілеспрямованої гендерної ангажованості міфологічних текстів у період встановлення патріархальної монотеїстичної влади. Без сумніву, саме гендерна конструкція класичних греко-римських міфів розгорнулася потім у християнській міфології, стираючи з пам’яті людства стародавні матриархальні культи.

Гендерний аналіз релігій Давнього Єгипту і Стародавньої Індії. Антропологів та істориків культури, що працюють у гендерній парадигмі, до релігій Давнього Єгипту повертає передусім наявність значної кількості жіночих фігур (як і в політеїстичному індуїзмі), що відбиває ідеї стародавніх матріархальних вірувань. Більшість дослідників визнає, що в духовній ієрархії єгиптян значне місце займали богині, яким приписувалися важливі соціальні функції. Серед найпопулярніших богинь, чий зооморфний вигляд можна інтерпретувати через тісний зв'язок з природою, відомі: Бастет з головою кішки, покровителька мистецтв і музики; Хатор з головою корови, покровителька любові; у місті Буто шанували богиню-змію; в Нехене – богиню-коршун; в общині Пе – богиню-бджолу; Таурт у вигляді гіпопотама заохочувала материнство. В космогонічних міфах Давнього Єгипту домінували “парні божества”, які подібно до політеїзму індуїзму прагнули втілити ідею нерозривної єдності та взаємодоповнення жіночого й чоловічого начал: Нут і Геб, Ра і Тефнут, Осіріс та Ізіда.

Ізіда була одним з найпопулярніших персонажів народної віри, репрезентуючи, в концепції патріархату, ідею родючості. Ступінь її впливовості змагався з солярним культом фалоцентричного божества Ра, а в еліністично-римську епоху культ Ізиди довго протистояв християнському монотеїзмові. Ізіда, як і Геб, представляє активний соціальний образ, що повертає до життя свого чоловіка Осіріса і встановлює вищість сімейного права над родовим.

Різноплановість образу Ізиди надихала багатьох дослідників на феміноцентричні культурні аналогії, зокрема Е.П. Блаватську, засновницю теософії, яка назвала свою книгу (що синтезувала багато філософсько-релігійних і містичних учень Сходу), “Викрита Ізіда”. Однією з ідей книги Блаватської була організація “загальнолюдського братерства”, незалежно від категорій статі, національності та релігії. Близький зв'язок Ізиди з мантичними практиками, лікувально-запобіжною магією, достатньо розвинутою єгипетською медициною, дозволяє говорити про староегипетський містицизм як засіб створення жіночої духовної іденти-

чності, що надавав широкі можливості для соціальної реалізації жінок.

Статус давньоєгипетської жінки в суспільстві був вельми високим: релігія не забороняла жінці суміщати сімейні й ділові функції, давати поради чоловіку, брати участь у політичних справах [4]. Релігійні заповіді, протягом тисячоліть визначаючи спільне життя людей, зобов'язали подружжя рівною мірою берегти вірність, як до, так і після смерті. Геродот відзначав той факт, що нерідко сини вважали за краще іменуватись по матері, а не по батькові, а образи Нефертіті, Хатшепсут, Клеопатри увійшли в історію світової культури не тільки як символи вічної краси, але і як активні політичні та державні діячки. Привертає увагу той факт, що, згідно з істориками, Нефертіті народжувала понад 11 разів, але це не заважало їй суміщати материнські обов'язки з соціальним лідерством.

Індуїзм – національна релігія, яка глибоко й могутньо пронизала всі поверхи соціального та духовного життя індійського суспільства. Саме релігійні норми створюють той культурно-побутовий контекст, в якому формується жінка й гендерна самосвідомість індійського суспільства. Разом з темною стороною індуїзму, втіленою в саті (ритуальному самоспаленні вдів), саме індуїзм містить у своїй міфології найбільшу кількість парних – чоловічо-жіночих божеств, що відбивають ідею паритетності в розподілі соціальних функцій. Жіночі божества індуїстів вочевидь відтворюють стародавні матріархальні культури в образах грізних і лютих богинь, що є незалежними, але компліментарними (взаємодоповнюваними) стосовно чоловічих божественних фігур. Компліментарність богів давньоіндійського пантеону виявляється в тому, що подружня пара зазвичай розуміється як єдине в множинному: шлюбні пари Шиви і Парваті, Вішну та Лакшмі, Кришни й Радхи втілюють уявлення стародавніх індуїстів про гендерно дуальну природу світу.

Богині індуїзму соціалізовані і мають власну сферу реалізації. Лакшмі втілює ідею мирського успіху, Сарасваті сприяє наукам і мистецтвам, Дурга втілює материнське начало, а Калі (жіноча іпостась Шиви-руйнівника) вважається помічницею всім тим, хто зайнятий “нечистою справою”.

В Індії існує культ Лінгама, який тісно пов'язаний з поклонінням Шиві і є радикально андроцентристським культом. Якщо жіночі статеві органи розглядаються як “нечисті”, то чоловічі, навпаки, вважали символом животворящого початку. Сакральна проституція храмових жриць-танцівниць девадаси (баядер) тісно пов'язана з поклонінням Лінгаму та фетишизацією предметів, які зовні нагадують фалос. Якщо легальну (публічну) проституцію засуджували як прояв моральної “нечистоти” жінки, через яку гріх “увійшов” до світу, то сакральна, навпаки, символізувала принцип “очищення” і обожнювалась, попри те, що реальний зміст обох становив один і той же коїтус, який по-різному тлумачили в культурі та релігії. Це відбиває той факт, що, навіть спираючись на гендерно-егалітарні міфології, патріархатна влада інтерпретує їх якнайзручніше для себе, використовуючи жінок як ресурс свого зміцнення.

Саті – ритуальне самоспалення індійських вдів після смерті чоловіка – є разом з характері одним з найвідоміших видів релігійного самогубства. Походження саті пов'язують з міфом про загибель першої дружини Шиви, Саті, яка згідно з міфом, заради честі чоловіка кинулася в жертвне полум'я й відродилася потім як Парваті, друга дружина Шиви. Насправді, сучасні дослідники зазначають [3], що в текстах Вед і в патріархальних законах Ману ніщо не свідчить про спалювання вдів. Саті, безумовно, відтворює форми мислення традиційного фалоцентризму, спрямованого на віктимізацію не тільки жіночого досвіду, але самого жіночого існування: *щоб “очиститися”, жінка повинна загинути, – чи міг у відповідь на подібну дискримінацію не зародитися індійський фемінізм?*

Гомосексуальність в архаїчних міфах і ритуалах. Як не дивно, пише Н. Бонвілайн, андроцентричні релігії, що вочевидь виражають жах перед жіночим бажанням, відверто виступають і проти гомосексуальності. Якщо мізогінічні тексти, упереджені щодо жіночої “нечистоти”, приймають модель відносин, де пануючий чоловік субординує жінку, то гомосексуальні зв'язки розцінюють як зневагу “божественних норм” і вносять їх у список вад. Проте встановленим є факт, що чим авторитарніша релі-

гія, тим нетерпиміше вона ставиться до плюральних типів сексуального бажання. Такі антисексуальні релігії, як юдаїзм, християнство, іслам, нетерпиміші до гомосексуальності, ніж стародавні язичницькі культури.

У релігіях, де незалежна жінка інтерпретується як відхилення від норми, а метою шлюбу є підтримка непорушного гендерного порядку, заборонена й одностатева любов. З погляду тоталітарного патріархату, відтвореного в монотеїстських культурах, ніжний, неагресивний чоловік, так само, як владна, самостійна жінка, є викликом панівному стереотипові сексуально-гендерної ієрархії. Гомосексуалізм / лесбійство, які не мають на меті “виробництво дітей”, також можуть розглядатися як “виклик суспільству”, оскільки більше зосереджені на отриманні індивідуальної насолоди, а не на виконанні “громадського обов’язку”.

На відміну від християнських практик засудження гомоеротизму, в індуїзмі, згідно з дослідженням Серени Нанди [32], гомосексуальність постає в контексті плюральних моделей сексуальності. Нанда називає міфологію індуїзму “сексуально-позитивною”, оскільки як джерело сексуальної активності вона зображає не тільки репродуктивні обов’язки пари перед суспільством, а й прагнення отримати персональну насолоду, допускаючи будь-які еротичні відносини. У божественному пантеоні індуїзму багато персонажів, гендер і сексуальність яких амбівалентна, або він комбінує “чоловічі” й “жіночі” аспекти тілесності, або здатен трансформуватися в різних аватарах (втіленнях). Наприклад, Вішну перетворюється в прекрасну жінку Махіні, щоб вкрасти священний нектар, який охороняють демони. Самба, син Крішні (інкарнація Вішну), – “трансвестит”, одягнений часто як вагітна жінка.

Гендерний аналіз християнства. Становлення християнського вчення і християнських організацій відбувалося в запеклій внутрішній боротьбі, в ситуації становлення нової політичної форми правління – імперії та нової форми мислення – монотеїстського патріархату. Перші християни приймали до себе всіх “страждальців”, незалежно від причин страждання: і збиральників податків, і блудниць, і зневажених калік. Привабливість ран-

нього християнства полягала саме в його гендерному егалітаризмі й проголошенні соціальної рівності для всіх груп населення, незалежно від раси, мови, статі та віку. Християнство визнавало право жінок на політичну активність, демократизувало сексуальні норми, відмовлялося від “подвійного стандарту” в сфері моральності. Жінки часто очолювали перші християнські общини; в періоди гонінь на християн жінки нарівні з чоловіками терпіли тортури, переслідування, вигнання. До періоду I-II століть відносять створення перших жіночих організацій при християнських общинах, до функцій яких належала турбота про соціально незахищених, зокрема про вдів, що залишилися без засобів для існування. Маргінальність становище ранньої християнської церкви без потенційних “важелів тиску” і засобів примусу в общині спонукали християнське керівництво враховувати потреби всіх груп вірних – і жінок, і колишніх рабів, і іноземців.

Проте ця ситуація суттєво змінилася, коли християнство перетворилося на державну інституцію. 311 року гоніння на християн, зважаючи на їх очевидну безрезультатність, скасовано, а через два роки прийнято Міланський едикт, що легалізував християнську церкву в низці інших численних культів Римської імперії. З'єднання тотальної державної влади з духовною владою трансформувало внутрішню й зовнішню політику християнства, зокрема стосовно жінок, легітимуючи “владю Господа” традиційний сексизм. Заручившись державною підтримкою, Церква активно використовувала адміністративний апарат насильства для розв'язання теологічних і морально-етичних суперечок та розбіжностей.

У Середньовіччі типовим суб'єктом релігійних гонінь була жінка, особливо немолода, бездітна або вдова, самотня й позбавлена коштів для існування, або, навпаки, доволі спроможна господарка; або ж молода і вродлива, що викликала заздрість (та жадання) тілесною красою; часто представниця чужого етносу – циганка, єврейка, тобто нібито “подвійна інша”, інакше кажучи, жінка, що за якоюсь соціальною, шлюбною, майновою, расовою ознакою випадала з типів традиційного способу життя. Близько шести мільйонів жінок загалом було спалено за звинуваченням у

відьомстві [15]. Середньовічні теологи, зокрема й Фома Аквінський, інтенсивно розробляли вчення про суккубів та інкубів, про фізичні прикмети відьми, про відстежування ознак її стосунків з дияволом, впливу відьми на “чоловічу силу”, на родючість землі й худоби. 1484 р. і 1486 р. постали сумновідомі булли папи Інокентія VIII “Summis de-siderantes affectibus” і “Молот відьом” Інстіторіса та Шпренгера, які сакралізували практики буденного женофобства на багато сторіч уперед.

Німецькі соціологи Р. Хайнзон, О. Штайгер і Т. Носнан [15] стверджують, що джерело “демонічної міфологізації” жіночого тіла лежало в масовій сексуальній депривованості населення: у “відьомських процесах” інтенсивно експлуатувалися еротичні симуляції, зокрема оголення жіночого тіла, виставляння його напоказ під час тортур і покарань. Насправді переслідування так званих жінок-“відунок” реалізовувало ідею тотального, релігійно-державного контролю над репродуктивною поведінкою та практиками сексуальності населення (подібно до заборон на аборти в сталінській Росії й у фашистській Німеччині). Центральною, але не артикульованою причиною гонінь проти немолодих, самотніх знахарок і ворожок було їх уміння виготовляти контрацептивні засоби; в роботі Барбари Еренріх і Дейдри Енгліш [18] представлена концепція жіночого відьомства як еволюції медичних знань: від “відьом” Середньовіччя – до “акушерки”-гінеколога ХХ століття. Побоювання перед силою жінки проковувалися також значним впливом жіночих середньовічних монастирів, жінок-пророчиць та участю жінок у еретичних течіях аж до ХІІІ століття.

Попри те, що в Книзі буття мовиться, що людство створене “чоловічим і жіночим” за образом і подобою Божою, символом християнства, зведеного в ранг державної релігії в більшості європейських країн, протягом цілих сторіч були переважно чоловічі персонажі.

Христологія. Вчення про боголюдське єство Христа є ключовою доктриною християнства. Проблема історичності особи Христа, його дитинства й походження хвилювала теологів найранніших етапів формування віровчення, що відбилося в апок-

рифках і народних оповідях. Оскільки важливою частиною християнства є проповідь тілесного аскетизму та засудження сексуальності, сучасні гендерні критики намагалися проаналізувати, як цей бік життя представлений у Євангеліях. Правовірна християнська модель легітимізує концепцію онтологічної сексуальності, в якій Єва була створена з плоті Адама для його задоволення і де чоловік виступає в ролі фізичного батька власної дружини, ніби “замінуючи” і батька, й матір і тим самим відкидаючи навіть біологічну потребу в жінці. “Дивно, – пише Елайн Пегельс [33] – але на відміну від більшості давньосхідних божеств, Бог Ізраїлю не ділиться владою з жіночим божеством і не може бути ні чоловіком, ані коханцем”. Цей бік життя бога виявляється прихованим і для християн: “Чому ми нічого не знаємо про сексуальність Христа?” – доповнює її Люс Ірігарей. Якщо Христос утілює моральний ідеал для вірного, то, не знаючи, як він реалізував свою сексуальність, вірний не зможе втілювати своє бажання в рамках християнської релігії” [25].

Частина феміністських теологів пропонує називати Ісуса “нашою сестрою”, тому що Христос має низку якостей, що їх приписують в традиційній моделі “жіночому ряду” і тим самим привносять елемент *подвійного* гендера у постать Рятівника [36]. Частина реформістів пропонує ввести середній рід для позначення Господа, щоб позбутися маскуліністських асоціацій [11]. Люс Ірігарей пише про те, що якщо жінка в традиційному християнстві не може розглядатися як “рівна” “Батькові, і Сину, і Святому Духу”, то, мабуть, слід шукати (або створювати) парадигму, в якій жінка буде рівною “Матері, і Дочці, і Сестрі”.

Христос і “вуменістська теологія”. Особливо активно інтерпретації образу Христа розвивалися у “вуменістській теології” – афро-американській версії християнства, яка зародилася в США у 80-і роки ХХ століття. На думку чорних жінок Америки, феміністська критика релігій заснована білими, європоорієнтованими філософами, спиралася насамперед на “білий досвід” жіночої й релігійної повсякденності, який істотно відрізняється від гендерного, расового, релігійного та культурного досвіду чорних американок.

Аліса Волкер, американська поетеса, одна з лідерів “чорного фемінізму”, в книзі “У пошуках садів наших матерів” [44] ввела термін “вуменіст/вуменістка” (“Womanist”) за аналогією з “феміністом/феміністкою”, пропонуючи його використовувати для позначення кольорових представниць фемінізму, чий дослідження, на її думку, відзначаються етноспецифічним порушенням проблеми та пошуком рішення. Вона стверджувала, що гендерна модель “вуменізму” є егалітарнішою, оскільки більшою мірою враховує духовні, емоційні й тілесні потреби як жінок, так і чоловіків. Теологи-“вуменісти” писали про те, що тільки сама чорна жінка може розказати, яку роль відіграє взаємозв’язок гендеру-раси-релігії в системі чорного й білого патріархату, тому не можна використовувати лексеми “чорний” і “чорнота” (“blackness”) лише як метафори в дискурсі білих теоретиків. Відома американська феміністка *белл хукс*¹ писала про те, що “білий релігійний досвід” не відбиває повноти досвіду всіх жінок і потребує доповнення духовністю чорного етносу.

“Вуменістки” бачили цінність своїх досліджень передусім у їх зв’язку з фольклорними витоками й відродженням народних віроповчальних практик, що досить довго були репресованими білими колонізаторами [46]. Бінаризації не знає африканський тип світогляду: поважаючи християнські святині й беручи участь у службах, афроамериканці вважають за необхідне виконувати ритуали, призначені власним, етнічним божествам. Ці практики не конфліктують у буденному житті афроамериканця, а утворюють гармонійний симбіоз. Чорні жінки-теологи наполягають на тому, що чорні жінки сприймають Ісуса інакше, ніж білі: вони бачать його як співчутливого до жінок, як символ звільнення від расової нерівності. Чорні жінки ідентифікують себе з Ісусом (а не з Богородицею) [20], тому що, на їхню думку, Ісус – чорний, і

¹ Ім’я чорної феміністки *белл хукс* (*bell hooks*) завжди пишеться строчними літерами, як того вимагає вона сама, кажучи, що “не має права” на власне ім’я, поки мільони її сестер безправні і принижені (*hooks bell, Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*, Boston, 1981).

саме до нього вони спрямовують свої молитви, оскільки він один зосереджує в собі всі фігури Трійці.

Гендерний аналіз маріології: Оповіді про “незайману матір”.

Хоча християнська теологічна доктрина не відкидає жінок, проте жіночий символізм у Біблії конотований поняттями гріха (через Єву), розпусти (образ біблійної Марії-Магдалини) і зради (образ Саломеї), і цей факт сприяє культурному сексизмові в суспільстві. Як священний жіночий образ християни вибрали Марію, матір Христа, хоча, як свідчить історія, на ранніх етапах віри Марії приділяли мало уваги. Антихристиянська традиція в особі філософа II в. Цельса передає, що Марія була бідною прялею й народила Ісуса від римського солдата-втікача на ім'я Пантера. Поширення християнства як монотеїстської віри тривало в конкурентній боротьбі з політеїстичними матриархатними культами Середземномор'я, і Марія була єдиним персонажем, здатним претендувати на роль жіночого божества християнства. Вона “увібрала” в себе семантику стародавніх культів, в яких було прийнято шанування богинь в образі Великої Матері, Землі, Божественної Плодючої Природи. Чим менш “людських рис” залишалося з еволюцією християнства в самому Ісусі, який все більш ідентифікувався з символікою свого грізного Бога-батька, тим гострішою ставала потреба вірних у відтворенні образу могутньої й доброї заступниці, “матері богів”.

До IV століття шанування Марії нарівні зі Святою Трійцею не заохочувала церква. Проте в V столітті культ Марії затверджується як нормативний, виникають анонімні Євангелія про дитинство Марії, що намагаються засвідчити її божественне походження. Антифемінну спрямованість ортодоксального християнства підкреслює той факт, що легітимація божественності Марії відбувається саме тоді, коли жінок зовсім усунено від управління церковними справами, і має, отже, компенсаторну функцію. Центром шанування Марії на початкових етапах культу було малоазійське місто Ефес, що відвіку славилось своїм храмом на честь Артеміди-мисливиці, яка була, як відомо з міфів, незайманою. Культ невинної богині був “накладений” на матір Христа і, отже, в такій формі задовольняв антисексуальні вимоги

“батьків церкви”. Аналізуючи парадокс “матері-дів” в роботі “Спочатку була любов” [26], Юлія Крістева відзначає, що “найразковіша жінка” Нового заповіту, Марія, не має нічого спільного з життям земних жінок: народжуючи, вони перестають бути невинними, а щоб завагітніти, вступають у контакт з чоловіками, тобто або “втрачають” чистоту, або вимушені приховувати свою сексуальну активність від оточення.

Ідеалізація “незайманої жінки”, парадоксальна в самому поєднанні слів, указує, що її культ виник з потреб чоловічого духовництва реінтерпретувати стародавні образи “матерів-воячок”, праслов’янських “дів-багатирок” у слухняну паству, нейтралізувати активне жіноче лідерство. Це підтверджує факт канонізації в церковному культі, зокрема в православ’ї, тільки тих жіночих характеристик, які відповідали ідеї “самовідреченої”, “самовідданої”, “жертвовної” дружини, інакше кажучи, що відрікається від своєї особи в ім’я патріархального суспільства або служіння чоловікові (але ніколи в традиційній культурі не набував святості чоловік, який відрікався “від себе”, від своїх потреб і ідеалів “заради жінки”!).

Два чинники: “нав’язування” жінці мотиву страждань як єдино можливого шляху духовного порятунку та зведення всього різноманіття жіночих проявів – творчого (єгипетської Ізиди) й руйнівного (індійської Дурги), таємного та могутнього (старогрецької Гекати) і мудрого й справедливого (давньоримської Мінерви), зцілювального (скандинавської Фреї) і волелюбного (африканської Ошун) – тільки до двох опозитивних якостей Єви (Ліліт) і Матері Богородиці свідчать про маскулінний характер осмислення жіночої ролі. Опис жінки в антинормативних категоріях – або “нареченої” (потенційного “товару”, об’єкта обміну між чоловіками), або безстатевої, асексуальної Матері – означає ставлення до жінки суто в рамках сексу, тоді як нікому не приходить у голову оцінювати якості чоловіка за його шлюбним статусом або характеризувати його особу тільки через визначення як “непорочного”, “безгрішного чоловіка й батька”.

Гендерний аналіз православ’я. Попри підкреслений пієтет перед Божою Матір’ю й романтизацію Вічної Жіночності в образі Софії (у вченні Вл. Соловйова і його послідовників), саме пра-

вославна церква заслужила звинувачення в крайній мізогінії в кінці ХХ століття. У той час, коли гендерні дослідження й критика сексизму в церкві бурхливо розвивалися в Західній Європі та Північній Америці, православ'я залишалося нечутливим до гендерних реформ; проблема висвячення (ординації) жінок була і лишається важливим каменем спотикання; після падіння тоталітарного режиму на території колишнього Радянського Союзу активізувалися клерикальні організації, що ущемляють свободу репродуктивної поведінки жінок.

Покладаючи на жінок відповідальність за первородний гріх, православні теологи закликали жінок до чернечого упокорювання, аскетизму й спокутування гріха мучеництвом. Саме прагнучи запобігти претензіям жінки на будь-яку форму влади над чоловіком, їй було заборонено вчити інших і самій вивчати Біблію (1Тим; 2:11). Навіть визнаючи рівність чоловіка й жінки у сфері святості, Святий Ієронім, наприклад, радив жінкам проявляти скромність і не зачіпати *“чоловічого відчуття переваги”* [1].

Версію Томи Аквіната про те, що жіноча стать є різновидом чоловічої, проте з вадами в тілесній оболонці, пізніше розвинув Григорій Нісський у гіпотезі *“подвійного творіння”*. Згідно з цією гіпотезою, спочатку людина була створена Богом в єдності й цілісності, а потім розділена на дві статі, і друга, жіноча, виявилася пов'язаною з дітонародженням, а отже – з гріховністю та смертю. Попри те, що сам Григорій Нісський, і Василь Великий, і Іоанн Златоуст прославляють жінку *“мужню”* та *“сильну”*, сама *“жіночість”* залишається для них синонімом слабкості й порочності.

У православній теології особливо яскраво виявилось зведення всього спектру жіночих культурно-соціальних проявів до дітородіння, до легітимації жіночого існування тільки потребами *“виробництва потомства”*, що вочевидь мало закріпити в свідомості соціуму найбрутальніші гендерні практики. Західні спостерігачі неодноразово зі здивуванням відзначали, що східнослов'янські культури надзвичайно бідні на еротичні сюжети; не було створено нічого подібного до лірики трубадурів або лицарського служіння Прекрасній Пані. Навіть назву паризького собору *“Notre Dame de Paris”* слов'янськими мовами прийнято пере-

кладати як Собор Паризької Богоматері, хоча буквально назва перекладається як “Наша Пані Парижа”, що зайвий раз ілюструє принципову різницю між поклонінням Жінці в образі Мадонни в Європі (“Ма-донна” – “Моя пані”, шанобливе звернення до заміжньої жінки, дружини, коханої) та культом Богородиці – Богородиці, “відтворювачки чоловіків” на східнослов’янських землях. Внаслідок того, що “філософія любові” в східнослов’янських культурах ґрунтувалася на православної антисексуальній ідеології, жорстко приписувала еротичну активність тільки заради дітородіння й відкидала “насолоти” тіла, в суспільстві відбувалася інституалізація міфу про ідеальне “материнство”. Це уможливило культурну обструкцію жінок, що зробили свій вибір на користь професійної кар’єри, або тих, що через різні причини не мають дітей, як нібито “меншовартих”, або що не виконали свого “обов’язку” перед суспільством.

Гендерно-егалітарну версію православ’я в ХХ столітті розвивали французький православний теолог Павло Євдокимов, єпископ Діоклійський Калліст (Уер). Дуже шанують роботи Елізабет Бер-Сижель, яка спробувала впровадити ідеї західного гендерного лібералізму в православну традицію. Бер-Сижель наголошувала, що для сучасної жінки материнство є питанням особистого вибору, а не “обов’язку”; що фемінізм у Церкві сприяє розвитку духовної свідомості вірних і, хоча в православної церкві жіночого священства ніколи не існувало, церква як земний інститут не в змозі повністю усунути від розвитку культури й потребує корекції традицій минулого. Для розуміння перспектив розвитку православ’я в новій історичній ситуації важливо не “повернення назад”, до антижіночих моделей минулого, а співпраця з організаціями й використання ідей, які дійсно здатні об’єднати навколо себе православних вірних. Прикладом такої акції гуманізму може служити діяльність Християнського комітету на захист прав вірних, заснованого 1976 року в СРСР, що тісно співпрацював з групою гельсінських правозахисників і прагнув наглядати за дотриманням прав людини. Християнські дисиденти співпрацювали із західним дисидентським рухом і організовували акції протесту проти придушення релігійної сво-

боди. Отож очевидно, що відродження православної церкви в новій іпостасі, з внесенням гендерно-егалітарних моделей і підвищенням значення жінки в духовному житті суспільства, стимулюватиме не тільки релігійну, але й соціально-політичну активність віруючих – як жінок, так і чоловіків.

Проблема жіночої ординації в традиційних конфесіях.

Ординація – це отримання легітимного права виступати на релігійних, сімейних або публічних церемоніях як лідер, проголошувати публічні молитви, брати участь в ухваленні відповідальних рішень і викладати священні тексти з кафедри. У християнських релігіях передання права на релігійне лідерство відбувається шляхом покладання руки на плече священника, диякона або пастора, через яку, згідно з вірою, у посвячуваного входить святий дух, як вільний дар Господа.

У ранніх християнських общинах функції священників могли виконувати як чоловіки, так і жінки. Зазвичай диякониси обирали з-поміж удовиць або безродинних дів, і після посвячення в сан вони, як і чоловіки-священники, вже не могли одружуватися. Диякониси брали участь у богослужіннях, займалися катехізацією й вихованням дітей, допомагали бідним і хворим. Дияконису Кенхрейську, Фіву, Павло в “Посланні до Римлян” називає “помічницею багатьом людям і мені самому” (Рим., 16). В статті “Що трапилося з Богом-матір’ю? Конфліктні образи Бога в ранньому християнстві” Е. Пегельс [33] наводить багато свідчень того, що в управлінні релігійним життям перших християнських общин жінки займали значне місце нарівні з чоловіками. В християнських общинах, керованих жінками, були більше вираженими містичні й магичні традиції, передавалися таємні знання, жінок шанували як цілительок (що відбилося в гностичних Євангеліях).

В Апостольських повчаннях (Didaskalia) служіння дияконих пов’язується зі служінням Святого Духу, внесенням фемінних якостей у богослужбний ритуал. Відомі диякониси патристичної епохи були освіченими й глибоко вірними жінками, які співпрацювали з Іоанном Златоустом і Василем Великим. Проте навіть у період розквіту жіночого служіння “батьки церкви” були

налаштованими вкрай негативно з приводу допуску жінок до священницьких функцій; вони бачили в жіночому священстві прообраз стародавніх оргіастичних культів, відгомін сакральної проституції або зв'язок з еретичним лідерством монтаністів і присціліан (де жінки відіграли важливу роль). Починаючи з IX-X століттями функції дияконис звужуються, цей статус стає надзвичайно почесним, а від XII століття повністю зникає.

Є велика розбіжність у питанні про жіночу ординацію між різними конфесіями. Вперше в Новий час висвячення жінки відбулося в США 1853 року у маленькій церкві Нью-Йорка. Це була Антуанета Браун, яка здобула теологічну освіту, а потім – прихід у протестантській общині. Визнання жіночого священства було пов'язаним з особливою релігійною ситуацією в Штатах, коли приїжджали колоністи, заселяли нові землі, і жінки часто виступали як релігійні лідери, надаючи фінансову або фізичну підтримку новим общинам. До кінця XIX століття багато жінок у сектантських релігійних групах квакерів, баптистів, методистів, пресвітеріан офіційно виконували лідерські функції.

На початку XX століття питання про жіночу ординацію стали обговорювати в лютеранській, англіканській і католицькій церквах. До середини 1970-х років жінки отримали право служити в церкві в більшості християнських церков і навіть у юдаїзмі. Коптська православна церква, англіканська і єпископальна церкви виступили прихильницями ординації жінок, тоді як більшість православних церков виступила категорично проти. Жінкам нагадували, що вони покликані служити церкві як матері сімейств і як черниці. Проте жінки, зацікавлені в ординації, заявляли, що легалізація жіночого висвячення є не тільки важливим релігійним кроком, але також символічним жестом, мета якого – відновити гендерну рівність у церковному дискурсі. Жінки стверджували, що дискусію про відновлення інституту жіночого служіння слід вести не тільки всередині самої церкви, а й *поміж церквою та християнським народом*, значну частину якого становлять жінки; і що фактично в православній церкві XX століття існують прецеденти жіночого дияконічного служіння – це мати Марія (Скобцова), православна черниця, яка загинула в концтаборі Ра-

венсбрюк, а напередодні Другої світової війни виконувала справжнє дияконське служіння серед російськомовних емігрантів у Франції. Реальних фактів сучасного жіночого служіння мало. Проте, якщо нині й не має значної потреби відновлювати формальну ординацію жінок, то жінки, що відчують таке покликання, можуть хоча б випробувати цей стародавній шлях, заради пристосування його до нових суспільних умов у дусі Євангелія та церковної традиції?

Гендерний аналіз юдаїзму. Юдаїзм – перша монотеїстська система, що прийшла на зміну язичницьким і матріархальним культурам. Традиційний юдаїзм забороняє жінці займатися суспільною працею, позбавляє цивільних прав. Жінка призначена для народження дітей, відмова від шлюбу – злочин і гріх, такий же, як і одруження з іновірцем. Господь створював Єву не “з голови Адама, щоб не була дуже розумною; не з очей, щоб не підглядала; не з вуха, щоб не підслуховувала; не з вуст, щоб не базікала; не з серця, щоб не заздрила; а з “прихованого органу”, з ребра, щоб була скромною, працелюбною та непомітною. “Будь скромною, будь скромною,” – присуджував старозавітний Єгова, творчи жіноче тіло (Бершит рабба, VIII, 3).

Сексистське ставлення до жінки сконцентроване в юдаїстській доктрині, що вимагає роздільної присутності жінок і чоловіків у синагозі, оскільки чоловіки повинні “захищати” себе від сексуальних спокус жінок. Попри те, що жінки часто виступають основними персонажами біблійної історії, в Старому Заповіті їх називають на ім’я набагато рідше, ніж чоловіків. Тому гендерний реформізм у юдаїзмі сформувався в 70-і роки XX століття як протест єврейських феміністок проти придушення жінок у єврейській релігійній традиції.

На думку юдаїстських реформаторів, головний священний текст, Тора, дійшов до наших днів у неповному вигляді, найяскравіших сторінок жіночої релігійної історії в ньому немає, і тому одним із головних завдань єврейські теологи бачать у реконструкції гендерно-егалітарного минулого юдаїзму. Наприклад, відома дослідниця релігій Деніз Кармоді [10] називає Тору і Талмуд “Книгами жаху” – “text terror”, щоб показати ту несправедливість,

з якою стикається єврейська жінка в сакральних текстах. Кармоді аналізує декілька старозавітних історій (історію вигнаної й позбавленої дитини Агарі, історію зі звалтуванням наложниці Левіта тощо) і стверджує, що ортодоксальні теологи трансформували первинні варіанти священних книг у бік більшого сексизму, ніж це було спочатку. Тому необхідно відновити священну історію Ізраїлю, яка примусить переглянути багато епізодів Старого Заповіту. Феміністські теологи вказують, що необхідно відмовитися від погляду на жінку тільки як на жертву, сексуальний об'єкт чи домашню господиню. Слід визнати, вважає Джудіт Пласков [34], рівний внесок чоловіків і жінок у розвиток релігійної культури й історії. Чоловіки не можуть виглядати “переможцями” за рахунок жінок і формувати “чоловічу еліту”, ігноруючи жіночі права й інтереси. Не можна визнавати як “нормативні” тексти, що освячують культурну вторинність жінки.

Рух за відновлення гендерної рівності в релігії тісно пов'язаний з розвитком єврейського фемінізму. 1921 року Єврейський коледж поставив на голосування питання про те, щоб відкрити свої двері для тих жінок, які хотіли стати равинками. Проте цей проект не схвалили й заблокували до 1956 року. 1997 року в Нью-Йорку відбулась конференція з ортодоксальності та фемінізму, де обговорювали проблеми отримання жінкою релігійного розлучення, посвячення жінок у сан равинок, участь жінок у соціальній роботі. Першою жінкою, що стала равинкою, стала Салі Прейзанд [35] у 1972 році. Десять років потому равинок було вже понад сто тридцять.

Революційна течія в юдаїзмі розробила власну концепцію Бога, в якій він постає не як персоніфікована істота, а як безособова сила, енергія, потужність, що не має статі й гендерно нейтральна, образ якої повинен сприяти розвитку егалітаризму та неієрархічних стосунків у сім'ї й соціумі. Американська єврейська дослідниця Ріта Гросс [22] наголошує на потребі виявити як маскулітні, так і фемінні аспекти Господа й використовувати фемінну символіку при зверненнях до Бога, наприклад, у виразі: “Наш Батько й Мати”. На думку Майди Соломон [40], старозавітні історії Сари, Аврама, Ребеки, Естер, Самсона й Далілі представляли моделі для

вибудовування культурно-релігійної ідентичності мільйонів поколінь євреїв протягом двох тисячоліть, проте зараз ці історії слід пропустити через призму наявного досвіду Голокосту, нацистських концтаборів, розсіяння євреїв по світу та плюралізації єврейської ідентичності в умовах постмодерністського суспільства. Реформування канонічного юдаїзму має враховувати досвід побутового й культурного антисемітизму, з яким стикалися як жінки, так і чоловіки-євреї. Гендер, раса, сексуальність і релігія виявляються “кровно спаяними” в ситуації юдаїзму, тому встановлення гендерної рівності в релігійній традиції припускає протистояння сексизму й антисемітизму. Сучасний юдаїзм потребує усвідомленого вибору – “залишитися вірним стародавнім кошерним заповідям” або змінити позицію “жертви” на позицію “резистанта”, того, хто “чинить опір” тискові влади.

Лесбійський юдаїзм виріс з ідей радикальних представниць революційного єврейського фемінізму. Найпривабливішою якістю лесбійських теологічних студій є їх пронизливий пошук найкомфортнішої жіночої ідентичності, яка, на їх думку, можлива тільки в утопічному просторі жіночої гомосексуальності. Вони розробили спеціальну церемонію для лесбійських одружень з використанням ритуалів юдаїзму [9].

Гендерний аналіз ісламу. Іслам – третя з монотеїстських релігій, характерною особливістю якої є те, що в його священній книзі, Корані, надзвичайно велику увагу приділено регламентації сімейно-шлюбних відносин і ритуалізації гендерних ролей. Попри те, що в Корані сказано, що Аллах створив чоловіка та жінку з “однієї душі” (Сура 4:1), найвищим ідеалом мусульманської сім’ї є безумовна підлеглість дружини чоловікові.

На відміну від християнського міфу про онтологічну перевагу чоловіка (Адама над Євою), в ісламі домінація чоловіка закріплена на рівні соціального права. Чоловік має право багатоженця, а також йому дозволено шлюб з мусульманками, у чому відмовлено жінці. Основною метою шлюбу є народження “законного потомства”, і наречена часто не присутня при складанні шлюбного контракту і не бачить нареченого до весілля, оскільки оцінюється як “товар”, за своїми репродуктивними здібностями. Інакше кажучи, чоловік (майбутній чоловік) купує в іншого чо-

ловіка (батька нареченої) здатність жінки народжувати й виплачує за це “махр” – викуп. В ісламі роль “матері”, на відміну від “дочки”, “сестри”, “дружини”, інтерпретується як найпочесніша (див. ісламську суру “Рай знаходиться під ногами ваших матерів”), проте йдеться про шанування жінки саме з боку дітей, а не чоловіка.

Гендерні дослідження Корану в сучасних країнах мусульманського Сходу мають деякі відмінності від гендерних студій у Європі та США. Жінки-теологи завжди зберігають зв'язок з релігійною традицією, вони виявляють сексизм, що міститься в текстах Корану, але ніколи не порушують питання щодо гендерного авторства Корану, як це нерідко роблять радикальні християнські теологи. Для мусульманки Коран залишається священним текстом, і вона не може виступати навіть проти полігамії, оскільки вона освячена авторитетом Аллаха. Деякі мусульманські дослідниці говорять [28], що, хоча ісламський світ жорстко гендеризований на “чоловічий” і “жіночий”, вони не мають проблем з духовною ідентичністю, оскільки ісламський Аллах, на відміну від юдейського та християнського Бога, не наділений характеристиками Батька, в нього є й фемінні якості. Найбільший інтерес для ісламських феміністок представляють питання сімейного права, сексуальності та висунення контраргументів стосовно традиційної паранджі [31]. Активно розвиваються гендерні дослідження доісламської історії й пошуку в ній моделей гендерного егалітаризму [43], а також ствердження репродуктивних прав жінки в рамках мусульманського світогляду.

Сучасні гендерні дослідження прагнуть змінити традиційний погляд на жіночий духовний досвід у фундаментальних релігіях в бік меншого сексизму та більшої толерантності. Феміністки наполягають на необхідності гендерного егалітаризму в сфері релігійного досвіду та на легалізації жіночих форм неортодоксальної духовності, таких як поклоніння богиням, християнські практики чорних “вуменісток”, спіритуалізм й навіть відьомство, які можуть виглядати достатньо революційними, проте є суттєвим етапом у розвитку демократії та мультикультуралізму. Гендерна теорія релігій перебуває в процесі формування та внутрішньої дискусії, вона тісно пов'язана з посиленням прав і свобод особистості, реабілітує чуттєвість, тілесність, плюралізм бажання й здатна не тіль-

ки розширити можливості жіночої експресії, а й запропонувати і чоловікам шлях глибшого розуміння себе, своєї ролі в культурі та встановлення тісніших контактів як з духовним абсолютном, космічним універсумом, так і власною Анімою чоловіка, що сприяє гармонії духовно-душевно-тілесного самопочуття.

Використана літератури

1. Бер-Сижель Э. Служение женщины в Церкви. – М.: Библейско-Богословский Институт св. апостола Андрея, 2002.
2. Блинова Е. П. Католицизм и женский вопрос // Женщины в современном мире. – М., 1989.
3. Гусева Н.Р. Индуизм. – М., 1977.
4. Монтэ, Пьер. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян в период фараонов. – М.: Наука, 1989.
5. Пинкола Э.К. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. – К.: София, 2002.
6. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1987.
7. Суковатая В.А. Глобализм как культурная политика: греки, женщины и уроды // Гендерные Исследования. – Харьков: ХЦГИ, 2002. – № 7/8.
8. Суковатая В.А. Новые спиритуальные религии: поиски источников силы // Практическая Философия. – 2002. – № 1.
9. Butler, Becky, ed. Ceremonies Of the Heart: Celebrating Lesbian Unions. – Seale, Wash, 1990.
10. Carmody D. Women and World Religions. – New York: Prentisse Hall, Englewood Cliffs, 1995.
11. Carmody, Denise. Christian Feminist theology: a constructive interpretation. – Oxford: Boston, 1995.
12. Caron, Charlotte. You Make and Make Again: Feminist Ritual Theology. – New York: Crossroad, 1993.
13. Creed, Barbara. The monstrous feminine: film feminism, Psychoanalyses. – New York: Routhlege, 1993.
14. Daly, Mary. Gyn / Ecology. – Boston, 1986.
15. Der Speisel. № 43. – 1984.

16. Dictionary of Feminist Theologies. Ed. By Letty M. Russel and J. Shannon Clarkson. – Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky.
17. Dryness, William A. Learning about Theology from the Third World. – Grand Rapids: Zondervan, 1992.
18. Ehrenreich B. and English D. Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers. – N. Y.: Feminist Press, 1973.
19. Goldenberg N.R. Changing of the gods: Feminism and the End of Traditional Religions. – Boston, 1979.
20. Grant, Jacquelyn, White Women's Christ and Black Women's Jesus: Feminist Christology and Womanist Response. – N. Y.: Harper and Row, 1989.
21. Griffin S. Woman and Nature. – N. Y., 1978.
22. Gross, Rita. Female God Language in a Jewish Context. In: Womanspirit Rising: A Feminist Reader in Religion. – N. Y.: Harper and Row, 1979.
23. Heinzelman G. We are Silent No Longer: Women Express Themselves about the Second Vatican Council. – Zurich: Inter-feminas Verlag, 1964.
24. Irigaray L. In Memory of Her: A Feminist: Reconstructions of Christian Origin. – N. Y.: Crossroad, 1983.
25. Irigaray, Luce. Equal to whom? In: The postmodern God. A theological reader / Ed. by Graham Ward. – Blackwell, 1998.
26. Kristeva, Julia. From in the Beginning was Love. In: The Post modern god. A theological reader / Ed. by Graham Ward. – Blackwell, 1997.
27. Kristeva, Julia. Women's Time. In: The Kristeva Reader, ed. By Toril Moi. – N. Y.: Columbia University Press, 1986.
28. Marcus, Julia. A World of Difference: Islam and gender Hierarchy in Turkey. – London: Zed, 1992.
29. McGrath Alister E. Christian Theology. An Introduction. 2-nd ed. – Oxford University: Blackwell, 2000.
30. Mendell Nancy, ed. Feminist issues. Race, class and sexuality. – Ontario: York University, 1998.

31. Mussalam B. F. *Sex and Society in Islam: Birth Control Before the 19th Century*. – Cambridge: Cambridge University, 1989.
32. Nanda S. *Neither Man Nor Woman: The Hijras of India*. – Belmont, CA, Wadsworth, 1990.
33. Pagels, Elaine. What became of God the mother? Conflicting images of God in early Cristianity In: *Signs*, Winter, 1976.
34. Plaskow, Judith. *Jewish Memory From a Feminist Perspectives*. In: *Weaving the Visions. New Patterns in Feminist Spirituality* / Ed. by Judith Plaskow and Carol P. Chrisht. – Harper and Row, Publishers, San Francisco, 1989.
35. Preisand, Sally. *Judaism and the New Women*. – N. Y.; Behrman, 1975.
36. Reuther R.R. *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology*. – Boston: Beacon, 1983.
37. Reuther, Rosemary Radford. *Gaia and God: an Ecofeminist theology of earth healing*. San Francisco, Harper. – San Francisco, 1992.
38. Sanday, Paggy. *Femable Power and Male Dominance: On the Origins of Sexual Inequality*. – N. Y.: Cambridge University Press, 1981.
39. Shop, Rebecce. *From Patriarchy into Freedom: A Conversation between American Feminist Theology and French Feminists*. In: *The Postmodern God* / Ed. By Graham Ward. – Oxford: Blakewell, 1997.
40. Solomon M.E. *Claiming Our Questions: Feminism and Judaism in Women's Haggadot*. In: *Talking Back. Images of Jewish Women In American Popular Culture* / Ed. A. Joyce. – Hanover and London: Brandeis University Press, 1998.
41. Spivak G.S. *In Other Worlds*. – N. Y.: Routledge, 1987.
42. Spretnak Cn. *The politics of Women's Spirituality*. – N. Y., 1982.
43. Tucker, Judith E. *Woman in Nineteenth – Century Egypt*. – Cambridge: Cambridge University, 1985.
44. Walker A. *In Search of Our Mothers' Gardens. Womanist Prose*. – San Diego, 1983.

-
45. Ward Gr. *Theology and contemporary critical theory*. 2-nd ed. – London, 2000.
 46. Williams, Dolores, *Sisters in the Wilderness: The Challenge of Womanist God-Talk*. – N. Y., 1993.

Розділ 14.

ГЕНДЕРНА ЛІТЕРАТУРНА ТЕОРІЯ І КРИТИКА

Гендерний аналіз, зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не визнані суспільством чи панівною патріархальною ідеологією погляди, дає змогу відчитувати різні рівні художнього тексту, враховувати різні ціннісні орієнтації. Сучасні інтерпретаційні підходи базуються на засадах і теоретичному апараті постструктуралістських концепцій Жака Лакана, Жака Деріди, Мішеля Фуко. Основними проблемами тут постають проблеми влади, політики, мови, сексуальності/тілесності. Особливість філософської методології, зокрема, в тому, що через аналіз проявів феноменів “жіночого” та “фемінного”, “чоловічого” й “маскулінного” в культурі вона маніфестує тезу про розвиток сучасної культури не лише під знаком логіки й свідомості, але й чуттєвості, тілесного досвіду. Це суголосне з реалізацією постструктуралістської установки на плюралістичність мислення, культури, на рівноцінність різних культурних практик і типів мислення.

Коли говорити про методики феміністичного прочитання тексту, про наближення до, так би мовити, феміністичної поетики, то найцікавішими видаються американська й французька школи. Слід згадати насамперед роботи Елейн Шовалтер (як-от “До феміністичної поетики”, “Феміністична критика в пущі”, “Їхня власна література: британські жінки-прозаїки від Бронте до Лес-сінг”), Аннет Колодни (“Танцюючи по мінному полю”), Юлії Крістевой (“Історії любові”, “Stabat Mater”), Люсі Іригерей (“Ця стать, яка не одна”), Гелен Сіксу (“Сміх Медузи”) тощо. Зрозуміло, що філософія фемінізму існувала спершу радше в формі ідеології, котра до того ж обслуговувала й спрямовувала практику жіночого руху. І ця ідеологія будувалася через аналіз форм примусу й гноблення в культурі. За фасадом узвичаєних норм культурної реальності виявляються якісь неявні, неартикульовані, недискурсивні явища, що впливають на культуру загалом. Тому фемінізм часто обговорює *межі* традиційного розуміння,

розкриває неявні, неусвідомлені складники культури, до яких ми звикли ставитися як до очевидних. Нині ці методологічні установки все більше спираються на свій теоретичний апарат і власну дослідницьку мову. Феміністська теорія взаємодіє з тими стратегіями сучасного мислення, які здійснюють функцію критицизму щодо установок традиційної культури. Для культурологічних інтерпретаційних стратегій велике значення в цьому сенсі мають, по-перше, психоаналітична концепція суб'єкта, по-друге, лінгвістична критика процесу означування, продукування значення, по-третє, критика та деконструкція форм влади і, нарешті, – критика теорії як особливої дискурсивної форми, що виправдовує традиційний культурний досвід. При цьому розкриття неявних констант класичної культури філософія фемінізму здійснює на прикладі своєї власної культурної сфери – сфери жіночого буття в культурі. Щойно фемінізм починає оперувати теорією, він одразу ж опиняється в пастці “загальнозначущого” і втрачає змогу оперувати *власною* мовою, своїми виражальними засобами.

Надто багато літературознавчих термінів та узагальнень, що були проголошені універсальними, насправді описують і відбивають лише чоловіче сприйняття, чоловічий досвід і стандарт. Тим самим фальсифікуються соціальні й індивідуальні обставини, в яких література твориться і сприймається. Принцип систематизації, ієрархізації цінностей опиняється під підозрою сам по собі. Між іншим, чоловіча самовдоволеність систематичність і раціональність (як символи самої сутності традиційної культури, класичного пізнання) в жіночій белетристиці часто стають об'єктом сатири. Класичними прикладами може бути безсилий структураліст Казабон у романі Джордж Еліот “Middlemarch” або схоласт-філософ містер Рамзі у романі В. Вулф “На маяк”. Чого жінки не можуть прийняти в таких чоловічих характеристиках, то це їхнього лукавства (чи самоомани), їхніх претензій на цілковиту об'єктивність, їхнього намагання подати власні емоції як раціональність і цілковиту безсторонність. Для деяких радикальних феміністок методологія сама по собі видається інтелектуальним інструментом патріархату, тиранічним примусом, регулюванням навіть меж обговорюваного.

Жінки-письменниці та жінки-читачки завжди мусять працювати “проти течії”. Ще Аристотель задекларував, що “жіноче є жіночим через брак певних якостей”. А святий Тома Аквінський вірив, що жінка є недосконалим чоловіком.

Уже варто вирізнити кілька етапів у розвиткові феміністичної літературної критики. Її так звану “першу хвилю” пов’язують з іменами В. Вулф та С. де Бовуар. Звичайно, ці дві постаті ми вирізняємо з-поміж багатьох блискучих письменниць і теоретиків європейського модернізму (як-от Олів Шрайнер, Дороті Річардсон, Кетрін Менсфілд, Ребека Вест, З. Гіппіус, Леся Українка тощо). Саме В. Вулф означила багато проблем і підходів, актуальних до сьогодні. І саме її художні твори згодом аналізували феміністичні критиками в найрізноманітніших аспектах. Два теоретичні (чи, точніше, есеїстичні) тексти Вірджинії Вулф, ключові для розвитку літературної критики, – це, звичайно, “A Room of One’s Own” (“Власний простір”, 1929) та “Три гінеї” (1938). Як і інші феміністки першої хвилі, Вулф наголошує, що гендерна ідентифікація є соціально обумовленою та соціально сконструйованою і що вона потребує ретельної перевірки й перетворення. Нашим життям, писала вона в есеї “Пляма на стіні”, править чоловічий погляд на світ, “він визначає критерій всього, затверджує унтакерські ієрархічні таблиці. Правда, за час війни він утратив свою владу над багатьма і скоро чоловічі цінності опиняться на звалищі”. У “Власному просторі” проаналізовано історію долучення жінок до письменницької професії. Вона зосереджується на певних парадоксах. Скажімо: “жінки не пишуть книжок про чоловіків”. “Що могло бути причиною такої химерної невідповідності? (...) Чому жінки, як випливає з цього каталогу, набагато більше цікавлять чоловіків, аніж чоловіки жінок? Цей факт здався мені дуже дивним, і мені було якось важко уявити собі життя чоловіка, який марнує свій час, пишучи книжки про жінок” [3, 27]. Причиною такої пильної уваги до слабкої статі Вулф вважає... надмірну чоловічу самоповагу. “Всі ці сторіччя жінки служили збільшувальним склом, яке здатне магічно збільшити чоловіка удвічі всупереч його природним розмірам. Без цього Земля, можливо, досі була б болотом і джунглями. (...) Хіба чоловік може судити, цивілізувати суспільст-

во, творити закони, писати книжки, вишукано вдягаться і просто-рікувати на бенкетах, якщо він не побачить себе за сніданком і за обідом щонайменше удвічі більшим, аніж насправді?” [3, 34] Якою ж постає жінка в чоловічій літературі? “Справді, – пише В. Вулф, – якби жінки існували лише в літературі, написаній чоловіками, їх можна було б уявити собі як осіб дуже важливих, дуже різних, героїчних і розумних, розкішних та огидних, нескінченно прекрасних і вкрай бридких, так само великих, як і чоловіки, або навіть більше. Але це – жінка в літературі. Фактично, як свідчить професор Тревелян, вона була бита й замкнена в кімнаті” [3, 42]. Сучасна німецька дослідниця зауважує: “Літературознавство ніколи не бачило проблеми в тому, що в літературних фантазіях століттями створювався гігантський паноптикум фігур, виставлялись жінки-дублери, і цьому сурогатові жіночого приписувалися функції й дії, що мало не гротескно співвідносяться з можливостями реальних жінок” [1].

Чому в “єлизаветинську епоху” жінки не писали віршів? Тут В. Вулф, простежуючи умови життя й побуту тієї доби, вифантазовує долю геніальної сестри Вільяма Шекспіра. Можна сказати напевно, підсумовує Вулф, що будь-яка обдарована жінка того часу збожеволіла б або покінчила б життя самогубством чи завершила б свої дні заляканою й відкинутою.

Жіночі цінності дуже часто відрізняються від чоловічих. В. Вулф простежує, як це впливало на саму структуру прози, зокрема вікторіанського роману. Жінка мусила писати, постійно наражаючись на сувору критику, яка судила з погляду чоловічої традиції.

Чи не найбільшою проблемою для розвитку жіночої літератури ще й на початку ХІХ сторіччя було неіснування традиції. “Річ у тім, – пише англійська авторка, – що за ними не було традиції або ж вона була настільки короткою й неповною, що від неї було мало користі. Адже якщо ми жінки, то наша пам’ять пролягає через матерів. Немає сенсу йти по допомогу до великих письменників-чоловіків, попри те, що було б, без сумніву, варто йти до них по насолоду. (...) Вага, хода, ритм чоловічого розуму занадто відрізняються од жіночого, щоб жінка могла з успіхом щось від нього перейняти. Виходить якесь кривляння, тож нема сенсу старатися.

Можливо, перше, що вона мала зрозуміти, торкнувшись пером паперу, це те, що в неї просто не було жодного речення, готового до вжитку. Всі великі романісти, такі як Текерей, і Дікенс, і Бальзак, писали природну прозу – швидко, але не розхристану, виразну, але не вишукано-манірну, котра набувала в кожного оригінального відтінку, не втрачаючи загальних рис. Її основою було речення, вживане в той час. (...) Таке речення не підходило для жіночого використання. Шарлота Бронте, з усім своїм блискучим хистом до прози, спотикалася й падала з цією незграбною зброєю в своїх руках. Джордж Еліот вчиняла за її допомогою звірства, що не піддаються опису. Джейн Остін подивилася на неї, розсміялася й винайшла бездоганно природне, струнке речення, яке їй так пасувало, і вже ніколи від нього не відступала. Отже, маючи менший хист до письма, ніж Шарлота Бронте, вона надзвичайно більше сказала. (...) Всі старі літературні форми застигли й встановилися задовго до того, як жінка стала письменницею. Лише роман був достатньо молодим, щоб залишатися м'яким у її долонях, – можливо, це ще одна причина, чому вона писала романи.” [3, 73-74]

Саме В. Вулф сформулювала й підсумувала актуальну проблематику модерністських дискусій першої третини ХХ віку. Екзистенціалізм С. де Бовуар був спробою локалізувати феномен жіночого в культурі, а також і спробою порушити питання про дискримінацію жінок поза сферою політичних і виробничих структур. На думку де Бовуар, феміністки ХІХ століття помилялися, зосереджуючись передусім на соціально-політичних та економічних аспектах проблеми жіночої залежності. Тоді як явище залежності пов'язане з глибиннішими рівнями – рівнями індивідуальної психології й індивідуального несвідомого. Тільки проаналізувавши ці приховані від поверхового погляду рівні людської реальності, можна порушити питання про статус жіночого в культурі. Бовуар аналізує екзистенціалістську концепцію суб'єктивності. Екзистенційний суб'єкт, пам'ятаємо, це суб'єкт вибору: людина завжди є тим, що вона сама вибирає. Вибір суб'єкта не буває наперед заданим, він ніколи не є соціально, економічно чи психологічно детермінованим, він ніколи не закінчується й не знає стану стабільності. Звідси теза про абсолют-

ну відповідальність суб'єкта. Однак людина ніколи не буває зовсім самотньою. Вона обертається в безлічі стосунків і контактів з іншими людьми. Сартр розробив екзистенціалістську діалектику *Я та Інших*. Це поняття *Іншої* дуже важливе для розуміння всієї концепції Симони де Бовуар. Уже на перших сторінках “Другої статі” авторка наголошує, що її “постійним дороговказом буде мораль екзистенціалізму”.

Екзистенційне буття є неопосередкованим, спрямованим на саму себе, на пізнання себе, а відтак і світу. Вищий прояв свободи – це вибір людиною самої себе, власної сутності, яка ніколи не передує існуванню індивіда. Жінка в патріархальному суспільстві позбавлена цієї екзистенційної повноти і свободи вибору, їй відмовлено навіть у прагненні до трансцендентного, бо це б утверджувало її незалежність поряд з іншою статтю. Жінку завжди означували *через* чоловіка у зв'язку з його ціннісною ієрархією. Отже, підсумовує Симона де Бовуар, “жінку характеризує те, що відрізняє її від чоловіка, але не навпаки: він головний, вона другорядна. Він Суб'єкт, він – Абсолют. Вона – Інша”. Власна свідомість і точка відліку жінки при цьому не враховуються. Кожна індивідуальна свідомість принципово протиставляє себе іншим і так само постає іншою в чіємусь сприйнятті. Наявні, отже, взаємозв'язок, зворотність. Але в опозиції жінка – чоловік такого взаємозв'язку й зворотності чомусь немає. І жінка досить довго його ніби й не домагалася, задовольняючись роллю іншої, вторинної та залежної. “Драма жінки саме в цьому конфлікті між настійним прагненням будь-якого суб'єкта утвердити свою самодостатність і становищем, яке перетворює її в підлеглий об'єкт”. Жінка доповнює корисне й раціональне – прекрасним. Недарма в періоди розчарування в розумі й у доцільності світопорядку посилюється культ жіночності й вічної краси. Так було в романтизмі початку XIX століття, після краху просвітницьких ідеалів. Те ж саме бачимо в мистецтві рубежу XIX – XX ст., у період розчарування в позитивізмі, раціоналізмі і, натомість, – звернення до Абсолюту, Духу. Неоромантизм і особливо символізм звеличують ідеал Вічної Жони, Прекрасної Дами, Діви як уособлення вічної краси. (Де Бовуар деконструює, до речі, сере-

дньовічний лицарський культ Прекрасної дами. Тут її аналіз надзвичайно суголосний з доробком Лесі Українки, з творами, хоча й написаними майже на півстоліття раніше, але так само належними дискурсу модернізму й фемінізму першої половини ХХ століття.)

Хоча розквіт феміністської літературної критики припадає на 1960-80-ті роки, якраз Симона де Бовуар першою спробувала розкрити особливості чоловічого трактування жіночих образів як вторинних, тобто таких, якими постають вони для стороннього спостерігача, а не зсередини, для самих себе. Проаналізувавши творчість кількох класиків європейської й американської літератури, як Лоуренс, Клодель, Бретон, Стендаль, Стейнбек, дослідниця переконливо показала, що навіть поборник жіночих прав Стендаль іноді піддавався поширеним ілюзіям про жіночу психіку. Лоуренс же, скажімо, вважає чоловіка посередником, який тільки й може поєднати жінку з вищим духовним началом через сексуальні стосунки. Навіть уславлення жінки (точніше не жінки як такої, а виконавиці нав'язаних їй чоловіками ролей) залежить від того, що вона вносить, чим збагачує чоловіче існування. С. де Бовуар і тут бачить своїм завданням послідовну деміфологізацію.

Жінка не може належно пізнавати себе, бо майже вся література, канонізована як класична, представляє чоловічий досвід і чоловічі уявлення як загальнолюдські, абсолютні, а жіночі – знов-таки як другорядні. Жінка-читач (і тут ми вже зачіпаємо царину рецептивної естетики) або покійно ототожнює себе з цим другорядним, або ж приймає чоловічу точку відліку, цінності, репрезентовані чоловічими характеристиками, поступаючись власними вартостями й інтересами. Жіночий досвід, стверджують феміністичні критики, спонукає їх оцінювати твір інакше, ніж сприймають читачі-чоловіки, які можуть вважати зачеплені тут власне жіночі проблеми мало цікавими (Дж. Калер). Відома американська дослідниця Аннет Колодни в статті “Dancing Through The Minefield” писала, зачіпаючи ту ж проблему рецепції: “Це також пояснює дилему читача-чоловіка, котрий, відкриваючи сторінки книжки жінки-авторки, опиняється в дивному й незнайомому йому світі символічних значень. (...) І коли врахувати, до

того ж, що читання – це процес сортування структур означування в певному тексті, то читачі-чоловіки, котрі почуваються непричетними до незнайомої їм системи символів, яка констатує жіночий досвід у творчості жінок-письменниць, неминуче відкинуть цю систему як незрозумілу, позбавлену смислу чи тривіальну” [9, 148].

Екзистенціалістський аналіз Симони де Бовуар дуже вплинув на розвиток феміністських теорій, зокрема на теорії радикального фемінізму, які успадкували тезу про корінну опозиційність чоловічого й жіночого в культурі. Однак теоретики радикальної течії, як-от Кейт Мілет чи Андреа Дворкін, наголошують, що концепція С. де Бовуар постає ніби зовнішньою щодо конкретного жіночого статусу в суспільстві. Радикальний фемінізм намагається створити новий тип теоретизування, протилежний принципам класичного теоретизування. Як мислила б і говорила жінка, якби вона здійснювала акт рефлексії зі свого власного – маргінального місця в культурі? Не можна забувати тут, що багато утопічних тез радикального фемінізму, зокрема пов'язаних із лесбійським та іншими типами ідеології, є тим свідомо застосованим провокаційним засобом, що виконує взагалі-то поширену філософсько-методологічну роль – здійснювати функцію методологічного сумніву не так для того, щоб дати якийсь практичний результат, як задля самого теоретичного аналізу установок традиційної ментальної культури. Згадаймо тут, крім славнозвісної “Сексуальної політики”, і роботу Андреа Дворкін “Порнографія: чоловіки володіють жінками” (1981). Радикальний фемінізм великою мірою є роботою задля формування іншого типу теоретизування в культурі – типу позірно маргінального, поза тоталізаційною функцією традиційного філософування й мислення. Ось чому в цих ментальних стратегіях міняється й сама форма філософського письма: воно стає ближчим до розмовної мови, ніж до традиційного стилю класичного наукового трактату.

Спільними методологічними установками ідеології радикального фемінізму є визнання принципу патріархатності таким, що властивий для всіх без винятку економічних і політичних систем. Принцип влади визнається основним принципом існування людсь-

ких спільнот. При цьому втілення принципу влади найвиразніше простежується щодо пригнічених і маргінальних суспільних груп, зокрема й щодо жінок. К. Мілет у “Сексуальній політиці” аналізує відбиття патріархатних стосунків у літературі на прикладах Мілера, Сартра і Жене. Тексти останнього відбивають здебільшого гомосексуальний досвід. Якраз цей матеріал виявився для Мілет добрим, щоб показати, що коїтус не є власне фізіологічним, фізичним актом: він втілює в собі коди соціальності. Одною з основних функцій соціальних кодів традиційної культури є функція влади. Сексуальні політики, сексуальні практики – це способи структурувати людські стосунки так, що один суб’єкт дістає змогу контролювати іншого. Саме дію таких політик Мілет вважає основною в процесі традиційної соціалізації жінок.

Загалом концепції радикального фемінізму вирізняються двома прикметними для філософії постструктуралізму методологічними засадами: по-перше, аналізом явища влади на мікрорівнях людського буття, тобто на рівні неусвідомлених установок культури; по-друге, пошуком нових пізнавальних і виражальних засобів та способів мислення, протилежних засадам класичної свідомості.

З-поміж французьких теоретиків останніх десятиліть чи не найбільшу цікавість викликає творчість Ю. Крістевой. 1974 р. вона опублікувала книжку “Китайські жінки”, де розглянула проблеми фемінності й материнства, способи втілення їх у традиційній західній культурі. Найвідоміші її пізніші книжки – “Полілог” (1977), “Історії любові” (1983), “Чужинці щодо себе” (1988). Крістевій близькі (до речі, Крістевій і Бахтін) феміністські ідеї перегляду наявних у традиційних західних суспільствах монолітних структур влади й культури, а також феміністські зусилля щодо політизації *всієї* системи людських відносин, зокрема й приватних стосунків і всього комплексу культурних взаємин та відношень. У своєму есеї “Від Ітаки до Нью-Йорка” (1974) Крістева через аналіз феномена “істеричного” вказує на роздвоєність проявів феміністського руху. Крістева, як і Гелен Сіксу, трактує “істеричне” як розрив між, з одного боку, невербальною субстанцією тілесності (для означення якої вона використовує термін “насолода” в його лаканівському

трактуванні, з наголошенням сексуальних конотацій) і, з іншого боку, вимогами символічного Закону. Закон тут виступає як сукупність культурних вимог і соціокультурних табу щодо жінки. Поняття “історичного” в Крістевій постає типом дискурсу, спрямованого на розхитування будь-яких традиційних дискурсивних форм і на руйнування чи принаймні послаблення тиску граматичних і синтаксичних законів мови. Така ситуація боротьби мови проти самої себе видається Крістевій прогресивною і багатообіцяльною стратегією письма. Зачіпаючи проблему “жіночої ідентичності”, вона розгортає свою теорію суб’єкта мови. Крістева намагається проаналізувати історично встановлену систему оцінювання категорії “жіночності”. Вона розглядає процес приниження жінки як вилучення й заперечення категорії іншого. В “Історіях любові” Крістева, інтерпретуючи світові сюжети про любов, наголошує на значенні ідеалізації для виокремлення суб’єкта в мові. У неї завжди йдеться про розщепленого, роздвоєного суб’єкта. На перший план у структурі суб’єктивності Юлія Крістева висуває стосунки матері й дитини. Це така єдність тіл, яку не можна досягнути через логічне осмислення. Материнська мова жінки, що тримає на руках дитину, є мовою тіла й емоцій, мовою насолоди, щодо якої символічний порядок культури здебільшого виконує функцію цензури. У раціоналізованій мові традиційної культури материнське задоволення можна потрактувати, за Крістевою, лише через фалічну функцію. (Тут йдеться про фрейдистські, зокрема, концепції.) Мова традиційної культури, її символічні коди не можуть передати інтенсивність чуттєвого переживання в стосунках матері/дитини. Ці колізії розгорнуті Крістевою в есеї “Stabat Mater”. Крістева завжди наголошує, що легітимізація феномена жіночого в культурі сприятиме плюралізації мислення в усіх культурних практиках.

Американська феміністична критика представлена насамперед іменами Сандри Гілберт і Сюзан Губар та, звичайно ж, Елейн Шовалтер. У монументальній книжці Гілберт і Губар “Божевільна жінка на горищі” (1979), яка була спробою феміністичного трактування історії англійської літератури, стверджувалося, що провідні жінки-письменниці, починаючи від Джейн Остін, здобулися на питоми жіноче письмо, заговорили жіночими голосами, застаю-

чись при цьому роздвоєними. Вони не виходили за межі подвійних стандартів, водночас і приймаючи, й руйнуючи патріархальні стереотипи художності, стилю тощо. Стереотипи жінки як ангела в домі, або, з іншого боку, монстра, відьми, “божевільної на горіщі” і приймалися, й деконструювалися. Гілберт і Губар все ж наголошують на обмеженні свободи жінки-авторки, особливо у ХІХ столітті. На їхню думку, жінку-авторку слід вважати жертвою “породженої патріархатом фабули”, тобто, іншими словами, всіх тих сюжетних схем і умовностей, які пропонує домінуюча мистецька традиція. Згадаймо тут, до речі, В. Вулф з її твердженням, що чи не найбільша складність для жінки, яка взялася за перо, – це брак традиції жіночого письма. Жіноча література опиняється поза канонами. Монографія Е. Шовалтер “Їхня власна література” (“A Literature of Their Own”, 1977) одразу дістала визнання. З терплячістю археолога Шовалтер пробує відновити історію жіночої творчості. Багатьох авторок вона називає “схованими від історії”. Ця історія має показати специфіку відбору художнього матеріалу, психологічних та ідеологічних детермінант. Шовалтер вирізняє три стадії розвитку жіночої літератури та літературного фемінізму: імітація панівної традиції; протест проти цих стандартів і вартостей (супроводжуваний захистом прав і цінностей меншин, зокрема й вимогою автономності); врешті, відкриття самих себе, пошуки ідентичності, тепер уже незалежнені від іншого члена опозиції [11, 13]. Перелічені три етапи Шовалтер назвала відповідно: жіночий, феміністичний та жіночий.

Ще одне важливе розрізнення, зроблене Шовалтер, – це розрізнення термінів “феміністична критика” та “гінокритика”. Феміністична критика зосереджує свою увагу на жінці як читачці чоловічих текстів, вона “політична й полемічна” і має обмежені можливості для створення власного теоретичного, категоріального апарату й дослідницького інструментарію. Така критика досліджує значення сексуальних кодів, розглядає жінку – як знак в історичному та суспільному контекстах. Суспільна орієнтація феміністичної критики зумовлена, зокрема, значним впливом концепцій Сімони де Бовуар. Феміністичну критику часом порівнюють зі Старим заповітом – гнівним, викривальним, загрозливим, який обіцяє

кару й відплату за вчинені переступи. Натомість гінокритику порівнюють з Новим заповітом, з доброю вістю Євангелія, з обіцянкою милосердя та спокою. Коли феміністична критика зосереджується на жінці-читачці чоловічої літератури, то гінокритика – на постаті жінки-письменниці, вона шукає підходи й засоби для аналізу жіночої літератури. Можна твердити, що засади гінокритики як пошуків специфіки жіночого письма, жіночого стилю виразно означила вже В. Вулф. У роботі ”До феміністичної поетики” Шовалтер дає зразки феміністичного й гінокритичного підходів до тексту. Щодо першого аналізується знаменний роман англійського класика Томаса Гарді ”Мер Кастербриджа”. Майкл Хенчард, у п’яній ненависті до всього на світі, намагається помститися за власні невдачі. Способом розриву/розрахунку з минулим для нього стає акт продажу дружини й маленької доньки на сільському базарі за п’ять гіней. Шовалтер цікавиться, що почуває, сприймаючи цю сцену, жінка-читач. В інтерпретації Гарді це радше відчайдушна спроба самоствердження, спроба повернути життя на інші колії. І, наголошує він, краще життя герой Гарді хоче збудувати, зовсім порвавши з жіночим світом, продавши дружину й дитину жіночої статі, тобто принизивши, знищивши жіноче як таке. Утопія бунтаря Хенчарда – це маскулінна утопія, куди не буде допущено жінок.

Одним з явищ, що визначили сутність європейського літературного модернізму кінця XIX – початку XX століття, була ”війна статей”, тобто протистояння патріархальних і сучасних уявлень про місце й роль жінки та чоловіка в соціокультурних процесах, про біологічні й соціальні чинники гендерної ідентифікації. У культурі *fin de siecle* руйнувалися структури патріархальної родини, розхилювалися чи не всі ієрархії та моральні норми. Образ ”нової жінки” став знаковим для модерністського мистецтва. Про нього говорили у зв’язку з творчістю Генрика Ібсена, Вірджинії Вулф, Олів Шрайнер і багатьох інших письменників. Ібсен, автор ”Лялькового дому”, ”Геди Габлер”, ”Дикої качки”, чи не першим чутливо вловив цей важливий переворот у суспільних стосунках, які вже не визначалися патріархальною вторинністю жінки. Саме в цей час Леся Українка здійснює безпрецедентне, здається, навіть у контексті

всього європейського модернізму перепрочитання основоположних культурно-філософських кодів, мотивів, світових сюжетів і міфологем з урахуванням жіночої перспективи, жіночої присутності в культурі. Оксана Забужко оцінила цю реінтерпретацію як “культурну революцію”: “Леся Українка (...) в корпусі своїх віршованих драм потрапила здійснити справдешню “культурну революцію”, “переписавши” серцевинну для європейської культури частину античної та юдейсько-християнської міфології таким робом, що кожен класичний сюжет постав оберненим із міфу патріархального на повноформатно-“жіночий”. Історія падіння Трої розгортається в неї довкола постаті Касандри – протагоністки однойменної драматичної поеми, і прочитується відтак як трагедія непочутого жіночого голосу; історія Христа постає віддзеркаленою в історіях двох його, зафіксованих Євангеліями, послідовниць – Міріам (правдоподібно Марії Магдалини) та Йогани, чії особисті драми кидають на постать обожнюваного ними Учителя цілком несподіване “апокрифічне” наświetлення; нарешті в її версії Дон Жуана, дотепер унікальній для світового письменства, реверсія “гендерних ролей” сягає вже демонстративно-викличної, гранично вивершеної форми: архетипального спокусника побивають послідовно дві жінки, одна з яких – Долорес – звитяжить над його душею, друга – Донна Анна – над чоловічою силою... По суті, драматургія Лесі Українки є, власне, грандіозним “перепрочитанням” європейської культурної історії з альтернативних позицій – з погляду “другої статі” [4].

Французький історик писав, що “образ нової жінки був поширений у Європі від Відня до Лондона, від Мюнхена й Гейдельберга до Брюсселя й Парижа” [10, 5]. “Сексуально незалежна Нова Жінка критикувала наполягання суспільства на заміжжі як єдиній запоруці повноцінного жіночого існування, – відзначала Е. Шовалтер. – В очах же загалу “політично Нова Жінка була анархічною постаттю, яка загрожувала перевернути світ з ніг на голову і опинитися зверху в дикому карнавалі соціального й сексуального хаосу” [12, 38].

На відміну від Парижа чи Мюнхена, в Києві й Львові поява нової жінки сприймалася менш апокаліптично. Адже непохитність патріархату в українському суспільстві видавалася куди

очевиднішою, ніж у Західній Європі. Нові жінки Лесі Українки, в силу того, що вони зодягнені в історичні костюми, zostалися майже не поміченими. Ольга Кобилянська була ідеологічнішою й одвертішою, проте і в її новелах, як-от “Природа”, “Меланхолійний вальс”, “Некультурна”, феміністичний аспект лишився майже непрочитаним (або ж вони можуть бути зразком того, що деконструктивісти називають “misreading”, спотвореним прочитанням, коли критичне тлумачення демонструє лише позицію критика, його абсолютну позазнаходжуваність і глухоту щодо твору). Все ж здобутки сексуальної революції, яку зазвичай датують 1830 – 1930 рр., в українському літературному модернізмі драматично й розмаїто відбилися.

Конфлікт генерацій завжди усвідомлювався як колізія батьків/синів; мистецьку традицію витворювали переважно чоловіки, а отже, успадкування – чи відмова від спадщини – було чоловічою справою. На рубежі століть поступово витворюється жіноча мистецька традиція і конфлікт генерацій вже не є тільки протистоянням батьків/синів. Чи літературні “доньки” мусили покірно йти второваним *батьками* шляхом, чи могли тепер претендувати на питомо материнський спадок? В кожному разі українські письменниці-модерністки, як це було і в інших європейських літературах, прагнули означити специфіку жіночої творчості, жіночого письма, знайти авторитетних попередниць, на здобутки яких могли б взоруватися. Знаємо про захоплення Лесі Українки Марком Вовчком, про орієнтацію молодої Кобилянської на німецьку жіночу прозу тощо.

Жінки-письменниці, здається, часто гостріше відчували застійність літературного процесу й усієї духовної атмосфери (і це можна пояснити, крім всього іншого, ще й могутнішим впливом зужитої традиції на них, більшою залежністю, тіснішими рамками, в які завжди заганяє жінку патріархальне суспільство) – так само, як і необхідність ціннісної переорієнтації. Вони були частенько сміливіші й радикальніші за метрів-чоловіків, хоча на жінок сильніше тиснули патріархальні обмеження й табу. Окрім спільних для всіх проблем, пов’язаних з приналежністю до колоніальної культури, існували ще й дуже болючі колізії становища жінки-митця,

яка не має навіть власної, вже виробленої, розмаїтої й гнучкої, художньої мови, для вираження *свого*, суто жіночого, емоційного й духовного досвіду. Їй поки що, як героїні Лесі Українки, “голосу не стане”, щоб сказати про окремішність, несхожість, автентичність жіночого світу й про власну “жіночу рацію”. “Бачите, – доводить Леся Українка в листі до Агатангела Кримського, – мужеська “рація” в погляді на деякі справи дуже однобока, тому ми доповнюємо її своєю “рацією”, може, теж однобокою, але тільки з них обох може вийти щось ціле і справедливе” [8, 150]. Поряд з видатними класиками, Лесею Українкою й Ольгою Кобилянською, привертає увагу досвід багатьох і багатьох їхніх менш відомих сучасниць. Жіночі, феміністичні проблеми стають на початку століття осердям не одної літературної, навіть і журнальної дискусії, обговорюються в найрізноманітніших аспектах. “Той факт, що саме дві жінки пробували зруйнувати панівну ідеологію у сфері культури, не здається випадковим. Так само не здається випадковим, що серед їхніх опонентів, серед тих, хто сприйняли модернізм, інтелектуалізм, європеїзм з пересторогою, упередженням чи повним запереченням, були майже виключно чоловіки” [7, 69]. В українському модернізмі “існує ще одна ключова опозиція – жіночого й чоловічого, або феміністичного і патріархального, яку цілком ясно усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу” [7, 69].

І наприкінці ХХ століття, на переломі культурних епох зацікавлення проблемами гендерної ідентичності, перегляд традиційних означень фемінного й маскулінного, увага до колізій сексуальності/невротичності, сексуальності/творчості тощо знову стали визначальними в культуротворчих процесах. Як і в попередньому *fin de siecle*, самі межі цих понять знову видаються невизначеними й розмитими, а звичні акценти – зміщеними. Згадані тенденції саме для української ситуації, можливо, слід вважати особливо актуальними й болючими з огляду на чергове “наздоганяння” інтелектуальних стандартів, від яких довго були відлученими: адже радянська ментальність законсервувала патріархальні цінності й уявлення ХІХ століття.

В українській літературі зосередженість на душі/духовності здебільшого означала майже цілковиту негацію проблем статі, тілесності. Вона була не просто нецікавою, але й чимось аморальним, низьким, непристойним. Спроби модерністів нагадати, що найшляхетніша душа є такою втіленою, і тут, на землі, людям, а не “райським духам”, забуття тілесних потреб приносить, як висловлюється одна з героїнь “Камінного господаря” Лесі Українки, “пекельну муку”; спроби, до яких услід за Лесею вдаються Коцюбинський (чи не найпронизливіше в новелі “Що записано в книгу життя”, як і в “Тінях забутих предків”), Кобилянська, Підмогильний (нагадуючи в “Місті”, що межі людської свободи конститууються вже самою наявністю тіла з його власними потребами), не змогли кардинально змінити дискурс. Українська література й тут, відкинувши здобутки модернізму, не контактуючи з західноєвропейським досвідом, де в ХХ столітті ці проблеми безбоязно інтерпретували, й надалі зображала переважно безтілесних і безстатевих персонажів. Аскетизм же зазвичай притлумлював чи навіть нищив творче начало. Зачепивши всі ці нестравні та обурливі, з погляду цнотливих українських реципієнтів, питань, гендерна критика (зрозуміло, не лише вона, наприкінці 90-х років ХХ сторіччя з’явилися вже й цікаві спроби залучення інших методологій, зокрема психоаналізу, герменевтики) суттєво розширила межі інтелектуального, філософського пошуку, принаймні частково ввела українське письменство в дискурсивне поле європейської рецепції. Застосовуючи гендерні підходи, сучасні літературознавці змогли по-новому тлумачити багатьох чільних класиків нашого письменства.

Поставивши в свій обшир бачення статі як тілесність, статі як отой-таки ноумен душі-феномена, сучасні дослідники піднесли й проблему розрізнення жіночого та чоловічого досвіду, жіночих і чоловічих цінностей, врешті, жіночого й чоловічого письма. Серед вартісних і цікавих відкриттів у нашому літературознавстві рубежу ХХ – ХХІ віків означені проблеми, розрізнення й опозиції були, як на мене, дуже значущими.

В українському соціалістичному письменстві 1930-х–70-х років було дуже мало жінок-авторок. Загалом жіночі голоси не вирізнялися так помітно і яскраво, як у першій третині ХХ віку.

Можливо, не в останню чергу тому, що соцреалізм апріорі мав зосереджуватися на громадському, колективному, ідеологічному, і приватність, у яку жінки таки заглиблені більше, радянське мистецтво не надто цікавила. Натомість література 1980-х–90-х розвивалася в атмосфері мало не запаморочення від свободи, від зняття донедавна могутніх заборон і табу. Часто не надто глибокі сюжетні колізії охоче оздоблюють невибагливою еротикою, сценами насильства (якого, зрештою, не бракувало і в соцреалізмі), демонстрація брутальної маскулінності стає прикметною рисою деяких чоловічих текстів. “Якщо порівнювати твори чоловіків і жінок, – писала Соломія Павличко, – то дисбаланс зображень і уявлень одне про одного і взаємне невдоволення одне одним видадуться очевидними. Більше того, можна сказати, що в українській літературі вже декілька років точиться невидима з першого погляду боротьба або війна статей” [6]. Це справді так, і дисбаланс уявлень просто не міг не виникнути, бо жінки надто довго про себе й свої претензії до світу говорити не наважувалися, – або ж їх не хотіли почути. Зацікавлення правдою, сказаною жінками-авторками про самих себе, хоч ця правда довго й видавалася надто маленькою, непотрібною, “мурашиною”, в кожному разі краще за втішання міфами й ілюзіями.

Одним з найбільших літературних скандалів нинішнього українського *fin de siècle* стала поява роману Оксани Забужко “Польові дослідження з українського сексу”. Скандал був добре спланований і зрежисований авторкою, котра не без задоволення руйнувала пороги й горизонти читацьких сподівань. Роман називали “першою послідовною спробою української літературної відвертості” (В. Скуратівський). Авторку закономірно звинувачували в руйнуванні – не мало й не багато – суспільної моралі, в знищенні німбу святості навколо образу української жінки.

Агресивність героїні роману не безпричинна, варто задуматися, хто й що її провокує. Оповідачка чи не повсякчас бачить перед собою отого імпліцитного опонента, майбутнього критика, якого нічим не зрушити з єдино правильної позиції захисника одвічної патріархальної моралі. Як на мене, ця іноді навіть надрична полемічність, ця завчасна готовність відбивати майбутні

удари, це намагання віднайти чи спроектувати власне жіночу світобудову – все це було необхідним для того означеного критиками прориву, для увиразнення літературного скандалу, без якого феміністична проблематика й не могла увійти в цнотливу українську культуру.

У наступних повістях Оксани Забужко, і в “Дівчатках”, і в “Казці про калинову сопілку”, міняється, зокрема, концепція адресата. Мабуть, він тепер уявляється більше здатним до розуміння чи принаймні до нормальної рефлексії, авторське ж завдання також не обмежується необхідністю будь-що проламати незрушний мур упереджень і присудів.

Схоже, українські авторки вже можуть перестати зважати на неунікного грізного опонента, який відлучить їх від української літератури і від усіх національних традицій. (Акт відлучення пробували вчиняти й над Ольгою Кобилянською, і над Оксаною Забужко. Натомість творчість Лесі Українки довелося старанно препарувати, замовчуючи все небажане й спримітивізуючи незрозуміле, аби вона в прокрустові рамки національної традиції таки вмістилася.) Модернізація кінця ХХ століття була рішучішою, ніж переорієнтація, здійснювана сто років тому. І модернішим тут постає не так автор (ранні модерністи кінця ХІХ віку були часом досить радикальними), як реципієнт, критик і читач. Хоча не бракує безглузких тлумачень і закликів до реставрації Богом даної підлеглиості одної статі іншій, але загалом гендер став авторитетним складником українського літературного дискурсу.

Важливо те, що використання нових інтерпретаційних підходів, зокрема й гендерного аналізу, одразу ж руйнує незрушне, здавалося б, традиційне бачення української літератури як насамперед соціально заангажованої, демократичної, народної, поставленої на службу святій справі просвіти й визволення уярмлених мас. Цей демократизм понад півтора століття був для багатьох візитною карткою української культури. Проте досвід нашого письменства ХХ віку вже не вкладається у якісь однозначні означення. Маємо міцну традицію, а отже, й матеріал для самопізнання. Модернізація 1990-х починалася не в останню чергу з вивчення досвіду попереднього *fin de siecle*, з перепрочи-

тання модернізму й осягнення тягlosti певних тенденцій – попри неминучі розриви й несприятливі обставини. Жінка-авторка і жінка-читачка (як адресант і реципієнт художнього тексту) уже не є маргінальними постатями культурних процесів. На цьому складному рубежі віків якраз осмислення гендерних аспектів нашої культури немало послугували її очевидній модернізації.

Використана література:

1. Бовеншен З. *Имагинированное женское начало // Немецкое философское литературоведение наших дней.* – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001.
2. Бовуар С. де *Друга статья: У 2-х томах.* – К.: Основи, 1994. – Т.1.
3. Вулф В. *Власний простір.* – К.: Альтернативи, 1999.
4. Забужко О. *Жінка-автор у колоніальній культурі // Хроніки від Фортінбраса.* – К.: Факт, 1999.
5. Мілет, Кейт. *Сексуальна політика.* – К.: Основи, 1998.
6. Павличко С. *Виклик стереотипам: нові жіночі голоси в сучасній українській літературі // Фемінізм.* – К.: Основи, 2002.
7. Павличко С. *Дискурс модернізму в українській літературі.* – К.: Либідь, 1997.
8. Українка Леся. *Зібр. тв.: У 12 т.* – К.: Наукова думка, 1979. – Т.12.
9. Kolodny A. *Dancing Through The Minefield. The New Feminist Criticism.* – London, Virago Press, 1993.
10. Perrot M. *The New Eve and the Old Adam: Changes in French Women's Conditions at the Turn of the Century. In: Behind the Lines: Gender and the Two World Wars.* – New Haven: Yale Univ. Press, 1987.
11. Showalter E. *A Literacy of their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing.* – Princeton, 1977.
12. Showalter E. *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siecle.* – London, Virago Press, 1996.

Розділ 15.

УКРАЇНСЬКА ГЕНДЕРНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Зацікавлення проблемами гендерної ідентичності, перегляд традиційних означень фемінного й маскулінного, увага до колізій сексуальності/невротичності, сексуальності/творчості тощо не були в дев'яності роки чіткою епатажною примхою чи даниною моді. Як і в попередньому *fin de siècle*, самі межі цих понять знову видаються невизначеними, а звичні акценти – зміщеними. Згадані тенденції саме для української ситуації, можливо, слід вважати особливо актуальними й болючими: адже радянська ментальність законсервувала патріархальні цінності й уявлення XIX століття. І все, що відбувалося в західних суспільствах у зв'язку з різними етапами сексуальної революції, зміна становища жінок, їхня участь у всіх сферах суспільного життя, наголошення необхідності відмовитися від войовничості, агресивності й насильства як першорядних рис чоловічої ідентичності, визнання (принаймні на рівні декларацій і правових норм) гендерної паритетності, переосмислення родинних ролей – усе це, на жаль, майже не вплинуло на українську культуру.

Навіть перші спроби поки що небагатьох дослідників розглянути гендерні аспекти української культури відкрили багато імен і явищ, які досі майже не привертали належної уваги, видавалися маргінальними й малоцікавими. Адже боротьба за народні ідеали не лишала нібито часу на такі дрібниці, як, скажімо, інтелегентське неприйняття світобудови, відчуженість особистості, стосунки між статями, колізії духовного/тілесного, “суб’єктивізм презбудженої чутливості” (Ю. Габермас) тощо.

Якраз гендерний аналіз, не обмежуючись переважно соціальною, але й зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не завважений жіночий погляд, не визнані суспільством чи панівною патріархальною ідеологією ціннісні орієнтації, дозволяє побачити, скажімо, в прозі тієї ж Марко Вовчок персонажів, чиє життя аж ніяк не визначається передусім соціальною нерівністю й класовим гнобленням. Сьо-

годні принаймні її майже не згадувана (а притім одна з найглибших, найдовершеніших – це колись визнавав навіть Франко!) повість “Три долі” видається цікавішою за канонізовану “Інститутку”. І сама письменниця, очевидно, ближча сучасному читачеві як блискучий знавець глибин жіночої психіки, ніж лише як “обличитель людей неситих”. У літературі *fin de siecle*, яку цікавить насамперед індивідуальний досвід, ключовими постають проблеми “нової моралі”, “нової сім’ї”, жіночої незалежності, зміни узвичаєних гендерних ролей у родині... Прикметник “новий” набув тоді, схоже, особливої принадності. Жіночі вартості посіли важливе місце серед цих досі неавторитетних цінностей та інтересів. І справа не обмежувалася проблемами жіночої емансипації. І патріархальна фемінність, і патріархальна маскуліність змінювалися. Не буде перебільшенням сказати, що саме жінки-письменниці, які ставали особливо серйозними конкурентками чоловікам у перші десятиліття ХХ віку, відчутно прискорили процес психологізації української прози, вироблення в ній незрівнянно вищої культури й майстерності психологічного аналізу. У добу модернізму українські інтелегентні читачі змогли нарешті пізнавати свої психічні стани, власні ситуації й пережити колізії не лише в перекладних книжках. Психологія *femme moderne* – одне з безсумнівних модерністських відкриттів, щось досі майже цілковито екзотичне для української культури.

Нинішня ситуація відрізняється від попереднього рубежу століть уже тим, що маємо міцну традицію, а отже, й матеріал для самопізнання. Модернізація 1990-х починалася не в останню чергу з вивчення досвіду попереднього *fin de siecle*, з перепрочитання модернізму й осягнення тягlosti певних тенденцій – попри неминучі розриви й найнесприятливіші обставини – впродовж усього століття. Це можливість намацати ґрунт, скористатися наявним досвідом. Водночас із падінням залізної завіси українські інтелектуали дістали шанс одразу долучитися до тих теорій і моделей, що їх виробляли на Заході впродовж десятиліть.

Гендерна проблематика була такою мірою заканаю, а суспільство – таким безнадійно неготовим до порушення багатолітніх табу, що спроби заговорити про статево й гендерно ідентич-

ність спричиняли в дев'яності роки передусім скандали. Скандальним видавалося, скажімо, обговорення проблем трансвеститів чи гомосексуалістів у популярних телепередачах та пресі (все ще вірилося, мабуть, що коли явище не називати, не означувати, то його й не буде).

У нашому літературознавстві цей дискурс означили насамперед дослідники модернізму. В тому методологічному вакуумі, що виник наприкінці вісімдесятих років, після краху соціалістичної, “марксистсько-ленінської” методології, в українській гуманітаристиці чи не найактивніше розвивалися феміністичні й гендерні інтерпретаційні підходи. (На жаль, ні постколоніальний, ні, наприклад, рецептивний аналізи так активно не застосовувалися.) Уже 1991 року заявив про себе феміністичний семінар в Інституті літератури Академії наук України і з'явилися перші публікації. Вийшли українські переклади засадничих теоретичних праць С. де Бовуар, К. Мілет, В. Вулф. В українському модернізмі несподівано (і неприйнятно!) для традиціоналістів було наголошено феміністичні мотиви, проблеми пошуку сексуальної ідентичності, весь той комплекс ідей, який західним дослідникам давав підстави говорити про “сексуальну анархію” доби *fin de siècle*. Прикметно, що наприкінці дев'яностих з'явилась одразу ціла низка книжок і помітних публікацій, присвячених Лесі Українці (аж до того, що вульгарно потрактоване “лесбійство” стало предметом дешевої маскультної публіцистики *a la* Бузина). “Не секрет, що нинішня інтенсивна гальванізація лесезнавчих студій спричинена в першу чергу скасуванням у науці неявного тоталітарного “табу на гендер”, – писала Оксана Забужко, – і почалася вона саме з “табору” феміністичної теорії. Висловлена Р. Веретельником у 1989-му р. думка, що поетесина провербiальна самотність “ніколи не розглядалася як вислід її становища жінки, яка пише в світі, де жінки та їхні проблеми не вважаються важливими” [8, 7]; (...) ця думка за наступні десять років переконливо продемонструвала свій дійсно невичерпний евристичний потенціал: тільки-но фемінізм Лесі Українки з “маргіналії” опинився “в фокусі” дослідницької уваги, як уся сукупно філософська проблематика її творчості зненацька здобула поновлену й несподівану актуалізацію, і крізь маловиразну канонічну постать національно-героїчного пантеону проступила складна й напру-

жена діалектика світоглядowego поступу письменниці, повна внутрішніх конфліктів і суперечностей” [3, 17].

Минуле стало винятково суголосним сучасності, в текстах Лесі Українки вичитують животрепетні проблеми, яких упродовж століття ніби й не помічали. І це суголосся варто розглядати як певну концептуальну якість, особливо в контексті нових трактувань самого поняття історичного часу й історичної реальності. Славою Жижек, вслід за багатьма теоретиками, наголошує, зокрема, на потребі відмовитися від “реалістичного” опису минулого, “яким воно було насправді”, і розрізняє, використовуючи марксистську термінологію Вальтера Беньяміна, “гомогенний час” офіційної історіографії та “відкритий” і “перервний” час, яким він бачиться представникам “переможених” груп чи меншин. “На відміну від тріумфальної ходи переможців, зображеної офіційною історіографією, гноблений клас апропріює минуле, оскільки воно “відкрите”, оскільки “надія на визволення” уже діє в ньому. Він підносить минуле, оскільки в ньому вже наявний – у формі “помилки”, які намагаються забути, – вимір майбутнього” [2, 140]. Історична тема постає в мисленні сучасного дослідника як “монада”, в якій сучасність сприймається “моментом теперішнього, з яким безпосередньо – в обхід континууму еволюції – поєднується минуле” [2, 141]. Певні моменти історії наповнюються сучасністю, переживаються як актуальні. Ця теорія “конструювання історії” залежно від потреб сьогодення добре пояснює, зокрема, нинішню зосередженість українських дослідників на модерністській добі. Попри всі – уже досить численні – заклики й попередження про надмірну увагу до цього періоду, про забуття великої спадщини XIX століття тощо, інтерес до модернізму впродовж 90-х років не спадає, звичайно ж, тому що в українській культурі нині відбувається чергова спроба модернізації. Процеси, характерні для модернізму початку XX століття, у чомусь подібні, “гомогенні” до нинішніх. Для мене тут важливо наголосити, що кожна спроба модернізації пов’язувалася з увагою до проблем гендерної ідентифікації.

Соломія Павличко в монографії “Дискурс модернізму в українській літературі” вперше заговорила про те, що серед найважливіших опозицій, наявних у цьому дискурсі, як-от “українськість” (патріотизм)/європеїзм, закритість/відкритість культури,

реалізм (правдивість)/естетизм, можна вирізнити й “ще одну ключову опозицію – жіночого та чоловічого, або феміністичного й патріархального, яку цілком ясно усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу” [4, 69]. Для доби модернізму, нагадувала авторка, особливо притаманною була інверсія гендерних ролей, руйнування звичних стереотипів чоловічої й жіночої поведінки. Матеріалом для аналізу тут стали, зокрема, біографії Лесі Українки, Ольги-Косач-Кривинюк, Ольги Кобилянської. Дещо таємничі, езотеричні, “лінгвістично ексцентричні” листи Лесі Українки до Кобилянської, незвичайні документи дружби-любові двох визначних жінок епохи стали, як писала Соломія Павличко, “втіленням мрії про любов, яка не зреалізувалася в їхньому житті повною мірою. Лесбійською фантазією, для якої дають підстави й щоденники Кобилянської, і її попередні твори” [4, 86]. Йшлося про руйнування, насамперед (але не лише!) жінками-письменницями, тих меж і рамок, які структурували незрушні уявлення про одвічну “жіночість” і “мужність”/чоловічість. (Прикметно, що для означення маскулітності в українській мові немає слова, її самоочевидність у патріархальному дискурсі, ймовірно, видавалася такою, що не потребує якихось означень чи описів.) За логікою протиставлення, перше не може мати ознаки другого, а справжньому мужчині натомість несвітськи соромно виявляти риси, які вважалися питомо жіночими, як співчутливість чи ніжність... Право осягнення власної сексуальної ідентичності, навіть і право вибору сексуального партнера, ніколи не було жіночим правом. Героїні Ольги Кобилянської вперше в нас на нього посягнули.

Коли в “Дискурсі модернізму” проаналізовано образи “нових жінок”, колізії “жіночої сили й чоловічої слабкості” [4, 71], то в книжці про Агатангела Кримського Соломія Павличко зачепила подібні проблеми, але тепер уже через аналіз чоловічого досвіду й чоловічої творчості. “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського” тому й можна назвати блискучим зразком саме гендерної (і звичайно ж психоаналітичної) студії, де йдеться про зв’язок Логосу й Еросу, про руйнування патріархальної маскулітності, про те, як саме гомосексуальний досвід сублімував Кримський у творчості, врешті, про страх письменника перед “нечестивим коханням” і відтак аскетичний “шлях

до самодеструкції”. Кримський, з його досить незвичайною одвертістю (особливо як на тодішнє інтелігентне українське середовище, сковане страхом неписаних патріархальних заборон), у листуванні з друзями не боявся описувати адресатам інтимні внутрішні проблеми, власні хворобливі стани, перипетії боротьби з нападами істерії, з суїцидальними настроями тощо. Вдаючись до психоаналітичної методології, авторка дуже цікаво простежує, як у долі надривних, невротичних персонажів Кримського відбиваються колізії його біографії, як пережите стає художньою фактурою. Особливо цікаво це проаналізовано у зв’язку з романом Кримського “Андрій Лаговський”, де й сексуальність, і націоналізм, і орієнталізм, тобто виразно автобіографічні складники, стають найважливішими предметами рефлексій головного героя. “Зі зміною статі змінюється душа” [5, 109], – узагальнює Соломія Павличко, цитуючи твердження В. Розанова про те, “що душа є тільки функцією статі, що стать є ноуменом душі як свого феномена. Точніше, стать – невидима, безколірна, неосяжна – витворює душу і тіло з його формами” [7, 118].

Застосовуючи гендерні підходи, сучасні літературознавці змогли по-новому тлумачити багатьох чільних класиків нашого письменства. Можна згадати тут дисертаційне дослідження Романа Веретельника “Феміністичне прочитання драматургії Лесі Українки” (Оттава, 1989), монографію Тамари Гундорової “Проявлення слова” (Львів, 1997), розвідку Марії Зубрицької “Етичний парадокс дискурсу любові у драматичних творах Володимира Винниченка” (“Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Т. 4. – К., 1998), базовану на феміністичній методології статтю Соломії Павличко “Марко Вовчок” в англomовному збірнику “Російські жінки-письменниці” (Нью-Йорк, 1997), низку публікацій, присвячених творчості В. Винниченка, О. Кобилянської, Л. Українки, В. Домонтовича в збірнику “Гендер і культура” (К., 2001) тощо.

На рубежі 80-х – 90-х років одним із домінантних стало поняття “відродження”. Йшлося про відродження національної ідеї, національної історії, заборонених набутків культури, літератури, мистецтва тощо. Така пасеїстська, реставраційна настанова спричинювала ідеалізацію минулого і – дуже часто – відкидання модерних цінностей, вироблених західними демократіями. Романтиза-

ція козаччини, інтерпретація сільської громади як носія абсолютної етики (а часом і естетики) – все це, зрозуміло, унеможливило будь-яку критику патріархальних структур. У цьому контексті фемінізм частенько сприймали як імпортовану з Заходу ідеологію, загрозову для самого існування традиційних українських цінностей. Ось чому заслуга гендерної критики в модернізації українських культурологічних дискурсів 90-х років дуже велика. Було запропоновано альтернативні моделі аналізу національної культури. Ще 1991 року Соломія Павличко писала про “загрозу консерватизму”, про те, що перш ніж відроджувати, “варто вивчити, осмислити і проаналізувати”: “Що може зробити феміністичний аналіз з історією української культури? Перечитати її по-своєму. Зруйнувати, розконсервувати патріархальні структури мислення і народницькі ідеали. Породжений романтизмом народницький ідеал, а саме ідеал літератури, котра служила б визволенню і просвіті народу, консервує старі або розвиває нові патріархальні ідеали, субординацію, сексизм, нерівноправність” [6, 34].

Українська гендерна культурологія багато зробила також для аналізу складної й контроверсійної колізії фемінізму та націоналізму. Проголошена деякими ультраправими публіцистами теза про цілковиту непеєднуваність ідеології націоналізму, державництва та фемінізму (спершу, мовляв, треба побудувати державу, а вже потім займатися забаганками про рівність статей) насправді не витримує критики. “Усвідомлення та природа ідентифікації індивіда з національними та гендерними ролями є питанням особистого самоусвідомлення, – стверджує Марта Богачевська-Хомяк. – Ми не можемо уникнути ані фемінізму, ані націоналізму, позаяк усі ми маємо стать (gender) і належимо до певної групи, навіть якщо задля особистісного виокремлення ми заперечуємо цю приналежність. Незважаючи на те, чи стосується це всіх індивідів, не всі однаковою мірою усвідомлюють свою приналежність до певної нації чи гендеру. Дехто сприймає свої гендерні ролі як даність, інші носяться з національною ідентичністю. Націю та жінку можна редукувати до єдиного визначення лише в тих суспільствах, де індивіда розглядають виключно як частину чітко структурованого цілого. (...) У розвинених суспільствах особі притаманно багато ідентичностей, вона грає багато ролей.

Якщо суспільство відкрите, тобто індивід може бути самим собою, – суспільні ролі доповнюють одна одну і не конфліктують із суспільством” [1, 5]. Жінки, які усвідомили свою належність до колоніальної культури, до культури пригнобленої чи недомінантної нації, беруть на себе подвійний обов’язок – боротися проти дискримінації як національної, так і гендерної. І спільним знаменником тут стає поняття свободи, заперечення будь-яких утисків і підпорядкованості. Вважати, що феміністичні, гендерні ідеї, боротьба за права жінок стають на заваді утвердженню національної ідеології, можна, очевидно, лише тоді, коли самі демократичні цінності підпорядковуються якимось іншим пріоритетам. Цікаво, що деякі критики й письменники (в півстолітньому діапазоні від Євгена Маланюка до Володимира Діброви) пробували пояснити слабкості й проблеми української літератури тим, що в ній надто сильне “жіноче”, фемінне, а отже, мовляв, нерациональне начало. Очевидно, що саме це пояснення не може претендувати на раціональність чи інтелектуальну вичерпність.

Упродовж дев’яностих років поступово витворювався новий класичний канон української літератури. Соломія Павличко свого часу означила “канон класиків як поле гендерної боротьби”. З одного боку, принаймні кілька жінок-письменниць, Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Ліна Костенко, належать до найчільніших, і приводів для нарікань на гендерну дискримінацію ніби й немає. Однак аналіз самих підстав і принципів канонізації жінок-авторок розкриває спрощеність, неповноту, навіть невідповідність прочитання їхньої творчості. Адже й Марко Вовчок, і особливо Леся Українка та Кобилянська, були активними прихильницями емансипаційних та феміністичних ідей. Саме Леся Українку ми вважаємо зачинателькою української феміністичної критики (маю на увазі насамперед її статтю “Нові перспективи і старі тіні: нова жінка західноєвропейської белетристики”). Проте цих феміністичних мотивів ніколи не наголошували в численних історіях української літератури, писану впродовж ХХ століття, у дослідженнях про письменниць. І відносно слабші твори часом проголошувалися вершинними (Леся Українку знаємо передусім як співачку “досвітніх огнів” і “сло-

ва-зброї” – це мотиви її раннях, незрілих віршів; Кобилянську – переважно як викривача “жадоби власності”, а Марко Вовчок – як борця з кріпацтвом...) лише тому, що в них знаходили ті соціальні, народолюбні ідеї, які творцям канону видавалися найвагомішими. Натомість мотиви жіночої емансипації апріорі відкидалися як “непотрібні”, маргінальні. В останні десятиліття двадцятого століття західні дослідниці відкрили цілу низку імен, які були “забуті” саме через малозначущість, як здавалося, гендерної проблематики в патріархальному суспільстві. З появою цих нових імен іноді змінювалися самі параметри класичної літератури, уявлення про основні її мотиви, теми, образи. Українські дослідниці сьогодні так само акцентують увагу на творчості жінок-авторок, не оцінених належно сучасниками. Йдеться, скажімо, про психологічну прозу Ірини Вільде, драматургію Людмили Старицької-Черняхівської, мемуаристику Уляни Кравченко. Історія української літератури постає багатограннішою й розмаїтішою, деякі колізії несподівано стають цікавими не лише для академічних дослідників, але й для ширшого читацького загалу.

Говорити про багато гендерних конфліктів, суперечностей і протистоянь, наявних в українській культурі, ще не прогнозує їх розв’язання (конфлікти тут обов’язкові, неunikні і, зрештою, необхідні в плінні самого життя). Славој Жижек писав, що “стосунки між статями за означенням “конфліктні”, антагоністичні; тут немає якогось остаточного рішення, і єдиним підґрунтям для хоч якось стерпних стосунків між статями є усвідомлення цього основного антагонізму, основного конфлікту” [2, 13]. Але, попри це, можна прогнозувати уможливлення діалогу, а відтак і подолання деяких зон відчуження.

Використана література:

1. Богачевська М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку // “І”. Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 17.
2. Жижек С. Возвышенный объект идеологии. – М.: Художественный журнал. – 1999.

3. Забужко О. *Une Princesse Lointaine*: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема // *Гендер і культура*. – К., 2001.
4. Павличко С. *Дискурс модернізму в українській літературі*. – К.: Либідь, 1997.
5. Павличко С. *Націоналізм. Сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського*. – К., 2000.
6. *Фемінізм як можливий підхід до аналізу української культури* // Павличко С. *Фемінізм*. – К.: Основи, 2002.
7. Розанов В. *Люди лунного света. Метафізика християнства* // *Сочинения в 2-х т.* – М., 1990. – Т. 2.
8. Weretelnik R. *A Feminist Reading of Lesia Ukrainka's Dramas: Doctoral Thesis*. – University of Ottawa, 1989.

Розділ 16.

ГЕНДЕР І МОВА

Належність людини до певної статі відіграє важливу роль у процесі формування особистості, на що впливає багато чинників, серед яких одне з чільних місць належить мові. Кожен народ має власний життєвий досвід, що закріпився в мові та культурі. Досвід кожного народу унікальний, внаслідок чого будь-яка мова має власну картину світу – вона несе певні відомості про навколишнє середовище, про його структуру й орієнтування в ньому. Разом із засвоєнням мови в нашій підсвідомості закладається внутрішній план можливих дій, створюються моделі вчинків, які реалізуються у відповідній ситуації. Суспільство приписує жінкам та чоловікам різні ролі, різні норми поведінки, а також формує в них різні сподівання – і все це відбито в мові. У повсякденному спілкуванні ми не просто говоримо, а й закріплюємо свої уявлення про те, що означає бути чоловіком чи жінкою, а також про те, як їм слід поводитися й розмовляти в суспільстві. Мова, як відомо, не лише відбиває та відтворює зміни в суспільстві, а й, у свою чергу, здатна впливати на ці зміни. Наприклад, те, як мова репрезентує чоловіків і жінок, має велике значення, оскільки це, в свою чергу, впливає на формування ставлення в суспільстві до обох статей та на усталення стереотипів. Великою мірою через мову діти визначають стиль поведінки представників своєї статі та формують ставлення до протилежної статі.

Інтерес до вивчення гендерних аспектів мови й мовлення зумовлений, з одного боку, посиленням феміністського руху, а з іншого – загальною тенденцією лінгвістичних наук до вивчення соціальних умов, за яких відбувається комунікація, зокрема, людського чинника в мові.

Гендерна проблематика в мовознавстві розглядається в кількох аспектах: як чоловік та жінка зображені в мові та чи є відмінності у їхньому мовленні. У першому випадку ми маємо справу переважно з мовою як системою, тоді як у другому – з мовленням, мовленнєвою діяльністю, яка є реалізацією мови на практиці.

Асиметрії мовної системи, глибинні гендерні стереотипи відбиті також у фразеології. Саме фразеологія нав'язує носіям мови готові матриці для оцінювання жіночих чи чоловічих якостей і саме в ній відбитий досвід патріархального суспільства, яке упосліджує жінку й відводить їй другорядні ролі. Підбір прислів'їв і приказок, які характеризують жінку нерозумною, недалекою, безпорадною, які негативно оцінюють жіночі якості (ініціативність, непоступливість, цілеспрямованість), що їх маркують як позитивні стосовно чоловічої статі, можна знайти в кожному фразеологічному словнику.

Так само фразеологія нав'язує певні стереотипи чоловічої поведінки, і порушення жорсткої межі маскулінності/фемінності, "ожіночення" завжди оцінюється вкрай негативно. Ще одвертіший щодо гендерної дискримінації сленг, який твориться переважно в чоловічих одностатевих групах (військо, табір, ув'язнення, закриті навчально-виховні заклади тощо).

Питання співвідношення мови та гендеру привернули увагу дослідників у 70-х роках ХХ століття. Саме тоді виник новий напрям – гендерна лінгвістика, представниці якого вперше заявили про те, що внаслідок патріархального устрою суспільства мова відтворює світ та уявлення про нього з чоловічої позиції, представляючи чоловіка та все з ним пов'язане як норму, а жінку та "жіноче" – як відхилення від неї. Представниці феміністського руху також відзначили, що часто дослідники, майже винятково чоловіки, досліджуючи різні аспекти суспільного життя, вивчали насамперед чоловіків і часто просто не помічали жінок. Це пов'язане передусім з патріархальним устроєм багатьох суспільств. Тому не дивно, що перші дослідники-антропологи, які теж були чоловіками, не вважали жінок за рівних собі людей та, відповідно, вартих уваги як об'єктів досліджень.

Про те, що дослідники часто просто "не помічали" жінок, свідчать записи відомого антрополога Клода Леві-Строса, який у 1930-х роках вивчав життя південноамериканського племені Бороро. Дослідник так описує події одного дня, проведеного серед племені: "Наступного дня все село відпливло на тридцяти каное, залишивши нас самих, разом з жінками та дітьми у порожніх бу-

динках”. Сучасних читачів може здивувати, як “усе” село могло поїхати, коли залишилися жінки й діти, і чому в такому разі антропологи вважали себе самими, а також те, чому вони вважали будинки порожніми, якщо там залишилася принаймні половина населення. Дослідниця Анна Лівія Браун, яка наводить цей приклад, зазначає, що Клод Леві-Строс в одному реченні тричі підтвердив, що не вважає жінок і дітей за повноцінних людей.

Як приклад андроцентричного характеру перших лінгвістичних досліджень часто згадується класична праця лінгвіста Отто Есперсена “Мова: її природа, розвиток та походження” (1922), яка містить окремий розділ про мовленнєву поведінку жінок, дітей та іноземців, і не має відповідного розділу, присвяченого мовленню чоловіків. Цей приклад засвідчує, що класичну лінгвістику створили чоловіки, які досліджували особливості мовлення *інших* чоловіків, вважаючи їх за норму, тоді як особливості мовлення жінок згадувалися лише для того, щоб підкреслити їхнє відхилення від норми.

Систематичний аналіз гендерних аспектів мови розпочалося лише в середині 1970-х років, але окремі дослідження мовного зображення статей здійснювалися й раніше. Зокрема, ще 1908 року Шарлотта Кармайкл Стоупс писала про вживання англійських слів “чоловік” та “він” у родовому значенні. 1912 року данка Ліс Якобсон, досліджуючи середньовічну данську мову, звернула увагу на те, що жінку й чоловіка називали по-різному: чоловіка – згідно з його становищем у суспільстві, а жінку – через її ставлення до чоловіка/чоловіків. У 1930-х та 1940-х роках американки Дороті Саерз, Мері Біерд та Софі Дрінкер досліджували мовний андроцентризм. А 1941 року Мері Ріттер написала феміністську критику “Британської енциклопедії”.

Сучасні гендерні дослідження здійснюються, зокрема, в межах нового напрямку, що дістав назву феміністської лінгвістики або феміністської критики мови. Саме представниці цього напрямку привернули увагу до андроцентричного характеру попередніх лінгвістичних досліджень. Представниці феміністської лінгвістики також вказали на те, що жінки й чоловіки зображені

в мові неоднаково: жінка або взагалі “замовчується”, або зображується другорядною й залежною від чоловіка.

Першим важливим дослідженням мовної презентації чоловіків і жінок стала праця Робін Лакоф “Мова та місце жінки” (1975), у якій авторка говорить про мовний андроцентризм і неповноцінність образу жінки в мовній картині світу. Це відбувається тому, що мовна картина світу створена чоловіками, продовжує думку інша дослідниця, Дейл Спендер у відомій праці “Мова створена чоловіком” (1980). Вона говорить про безпосередній зв’язок між патріархальним суспільством та англійською мовою. На думку Дейл Спендер, чоловіки, що мають “лише часткове уявлення про світ... перебувають у позиції, яка дозволяє їм стверджувати, що їхні погляди та цінності є “справжніми” та єдиними цінностями; і вони мають змогу нав’язувати ці погляди іншим людям, які не поділяють їхньої думки”. Дейл Спендер стверджує, що англійську мову створили чоловіки, а жінкам доводиться лише користуватися мовою, яка відбиває цінності чоловіків та особливості “чоловічого” світобачення. Попри певну категоричність поглядів Дейл Спендер, її праця мала неабияке значення для посилення інтересу до вивчення гендерної проблематики на матеріалі різних мов.

Дослідники, які прагнули з’ясувати, чи існують розбіжності в мовленні жінок і чоловіків, не дійшли одностайної думки: одні вважають, що суттєвих відмінностей немає, тоді як інші твердять, що чоловік та жінка розмовляють різними мовами. До других належить Дебора Таннен, авторка праць “Це не те, що я хотіла сказати!” (1986) та “Ти просто не розумієш: жінки та чоловіки у спілкуванні” (1990), яка зазначає, що чоловіки й жінки належать до різних мовленнєвих спільнот. На її думку, в них не лише різні стилі спілкування, а й різні комунікативні цілі: жінки спілкуються, щоб зблизитися, поліпшити особистісні стосунки, а чоловіки – заради самоствердження та закріплення свого авторитету. Саме тому спілкування статей часто нагадує спілкування людей з інших країн і часто призводить до непорозуміння. Дебора Таннен вважає, що так само, як люди з різних країн розмовляють

різними мовами, жінки й чоловіки розмовляють різними гендер-лектами.

Вже згадувана Робін Лакоф теж вважає, що мовлення жінок значно відрізняється від чоловічого. Головними відмінностями вважаються такі: жінки частіше за чоловіків вживають висхідну інтонацію у стверджувальних реченнях, використовують запитально-стверджувальні речення (наприклад, “Гарна погода, чи не так?”), що свідчить про їхню невпевненість у собі та неспроможність сформулювати власну думку. Дослідниця стверджує, що жінки вживають так звані “порожні” слова, для того щоб висловити почуття (наприклад, чудовий, гарний), використовують інші типово “жіночі” слова, зокрема, численні відтінки кольорів, частіше використовують емфазу, а також частіше за чоловіків ухиляються від прямої відповіді на запитання. Іншими ознаками “жіночого” мовлення є ввічливість і гіперкоректність.

Інша дослідниця, Сьюзан Ромейн, вважає парадоксальним те, що мовлення жінок, яке є більше наближеним до стандарту та престижної норми, ніж чоловіче, вважається другорядним, тоді як мовлення чоловіків цінується набагато більше лише тому, що в них більше влади. С. Ромейн не погоджується з думкою Р. Лакоф стосовно того, що мовлення жінок значно відрізняється від чоловічого. Зокрема, вона наводить дані досліджень, проведених у 1976-1980 роках, які показали, що в середньому жінки й чоловіки використовують приблизно однакову кількість розділових запитань. Крім того, С. Ромейн вважає, що при аналізі жіночого мовлення трапляються певні упередження проти жінок. Наприклад, якщо запитально-стверджувальне речення використовує жінка, це вважається свідченням невпевненості. А коли висхідну інтонацію замість низхідної використовує чоловік, його, на відміну від жінки, не вважають невпевненим, а лише ввічливим і тактовним.

Інші дослідження мовлення жінок і чоловіків спростовують твердження про існування якоїсь особливої “жіночої” або “чоловічої” мови. Зокрема, було виявлено, що на особливості їхнього мовлення впливають передусім різноманітні соціальні чинники, такі як сфера спілкування, соціальний статус мовців, їхній рівень освіти. Також вважають, що контекст спілкування (хто говорить?)

кому говорить? з якою метою?) значно більше впливає на особливості мовлення учасників спілкування, ніж їхня стать. Проте ці дослідження підтвердили попередні спостереження, що мовлення жінок правильніше за чоловіче та більше наближене до мовних стандартів.

Дослідження комунікативної поведінки чоловіків і жінок не виявили суттєвих розбіжностей у спілкуванні між представниками двох статей. Зокрема, дослідники М. Сміт та Дж. Маєр (1994) виявили, що особливості спілкування як жінок, так і чоловіків суттєво залежать від ситуації спілкування, зокрема від статі співрозмовників, а також від теми розмови. Інші дослідження комунікації між статями виявили (Н. Хенлі та інші, 1985), що чоловіки розмовляють більше за жінок, бо мають більше можливостей висловити власну думку, зокрема, під час ділових зустрічей, переговорів. Чоловіки перебивають жінок частіше, а також їм краще за жінок вдається спрямовувати розмову в бажаному напрямку. Крім того, було помічено (С. Мак'Конел-Гінет, 1989), що коли говорить чоловік, його слухають уважніше як чоловіки, так і жінки, ніж мовця-жінку.

Дослідження комунікації всередині одностатевих груп виявили, що жінки розмовляють між собою більше, ніж чоловіки. Темою розмов жінок і чоловіків стають різні речі: тоді як чоловіки говорять переважно про роботу, спорт та інші види спільної діяльності, жінки обговорюють проблеми персонального характеру. Також жінки, на відміну від чоловіків, менше говорять про себе, розмови жінок динамічніші за чоловічі. Й хоча жінки перебивають одна одну частіше, ніж чоловіки, це робиться для того, щоб підтвердити згоду з поглядом співрозмовниці, висловити співчуття або закінчити за неї фразу, коли вона не може підібрати вдалого слова.

Враховуючи результати наведених та інших досліджень, можна зробити висновок про те, що немає значних відмінностей у мовленні жінок і чоловіків, так само як не існує окремої "жіночої" чи "чоловічої" мови. Чоловік або жінка говорять саме так, а не інакше, залежно від обговорюваної теми, а також ситуації, в якій відбувається спілкування.

Інший напрям мовно-гендерних досліджень пов'язаний з презентацією статей у мові. Увагу до цього аспекту привернули представниці феміністської лінгвістики. Вони завважили, що жінка й чоловік представлені в мові неоднаково: чоловік зображений головним і важливішим у мові, а жінка – другорядною та менш вагомою за чоловіка. Дослідниці також звернули увагу на те, що мова часто відбиває світ з “чоловічої” позиції, і жінка часто залишається “невидимою” в мові. А коли жінка стає “видимою”, це робиться лише для того, щоб підкреслити її залежність від чоловіка й другорядний статус. Це явище дістало назву гендерних упереджень, андроцентризму або мовного сексизму.

Сексизм – дискримінація за статтю. Як зазначає Андре Мішель у книзі “Геть стереотипи!”, сексизм – це позиція чи дії, що принижують, вилучають, недооцінюють або стереотипізують людей за статевою ознакою. Сексизм – це орієнтація, яка ставить у несприятливі умови одну стать стосовно іншої. Сексизм знаходиться на одному щаблі з іншими видами дискримінації – дискримінацією за етнічними ознаками (расизм), дискримінацією за сексуальною орієнтацією (гетеросексизм), за віковою категорією, за зовнішністю. Мовний сексизм – це дискримінація за статтю в мові. Цей термін частіше використовують стосовно жінок, проте мовний сексизм може бути спрямованим також на чоловіків. Однак жінки стають жертвами мовного сексизму набагато частіше за чоловіків.

Сексизм може існувати в мові як на рівні слова, вислову, речення, так і на рівні всього дискурсу. Найпоширенішими прикладами мовного сексизму є гендерні стереотипи, асиметрії у використанні паралельних висловів стосовно чоловіків і жінок, а також “невидимість” жінок у мові.

Безперечно, жінки й чоловіки неоднаково зображені в різних мовах світу, так само як неоднаковим є їхнє становище в різних країнах. Проте численні дослідження на матеріалі різних мов виявили наявність спільних рис зображення статей, які Енн Павелз узагальнила в книзі “Жінки, що змінюють мову”(1998) та серед яких такі:

- Зображення чоловіка як норми, а жінки – як відхилення від неї, прикладом чого є використання так званих родових іменників, що начебто означають і чоловіка, й жінку водночас, проте форма яких збігається з формою граматичного чоловічого роду.
- Внаслідок цього жінка робиться “невидимою” в мові. У тих випадках, коли вона стає “видимою”, її видимість має асиметричний характер: жінку часто роблять “видимою” лише для того, щоб підкреслити її “відхилення” від норми, тобто чоловіка.
- Лексичні та граматичні форми жіночого роду залежать і часто утворюються від форм чоловічого роду.
- Мовне зображення жінок і чоловіків має стереотипний характер: жінок переважно зображують як сексуальних, а чоловіків – як раціональних істот.

До прикладів мовного сексизму передусім відносять так звані родові іменники та займенники. Про використання слів у родовому значенні говорять, коли вони не стосуються якоїсь конкретної статі, а означають жінку й чоловіка водночас. Проте всі ці слова збігаються за формою зі словами чоловічого роду. Зокрема, в реченні “До мене підійшов студент з мого курсу” іменник чоловічого роду “студент” означає “особу чоловічої статі, що навчається в університеті”. Проте в реченні “Кожен студент має пишатися тим, що навчається в цьому університеті” іменник чоловічого роду “студент” не означає конкретну особу чоловічої статі, а стосується усіх студентів, як чоловічої, так і жіночої статей. Проте через використання слова чоловічого роду ми сприймаємо речення як таке, що стосується лише чоловіків. Рацію мають ті, хто вважає, що одне слово не може в одному випадку означати лише чоловіка, а в іншому – і чоловіка, й жінку. Щодня ми чуємо від інших або вживаємо такі слова, як “громадянин”, “пасажир”, “перехожий”, “виборець”, які не називають жінок. Те саме відбувається, коли використовують займенник чоловічого роду “він” та його похідні для позначення людини взагалі.

Таке використання слів (переважно іменників і займенників) чоловічого роду для позначення людини, незалежно від статі,

призводить до того, що жінки зникають з мовного простору, стають “непомітними” в мові. Крім того, численні дослідження, метою яких було визначити, в якому значенні сприймають родові іменники та займенники читачі/слухачі, виявили, що ці слова не сприймаються як такі, що водночас позначають обидві статі, а лише такі, що стосуються чоловіка.

Іншою ознакою мовного сексизму є так звані лексичні лакуни. Про них говорять, зокрема, коли для позначення професії, яку можуть мати як чоловіки, так і жінки, існує лише форма чоловічого (або жіночого) роду, а відповідної форми жіночого (або чоловічого) роду немає. Іншими прикладами є назви посад, наукових ступенів, звань.

Зокрема, в багатьох мовах назви професій існують лише у формі чоловічого роду. Це насамперед стосується престижних професій і посад, які протягом тривалого часу були недосяжними (а деякі й досі залишаються такими) для жінок: юрист, хірург, директор, менеджер, професор, депутат, міністр, президент. Попри те, що сьогодні жінки також опановують ці професії та посідають все вищі посади, через використання лише форм чоловічого роду вони й надалі залишаються непомітними в мові. І хоча ці слова не є гендерно маркованими (тобто не означають лише чоловіка або жінку), їх сприймають як такі, що стосуються насамперед чоловіків. Переконливим доказом цього є тенденція додатково вказувати на те, що йдеться саме про жінку, зокрема додавати до назви професії слово жінка: жінка-бухгалтер, жінка-юрист тощо.

Цікаво, що навіть у тих сферах, де значну (а інколи навіть переважну) частину становлять жінки, їх називають за допомогою слів чоловічого роду – викладач, бухгалтер, модельєр, стиліст, дизайнер, повар тощо. З іншого боку, деякі назви неprestижних та малооплачуваних професій існують лише у формі жіночого роду: педикюрша, манікюрниця, покоївка.

У деяких випадках назва професії має форми чоловічого й жіночого родів, але ці слова мають різне семантичне значення, наприклад: *акушерка* – жінка з середньою медичною освітою, що має право самостійно надавати медичну допомогу при пологах;

акушер – лікар-фахівець з акушерства; *друкарка* – жінка, що друкує на друкарській машинці; *друкар* – фахівець друкарської справи, поліграфічного виробництва, той, хто працює в друкарні. Ті ж назви професій, що мають як форми чоловічого, так і жіночого роду (хоча б у розмовній мові), насправді мають різну конотацію: як правило, форми жіночого роду мають знижене стилістичне значення та сприймаються інакше, ніж відповідне слово чоловічого роду.

Саме через те, що з часом форми жіночого роду набувають негативного значення, в багатьох країнах світу спостерігається зворотний процес – жінки, які прагнули, щоб їх називали поетесами, письменницями, авторками, тепер бажають, щоб їх знову називали “чоловічими” словами – поет, письменник, автор. Своє рішення жінки пояснюють тим, що коли жінку називають гарною поетесою, то мають на увазі, що вона талановита серед інших поетес. А коли говорять, що жінка – талановитий поет, відзначають її талант серед усіх поетів – як жінок, так і чоловіків.

Так звана семантична асиметрія спостерігається не лише в назвах професій. Багато слів, що мають паралельні форми чоловічого та жіночого роду, насправді різні за значенням. У таких парах слів форма чоловічого роду має позитивне або нейтральне значення, а форма жіночого роду з часом зазнає пейорації (погіршення) значення. Наприклад, іменник чоловічого роду “професіонал” має позитивне значення, тоді як відповідний іменник жіночого роду “професіоналка” в багатьох мовах означає повію. Неоднаково тлумачаться інші пари слів: майстер (фахівець високого класу) та майстриня (жінка, що займається народним ремеслом – вишиванням, плетінням тощо).

У багатьох мовах спостерігаємо лексичні лакуни (нема форм жіночого роду) та морфологічну асиметрію (утворення форм жіночого роду від форм чоловічого), що свідчить про те, що форма чоловічого роду є первинною, а форма жіночого – вторинною й залежною від неї.

Навіть у тих випадках, коли форми жіночого та чоловічого родів начебто є рівноправними, в парах таких слів форма чоловічого роду майже без винятку передує формі жіночого роду і, отже, вважається головнішою за неї (наприклад, *він і вона, чоловік і*

жінка, батько й мати, хлопець і дівчина, Адам і Єва, король і королева.

Сексизм також спостерігається в тлумаченнях слів: часто жінок визначають через їхні біологічні характеристики або стосунки з чоловіками. Наприклад, слово “*дівчина*” тлумачиться в “Третьому словнику української мови” як “незаміжня молода особа жіночої статі”, а слово *хлопець* – “дитина чоловічої статі або підліток”. Як бачимо, жінку визначають через її стосунки з чоловіком (у цьому прикладі зазначено сімейний статус), тоді як визначення чоловіка не потребує будь-якого посилання на його стосунки з жінкою.

Ці тлумачення слів є прикладами стереотипного зображення статей. Зокрема, вважають, що чоловіки повинні бути сильними, мужніми, сміливими, жінки – добрими, ніжними, гарними. Таке стереотипне бачення статей закріплюється в мові. Поширеними стереотипами є зображення чоловіків активними, логічними, серйозними, виваженими, а жінок – пасивними, емоційними, імпульсивними, нерациональними. Ці стереотипи застосовуються в багатьох висловах стосовно якостей жінок і чоловіків. Проте згадані якості можуть бути однаковою мірою притаманні й жінкам, і чоловікам, це індивідуальні риси, та аж ніяк не ознаки конкретної статі.

Прикладами стереотипного зображення жінок і чоловіків є вислови на зразок “жіноча логіка” (який радше вказує на брак логіки), “жіноче щастя” (мати чоловіка й дітей), “жіночі балачки” (несерйозні розмови). У той час відповідних висловів про чоловіків або немає (скажімо, “чоловічого щастя”), або вони мають позитивне стилістичне значення – чоловіча розмова (серйозна розмова).

Мова також відбиває традиційний розподіл діяльності чоловіків і жінок. Жінки традиційно асоціюються з хатнім господарством, дітьми, тобто приватною сферою, чоловіки – з бізнесом, кар’єрою, себто публічною сферою. Саме цим пояснюється той факт, що багато слів, пов’язаних з публічною сферою, – чоловічого роду, а з приватною – жіночого (домогосподарка, хатня ро-

бітниця). Попри те, що вже минули часи, коли лише чоловіки заробляли на хліб, а жінки були берегинями домашнього вогнища, ці стереотипи збереглися в мові.

Інша тенденція стереотипного зображення статей полягає в зображенні жінок лише як дружин, матерів, які протягом усього життя залежать від чоловіків (батьків, чоловіків). Зокрема, наприклад, в англійській мові й досі збереглася традиція називати заміжню жінку на ім'я її чоловіка (наприклад, місіс Джон Сміт). Іншим прикладом є асиметричне звернення до подружжя: титул чоловіка вказує на його професійні здобутки, а титул жінки – на сімейний стан, наприклад, “шановні доктор та місіс Робертз”). Іншою сексистською практикою вважають традицію, коли жінка під час шлюбу бере прізвище свого чоловіка. У результаті цього жінка, особливо якщо вона має певні здобутки в професійній сфері, якоюсь мірою втрачає їх, оскільки через нове ім'я її перестають асоціювати з цими здобутками. Через те, що жінки змінюють прізвище, важко дослідити їхнє коріння – родовід, також зникає (видима) асоціація жінок з відомими пращурами.

Деякі мови мають подвійні стандарти щодо форм звертання до жінок і чоловіків. В окремих мовах поряд з однією формою чоловічого роду (напр., англ. – містер, ісп. – сеньйор), яка не зазначає сімейного стану чоловіка, існують дві паралельні форми жіночого роду, одна з яких використовується при зверненні до незаміжньої дівчини (англ. – міс, ісп. – сеньйорита), а інша – до заміжньої жінки (англ. – місіс, ісп. – сеньйора). Проте в цій сфері вже відбулися певні зміни: задля уникнення асиметричності в зверненні до жінок і чоловіків, в англійській мові було впроваджено слово “міз”, яке не вказує на сімейний стан жінки.

Мова також відбиває подвійний стандарт щодо поведінки жінок і чоловіків, зокрема сексуальної. Наприклад, сексуально-активного чоловіка називають “мачо”, “донжуаном” (і ці слова вважаються компліментами), тоді як сексуально-активну або навіть “не так” одягнену жінку називають повією, що важко назвати позитивною оцінкою. Цікаво, що жіноча сексуальність майже завжди оцінюється негативно: якщо, на думку чоловіків, її замало, жінку називають чоловікоподібною, фригідною, холодною, а

якщо її забагато, то використовують згадані вище слова. Чоловіча ж сексуальність зазнає критики переважно в двох випадках – якщо чоловік не здатен виконувати вищезазначену функцію або якщо він “нетрадиційної” сексуальної орієнтації.

Іншим прикладом сексизму в мові є тенденція утворювати лайливі та образливі слова, посилаючись на матір тієї людини, яку хочуть образити. У кроскультурному дослідженні образливих і лайливих слів, здійсненому на матеріалі 103 мов, Едгар Грегерсен (1979) виявив, що в 66 мовах найобразливіші вислови використовують слово “*мати*”, і лише 20 посилаються в лайках на батька. Образи, спрямовані на матерів, шокують найбільше, тому що принижують саме ту роль жінки, яку найбільше поважають у багатьох країнах.

Хоча численні дослідження підтвердили, що мовний сексизм частіше спрямований на жінок, ніж на чоловіків, випадки мовної дискримінації чоловіків трапляються також. Зокрема, Ю. Огест (1987) називає три види дискримінації чоловіків в англійській мові, серед яких він називає мову, що виключає чоловіків, мову, що обмежує гендерні ролі чоловіків і негативні стереотипи про чоловіків, які є надзвичайно образливими та потенційно небезпечними. Як приклад виключення чоловіків він наводить такі вислови, як “матері та їхні діти” та “невинні жінки й діти”, коли йдеться про жертв серед мирного населення під час війни. Ю. Огест також говорить про те, що інші вислови – “жертва насилля”, “жертва згвалтування” – часто мають на увазі лише жінок, хоча в світі існує безліч чоловіків – жертв насилля, зокрема в тюрмах. Як зазначає Ю. Огест, той факт, що чоловіки часто зазнають насилля від рук інших чоловіків, не означає, що через це, як дехто вважає, вони перестають бути жертвами сексуального насилля. А такий вислів, як “жінки та діти, що зазнають знущання в сім’ї”, не припускає можливості, що самі чоловіки можуть зазнавати насилля в сім’ї. Крім того, він також вказує на те, що лише чоловіки знущаються над дітьми в сім’ї, тоді як статистика свідчить, що у США матері частіше за чоловіків знущаються над дітьми. Дослідники мови-чоловіки вважають несправедливим, що багато слів на позначення злочинців не мають відповідних форм жіночого роду, хоча жінки

теж скоюють ці злочини (злочинець, крадій, гвалтівник, шантажист, шахрай).

Наявні стереотипи забороняють чоловікам бути слабкими, проявляти емоції. Зокрема, спокійного, неагресивного й емоційного хлопчика називають “маминим синком” та іншими образливими словами. А чоловіків, які виявляють слабкість, проявляють емоції, часто підозрюють у нетрадиційній сексуальній орієнтації.

Згідно з наявними традиціями, чоловік повинен бути успішним у професійній сфері, забезпечувати жінці й дітям достаток. Якщо чоловік не може (або не хоче) цього робити, на нього чіпляють ярлик – “невдаха”.

Іншим прикладом сексизму, спрямованого проти чоловіків, є слова, пов’язані зі сферою батьківства та виховання дітей. Чоловіків ображає те, що їх інколи вилучають з процесу виховання дитини, повсякчас говорячи про труднощі та проблеми одиноких матерів, забуваючи про те, що дитину може також виховувати одинокий батько.

Проблема сексизму є набагато глибшою, ніж використання образливих слів та висловів, неоднакове використання мовних структур або граматичної категорії гендеру. Не лише окремі слова можуть бути сексистськими, часто сексизм трапляється на рівні всього дискурсу. Важливо й те, як про жінок та чоловіків говорять взагалі, як вони зображені в культурному дискурсі і як це відповідає уявленням про їхні ролі в певному суспільстві.

Звичайно, якщо хтось почує образливий вислів на адресу жінки або чоловіка, то відразу зрозуміє, що це – сексизм. Проблема полягає в тому, що у великій кількості випадків сексизм помітити набагато важче і тому він набагато небезпечніший. Представниця гендерної лінгвістики Дебора Камерон у вступі до книги “Феміністська критика мови” (1990) наводить типовий приклад прихованого сексизму. Вона цитує два повідомлення про згвалтування, надруковані в різних газетах – респектабельній “Дейлі телеграф” (1) та бульварній “Сан” (2):

1. Чоловіка, якого поранено в голову в результаті нападу двох чоловіків, що вдерлися до його оселі в Бекенхемі, округ

Кент, учора вранці, силою тримали в ліжку, поки нападники по черзі гвалтували його дружину.

2. Наляканий до смерті здоровенний чоловік був примусово змушений лежати в ліжку, поки два чоловіки гвалтували його дружину вчора.

Дебора Камерон аналізує ці два приклади, порівнюючи гвалтування жінки з крадіжкою, а також наводить низку лінгвістичних характеристик, що роблять гвалтування злочином, спрямованим проти чоловіка. Зокрема, в обох прикладах чоловіка згадано першим, він є підметом головного речення, стосується присудків “постраждав” та “був змушений”, внаслідок чого виникає враження, що головним постраждалим був чоловік, а не його дружина. Постраждала жінка згадується лише як “його дружина” наприкінці обох довгих складних речень. У “Дейлі телеграф” згвалтування жінки повідомляється як менш страшний злочин, ніж поранення голови її чоловіка та вторгнення незнайомців до “його” будинку. А в “Сан” факт, що чоловік був змушений спостерігати за злочином, подається як більша подія, ніж сам факт згвалтування. Дебора Камерон зазначає, що, окрім асиметрії у використанні слів “чоловік” та “дружина” в повідомленні з “Дейлі телеграф”, у цих прикладах більше немає нічого такого, що можна було б критикувати – ні родових слів чоловічого роду, ні відверто принизливих описань, лише низка синтаксичних та текстових виборів, що є прикладом сексистського та андроцентричного світосприйняття. Наведений приклад підтверджує думку про те, що не лише слова можуть мати дискримінаційне значення, дискримінація статей (оскільки упередженою буває також інформація про чоловіків) може відбуватися й за умови правильної граматики та вибору слів.

Тенденція зображувати чоловіків активними, а жінок пасивними спостерігається й у мові. Зокрема, дослідники виявили тенденцію зображати чоловіків суб’єктами, а жінок – об’єктами дії, через що в реченнях слова, що називають чоловіків, як правило, є підметами речень, а слова, що позначають жінок – додатками. У тих випадках, коли суб’єктом дії є жінка, в таких реченнях часто використовують пасивний стан, що знецінює здобутки жінок.

Особливо важливу роль у поширенні або подоланні гендерних стереотипів відіграють сьогодні засоби масової інформації, які в сучасному суспільстві стали частиною системи соціалізації юного покоління та дорослих. ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні суспільної думки, оцінці подій і задають певні життєві стандарти. ЗМІ відіграють неабияку роль у створенні образів сучасних чоловіків і жінок та значною мірою формують наші стереотипи стосовно статей.

У програмах телебачення, рекламі, текстах журналів і газет можна натрапити на випадки неоднакового зображення статей. У мові ЗМІ трапляються ігнорування та непомітності жінок через використання родових іменників і займенників. Це буває, зокрема, коли ми чуємо вислови на зразок “Сьогодні *гостем* програми була Х” або читаємо “Ганна Бойко – *переможець* конкурсу” тощо. Часто мова рекламних роликів є такою, що ігнорує одну зі статей, наприклад, “А ти вже *під'єднався?*”.

На жаль, у ЗМІ зберігається тенденція зображувати чоловіків через їхні здобутки, а жінок – через зовнішність і стосунки з чоловіками. Зокрема, автори статей про відомих спортсменок часто зазначають їхній сімейний стан, кількість дітей, згадують їхню зовнішність, тоді як про чоловіків-спортсменів цього не повідомляють.

Часто в статтях відомих жінок-політиків, економістів, культурних діячів називають “чарівними жінками”, “привабливими блондинками”, “секс-символами”, проте важко уявити подібні висловлювання на адресу чоловіків.

Дослідження на матеріалі різних мов виявили спільні риси зображення жінок у ЗМІ. Зокрема, неоднаковою є репрезентація гендеру в різних рубриках новин. Героями політичних та економічних рубрик є майже без винятку чоловіки. Жінок згадують на шпальтах газет, де йдеться про сім'ю, дітей, здоров'я, моду тощо. Також жінки часто потрапляють до газетних повідомлень лише коли стають жертвами насилля, нещасних випадків, або згадуються лише як чийсь дружини, дочки.

Гендерні стереотипи виявлено майже в усіх наявних типах текстів, досліджуваних на наявність сексизму. У результаті цих

досліджень майже всі види й жанри текстів, що належать до сфери освіти, засобів масової інформації, права, бізнесу, державного управління, науки та інституційної релігії, визнано дискримінаційними стосовно жінок.

Зокрема, дослідження шкільних підручників для учнів молодших класів, а також дослідження дитячих книжок показали, що більшість текстів мають андроцентричну орієнтацію: інформація подається в них з чоловічої позиції (через використання родових іменників і займенників), тоді як “присутність” жінок у текстах або майже непомітна, або до них ставляться як до другорядних. Цікаво, що ці тенденції зберігалися незалежно від статі авторів підручників – як чоловіки, так і жінки використовували сексистські практики. Дослідження інших текстів, що використовуються в школах та університетах, показали подібні результати: жінок у цих підручниках непомітно, а якщо вони стають помітними, їх зображують у традиційних стереотипних ролях. Зокрема, жінок передусім зображують такими, що дбають про дітей, зайняті хатньою роботою, стурбовані своєю зовнішністю, переймаються своєю емоційністю, страхом, цікавляться культурою та, нарешті, віддані чоловікові, чоловікам або “йому”.

Для того щоб визначити, чи є вислів дискримінаційним стосовно однієї статі, слід сказати те саме про іншу стать. І якщо вислів здається дивним, смішним або незвичним, це означає, що й попередній вислів є гендерно дискримінаційним. Зокрема, якщо на перший погляд вислів “усі люди – брати” не здається дискримінаційним щодо жінок, то його “перекидень” “усі люди – сестри” здається смішним і безглуздим. Це свідчить про те, наскільки глибоко вкоренилися гендерні стереотипи в нашу свідомість.

Тоді як дехто вважає, що сексизм – це ознака мови й треба лише змінити щось у мові, заборонити одні слова та створити інші, – і проблема нерівного зображення статей у мові зникне навіки. Насправді, все не так просто, як здається на перший погляд. Сама мова не є сексистською, лише наше використання її ресурсів може бути сексистським (пригадаймо хоча б приклади з “Сан” та “Дейлі телеграф”).

У той час як в одних країнах більшість громадян навіть не здогадуються про те, що їхня мова є сексистською, в інших країнах намагаються уникнути мовного сексизму. Це робиться передусім шляхом мовного планування. На необхідність мовного планування, тобто свідомого втручання в мову, вказали представниці феміністського руху. У цьому процесі беруть участь переважно жінки, спільним для яких, попри певні відмінні риси, є невдоволення неоднаковим зображенням у мові жінок (чоловіків).

Усі прихильники мовного планування мають різні погляди стосовно заходів, яких слід ужити. Пропоновані заходи варіюють від незначних змін наявних у мові форм до радикальніших змін, що передбачатимуть семантичні зміни, створення неологізмів і навіть створення цілком нової мови та розвиток альтернативних дискурсів, орієнтованих на жінок і які б могли ліпше передати жіночу перспективу.

Слід також зазначити, що однією з причин, через яку мають статися зміни в мові, дехто вважає, є те, що мовні зміни не встигають за соціальними. Зокрема, вони підкреслюють, що тоді як становище жінки в суспільстві змінилося, ці зміни не відбито в мові.

Природні мовні зміни відбуваються поступово, ті чи інші мовні практики виходять або увіходять до вжитку, а лише потім фіксуються в словниках, довідниках і підручниках з мови. У випадку з мовним плануванням ідеться про навмисне втручання до мовних процесів, яке здійснюють уповноважені особи й установи. Прикладами мовного планування є, зокрема, реформи правопису, зміни національної або офіційної мови тощо. Планування мови, потребу в чому засвідчили феміністки, має на меті створення мови, яку називали безліччю термінів – несексистська мова, гендерно інклюзивна мова, гендерно нейтральна мова, лінгвістична рівність статей, інклюзивна мова, недискримінаційна мова, позитивна мова, неупереджена мова тощо.

Слід зазначити, що не всі спроби впровадити мовні зміни були успішними. Певна кількість нововведень не здобула прихильності широкого загалу, деякі – використовують лише самі феміністки. Деякі випадки мовного сексизму є занадто складними, і

розв'язати їх не дуже легко. Зокрема, наприклад, в англійській мові й досі триває пошук гендерно нейтрального займенника, який би позначав чоловіка й жінку водночас.

Одним з найважливіших досягнень гендерних лінгвістів стало впровадження рекомендацій задля уникнення сексистської мови, обов'язкового документа для установ, навчальних закладів, видавництва багатьох країн світу. Не зважаючи на те, що цей документ називається по-різному і має свої особливості залежно від мови та країни, деякими найпоширенішими рекомендаціями є такі:

- уникати відверто образливих для однієї зі статей висловів або таких, що несприятливо зображають представників однієї зі статей, висловів, що представляють представників однієї статі гіршими за іншу;
- уникати зображення статей у стереотипних ролях (наприклад, менеджер – чоловік, учитель – жінка);
- уникати родових займенників “він”, “його”, “йому” (наприклад, “коли студентові потрібно...” Це радять робити шляхом випускання займенника, перебудови речення або використання множини замість однини. В окремих випадках можна використовувати пасивний стан дієслів.

Замість використання жіночої або чоловічої форми професії радять використовувати універсальні або нейтральну назву професії чи ролі, яку виконують обидві статі. Взагалі найпоширенішою є порада називати чоловіків і жінок однаково й не використовувати пестливих або інших спеціальних форм стосовно однієї зі статей.

Отже, в результаті мовного планування, спрямованого на уникнення мовного сексизму, наявні сексистські практики змінюються, сексистські форми замінюються на несексистські, що відбувається або шляхом відбору з наявних форм або через створення нових форм вираження.

Представниці феміністичного руху відіграють важливу роль не лише в приверненні уваги громадськості до проблеми мовного сексизму, вони також беруть активну участь у процесі мовного планування. Внаслідок феміністського руху в мові вже сталися певні зміни, зокрема в лексичному складі мови, наприклад,

з'явилися такі слова, як *“гендер”*, *“чоловічий шовінізм”*, *“сексуальне домагання”*.

Проте слід зазначити, що мовне планування, що його здійснюють феміністки, має передусім не лінгвістичний, а соціальний і політичний характер. Вважають, що рівність жінок і чоловіків у мові забезпечить соціальну рівність, що приведе до послаблення соціальної проблеми, а саме дискримінації за статтю.

Як бачимо, проблема співвідношення гендеру й мови набагато складніша, ніж здається на перший погляд. Мова не лише відбиває ставлення до жінок і чоловіків у суспільстві, а й здатна формувати наше уявлення про статі та наше ставлення до жінок. Мова сама по собі не є сексистською, такою її роблять ті, хто нею користується. І тому ставлення до статей неможливо змінити лише здійснюючи зміни в мові. Певні зміни мають статися і в нашій свідомості.

Розділ 17.

ГЕНДЕРНА ОСВІТА Й ПЕДАГОГІКА

Освітні заклади, поряд з іншими агентами соціалізації, визначають нашу ідентичність, а також можливості особистого, громадянського та професійного вибору. Школи вчать нас на власному прикладі. Сама організація освіти, як і панівні тут гендерні ролі, диктують нам жіночі й чоловічі статусні позиції.

Навчання й виховання юного покоління нині великою мірою ґрунтується на статево-рольовому підході, який істотно обмежує розвиток особистості рамками традиційних гендерних ролей в основних сферах життєдіяльності людини: родині, вихованні дітей, освіті, роботі й професії, відпочинку.

Впровадження гендерного підходу в педагогічну освіту слід розуміти як розширення життєвого простору для розвитку індивідуальних здібностей і задатків кожної дитини, вивільнення мислення педагогів від статево-рольових стереотипів. Справжня рівність не передбачає нівелювання статі, але враховує в освітньому процесі специфіку життєвих інтересів та психологічних відмінностей дівчат і хлопців, а також далеку від ідеальної гендерну ситуацію в українському суспільстві.

Парадигма відтворення й виробництва в сучасних освітніх критичних теоріях та її феміністська інтерпретація. Методологічна концепція гендерної освіти розкриває механізми формування гендерних відносин в освітніх інституціях. Вона розвивалась на ґрунті теорії соціального конструктивізму та феміністської педагогічної теорії. Гендерний підхід в освіті досліджує неформальні, неявні сторони навчальних практик. Дослідження прихованого навчального плану мають свою історію, що складається з декількох етапів, кожен з яких має свої теоретичні й методологічні аспекти. Перший етап пов'язаний з роботами американського соціолога освіти У. Кілпатріка, зокрема з його монографією “Засади методу: неформальні розмови про викладання”, де він визначає та досліджує три форми наuczіння: первинну, асоціативну та супроводжувальну [27]. Сам термін

“прихований навчальний план” або “латентна програма” (англійською *hidden curriculum*) уперше запропонував американський соціолог П. Джексон 1968 р. в своїй книзі “Життя в аудиторіях” [25].

Спершу дослідження прихованого навчального плану акцентувало на трьох основних смислах цього поняття, пропонуючи розглядати його як: 1) результат позаакадемічного навчання, 2) організацію, 3) процес. Автори особливо наголошують на силі впливу прихованого навчального плану, вважаючи його багато в чому ефективнішим за явний. Прихований навчальний план відрізняється від явного імпліцитним або несвідомим змістом викладання. Інформація тут передається невербальним шляхом або транслюється глибокими структурами дискурсу. Тому слушно казати не тільки про безпосередні уроки, а й про метауроки як про ті способи комунікації, які самі є навчальними, незалежно від фактичного змісту передаваного тексту.

Другий етап досліджень прихованого навчального плану пов'язаний з критикою самого поняття. Дослідники дійшли висновку, що прихований навчальний план можна тлумачити як соціальний текст, який має смисл тільки в тому разі, коли його читають і тлумачать учні, вчителі та інші учасники навчального процесу, різні члени організації, суб'єкти освіти. Так проявляється, вважає О. Ярська-Смирнова, герменевтична перспектива в дослідженні прихованого навчального плану, яка порушує питання про автора освітнього процесу [29, 267].

У третьому поколінні досліджень йдеться про пошук чітко фіксованих явищ, які можна виміряти і визначити як чинники подальшого розвитку. При цьому використовуються такі терміни, як “інтервенція”, популярними є проекти “поліпшення шкільного навчання”, “зміни шкільного життя”. Велику роль серед підходів до аналізу неявних форм і смислів освіти відіграє критична педагогіка. Традиційний підхід у педагогіці полягає в тому, що система освіти (дитячий садок, школа, університет) має допомогти людині пристосуватися до наявних соціальних відносин. У межах цього підходу школи розглядаються як засіб раціонального розподілу індивідів у суспільстві.

Донедавна в традиційному підході загалом не сумнівалися і навіть вважали єдино можливим у педагогіці. Однак в кінці 1960-х років, коли на Заході виникла так звана “критична педагогіка” (тобто педагогіка, побудована на критиці традиційного підходу до освіти), її представники продемонстрували, що школа є не засобом пристосування людини до суспільства, а основним засобом відтворення виробничих відносин. Школи прагнуть прищеплювати дітям те, що І. Іліч називає пасивним споживанням – некритичне сприйняття наявного соціального порядку. Такі уроки не проводять свідомо, вони імпліцитно передбачені в шкільних заходах та способах організації освіти. Прихований навчальний план вчить дітей, що їхня роль у житті – “знати своє місце і тихо сидіти на ньому” [3, 485].

Термін “прихований навчальний план” або “прихована навчальна програма” застосовують педагоги, щоб розкрити механізм формування людини відповідно до цілей суспільства. Звичайна навчальна програма відкрита, опублікована, її цілі чіткі. Під прихованою програмою розуміють не пряме навчання учням тих чи інших принципів, а особливу структуру й стиль спілкування, підбір завдань і прикладів тощо [19, 60]. Все це впливає на учня опосередковано, примушуючи його (можливо, на шкоду собі) приймати нав’язану суспільством роль.

Основні положення критичної педагогіки були викладені в книзі Л. Альтюссера “Ідеологія та ідеологічні апарати держави” та в праці П. Бордо “Відтворення в освіті, суспільстві та культурі”.

Головна увага приділяється можливості подолати стереотипи та привести суспільство до нових, справедливіших суспільних відносин. На їхню думку, “школи повинні бути джерелом соціальної трансформації та емансипації” [19, 57]. Метою критичної педагогіки є переборення нерівності й несправедливості в системі освіти. Вона спрямована також на зміну системи підготовки вчителів, які мусять не лише володіти “технологією” навчання, а й повинні зорієнтуватися насамперед на комплексну освіту людської особистості і тільки потому – на передання “знань”.

“Прихована навчальна програма” чи “навчальний план” закріплює гендерні стереотипи разом із сексистськими визначеннями жінок і чоловіків. Організація самого освітнього закладу, гендерні відносини на роботі, гендерна стратифікація вчительської професії та зміст предметів, а також стиль викладання – ці виміри прихованого навчального плану не просто відбивають гендерні стереотипи, а й підтримують гендерну нерівність, віддаючи перевагу чоловічому та недооцінюючи жіноче і нетипове. Прихований навчальний план було визначено як метакомунікації – мову, через яку відбувається соціальний контроль.

Гендерний підхід загалом передбачає, що відмінності в поведінці та сприйнятті чоловіків і жінок визначаються не так їх фізіологічними особливостями, як вихованням на основі поширених в даній культурі уявлень про сутність чоловічого та жіночого. Таке конструктивістське розуміння статі передбачає витравлення стереотипів ієрархічності, дискримінації, асиметрії в навчальному процесі й визначає принципово новий сучасний підхід до інтерпретації освітніх проблем.

Феміністська педагогіка – один з напрямів критичної педагогіки, що головним об’єктом критичної уваги робить гендерні відносини в освіті.

У вивченні шкільного навчання та освітньої системи найзначущішими були концепції ліберального фемінізму, соціал-фемінізму та радикального фемінізму.

Головними засадами концепції ліберального фемінізму є відданість рівним можливостям в освіті для всіх учнів, незалежно від статі. Вважається, що в чому б не проявлялась нерівність у ставленні до школярів (у змісті програм чи в викладанні предметів), ці відмінності треба усунути. Дітям мають бути доступні всі школи, одні й ті ж предмети, іспити, не зважаючи на расу і стать. Як вважають ліберальні феміністки, немає вагомих причин для того, щоб хлопці не вчилися готувати, а дівчатам не можна було грати в футбол.

Концепція соціал-фемінізму тісно пов’язує нерівність статей з класовою нерівністю. Школи існують для того, щоб відтворю-

вати сегреговану робочу силу, вони тісно пов'язані з нерівним розподілом праці вдома. Як наслідок, хлопці та дівчата соціалізуються і вчать виконувати різні ролі в сексистському капіталістичному суспільстві.

Основою концепції радикального фемінізму є уявлення, що чоловіча влада над жінками пронизує все суспільство і втілюється в практику та принципи шкільного навчання, як і всієї системи освіти. Викладання в школах насичене як явними, так і завуальованими упередженнями, які несприятливо впливають на становище дівчат. Хлопці не тільки дістають перевагу, але їм також надається “можливість репетирувати” позиції та поведінку, які дозволяють їм здійснювати владу й контроль над жінками в подальшому житті. Дівчат, у свою чергу, вчать слухняності, необхідності миритися з нерівністю в майбутньому [16, 364].

Феміністські критики радикально скритикували традиційну систему освіти. Йдеться про зміст навчальних курсів і структуру й методи самої освіти. Традиційна освіта має, з цього погляду, наступні вади: 1) освітні програми створені з “чоловічої” перспективи; 2) “досвід жінок” розглядається як “інший”, девіантний; 3) суб'єктивне бачиться як джерело спотворення системи знань, тобто як щось, чого треба уникати; 4) система організації науки є ієрархічною; 5) освітній системі притаманні схильність до змагання, індивідуалізм.

У методах навчання, використовуваних в освітніх закладах, феміністки відзначають наявність так званої “гендерної псевдонейтральності”. Деякі цінності, що пропагуються в межах основного напрямку в освіті – індивідуалізм, незалежність, конкуренція, переконання, що “суспільні” події мають більше значення, ніж “приватні” справи – ґрунтуються на життєвому досвіді й інтересах чоловіків, а не на прагненні зробити освіту відкритою для всіх [13, 13]. Феміністські критики наголошують, що традиційний спосіб викладання зводиться до того, що викладач пропонує студентам набір об'єктивної раціонально обґрунтованої й емпірично перевіреної інформації. При цьому не важливо, наскільки вона є повною, головне, що ця інформація відбиває одну, як правило, панівну версію.

На підйомі другої хвилі фемінізму розроблено нову форму навчання, спрямовану на підвищення самосвідомості. Головні ідеї “груп з підвищення самосвідомості”: створення знання є колективним процесом; діалог сприяє навчанню; емоції й особиста зацікавленість не чинять опір розумінню та навчанню; кожен може чогось навчитись, ґрунтуючись на особистому досвіді та ідеях інших. Окрім того, наголошено на необхідності заручитися довірою в процесі спілкування, в якому зазвичай беруть участь тільки жінки, для того щоб вони змогли відчуті впевненість у своїх силах та подолати наслідки сексизму в соціальному середовищі [13, 11].

З таких груп з підвищення самосвідомості розпочиналися “жіночі студії”. Для них було важливим поєднання декількох методів одночасно: підвищення свідомості, колаборативне писання, лекції, тренінги, візуальні техніки. Кожен новий освітній акт починається з репрезентації учасників того чи іншого заходу. Комбінування декількох методів, процедура репрезентації – все це сукупно створює відкрити, вільну, творчу й дружню атмосферу.

Дихотомія “вчитель/учень” тут недоречна: “ми всі викладаємо та вчимося” [28, 168], тобто кожен з учасників колаборативного процесу має владу, яка проявляється залежно від внеску та зацікавленості у навчальному процесі. Жіночі студії ґрунтуються на таких важливих принципах феміністської методології, як: 1) триангуляція (одночасне поєднання декількох методичних стратегій) та 2) партнерське (колаборативне) навчання як співпраця. Вони протиставляють свою міждисциплінарну орієнтованість традиційній “дисциплінарній спеціалізації й аполітичному об’єктивному знанню” [28, 171]. Це означає, що жіночі студії охоплюють різні підходи, різні дисципліни (антропологію, біологію, філософію, медицину, право), застосовуючи їх для дослідження “досвіду жінок” у широкому розумінні: жінок різних рас, різних соціальних прошарків, а також їх психологію, фізіологію, історію, антропологію, мистецтво тощо. Для вивчення певної проблеми об’єднуються зусилля низки наук: методи психології, соціології та біології, або підходи філософії, економіки та політичних наук. В такому інтердисциплінарному контексті створюю-

ється підстава для розвитку нових знань, нових освітніх програм, що дозволяє розглядати окрему досліджувану проблему під різними кутами зору.

Отже, ключовими методологічними інноваціями можна визнати:

- акцент на “досвіді” та важливості розкриття думки кожного, хто претендує на виробництво знання або інтерпретацію;
- підкреслення важливості зв'язків між теорією та практикою;
- колективний процес навчання;
- навчання, зосереджене на студенті [13, 14].

На думку багатьох авторів, феміністська педагогіка значно розширила й доповнила поняття взаємодії, творчо розвинула ідеї прогресивної освітньої теорії Джона Дьюї, а також положення теорії “навчання у взаємодії” та вільного навчання Паоло Фрейде. Феміністська педагогіка розглядає принципи демократичності, взаємодії, емпіричності, цілісності емоційного й пізнавального в навчанні як необхідні умови, що сприяють насамперед особистісним, а згодом і соціальним змінам [9, 220].

Феміністська концепція освіти тісно пов'язана з принципами феміністської етики, та сприяє розвитку гуманнішого знання й освіти.

Нові можливості для жінок і чоловіків, які приносять втілення принципів гендерної рівності в освіті реалізуються в просторі гри та свободи, де відмовляються від муштри, агресії та дресирування на користь м'якості, делікатності й поваги. [23, 268]

Проблеми виховання та освіти з гендерного погляду. Феміністська критика 1980-90-х рр. почала наполягати на повному перегляді всієї системи традиційної освіти в зв'язку зі створенням у ній політик ранньої “гендеризації” на основі сексистських стереотипів, широко легалізованих у навчальних і наукових текстах. На думку дослідниць, патріархатна школа відповідальна за впровадження ідей про творчу обмеженість жінок, формування комплексів “про-

фесійної невідповідності”, “побоювання успіху” та соціальної депривованості у дівчат-студенток [15, 86].

Р. Хол та Б. Сендлер провели класичне дослідження вербальних і невербальних комунікаційних практик в освіті [7]. Воно стало взірцем численних проєктів, що проводяться в школах і коледжах, на освітніх сесіях для дорослих та в університетах. Показано, що панівні форми викладання спираються на маскуліні засоби соціальної комунікації. Маскуліноцентрована школа вчить помічати дії, а не стан, результат, а не процес, вчинок, а не відносини учасників, значно збіднюючи емоційний спектр спілкування.

Дейл Спендер у книзі “Невидимі жінки: скандал шкільного навчання” (1982) виявила, що в змішаних класах хлопчики отримували в середньому дві третини часу й уваги вчителя. Д. Спендер, займаючи радикальну феміністську позицію, описала систему освіти як контрольовану чоловіками для чоловіків, де вважається важливим той досвід і передаються ті знання, які відбивають чоловічу історію, чоловічі ідеї, цінності й культуру [16, 269].

Дослідження, проведені згодом у школах США й інших країн, засвідчили, що хлопцям педагоги приділяють більше уваги. Вчителі в середньому відводили дівчатам на 20% часу менше, ніж хлопцям. Помічено, що хлопців частіше викликають демонструвати різні досліди в класі, дівчат же зазвичай саджають писати протокол. В тих випадках, коли не вистачає навчальних посібників або приладів, їх скоріш отримують хлопці. Нарешті, вчителі очікують від хлопців вищих результатів, особливо там, де потрібне абстрактне мислення, і вище оцінюють їхню роботу [2, 69; 30, 215]. Це відбивається і в тому, що, починаючи з дошкільного віку, педагоги спонукають хлопчиків до самовираження й активності, а дівчаток – до слухняності та старанності, охайного зовнішнього вигляду.

Розмарі Дім в своїй новаторській книзі “Жінки та шкільне навчання” (1978) поєднала марксистські погляди Л. Альтюссера з соціал-фемінізмом, стверджуючи, що школи є частиною ідеологічної системи державного апарату, які існують для передання

ідеології. Тоді як хлопчики в школах пізнають своє місце в класовій і професійній ієрархії суспільства, дівчата, найвірогідніше, вчать тому, що їх основні функції виконуються в сім'ї, а не на ринку робочої сили [16, 268].

Гендерна сегрегація в системі освіти проявляється, зокрема, і в репродукуванні гендерних стереотипів у навчальних програмах, що можна розцінити як специфічні прояви сексизму. Багато гендерних диспропорцій у шкільних програмах описано в книзі А. Мішель "Геть стереотипи!", що містить результати досліджень, що проводились за замовленням у декількох країнах з різними економічними системами й рівнями розвитку. Серед обраних країн була й тодішня УРСР [10].

ЮНЕСКО виокремлює *приховані та відкриті* елементи статевої дискримінації в шкільних програмах. *Відкритою дискримінацією* вважається наявність різних навчальних програм для хлопчиків і дівчаток. Це особливо характерно для уроків праці, на яких професійна орієнтація спрямовується на закріплення традиційних гендерних ролей. У Франції, наприклад, дівчат навчають склеювати, хлопців – столярної майстерності. В Україні дівчаток традиційно навчають вести хатнє господарство (приготування їжі, шитво), хлопчиків – столярної та слюсарної справи. У школі існує негласний розподіл навчальних дисциплін (і навчальних предметів) на "жіночі" та "чоловічі". Відповідно до цього від дівчат очікують успіхів у жіночих науках, а від хлопців – у чоловічих. До жіночих відносять літературу, іноземну мову, рідну мову, біологію, історію. До чоловічих – алгебру, геометрію, фізику, хімію. Чоловічі предмети вважаються важчими, для їх вивчення потрібні "вроджені здібності", а успішність з них – важливішою. Натомість вважається, що жіночі предмети (переважно гуманітарного циклу) не важко добре вивчити при достатній старанності.

Особливі складнощі виникають у дівчат, що виявляють цікавість і мають здібності до таких дисциплін, як математика, фізика, інформатика, тобто сфер діяльності, які вважаються пріоритетно чоловічими. Оскільки в суспільстві утвердилось уявлення, що жінки й точні науки – це несумісні поняття, дівчата, які ус-

пішно пройшли курси з математики, втричі рідше висловлюють бажання працювати в цих сферах. Порівняно з дівчатами хлопці вдвічі частіше обирають кар'єру вченого-дослідника [2, 65]. Можливо, ця ситуація обумовлена об'єктивними причинами, суть яких у тому, що жінки порівняно з чоловіками менш схильні до інтелектуальної діяльності? Результати деяких досліджень, проведених у 90-і роки в Англії й Америці, показують, що це не так [3, 481]. У США хлопці вдвічі частіше здобувають спеціальну освіту і так само вдвічі частіше вибувають із середніх шкіл. Ця відмінність тепер характерна і для вищої освіти. Молоді жінки частіше від чоловіків вступають до університету, частіше закінчують його і частіше здобувають наукові ступені.

Згідно з дослідженнями, проведеними в Женевському університеті, "аналіз показників навчання в університеті і до вступу в нього дозволяє зробити такий висновок: нема жодних свідчень того, що жінки менш обдаровані, ніж чоловіки. Навпаки, якщо й виявляються які-небудь відмінності, то вони, як правило, на користь дівчат" [7, 67].

Елісон Келлі в книзі "Відсутня половина: дівчата та природничі науки" (1981) стверджує, що природничі науки є "чоловічими" через методики викладання, зміст програми, види зайнятості, з якими вони пов'язані, та через стиль тих, хто вивчає, викладає й застосовує їх. Оскільки природничі науки "більш мужні", хлопчики схильні вивчати ці предмети більше, ніж дівчатка [16, 266].

У підлітковому віці обдаровані дівчата опиняються перед дилемою: йти шляхом дальшого розвитку своїх здібностей чи віддати перевагу бажанню бути прийнятою найближчим соціальним оточенням і не йти всупереч загальноприйнятим нормам та стандартам поведінки. Через більшу чутливість до очікувань оточення обдаровані дівчата рано розуміють, якими є жіночі пріоритети. Саме в підлітковому віці починається процес маркування обдарованості: за американськими даними, в початковій школі дівчата становлять половину всіх обдарованих дітей. У старших класах – лише третину обдарованих школярів [11].

Під час шкільного навчання вчителі активно продовжують започатковану батьками традицію формування різного типу поведінки в хлопчиків та дівчаток, керуючись уже усталеними гендерними стереотипами. Чинником, що закріплює в дітей стереотипні уявлення про жіночі й чоловічі соціальні ролі, є поведінка самого вчителя щодо хлопчиків і дівчаток у класі. Те, з якими словами звертається вчитель до хлопчиків і дівчаток, які вчинки він схвалює і за які карає, все це орієнтує хлопчиків на позасімейну, дівчаток – на внутрішньосімейну діяльність. Долю дівчат зазвичай учителі визначають лише в термінах “коли ти вийдеш заміж”, “коли в тебе будуть свої діти”, що хлопцям зазвичай кажуть тільки жартома. Так завдяки вчителю відбувається закріплення гендерного стереотипу.

На думку сучасних американських соціологів, правила, за якими від дівчат вимагається носити сукні чи спіднички, – це один з найочевидніших гендерних стереотипів. Результатом цього є не лише відмінність у зовнішньому вигляді. Через особливості свого одягу дівчата не можуть сісти в невимушеній позі, брати участь у жвавих і рухливих іграх або ж чимдуж бігати [3, 480].

Пет Мехоні в книзі “Школи для хлопчиків” (1985) описала змішані школи як арену, на якій хлопчики навчаються “соціальної належності до чоловічої статі”. Вона провела дослідження в шести лондонських загальних середніх школах і встановила, що хлопчики:

- домінували на ігровому майданчику та в класі над дівчатками;
- постійно вимагали послуг від дівчаток, позичаючи в них лінійки, гумки тощо;
- використовували фізичну та вербальну агресію, ворожість, глузували з дівчат, щоб панувати, принижувати й цькувати їх;
- регулярно отримували більше уваги від учителів.

Мішель Стенворт у книзі “Стать та шкільне навчання: дослідження розподілу за біологічною статтю в класі” (1983) дослід-

ла сім різних класів рівня А. Результати дослідження показали, що вчителям було дещо складніше запам'ятовувати імена дівчат у своєму класі, ніж імена хлопців. Вони вважали, що освіта для дівчат менш важлива, ніж для хлопців, оскільки школярки розглядали передусім як майбутніх жінок і матерів, а не як потенційних годувальників [16, 269].

Керол Джонс у книзі “Сексуальна тиранія: Чоловіче насилля в змішаній середній школі” (1985) сповіщала про значний рівень насилля, який спостерігається в школах проти школярки і вчительки. Вона стверджує, що школи, не звертаючи уваги на сексистську сутність знущань і сексуального переслідування дівчаток хлопчиками та потураючи їм, допомагали узаконити чоловіче насилля над жінками як частину конфліктів повсякденного життя [16, 270].

Реакції вчителів на порушення дисципліни школярами досить різні. Відомо, що хлопчики створюють більше проблем з дисципліною, ніж дівчатка. Навіть за звичайних умов вчителі частіше роблять зауваження хлопчикам. Однак помічено, що за дрібні порушення дисципліни, наприклад, вигуки з місця, якщо це роблять дівчатка, вчителі активно роблять зауваження, тоді як на таку поведінку хлопчиків вони можуть просто не звернути уваги. Вчителі по-різному пояснюють погані успіхи учнів різної статі: неуспіх дівчат – браком здібностей, хлопців – недостатнім працелюбством, ненаполегливістю. Якщо взяти до уваги, що через брак здібностей працездатність і додаткові зусилля не розв'яжуть проблеми, стає очевидним, що дівчаток менше спрямовують на працю, їх заохочують прийняти наявне як належне. Для хлопчиків слушне зворотне – їх стимулюють працювати більше, щоб домогтися успіху [11, 34]. Зазначимо, що за даними вчених, у свідомості педагогів гендерні установки виражені більше, ніж у свідомості дітей. Зокрема, образи “абстрактних” дітей різної статі в свідомості одного й того ж учителя більше різняться між собою, ніж образи реальних хлопчиків і дівчаток [5, 297-298].

Прояви сексизму та репродукування гендерних стереотипів помічені в стилі навчання. Сам стиль шкільного навчання (особливо в старших класах) побудований за взірцем, звичнішим і ручнішим для хлопчиків: іспити в формі тестів, індивідуальні до-

повіді, змагання за оцінки заохочують так звану “мужність”. На думку деяких авторів, від цього страждають як хлопчики, так і дівчатка, хоча б тому, що в тих та в інших не розвиваються навички критичного мислення, вміння ставити запитання, колективно обговорювати та розв’язувати проблеми [22, 107].

На думку багатьох дослідників, гендерна соціалізація дівчат у роки навчання сприяє формуванню в них певних внутрішніх станів – перепон, які ускладнюють їх подальшу особистісну та професійну самореалізацію. До них можна віднести: страх невдачі, страх втратити жіночність, брак наполегливості в досягненні мети, побоювання суспільного нехтування [6, 29-30].

Парадокс сучасної загальноосвітньої школи, на думку деяких спеціалістів [16, 301], у тому, що зміст навчальних планів і навчальних предметів має явно технократичну і природничонаукову спрямованість, тобто переважно чоловічий нахил. Здійснювати цю стратегічну лінію в більшості повинні вчителі-жінки, які пред’являють вимоги (старанність, ретельність, дисциплінованість), ближчі дівчаткам.

Фемінізація вітчизняної школи неминуче призвела й до фемінізації вимог до учнів, встановлення жіночих еталонів поведінки. Ініціатива й автономія, притаманні хлопчикам, не заохочуються, ритуал взаємовідносин переважає над змістом, а зовнішня дисципліна – над самореалізацією [1, 66]. Паралельно з процесом природного відставання хлопчиків вчительки, схильні заохочувати в учнів обох статей скоріше жіночі, ніж чоловічі якості. Від учнів очікують (і вимагають), щоб вони сиділи тихо, слухняно виконували вказівки, уважно слухали вчителя. Саме таку поведінку суспільство оцінює як типово “жіночу”.

Опитування 93 виховательок дитячих садків також показало, що як вихованця, котрому віддають перевагу, вони обирають дівчинку, а як знехтуваного – хлопчика. Дослідження В. Єремєєвої та Т. Хризман також підтверджують ці дані. У 19 з 20 виховательок дитячого садка в списку їхніх вихованців (за найменшою кількістю негативних рис) всі перші місця зайняли дівчата. В школі з 14 вчительок перші місця віддали дівчатам 11, а останні місця – хлопчикам – 9. Водночас психолог, оцінюючи тих же дітей, не віддав явних переваг ані хлопчикам, ані дівчатам

[4, 132]. Наведені приклади свідчать не тільки про різний підхід педагогів до хлопчиків і дівчаток на інтуїтивному рівні, що призводить до неадекватного ставлення до дітей різної статі, але й про переважну тенденцію розглядати поведінку хлопчиків негативно, за стандартами жіночої поведінки.

Вітчизняні дані підтверджують обґрунтованість феміністського аналізу соціалізації дітей в школі. У випадках, коли винагороджується здатність “тихо й старанно працювати самостійно”, дівчатка (завдяки своїй соціалізації), вірогідно, вчитимуться краще за хлопчиків [12, 20]. Справді, шкільні вимоги часто спрямовують на ретельність виконання завдань, пророблення деталей, у завданнях велика частина роботи розрахована саме на старанність виконавця. Все це ставить іноді в вигідніше становище дівчат, бо жінок зазвичай готують до саме такої роботи.

Сказане вище демонструє, що обстановка в сучасній школі може бути однаково “недружною” як до хлопчиків, так і до дівчаток при загальній безстатевості нашої педагогіки на свідомому рівні. Тому треба використовувати спеціальні підходи, щоб допомогти дітям почуватися в школі комфортно і справлятися з проблемами соціалізації, важливою складовою частиною яких є самоідентифікація дитини – як хлопчика, так і дівчинки.

Важливим джерелом впливу на школярів у навчальній діяльності є шкільні підручники. Наявність гендерних стереотипів у шкільних підручниках та інших матеріалах, використовуваних у навчальному процесі, ЮНЕСКО визначає як *приховану дискримінацію*.

Дослідження соціологів протягом останніх десятиріч вказали на надмірне використання стереотипів у визначенні статей і рас у підручниках та всій системі освіти. Вже в початковій школі образи в підручниках з читання відбивають стереотипи статей, згідно з якими жінки як матері рідко залишають межі господарства та сім'ї, а чоловіки як батьки ходять на роботу. А. Мішель доходить висновку, що в більшості шкільних підручників дівчатам пропонується тільки одна модель ідентифікації – сім'я, а хлопчикам надається ширший вибір, але при цьому їх сімейна роль розглядається як периферійна, яка не має значення [10, 22]. В підручниках Франції та Китаю картина приблизно одна: в біль-

шості випадків на ілюстраціях жінка зображена тільки в сімейному колі, чоловік – тільки на роботі. Взагалі дівчат і жінок на ілюстраціях менше, а ролі, що вони їх виконують, менш значущі й різноманітні (наприклад, хлопчики грають у футбол, а дівчатка спостерігають). Однак цікаво, що в українських підручниках стереотипних і нестереотипних ілюстрацій було приблизно порівну. Жінок зображували зайнятими професійною діяльністю, хоча і в інших, ніж чоловіки, сферах, але не тільки в сім'ї.

Результати досліджень продемонстрували, що і в зарубіжних, і в вітчизняних підручниках досить багато проявів сексизму: хлопчики там зображені головними дійовими особами – сміливими, незалежними, здатними ризикувати, дівчата – пасивними, другорядними персонажами, які очікують допомоги та підтримки. Якщо основні персонажі навчальних текстів – чоловіки, школярі переконуються в тому, що домінування чоловіків є нормою, суспільним стандартом. В результаті цієї диспропорції “хлопчики дістають явну перевагу в спробах “знайти себе” на сторінках шкільних підручників, тоді як дівчатка не знаходять для себе ролевих моделей” [11, 20].

За англійськими даними, оповідання для початкових класів, написані спеціально для дівчаток, часто містять елементи пригодницького жанру, однак переважно у формі інтриг чи таємниць в домашньому або шкільному середовищах. Пригодницькі оповідання для хлопчиків мають ширший діапазон подій, у них зображені герої, котрі подорожують до віддалених місць або ж проявляють цілковиту самостійність в інший спосіб [29].

Стереотипне зображення чоловіків як активних та успішних, як суспільної норми, еталону, а жінок як “невидимих” або маргінальних, пасивних чи залежних і надалі відтворюється в навчальних матеріалах чи спеціалізованих джерелах, використовуваних у навчанні на рівні середньої спеціальної та вищої освіти.

У підручниках з економічної географії, яку вивчають у старших класах, ані слова не сказано про працю жінок, як поза родиною, так і власне в ній. Твори авторів-жінок зазвичай не вміщують

у курс рідної літератури для старшокласників (у книгах для молодших школярів багато віршів і оповідань авторів-жінок).

Наслідки неадекватної репрезентації жінок у навчальних матеріалах можуть мати велике значення. По-перше, учні непомітно для себе доходять висновку, що саме чоловіки відіграють найважливішу роль у суспільстві та культурі. По-друге, тим самим обмежуються знання учнів про внесок жінки в культуру, а також про ті сфери життя, які традиційно вважаються жіночими. По-третє, на індивідуальному рівні стереотипи, що містяться в освітніх програмах, більшою мірою заохочують до активності чоловіків, тоді як жінки навчаються моделям поведінки, які мало співвідносяться з лідерством та управлінням.

В цьому зв'язку певним досвідом інших країн у впровадженні гендерного підходу в систему освіти можна вважати теорію і практику роздільного навчання.

Проблема спільного чи роздільного навчання має доволі тривалу історію. Відомо, що в вже в середньовіччі практикувалось спільне навчання, саме в той час основна маса городян навчала своїх дочок у поширених міських елементарних школах. Вілані, італійський автор XIV ст., відзначав, що у Флоренції 1388 року було 8000 – 10000 хлопчиків і дівчаток, які вчилися читати в елементарних школах. Навчання було спільним або роздільним, залежно від регіону та періоду. Зокрема, в Парижі тільки в XIV ст. школи були поділені на чоловічі та жіночі; до цього практикувалось спільне навчання. Хлопчики й дівчатка навчались разом і в Німеччині; в Італії були й змішані, й роздільні школи [14, 152-153].

Прибічники роздільного навчання досліджують негативні сторони спільного. Г.М. Бреслав та Б.І. Хасан наголошують на тому, що в певний віковий період “слаба” стать стає явно сильнішою за “сильну”, оскільки дівчатка в своєму розвитку на рік-півтора випереджають хлопчиків. [1, 66-67].

Різниця в здібностях хлопчиків і дівчаток (зокрема й у вербальному інтелекті), виявлена психологами в наш час, також є підґрунтям для порушення питання про різностатеве навчання

дітей. Глибокі корені гендерних стереотипів у системі шкільної освіти також приводять деяких педагогів до думки, що для само-реалізації дівчат і хлопців корисним є роздільне навчання хоча б з деяких дисциплін. У школах спільного навчання дівчата рідше обирають для поглибленого навчання математику та природничі науки. Водночас у школах роздільного навчання природничі науки обирає досить велика кількість дівчат. Гендерні установки суспільства призводять до зниження бажання серйозно вчитись у багатьох учениць шкіл зі спільним навчанням.

Роздільне навчання, на думку багатьох, допомогло б дівчаткам не боятися точних і природничих наук як суто чоловічої сфери, а хлопчикам – просунутись в іноземних мовах та інших гуманітарних науках.

Зважаючи на це і спираючись на проведені дослідження, 1989 року в ФРН прийнято “Рекомендації з оформлення та диференціації спільного навчання”. Там, з одного боку, висловлюють прохання вмістити більше жіночих образів у тексти й ілюстрації (наприклад, ілюструючи роботу якогось прибору). З іншого боку, рекомендується проводити викладання природничих і технічних предметів у роздільних чоловічих і жіночих групах, “щоб мати змогу більше враховувати специфічний підхід дівчаток і компенсувати обумовлену вихованням перевагу в досвіді у хлопчиків” [20, 32].

Справді, дівчата, які навчались саме так, виявились більш схильними до точних і природничих наук.

У США є багато університетів, де працюють і навчаються тільки жінки або тільки расові меншини. На перший погляд такі навчальні заклади відтворюють сегрегацію за ознакою статі й раси, проте саме в жіночих і “чорних” коледжах у студентів і викладачів виникає змога досягти успіху на основі своїх здібностей та бажання, а не бути виштовхнутим через свої стать або колір шкіри. В таких навчальних закладах жінка або чоловік з темним кольором шкіри, будучи професором або ректором, можуть стати для студентів рольовою моделлю успіху. Отже, можна казати про те, що зараз ідея роздільного виховання статей переживає

друге народження, хоча йдеться, як правило, не про суто чоловічі, а лише про суто жіночі школи.

Деякі провідні дослідники гендерної соціалізації зазначають, проте, що роздільне навчання закріплює на рівні свідомості біологічну різницю між статями як основу розподілення діяльності та поведінки чоловіків і жінок, акцентує нерівність можливостей у навчанні (коли в жіночих та чоловічих школах навчання проводиться за різними програмами, немовби спираючись на інтереси статі), орієнтує дітей на виконання традиційних соціальних ролей і, врешті-решт, суперечить загальносвітовій тенденції до спільного навчання. На обговорення зазначеної проблеми часто впливає й те, що в процесі навчання, викладання ніякі статеві відмінності дітей, студентів не враховуються [12, 30].

З усього сказаного можна зробити висновок, що істотною є не проблема роздільного або спільного навчання, а проблема гендерної освіти. Що стосується занепокоєності психологів сексуальними проблемами спільного та роздільного навчання, то досвід спільного навчання протягом багатьох десятиріч показує, що не форма навчання регулює ці проблеми, а моральні начала суспільства й освітня політика. Якщо згадати інший аргумент супротивників роздільного навчання, то тут проблеми лежать набагато глибше й кореняться в глибинних процесах трансформації суспільства, які супроводжуються переоцінкою цінностей. Потрібні численні дослідження та широкомасштабні експерименти, які б вивчали доцільність і користь практики роздільного за статтю навчання для кожного віку з урахуванням умов виховання, розвитку та впливу на формування особистості дитини.

Сучасне розуміння педагогіки як системи взаємопов'язаного педагогічного впливу, впливу та взаємовпливу в межах суб'єкт-суб'єктних відносин педагогічного процесу та соціалізації особистості потребує перегляду самого поняття виховання з гендерних позицій гендерного підходу, який передбачає гармонізацію статево-рольової взаємодії на основі егалітаризму як принципу рівних прав та можливостей особистості незалежно від статі.

Освітні практики: зарубіжний досвід впровадження гендерних підходів у середню й вищу школу. Гендерні дослідження розвивалися на основі здобутків жіночих студій. Тісний зв'язок теорії з практикою був головним принципом їх розвитку як академічної дисципліни, а політичний характер знання здавався необхідним. На початку ХХ ст. в США починається викладання “жіночих студій”. 1907 року створено “RUSSEL SAGE FOUNDATION” як недержавну організацію для досліджень у галузі соціальних наук, зокрема й для дослідження становища жінок-робітниць. Відомо також, що на початку сторіччя в нових навчальних закладах, що їх створювали для розвитку “нової науки” – соціології, певний час читали курси з фемінології [17, 7].

Гендерні відносини як окрема проблематика вперше увійшли в освітню практику Західної Європи та США в кінці 1960-х років, коли феміністський рух викликав загальний інтерес до проблем політичної, економічної, соціальної диференціації за статевою ознакою. Спочатку гендерний підхід небагато важив в освітній системі, гендерних освітніх курсів не було в програмах університетів, це були радше приватні заняття, орієнтовані переважно на жінок. Однак разом з інтеграцією деяких феміністських ідей у суспільну свідомість гендерна освіта поступово стала респектабельною частиною навчального процесу. Тепер вона передбачає вивчення як “жіночих”, так і “чоловічих” аспектів різних форм диференціації статей у суспільстві (зокрема й стереотипів, дискримінацію за ознакою статі, сегрегацію статей тощо) [8, 71].

Від кінця 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст. жіночі дослідження стали частиною навчальних програм багатьох університетів, у різних країнах виникло безліч спеціалізованих науково-дослідних центрів. Метою жіночих, а потім і гендерних студій було розроблення стратегії, яка змінила б ставлення індивідуумів, інституцій і суспільства загалом до проблем жінок. Протягом короткого часу в США було відкрито близько 300 програм “жіночих студій”, куди вміщено 30 000 курсів у коледжах, університетах та інших освітніх закладах.

Поступово жіночі дослідження було оформлено як університетські програми. Широка інтеграція жіночих досліджень у вищу

освіту США втілилась у розвиток “гендерно збалансованих навчальних планів” з початку 80-х років. Викладання жіночих і гендерних досліджень багато в чому сприяло формуванню нової суспільної свідомості, вільної від стереотипних уявлень про планування й підкорення одної статі іншій, та рівноправних партнерських відносин між статями у всіх сферах громадського і сімейного життя.

Освітні програми з жіночих і гендерних студій започатковані від кінця 1970-х років у низці країн і Західної Європи. В Швеції, наприклад, існує обов’язкова програма вивчення феміністської проблематики для керівників, зокрема й членів уряду. В Німеччині перша інституалізація феміністської філософії припадає на 1970-ті роки, за створення дискусійного клубу, що об’єднував автономних представниць жіночого руху. В 1970-ті роки у Відні захищено першу дисертацію на феміністську тему. Від початку 1980-х років у Віденському університеті та деяких інших вищих навчальних закладах проводились регулярні заходи, присвячені феміністській проблематиці. 1996 року засновано Центр гендерних і жіночих досліджень в університеті Ньюкасла (Велика Британія). Проте, оцінюючи загалом стан гендерної освіти за кордоном, можна стверджувати, що найпоказовішим є американський досвід із впровадження гендерної проблематики в систему середньої та вищої освіти.

Серед найвідоміших центрів, що займаються питанням жіночої та гендерної освіти, – *Національна рада з вивчення жінок у США*, або Національна Рада з жіночих досліджень, створена 1989 року за рахунок коштів Фонду Форда та Нью-Йоркської корпорації Карнегі. Це об’єднання 28 інститутів з метою проведення досліджень у сфері жіночого руху, підготування освітніх програм для жінок і дівчат, забезпечення наукових досліджень, що викривають нерівність жінок, надання допомоги у формуванні національної політики, спрямованої на подолання нерівності. 1991 р. у НРПВЖЖ входило 65 центрів та інститутів [18, 148]. Сьогодні практично при кожному великому державному або приватному університеті є такі центри, діяльність яких пов’язана з навчальними програмами жіночої освіти, а їх дослідження ста-

ють науковою базою для розробки навчальних курсів. Є також незалежні центри, орієнтовані головню на політику та політичну діяльність. Вирізняється Центр Університету Мемфіса, який спеціалізується на вивченні проблем “кольорових національностей”. Інший центр, Коледж Спілмена (Атланта), займається переважно проблемами афро-американських жінок, публікує “Науковий журнал з проблем чорних жінок” і є лідером серед коледжів чорних жінок США.

У Пітсбургському університеті (США), де гендерні дослідження проводяться протягом 20 років, спеціалізована магістерська програма будується на двоступеневій основі: на молодших курсах викладаються базові гуманітарні предмети з додатковою гендерною спеціалізацією, на старших – гендерні дослідження в обраній сфері стають головною дисципліною. Другий ступінь дозволяє засвоїти специфічну мову гендерних досліджень, оволодіти методами їх проведення, розширити міждисциплінарне підготування, ознайомити з особливостями викладання гендерних курсів [8, 71-72].

Багато гендерних курсів у західних країнах спеціально призначені для вчителів. Педагоги-практики дістають уявлення про специфіку дорослішання дівчаток і хлопчиків, про підходи до проблем, які хвилюють дітей різного віку. Наприклад, у Гарвардському університеті (США) функціонує Освітня школа, призначена як для підготування педагогів-теоретиків, так і для підготування й підвищення кваліфікації шкільних учителів. Тут читають і традиційно жіночі курси (“Психологія дівчаток та жінок”, “Історія жіночої освіти в Сполучених Штатах”), і загальні, в межах яких розглядається гендерний аспект (наприклад, курс для вчителів “Запобігання насиллю в Америці”) [8, 70].

У західних освітніх закладах розроблення феміністської педагогіки притягли до себе увагу викладачів, починаючи з 1980-х рр., особливо на факультетах жіночих і гендерних досліджень, етнічних досліджень та мультикультуралізму. Це сприяло тому, що академічний світ ставав не тільки терпимішим, а й уважнішим, зацікавленішим. Науковці стали звертати увагу на багатоманітність чоловіків і жінок в аспектах раси, етнічності, класу,

релігії, національності, сексуальної орієнтації, віку. Мерсілі Дженкінс розробила поради для вузівських викладачів, які бажать створити атмосферу толерантності та рівноправ'я на своїх заняттях [26, 68-69].

Оскільки жіночі дослідження на базі феміністських груп безпосередньо передували гендерним, досі значна кількість гендерних курсів присвячена ширшому висвітленню проблем жінок, а також їх участі в історії, політиці та науці. Наприклад, у Єльському університеті (США) читають курси “Жіноче здоров'я”, “Жінки і наука”, “Жінки в японській історії” тощо, які виправляють однобокість попередніх підходів до суспільних дисциплін. Проте жіночі курси – це тільки один аспект гендерної освіти.

Іншим важливим аспектом гендерної освіти у вищій школі є зміна підходів до викладання різних дисциплін у цілому. Найцікавішими з погляду гендерної освіти є мультидисциплінарні курси, в яких простежуються відмінності у сприйнятті незахідними культурами таких загальнолюдських функцій, як дітонародження, піклування про дітей, дорослішання [8, 71]. Гендерна освіта стала своєрідним полігоном нових методів навчання (рольових ігор, психологічних тренінгів). Використання таких методик необхідне, бо гендерна освіта має на меті не просто дати учням певний обсяг знань, але і зруйнувати стереотипи їхніх поведінки та мислення. Гендерні студії можна охарактеризувати як знання, що перебувають у пошуку та безперервній зміні. Такий тип знання, як вважають деякі теоретики, веде до “колективного розуміння”, яке, своєю чергою, реалізується в новому знанні. Досить характерним для досвіду впровадження гендерної проблематики в систему вищої освіти США є створення фактично багатонаціонального проекту, підтримуваного не тільки бюджетами самих університетів, але й державними та приватними американськими фондами.

Сьогодні гендерна освіта є особливою формою, в якій бачимо конструктивні взаємодії різних навчальних галузей. У рамках цієї конструктивної взаємодії зачіпаються питання змісту освіти та методик навчання. Освіта не закінчується здобуттям кінцевого завершеного знання. Вона рефлексивна, оскільки закінчується

усвідомленням процесу своєї діяльності, розглядом та оцінкою її форм.

Коли йдеться про гендерну освіту дорослих (мається на увазі не навчання студентів і не перепідготування кадрів), це слід розуміти, що її метою стало залучення до базових знань, необхідних для розв'язання конкретних проблем, з якими стикаються чоловіки та жінки. Найпопулярнішим на Заході є проведення нетривалих семінарів або літніх шкіл для різних верств населення. Наприклад, у ФРН є система народних шкіл, які займаються, окрім іншого, також гендерною освітою дорослих.

Більшість гендерних курсів читають на факультетах жіночих і гендерних досліджень. Подібні факультети існують майже у всіх університетах та коледжах США, а також у багатьох вищих навчальних закладах Європи, Азії, Латинської Америки, Австралії. В Фінляндії є три інститути з цього профілю, найбільший з них – “Христина” – має п'ять факультетів і три кафедри, великий інформаційний центр. Зі спеціальності “Гендерні (жіночі)” дослідження” можна здобути ступені бакалавра, магістра, в деяких університетах – навіть доктора [8, 71-72].

За останні роки політика гендерної рівності як в суспільстві загалом, так і в освітній сфері стала одним із пріоритетних напрямків діяльності у країнах-членах Європейського Союзу. Вважається, що суспільство не може бути цілковито демократичним, якщо в ньому є якісь форми дискримінації, зокрема й гендерна. Пильну увагу до цієї проблеми підтверджують і науково-практичні конференції, присвячені гендерній рівності у сфері вищої освіти, що проводяться в Європі.

Що стосується країн Східної Європи, то тут гендерні студії зазвичай є результатом приватної ініціативи. Хоча окремі кроки з інституалізації гендерних досліджень в цих країнах зроблено. У Румунії магістеріум з гендерних студій було запроваджено в жовтні 1998 року в Національній школі політології та управління. У Росії уряд підтримує Лабораторію гендерних студій Російської академії наук та Лабораторію розвитку гендерних студій МДУ.

Низку гендерних курсів читають у державних університетах Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини й Угорщини [24].

Інституалізація та розвиток гендерних студій в Україні також позначені подібними проблемами, хоча останніми роками в Україні сформувались низка наукових гендерних шкіл (зокрема в сфері філософії й літературознавства), що свідчить про швидкість поширення гендерних знань в Україні. Освітня програма гендерних центрів, започаткованих у низці міст України, ставить за мету впровадження гендерної проблематики в навчальний процес, розроблення програм спецкурсів і методичних рекомендацій, читання лекцій з гендерної проблематики у вузах.

Протягом цього ж часу велася значна робота над навчальними програмами з гендерної проблематики, яка завершилась виданням цілої низки програм спецкурсів. Першими з них були програми лекційних курсів з гендерних досліджень в соціології (Н.Лавриненко) та філософії (Н.Чухим), видані на базі Інституту соціології НАН України та КНУ ім. Т.Шевченка в 1998 р. Подальша розробка цілої низки програм спеціальних курсів, спрямованих на висвітлення широкого кола гендерних відносин, проведення в Україні міжнародних гендерних шкіл, тощо дозволяють підбити підсумки розвитку гендерної освіти, узагальнити досвід введення гендерних курсів у навчальні програми.

У гендерній освіті є проблеми, які поки що можна вважати загальними проблемами для України. Це й брак матеріальних і моральних стимулів для розроблення та впровадження нових тем і курсів з гендерної проблематики, й гостра нестача чи відсутність публікацій конкретних наукових досліджень, і надмірна централізація й бюрократизація вищої освіти (держстандарт і проблема введення нових спеціальностей та спеціалізацій), і брак узагальнюючих праць з теорії й методології гендерних досліджень (підручників, посібників, збірників).

Гендерне освітнє поле недосить структуроване за напрямками. Тому поширення гендерних знань, яке почалось в Україні не розподіляється рівномірно, а його успішність великою мірою залежить від зусиль окремих фахівців. Системність гендерної

освіти має формуватись не тільки шляхом введення окремих курсів з гендерної проблематики в навчальні стандарти вузів, а й за рахунок впровадження гендерної методології у дисципліни гуманітарного циклу в цілому.

Гендерний підхід має розкрити та проаналізувати наявні відмінності в освіті між хлопчиками й дівчатками, проблеми упереджень у змісті шкільної програми, гендерний дисбаланс в системі освіти в цілому. Для цього необхідна подальша інтеграція гендерних досліджень у систему вищої освіти України, розвиток гендерно збалансованих навчальних планів шляхом введення нових знань про жінок у традиційні соціальні та гуманітарні дисципліни, що потребує змін в ідеології вищої освіти в країні.

Впровадження гендерного підходу в освіту, усвідомлення та засвоєння гендерних знань на практиці – два різних типи діяльності, і перехід від першого до другого складний. Додамо, що навчальний процес організований так, що один курс гендерної спрямованості не спроможний вплинути на розвиток гендерної освіти загалом. Отже, необхідно розробити таку політику в сфері освіти, яка б забезпечувала гендерні знання для жінок і чоловіків, починаючи з раннього віку.

Гендерна освіта, на думку спеціалістів, є відкритою системою, в якій встановлюються відносини, що їх М. Бахтін визначив як “я – для себе”, “інший – для мене”, “я – для іншого”. Можна казати, отже, про те, що показником успішності гендерної освіти є перехід до нового якісного стану. Важливим практичним аспектом деконструкції гендерних стереотипів є навчання дівчат-студенток виявляти себе не через Іншого – чоловіка, батька, коханого, авторитет викладача або керівника, а через вибудову власної індивідуальності. Цей підхід може виявитись важливим і для юнаків, що обстоюють та стверджують позицію, не канонізовану “авторитетом більшості” [15, 90].

Розроблення якісно нового, гендерного, підходу в освіті зараз можна вважати першочерговим завданням формування гендерного паритету та гендерної політики в нашій державі.

Використана література:

1. Бреслав Г., Хасан Б. Половые различия и современное школьное образование // Вопросы психологии. – 1990. – №3.
2. Виноградова Т.В., Семенов В.В. Сравнительное исследование познавательных процессов у мужчин и женщин: роль биологических факторов // Вопросы психологии. – 1993. – №2.
3. Гіденс, Ентоні. Соціологія / Пер. з англ. В.Шовкун, А.Олійник. – К.: Основи, 1999.
4. Еремеева В.Д., Хризман Т.П. Девочки и мальчики – два разных мира. – СПб.: Гускарора, 2001.
5. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб.: Питер, 2002.
6. Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие. – СПб., 1998.
7. Коенен-Хютер Ж. Эмансипация женщин: общеевропейский подход // Высшее образование в Европе. – 1991. – Т.16. – №4.
8. Костикова И., Градскова Ю., Пулина Н., Митрофанова А.В. Перспективы гендерного образования в России: взгляд педагога // Высшее образование в России. – 2001. – №2.
9. Кутовая Н. Комментарии к курсу “Гендерная социализация и образование: теория и практика” // Гендерная педагогика и гендерное образование в странах постсоветского пространства: Мат-лы Междунар. летней школы 2001. – Иваново, 2002.
10. Мишель А. Долой стереотипы! Преодолеть сексизм в школьных учебниках. – Париж: ЮНЕСКО, 1991.
11. Попова Л.В. Гендерные аспекты самореализации личности. – М., 1996.
12. Проблема гендерної нерівності в педагогічній освіті (Аналітична інформація за результатами “фокус-групового” соціально-психологічного дослідження). – К.: ПЦ “Фоліант”, 2003.
13. Роулстон К. Женские исследования: перспективы и проблемы // Гендерная педагогика и гендерное образование в стра-

- нах постсоветского пространства: Сб. материалов Международной летней школы' 2001. – Иваново, 2002.
14. Рябова Т.Б. Женщина в истории западно-европейского средневековья. – Иваново: Изд. Центр “Юнона” – 1999.
 15. Суковатая В. Учимся демократии // Высшее образование в России. – 2001. – №2.
 16. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс. – М.: “Издательство АСТ”; Львов: Инициатива, 1998.
 17. Успенская В. Феминизм и гендерные исследования в системе высшего образования // Феминизм и гендерные исследования. Хрестоматия. Под общ. ред. В.И. Успенской. – Тверь, 1999.
 18. Феминология: Словарь терминов / Под ред. Пищулиной О.Н.. – Х.: Изд-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2002.
 19. Фруммин И.Д. Вызов критической педагогики // Вопросы философии. – 1998. – № 12.
 20. Хербст Ю. Назад к школе для девочек? // Гутен Таг. –1990. – №1.
 21. Чухим Наталія. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // “Г”. Незалежний культурологічний часопис. –17. – 2000.
 22. Ярская-Смирнова, Елена. Возникновение и развитие гендерных исследований в США и Западной Европе // Введение в гендерные исследования. Ч.1: Учебное пособие. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001.
 23. Ярская-Смирнова Е.Р. Теоретические подходы к исследованию скрытого учебного плана // Гендерное образование в системе высшей и средней школы: состояние и перспективы: Мат-лы междунар. науч.-практич. конф. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2003.
 24. Gender Studies & Women’s Studies. Directory. Resources in the Countries of Central & Eastern Europe, the former Soviet Union & Mongolia. 1999 Open Society Institute. – Budapest, 1999.
 25. Jackson P.W. Life in classrooms. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1968.

-
26. Kesselman A., McNair L.D., Scbniedewind N. (Eds) *Women Images and Realities. A Multicultural Anthology.* – London, Toronto: Mayfield Publishing Company. – 1995.
 27. Kilpatrick W.H. *Foundations of method: Informal talks on teaching.* – N.Y., MacMillan, 1925.
 28. *Men's Studies Moditiet. The impact of Feminism on the Academic Disciplines.* Ed by Dale Spender. The Athene Series. – Pergamon Press, Oxford, N.Y., Toronto, Sydney, Paris, Frankfurt, 1981.
 29. Statham. *Daughters and Sons: Experiences of Non-sexist Child-raising.* – Oxford: Blackwell, 1986.
 30. Wood J.W. *Gendered Lives. Communication, Gender, and Culture.* – Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1994.

Розділ 18. СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Передумови виникнення. Концепція “гендеру” стала загально-визнаним досягненням західного неофеміністського руху 60 – 70-х рр. ХХ ст. Цей рух змінив уявлення про зміст демократії, змусив побачити різнобарв’я соціального простору. Визнання різноманітності соціальних явищ і суперечностей дало змогу розпочати розмову про наявність та можливість співіснування різних форм суб’єктивності. Неофеміністки стали оцінювати себе за новими мірками – мірилом вільної людини і в своїй ідеології прагнули пояснити, в чому полягає несправедливість світу стосовно жінок та як її подолати.

Під тиском неофемінізму в дискусію про сутність “чоловічого” та “жіночого” були втягнуті представники всіх наук про людину – біологи, психологи, фізіологи, антропологи, етнографи, історики, філософи, психологи, соціологи тощо. Від середини 70-х рр. у західних університетах стали виникати центри “жіночих”, “феміністичних” досліджень, головним завданням яких було дослідження та визначення особливостей (чи відсутність таких) жіночого “начала”, жіночого підходу, жіночих цінностей. З розвитком цих досліджень науковці почали будувати свій аналіз, керуючись порівняльними характеристиками “чоловічого” та “жіночого” начал.

Широке застосування “концепції гендеру”, гендерних досліджень у США, Канаді, скандинавських країнах істотно вплинуло на розвиток суспільних норм і уявлень про стосунки статей та призначення жінки. Наукові знання, в свою чергу, стимулювали зміну масової свідомості, сприяли утвердженню відповідних цінностей і норм, визначили зміст нових законів, сприяли трансформації моралі, традицій, інститутів. І дискусія, розпочата феміністками в 60-х рр. ХХ ст., завершилась прийняттям міжнародною спільнотою цілої низки документів.

Гендерну концепцію та підхід вітчизняні науковці почали враховувати доволі запізно. Класовий підхід не передбачав дослідження особливостей жіночого та чоловічого в межах наукових дисциплін. До середини 80-х рр. ХХ ст. мало хто чув про жіночі та гендерні дослідження як самостійний науковий напрямок, хоч і не можна відкидати того факту, що радянські науковці застосовували гендерний підхід (переважно соціологи, демографи, економісти, правники, тобто в дисциплінах, які були тісно пов'язані з практикою), хоч і не визначали його "гендерним".

Перетворення тоталітарної системи, а отже, й монопогляду на суспільні процеси привело до публічного обговорення статусу жінки. Логіка саморозвитку подій, творення нових політичних і громадських структур в Україні стали реальним підґрунтям для зародження жіночих досліджень як нового дослідницького напрямку.

Значно вплинули на становлення жіночих досліджень перші 1993 – 1995 рр. Всеукраїнські конференції найбільших жіночих організацій – Союзу українок, Жіночої Громади, Співки жінок України. Конференції стали місцем обміну інформацією, презентації перших наукових досліджень, пошуку наукового середовища і формували тісні контакти науковців та активістів. Ці акції жіночих організацій мали велику притягальну силу та своїми працями (*Українка і демократія. Перша міжнародна жіноча конференція, організована Союзом Українок. – Київ, 7-11 липня 1993. – 175 с.; Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Союзу Українок", 4-5 листопада 1995 р. – Дніпропетровськ, 1996. – 100 с.; Жінка і демократія. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Жіночої Громади", Київ 2-5 червня 1995 р. – К., 1995. – 182 с.; Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнародна науково-практична конференція. Одеса, 27-29 жовтня 1994 р. Матеріали конференції. – К., 1994. – 148 с.; Жінки України: сучасний статус і перспективи. Одеса, червень 1995 р. Матеріали конференції. – К., 1995. – 144 с.*) закладали підвалини жіночих досліджень. Найвідоміші сьогодні фахівці жіночої та гендерної проблематики заявляли про свої наукові бачення саме на цих конференціях. Крім того, жінки-науковці відчували відповідаль-

ність за перспективи жіночого руху та тих жінок, які пов'язували з ним своє майбутнє.

Основні етапи становлення жіночих та гендерних досліджень. *Перша стадія розвитку жіночих досліджень* (поч. 90-х рр. – 1995 рр.) мала на меті нагромаджувати знання про жінок, і, як результат, виникли жіночі студії, дослідницький та освітній напрямки. Теза “додати жінку” в традиційні соціальні й гуманітарні дисципліни виникла з усвідомлення того факту, що, по-перше, жінок протягом тривалого розвитку культури не розглядали в публічному дискурсі й асоціювали з традиційно недосліджуваною приватною сферою. По-друге, жінки мало писали про себе, а отже, залишилося мало документальних джерел про їхнє життя. В результаті історія культури складається переважно з чоловічих імен, що їх вивчають традиційні гуманітарні та соціальні науки.

Спочатку вивчали жінок у межах традиційних соціогуманітарних дисципліни, переважно історії, літератури, філософії. Водночас дуже скоро стало зрозуміло, що підхід “долучити” жінку до наявних традиційних наук є недостатнім, оскільки в жодній з них не було достатніх знань для розуміння життя жінок. Постає необхідність цілеспрямованіше розвивати самостійні програми жіночих досліджень, що мали всебічно вивчати життя жінок з урахуванням такого складника, як “жіночий досвід”. Такий перегляд привів до оформлення жіночих досліджень як самостійних дослідницьких програм.

Друга стадія – стадія інституалізації жіночих і гендерних досліджень (1995 – 2002 рр.) була пов'язана з розвитком глобалізаційного процесу, посиленням уваги міжнародних структур до жіночих проблеми. Пекінська Всесвітня конференція зі становища жінок підтвердила, що в загальну систему функціонування суспільства слід внести критерії рівності чоловіків і жінок або питання про перспективи жінок. Поширення освітніх програм і дослідницьких проєктів з проблем жінок та гендеру в країнах Західної Європи, США привело до інтенсивного обміну інформацією, досвідом і ресурсами між науковцями й викладачами. Засновано літні школи, конференції, конгреси. Освітні програми набували міжнародної, глобальної орієнтації і проявилися в зро-

станні публікацій, монографій. Ці програми наголошували на питаннях політики, соціально-економічного розвитку. В результаті жіночі дослідження стали розглядати не тільки як освітній капітал, а як джерело додаткової експертизи в діяльності жіночих організацій і діях уряду. В таких умовах зросло соціальне замовлення не тільки на такі дослідження, а й на спеціалістів, які здатні професійно проводити такі дослідження.

В Україні цей період позначився інтеграцією жіночих досліджень у систему вищої освіти, розвитком “гендерно-збалансованих навчальних планів” через введення знань про жінок у традиційні науки. На цьому етапі ставиться під сумнів вся ідеологія вищої освіти, а процес інституалізації нового наукового напрямку викликає дискусію.

Дискусію спричинив міждисциплінарний характер жіночих досліджень, який ставив під сумнів самостійний статус цієї дисципліни і вказував на очевидну інтеграцію з традиційними сферами знань у вигляді таких спеціальностей, як “психологія жінок”, “історія жінок” та “історія літератури”. Аргументували прихильники самостійного напрямку жіночих досліджень тим, що жіночі дослідження створюють основу для формування нових теорій і понять та вивчають жінок з несексистської перспективи, а тому можуть претендувати на статус самостійної дисципліни.

Поряд з дискусією про статус жіночих досліджень і реконструкцією наявних програм у середині 90-х рр. відбувається процес дуже стрімкого переростання ще “не відпрацьованих” жіночих досліджень у гендерні. Причинами, які зумовили цей процес, були:

- глобалізаційні процеси з їх привертанням уваги до становища жінок;
- складність соціально-економічних процесів в Україні, які зумовили не тільки погіршення становища жінки, а й чоловіка;
- суспільні стереотипи та суспільна свідомість, яка визначала жіночі дослідження як феміністичні, а отже, “чужі”, “західні” тощо.

Жіночі дослідження все частіше критикували. Було очевидно, що необхідні нові способи осмислення таких проблем, як дискримінація жінок на робочих місцях, проблеми насилля, форми політичного залучення. Реальна ситуація пострадянського простору не давала часу на розгортання жіночих досліджень. Життя вимагало пояснення нових реалій – перерозподілу влади, економіки, сімейних відносин через використання гендерного підходу. Зростало усвідомлення, що дослідження жінок потребує розгляду не тільки конструкції фемінності, а й маскулінності, зосередження уваги на дослідженні особливостей конструювання гендерних відмінностей.

Гендерні дослідження постали як опозиція до гендерно нечутливого соціального знання, і їх принципова, кардинальна відмінність полягає в тому, що вони не лише вивчають взаємодію статей, а й прагнуть деконструювати їх ієрархію. Отже, гендерні дослідження постали не як просте вивчення взаємовідносин статей, а як аналіз відносин панування, системи домінування одних над іншими в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах.

Термін “гендерні дослідження” значно легше входив в українське суспільство, аніж “жіночі дослідження”. Цими дослідженнями зацікавились і чоловіки, які в попередні роки не знаходили в собі мужності називатися фахівцями з жіночих досліджень.

Між використанням “гендеру” в західному дискурсі та в Україні, як, урешті, й на всьому пострадянському просторі є суттєва відмінність. Зокрема, по-перше, в західному дискурсі “гендер” з’явився, щоб відійти від традиційної статевої дихотомії “чоловік/жінка” з метою позначення феномена статевої множинності в сучасній структурі гендерного визначення ідентичності (фіксується щонайменше п’ять гендерів). У країнах колишнього СРСР, особливо після Пекінської конференції (1995 р.), контекст використання цього поняття веде до старої дихотомії “чоловік/жінка”, а гендерний розвиток передбачається через взаємодію чоловіка й жінки в сучасному світі. Крім того, поняття “гендер” отожднюється не з двома статями, а з однією – жінка.

По-друге, впровадження гендерного підходу в соціальних науках України має і деякі відмінні, порівняно з західними країнами та США, онтологічні та гносеологічні причини.

Відмінність онтологічних витоків обумовлена тим, що гендерний контракт “працюючої жінки” в Україні (“працюючої матері”) суттєво відрізняється від “домогосподарки” – жінки середнього класу США чи Європи 60-х рр. ХХ ст. Цим конструктам відповідає й інша конструкція маскуліності. Отож, якщо осмислення статусу жінки на Заході відбувалося через призму досвіду непрацюючої, економічно несамоїсної жінки, то в конструкті “працюючої жінки” проблема пригнічення не є очевидною, явною, дискримінаційні процеси не лежать на поверхні і діють завуальовано.

Впровадження гендерного підходу в США та західних країнах залежало від розвитку жіночого руху, від його практики. Відмінність гносеологічних коренів обумовлена тим, що в Україні перервано теоретичні традиції, подібні до тих, які формували підходи західних жіночих рухів, а статево-ролевий підхід поширився лише останнім часом.

Слід наголосити й на тому, що застосування нового дослідницького підходу – справа завжди нелегка. У нас ця ситуація ускладнюється тривалим пануванням практики “однієї думки”, що не могло не відбитися на формуванні специфічної ментальності науковців, які звикли використовувати один із можливих шляхів у пошуках істини та відкидати всі інші. Передусім ідеться про сексизм і про те, що традиційні гендерні стереотипи та асиметрія постійно відтворюються і поширюються всім комплексом соціальних і гуманітарних знань у нашій країні.

В силу специфічних ідеологічних причин після 1917 р. виник та впродовж багатьох років існував надто специфічний тип патріархату, коли основним механізмом дискримінації жінок був не чоловік, а тоталітарна держава. Особливими його рисами було, з одного боку, проголошення ідеї емансипації жінки і її рівноправності з чоловіком, тобто, перекладаючи на мову гендерної теорії, формальне утвердження гендерно нейтральної соціокультурної систе-

ми. З іншого – в реальному житті відбулося чітке утвердження маскулінного типу свідомості, тобто посилення переважання тих цінностей, які в наявному культурно-символічному ряду характеристик асоціюються з чоловічим началом (мається на увазі поняття сили, влади, раціональності, універсальності тощо).

Отож дослідження статей і жінок в Україні на стадії становлення здебільшого перебувають під впливом статево-рольового підходу, а в центрі його уваги – становище жінки (економічне, політичне, сімейне тощо), соціальний захист жінок. Такі дослідження тяжіють до ліберальної нейтральності. І в таких умовах жіночі та гендерні дослідження мусять ґрунтуватися на вітчизняній традиції соціального знання, яка в сучасних умовах сама істотно трансформується.

Тому сьогодні використання поняття “гендерні дослідження” є радше термінологічною парасолькою для маркування різноманітних досліджень (зокрема й жіночих), а не власне гендерні дослідження як самостійна галузь. Сьогодні варто говорити про гендерні дослідження не як про окрему дисципліну, а як про міждисциплінарну галузь. Для перетворення гендерних досліджень в окрему науку потрібні нова мова, власний інструментарій та понятійний апарат. Процес становлення гендерних досліджень стоїть перед дилемою: з одного боку, є соціальне замовлення на оцінку життєвих реалій та трансформаційних процесів з урахуванням гендерного аналізу, з іншого – гендерні дослідження сприймаються як загроза базовим, непорушним цінностям і нормам, оскільки дихотомія статей лежить в основі суспільства. До цього слід додати, що перед новим науковим напрямком постає ціла низка нерозв’язаних прагматичних питань.

Водночас за десять років розвитку жіночі та гендерні дослідження вагомо заявили на полі сучасних дебатів своїми досягненнями не тільки як дослідницький, а й освітній проекти.

Дослідницький проект. За десять років розвитку центри жіночих і гендерних досліджень *підготували літературу з жіночої та гендерної проблематики*. Практично у всіх сферах соціогуманітарних досліджень вийшли перші монографічні дослідження з урахуванням гендерного підходу. Зокрема, гендерному аналізу

політико-правової сфери сучасного українського суспільства присвячена монографія Т. Мельник “Гендерна політика в Україні” (1999.) Ця проблема розглядається в діапазоні від культурно-історичних і теоретичних узагальнень гендерного стану в політиці до способів його впливу на складники гендерного процесу в Україні. Представлені в книзі теоретичні, соціологічні й статистичні матеріали показують зміни в традиційних гендерних моделях, детермінованість гендерних відносин і трансформацію гендерної культури в умовах історичного перехідного періоду українського суспільства.

Коли питань, пов’язаних з аналізом паритетної демократії, що недостатньо досліджені на вітчизняному терені, та можливим шляхам її втілення в політико-правову практику українського суспільства присвячена збірка “Перспективи паритетної демократії в політико-правовому полі України” (1997). Автори статей, вчені-правознавці, політологи, соціологи, розглядають паритетну демократію в різних аспектах: як ідею, принцип, соціальну та політичну технологію, як напрямок демократизації суспільних відносин в Україні тощо.

Аналізові міжнародного досвіду реалізації принципу рівних прав і рівних можливостей та сутності концепції гендерної рівності присвячена монографія Смоляр Л.О. “Гендерна демократія – стратегія XXI століття” (2000).

Опозиційно налаштованим до українського контексту стало дослідження Харківського центру гендерних досліджень “Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике” (1999). Така ж позиція до переважає і в монографії І.Жерьобкіної “Женское политическое бессознательное” (1996).

Гендерним підходам у соціології присвячена робота Н.Лавриненко “Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект)”, яка на матеріалах соціологічних опитувань і даних статистики розглядає ступінь рівноправності жінок у таких сферах людського життя як сім’я, праця, політика й управління (1999).

Трансформації сфери соціального відтворення в пострадянській Україні, процеси реорганізації відносин в умовах економічних реформ і національного будівництва досліджені в монографії Т. Журженко “Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине” (2001). Робота з феміністичних позицій подає аналіз сучасних ідеологій сім’ї та формування гендерної політики в сучасному українському суспільстві.

Коли йдеться про гуманітаристику, то найпомітнішими тут були літературознавчі дослідження. Можна говорити про формування гендерної школи в українській літературній критиці дев’яностих років. Особливо резонансними були монографії Соломії Павличко “Дискурс модернізму в українській літературі” (1997) та “Фемінізм” (2002), Тамари Гундорової “Femina Melancholica: стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської” (2002), Віри Агеєвої “Жіночий простір (феміністичний дискурс українського модернізму)” (2003), ряд колективних монографій і збірників, зокрема, “Тендер і культура” (2001), “Тендерна перспектива” (2004). Дуже важливими для структурування гендерного дискурсу вітчизняної гуманітаристики були статті та есе Оксани Забужко.

У рамках проекту ПРООН “Тендерна експертиза українського законодавства” видано серію публікацій, в яких зосереджена увага на гендерному аналізі низки галузей законодавства України: конституційного, соціального, трудового, медичного, освітянського, сімейного, житлового та міжнародного. Автори висловили ставлення до гендерної і правової ситуації в Україні й визначили основні напрямки щодо гендерного вдосконалення чинного законодавства та новотворення з проблем гендерного права.

Аналізові міжнародних документів з прав жінок, можливостей та практики їх застосування в незалежній Україні присвячена монографія К.Левченко “Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку” (2001).

Найскладніше “пробиває” собі дорогу гендерний підхід в історії, втім сьогодні ми вже маємо перші здобутки у вивченні історичного процесу з урахуванням жіночого досвіду. Передусім слід відзначити праці відомого історика М. Богачевської-Хом’як (Bohacevsky-Chomiak, Martha, *Feminists Despite Themselves*:

Women in Ukrainian Community Life 1884-1939 (1998); М. Богачевська, *Думка України жіночого роду* (1993); М. Богачевська, *Білим по білому: жінки в громадському житті України. 1884-1939* (1995). Розвідка О.Маланчук-Рибак (1999) подає основні досягнення дослідження історії жінок у контексті подібної проблематики іншомовних історіографічних досягнень. Історією жінок козацької доби займається О. Кривоший, опублікувавши розвідки – “Жінка в суспільному житті України за часів козаччини” (1998), “Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (2001). Проаналізовано українські жіночі видання в збірці “Жіночі долі на тлі доби” (1999). Важливим здобутком історії жінок став збірник матеріалів і документів про суспільно-політичну та публіцистичну діяльність Мілени Рудницької (*Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1998. – 844 с.*).

Вагомі успіхи досягнуті у вивченні жіночого руху як соціального. Слід відзначити монографію Л. Смоляр “Минуле заради майбутнього”, що стала першим комплексним дослідженням жіночого руху Наддніпрянської України, довівши, на основні широкого архівного матеріалу, сутність українського фемінізму, його спільність з західноєвропейським.

Водночас вищезазначені дослідження можна віднести до вивчення “жінки в історії”, але реальної, альтернативної “історії жінок” в Україні ще немає. Ми не маємо узагальнювальних праць з історії жінок, і рідкісною працею в цій галузі залишається монографія “Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні” (1999), яка подала історію жінок від періоду Київської Русі до сьогодення. Праця стала реальним кроком науковців Одеси, Львова, Сум, Києва, Запоріжжя на шляху утвердження гендерного підходу в історичній науці й засвідчила актуальність та нагальність таких досліджень.

Оцінюючи стан “історії жінок” в Україні, мусимо визнати його як запізнілий у своєму розвитку.

По-перше, сучасна історія жінок України, на відміну від жіночих досліджень Заходу, не має такого ресурсу, як жіночий рух

і звернення українських істориків до феміністичної дослідницької парадигми, відбувається дуже повільно.

По-друге, описаний у багатьох статтях бум, який пережила в 70-80-х рр. євро-американська історична наука у зв'язку з пошуком нових джерел архівного, мемуарного характеру, залученням у науковий обіг невідомих фактів з “історії жінок” різних епох, соціальних статусів, мала в підсумку сотні статей і книжок конкретно-історичного й теоретичного планів. Пошук, поряд з цим процесом, нових методологічних підходів та надбання соціальної історії дали змогу зарубіжній історіографії нагромадити ту критичну масу фактологічного матеріалу й теоретичного потенціалу, який дозволив їй перейти на новий рівень осмислення взаємодії статей в історії – до гендерної історії. Нічого подібного поки що не відбувається в українській історичній науці. Хоча процес оновлення проблематики й методологічного арсеналу все ж просувається. Шлях до української гендерної історії прокладається полем міждисциплінарної взаємодії. Сьогодні в Україні “історію жінок” значно частіше пишуть літературознавці, філософи, соціологи, користуючись, у більшості випадків, відомими історичними джерелами. На жаль, поодинокі українські історики, які усвідомлюють, що гендерна історія неможлива без “історії жінок”, йдуть тернистим шляхом “добування архівної сировини” для своїх досліджень, власного теоретичного підготування або перепідготування та самостійної методологічної роботи щодо “застосування” (або незастосування) західних теоретичних моделей до українського історичного контексту.

По-третє, слід наголосити й на тому факті, що застосування нового дослідницького підходу – справа завжди нелегка. Історію жінок і гендерну історію сприймають академічні кола як феміністичне втручання в академічний процес історичного пізнання.

По-четверте, суттєвим бар'єром для формування історії жінок є статус “Історії України”, яка, по суті, до проголошення незалежності сама перебувала на маргінесі історичної науки й сьогодні – у процесі становлення.

По-п'яте, процес становлення "історії жінок" ускладнюється тим, що немає соціального замовлення. В українському соціумі домінує твердження, що жіночий рух і фемінізм – суто західний феномен, який не розвивався на українських землях, а, відповідно, немає перспектив розвитку в сучасних умовах. Ренесанс маскуліних цінностей на всьому пострадянському просторі спричинив звуження ролі жінки до позицій "просто" матері, дружини або сексуального об'єкта. На цьому тлі заклик до вивчення "історії жінок" або не лунає, або проривається як безпорадний пошук.

Для вивчення гендерних процесів в Україні важливим був Проект "Тендер у розвитку" ПРООН, результати його дослідження втілено в колективній монографії "Тендерний аналіз українського суспільства" (1999). Там узагальнено науковий матеріал, державну статистику з гендерної проблематики, а також на основі історичного, соціологічного, статистичного й інших методів, порівняльного аналізу вивчено тенденції, процеси, зміни, закономірності гендерного розвитку в Україні. Книга стала етапом у становленні гендерних досліджень в Україні, на її основі формувались певні орієнтири в наукових розвідках, монографія розкрила їх актуальність і нагальність. Доповнила це фундаментальне дослідження робота працівників Українського інституту соціальних досліджень "Тендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства (2002).

Важливим досягненням наукових центрів жіночих і гендерних досліджень стали відпрацьовані реальні механізми розвитку нового наукового напрямку та поширення знань у традиційному науковому середовищі. До таких механізмів слід віднести: організацію та проведення літніх шкіл і наукових читань; започаткування наукових періодичних видань; бібліотеки і бази даних; створення Всеукраїнської асоціації дослідників гендерної проблематики; започаткування Всеукраїнського конкурсу студентських і аспірантських робіт з гендерної проблематики, тощо.

Літні школи та наукові читання. Основна мета літніх шкіл і наукових читань – сприяти інституалізації гендерних досліджень через створення відповідних регіональних університетських програм за зразком західних програм жіночих і гендерних дослі-

джень, які водночас були б регіонально специфічними і відповідали процесові соціальних змін на пострадянському просторі. Програми шкіл орієнтовані на розвиток гендерних досліджень як навчальної дисципліни і включення гендерних досліджень у навчальні плани університетів. Враховуючи ці завдання, учасникам і учасникам літніх шкіл пропонуються модельні курси з гендерної проблематики, на основі яких вони могли б розробляти власні курси. У школах читають цикли міждисциплінарних лекцій, семінарських занять, організуються дискусії та консультації з сучасних проблем гендерних досліджень.

В умовах несистематичності фахового наукового видання наукові центри відшукали ще один спосіб розв'язання проблеми – видання окремих спеціальних гендерних випусків у наявних фахових виданнях. Для прикладу можна навести спецвипуск “Філософсько-антропологічних студій” (*Філософсько-антропологічні студії 2001. – Київ, 2001. – 225 с.*). Теоретичні позиції, висвітлені в статтях, що увійшли до збірника, активно обговорювали на міждисциплінарних семінарах з проблем гендеру в Україні. (“*Методологічні засади гендерного аналізу*” та “*Гендерна політика в освіті і роль ЗМІ*”, а також на конференції з проблем статі). Львівські науковці видали “Гендерні студії” незалежного культурологічного часопису “Г” (*Гендерні студії Незалежного культурологічного часопису “Г”. – 2000. – №17. – 167 с.*).

Бібліотеки і бази даних. Сьогодні при кожному науковому центрі жіночих і гендерних досліджень засновано бібліотеки і бази даних. І хоча така праця тримається лише на ентузіазмі та самопожертві жінок-членкинь наукових центрів, саме ці бібліотеки стали єдиними інформаційними центрами з гендерної тематики для науковців, лідерів громадських об'єднань, державних службовців і журналістів тощо. Суттєву допомогу формуванню інформаційного простору з гендерної проблематики надає проект Національного університету України “Київський Політехнічний Інститут “Інформаційна підтримка впровадженню гендерної освіти в Україні”. В межах проекту створено:

- віртуальну бібліотеку з гендерних питань, яка акумулює в електронному вигляді (онлайн та на електронних носіях)

законодавчі акти Уряду України, міжнародні законодавчі норми; офіційні документи міжнародних організацій, статті, монографії, огляди наявних інтернет-ресурсів тощо;

- банк даних про фахівців та організацій, діяльність яких пов'язана із гендерними проблемами;
- електронний список розсилки "Newsletters", який формується з різноманітних джерел, як-от інтернет-мережа, інформація партнерських організацій, листи від реципієнтів, ЗМІ тощо;
- установчі та подальші практичні семінари-класи. Кожен семінар складається з розгляду практичних питань впровадження гендерної освіти й методик викладання гендерних дисциплін. Подальші семінари проводяться в інтерактивному режимі з використанням навчальних прикладів та практичної частини.

Жіночі та гендерні дослідження як освітній проект. Система виховання й навчання, базована на домінуванні чоловічих цінностей і через яку здійснюється соціальний контроль, дістала в літературі назву "прихованого навчального плану".

У традиційній освітній концепції навчання відділяється від виховання межею навчального плану й аудиторії. В сучасному навчанні сам процес полягає не тільки в трансляції формального знання, але і в формуванні соціально-психологічного добробуту, успішності тих, хто навчається.

І поряд з модернізацією технологій навчання, активізацією самостійної роботи студентів важливим стає впровадження гендерного компоненту в освіту.

Жіночі дослідження як освітній проект виникли завдяки критичному ставленню студентів і викладачів до знань, здобутих у межах традиційних університетів і в ході активізму поза академіями. Актуальність цього напрямку діяльності зумовлена необхідністю наповнити українську освіту, передусім вищу й середню, змістом, що відповідає рівню сучасних цивілізаційних процесів.

Гендерна освіта передбачає вивчення сукупності відносин жінок і чоловіків у суспільстві. Це стосується традицій, форма-

льних і неформальних правил та норм, які визначаються місцем і становищем чоловіків та жінок в українському суспільстві. Інтеграція гендерних підходів в освіті вимагає:

- а) введення спеціальних предметів і спецкурсів з гендерної проблематики;
- б) експертизи наявних програм і підручників;
- в) розроблення відповідних навчальних програм, методичних посібників, підручників для різних типів навчальних закладів.

Навчальні програми з жіночих і гендерних досліджень орієнтовані на аналіз та пошук реальних соціальних проблем жінок. Тому інтеграція цих програм у систему вищої освіти України та підготовка спеціалістів цієї галузі має змінити сам тип науки й науковця, зробивши їх соціально відповідальними, що, в свою чергу, є серйозною гарантією позитивних змін у майбутньому.

Отже, розгляд розвитку жіночих і гендерних досліджень за десять років в Україні показує, що і на рівні дослідницького, й освітнього проектів досягнуто вагомого поступу. Водночас слід визнати певну проблемність цієї дослідницької ситуації. Зумовлена, по-перше, домінуванням патріархатної свідомості; по-друге, новизною цієї галузі для пострадянського наукового знання; по-третє, потребою концептуального та практичного самовизначення в конкретних умовах.

Невизначеним залишається статус наукових центрів жіночої та гендерної проблематики. Аналіз документів дає змогу стверджувати, що наукові центри сьогодні існують:

- а) у статусі неурядових громадських об'єднань;
- б) як підрозділи дослідницьких громадських організацій;
- в) як підрозділи державних дослідних інститутів;
- г) як тимчасові дослідні проекти.

Понад 98 відсотків нинішніх наукових центрів жіночих і гендерних досліджень – це неурядові громадські організації, і такий статус зумовлює цілу низку проблем. Центри відчувають труднощі з ресурсами, потерпають від неминучих втрат, які супроводжують будь-який перехід до інституалізації.

Більша частина роботи центрів “невидима”. Всі науковці, які працюють у центрах, зобов’язані віддавати основний час академічним кафедрам, а праця в центрах розглядається як “особисте захоплення”. Центри обмежені у владі впливати на поповнення персоналу, рішення щодо просування в академічній кар’єрі. До того ж визнання в університеті та репутація в академічному співтоваристві залежить від академічних досягнень. Викладачі гендерних курсів відчувають додаткове напруження через збільшення академічного навантаження. І поки вистачає ентузіазму – дослідницькі й освітні програми існують. Поява в Україні національного координаційного органу з гендерних досліджень, національної програми гендерних досліджень сприятиме їх становленню та розвитку.

ГЛОСАРІЙ

Гендер

Соціальна стать, на відміну від біологічної.

Як соціальна стать, гендер означає сукупність поведінкових норм та позицій, які асоціюються з особами жіночої або чоловічої статі в певному суспільстві. Є одним із базових вимірів суспільства, поруч із класовою належністю (соціальним статусом), віком та іншими характеристиками, що організують соціальну систему.

З огляду на особу, гендер – це соціальний статус, який визначає індивідуальні можливості в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сексуальності, сімейній ролі та репродуктивній поведінці.

Поняття гендеру розглядається як вимір соціальних відносин, вкорінених у певній культурі, що має елементи як стабільності, так і змінності. Це означає, що унормування й виконання, співвідповідні мужності та жіночності, можуть бути різні для різних поколінь, різних етнокультурних, релігійних груп та суспільних верств.

Як процес, гендер є технологією конструювання суб'єкта як чоловічого або жіночого.

Як система, гендер є соціально сконструйованим відношенням нерівності за ознакою статі.

Компонентами поняття гендеру є: гендерні стереотипи, гендерні норми, гендерні ролі та гендерна ідентичність, які в різних суспільствах є різними.

Гендерна дискримінація на ринку праці

Нерівне (залежне від статі) ставлення до окремих працівників, які мають однакові кваліфікацію та показники продуктивності, уособлене в наданні їм нерівної оплати за рівну працю, відмові у наймі на роботу чи наданні гірших робочих місць, відмові у просуванні на посадах, відмові у підвищенні кваліфікації тощо.

Гендерна ідентичність

Усвідомлення своєї належності до певної статі та готовність дотримуватись відповідних суспільних гендерних норм називається гендерною ідентичністю.

Гендерна ідентичність є одним з вирішальних чинників у становленні соціальних відносин.

Гендерна нерівність

Така побудова суспільства, за якої різні соціальні групи – в цьому контексті жінки й чоловіки – мають усталені розбіжності та нерівні можливості в усіх сферах суспільного життя.

Гендерна рівність (рівність статей)

Рівність стартових умов, отримання рівних часток суспільних ресурсів, рівної участі в соціальній владі для представників обох гендерних груп. Ґрунтується на переконанні про те, що в понятті “рівних прав” не існує фундаментальної різниці між чоловіками та жінками.

“Рівність” тлумачиться також як ідентичність можливостей, стартових умов особистісної самореалізації людей незалежно від їх статевої належності.

Гендерна система

Гендерна система – сукупність відносин між чоловіками й жінками, а також ідей, неформальних і формальних правил і норм поведінки, визначених відповідно до місця, цілей та становища статей у кожному конкретному суспільстві. Гендерна система є відносно стійкою і відтворюється за допомогою механізмів гендерної соціалізації.

Гендерна система конструює дві статі як різні, нерівні чи взаємодоповнювані. Така система фактично є системою влади та домінування, метою якої є концентрація матеріальних і символічних ресурсів у руках представників однієї статі.

Крім терміна “гендерна система”, також використовується “гендерний контракт”. Гендерна система є сукупністю таких контрактів.

Гендерна соціалізація

Процес засвоєння членами суспільства гендерних норм, гендерних ролей і суспільних очікувань від виконання ними цих ролей.

Соціалізація є несвідомим засвоєнням, тому її результати не сприймаються як дискримінаційні, поки не виникають обставини, які призводять до ресоціалізації.

Загалом гендерна соціалізація проявляється як тенденція з дитинства готувати хлопчиків і дівчаток до різного суспільного ставлення та можливостей, що, своєю чергою надасть їм у майбутньому різні ступені суспільного впливу та влади, залежно від статі.

Гендерне насильство

Різновид агресивної поведінки, використання сили на основі ознаки статі – від словесних образ та погроз до фізичних побиттів та примушення до вступу в небажаний сексуальний зв'язок.

Гендерний розподіл в економічній сфері

Праця і зайнятість належать до ключових сфер людської життєдіяльності. Однак розподіл жінок та чоловіків в економіці є нерівномірним.

Є ціла низка сфер діяльності та відповідних професій, які традиційно вважаються “чоловічими” й “жіночими” (це явище називається “гендерною сегрегацією”). При цьому “жіночі” сфери діяльності визначаються як другорядні або менш суспільно вартісні, ніж “чоловічі”, а відповідні професії – менш оплачувані. Гендерна сегрегація (розподіл) існує і всередині професій (за схемою керівник/підлегла).

Прихід жінок у певну професійну сферу означає, як правило, зниження її суспільної значущості й оплати: вчитель – вчителька, лікар – лікарка; зворотній приклад: банківський працівник (у радянські часи це була високофемінізована сфера, нині в Україні ця професія активно маскулінізується; оплата роботи на такій посаді дедалі підвищується).

Як правило, жінки набагато частіше, ніж чоловіки, зайняті на роботах або професійних позиціях з незначними можливостями кар'єрного зростання, низькою оплатою праці тощо.

В цілому, одним з наслідків гендерної сегрегації стає розрив у доходах представників різних гендерних груп, а безпосереднім наслідком такого розриву – гендерна нерівність у соціальних позиціях, доступі до влади, політичному представництві жінок і чоловіків.

Гендерні квоти

Політико-правовий спосіб згладжування наслідків гендерної дискримінації в усіх суспільних сферах шляхом надання легітимної політичної трибуни для артикуляції, представництва та реалізації відповідних соціальних інтересів.

Гендерні квоти викликані усвідомленою необхідністю забезпечити пріоритетність політичних проблем, традиційно усвідомлюваних як “жіночі”, вторинні для суспільства.

Гендерні ролі

Набір очікуваних зразків поведінки (гендерних норм) чоловіків і жінок.

Зміст гендерних ролей не є сталим. Ці ролі історично змінювані та культурно варіативні, тобто є різними в різних суспільствах. Багатоманітність гендерних ролей у різних культурах та в різні епохи є свідченням того, що наші гендерні ролі формуються культурою, а не є природними, одвічно даними тощо.

Сучасні наукові уявлення про гендерні ролі ґрунтуються на ідеї їх фрагментарності чи розщепленості: немає єдиної ролі чоловіка чи жінки (як це закріплюється панівними гендерними стереотипами). Кожен/кожна з них грає не одну, а цілу низку різноманітних ролей, наприклад: дружини, матері, студентки, працівниці, подруги тощо. Інколи ці ролі не суміщаються, що призводить до рольового конфлікту.

Гендерні стереотипи

Спрощені, однозначні, схематичні уявлення про “чоловіків” та “жінок”, сформовані в певній культурі – про місце, належну суспільну поведінку тощо, очікувані від тієї чи іншої гендерної групи, за якою оцінюються її представники.

Окрім того, судження, що в спрощеній, узагальненій та емоційно забарвленій формі приписує чи ні певному класові осіб якісь якості.

Стереотипи, як правило, є неусвідомлюваними. Їх зміст багатоманітний і містить як традиційні статево-рольові уявлення й очікування, так і оцінки того, як конкретний чоловік або жінка їх виконують.

Контрастують із гендерними ролями, які виконують чоловіки та жінки в кожному конкретному суспільстві, та реальним суспільним внеском представників обох гендерних груп. Така суперечливість між панівними гендерними стереотипами та реальним суспільним внеском призводить до гендерних конфліктів, як внутрішніх (на рівні особистості), так і міжгрупових.

Загалом продукування і трансляція гендерних стереотипів, наявних у суспільстві чи притаманних окремій людині, створює значну психологічну й соціальну напругу між життєвою реальністю та гендерно-стереотипними уявленнями, що співіснують.

Гендерні стереотипи проявляються в усьому публічному просторі, особливо в засобах масової інформації, що є основним способом їх формулювання і трансляції.

Маскулінне, маскулінність

Одне з ключових понять у теоріях фемінізму. В найзагальнішому значенні – комплекс установок, поведінкових характеристик, можливостей та очікувань, що визначають соціальну практику чоловіків як соціальної групи.

При традиційному підході маскулінність розглядають як природну категорію: сукупність фізичних якостей, мораль-

них норм і поведінкових особливостей, властивих будь-якому чоловікові від народження, тобто як похідну від біологічної різниці між чоловіками й жінками. Наукове вивчення цього питання, особливо порівняльні дослідження різних суспільств з різними економічними, соціальними й культурними параметрами, засвідчили, що цей підхід є різновидом вульгарного біологічного детермінізму.

При розгляді маскулінності треба враховувати її множинність, історичність і ситуаційність. Моделі маскулінності можуть варіюватися від домінантних до маргіналізованих.

Домінантна (нормативна) модель маскулінності визначається як ідеал, зразок. Це маскулінність чоловіків, яким належить влада. Всі інші зразки маскулінності, що побутують у соціальних, національних, сексуальних тощо меншинах, оцінюватимуться суспільством як “ущербні” і часто ставатимуть об’єктом дискримінаційних дій.

Мовний сексизм

Патріархатні стереотипи, зафіксовані в мові, що подають і нав’язують носіям цієї мови певну картину світу, в якій жінкам відводиться другорядна роль та приписуються переважно негативні якості, називаються мовним сексизмом.

Неоплачувана домашня праця

Суспільна оцінка неоплачуваної домашньої праці, що складається з догляду за чоловіком, дітьми, обслуговування членів родини та підтримання житла, тривалий час не враховувалась у традиційному економічному аналізі.

Належачи до репродуктивної, а не продуктивної економічної сфери, неоплачувана домашня праця є чинником, що стримує можливості жінок в отриманні оплачуваної праці та їх можливостей на ринку праці в цілому.

Криза соціальної інфраструктури, закриття дитсадків та підвищення вартості послуг в Україні призвели до того, що тепер більшу частину цих робіт жінки змушені виконувати самі. Це призвело до збільшення тривалості часу, що витрачається на домашні справи, збільшило обсяг неоплачуваної

домашньої праці з обслуговування родини, що традиційно вважаються суто “жіночим” заняттям.

В цілому робота з ведення домогосподарства та зрослі обсяги неоплачуваної домашньої праці стають додатковим аргументом на користь економічної “неспроможності” жінки в умовах ринкової конкуренції.

Патріархат

В римському праві – “влада батька” над усіма іншими членами родини, що є юридично недієздатними.

Одне з основних понять теорії гендеру. Сформульоване в межах теорії фемінізму.

Патріархат визначається як сімейна, соціальна, ідеологічна та політична система, в якій жінка та жіноче (фемінне) завжди підпорядковане чоловікові та чоловічому (маскулінному).

Новий розвиток цього поняття пов’язаний з так званим “братським” патріархатом. Реалізація гасла “Свобода, рівність, братерство” привело до того, що “братство” чоловіків було внесено в соціальний контракт (суспільний договір). Завдяки цьому контракту чоловіки отримали права як громадяни, а жінки та інші члени суспільства були вилучені з нього.

Подвійний стандарт

Спосіб, у який суспільство розцінює одну й ту ж дію, думку, вчинок тощо як суспільно значущу – коли її вчиняє чоловік, та жертвовну й особисту, якщо його чинить жінка; мотивовану обов’язками перед суспільством (громадою, країною, державою тощо) чи саможертвовною, особистою, мотивованою обов’язками перед родиною відповідно; як моральну – коли її чинить чоловік, та аморальну – якщо її чинить жінка, при номінально рівних вимогах до обох статей.

Корениться в гендерно-стереотипних ставленнях до представників різної статі. Ґрунтується на отриманій гендерній соціалізації, з її “подвійним ланцюгом очікувань” щодо хлопчиків і дівчаток.

Приватне та публічне

Концепція, що визнавала суспільство чітко поділеним на дві основні сфери: приватну (яка асоціювалась з жінкою) та публічну (яка була представлена чоловіком).

Сформувалася в ранньоіндустріальну добу. На час “класичного капіталізму”, до 1 половини ХХ ст. включно, публічна сфера, як правило, була цариною чоловічої зайнятості та присутності, тоді як приватна – жіночої. Розділені публічна та приватна сфери стали основними територіями життя чоловіків і жінок на той час.

Приватна (жіноча, “домашня”) сфера тлумачилась як вторинна, другорядна за значущістю, обслужна. Обґрунтування чоловічої влади в домі відтоді почало засновуватися на професійній праці поза домом, що приносила прибуток, та професійній кваліфікації чоловіка. Неоплачувана “домашня” праця вперше стала суто жіночою. При цьому тільки публічна сфера конституювалась як сфера свободи та громадянських прав.

Жінок було вилучено з практик свободи, які визначали публічне життя. Публічна сфера не лише існувала без жінок, а й була налаштована проти них, тому розподіл між “керівниками” та “керованими” набував очевидного соціо-гендерного характеру.

У післяіндустріальному суспільстві цей розподіл публічного та приватного докорінно змінився. Відбувається поступове “вирівнювання” прав і можливостей чоловіків та жінок як у публічній (політика, освіта, професії, культурне життя), так і в приватній сферах (ведення домашнього господарства, виховання дітей, сексуальність тощо).

Рівність можливостей

Виконання настанов і засвоєних гендерних ролей ґрунтується на нерівності можливостей, передусім перевазі чоловіків у публічній (у широкому сенсі – економічній, особливо макро-економічній), політичній та соціальній сферах і витісненні жінок у царину приватного.

Особливо актуальна для нинішньої суспільної ситуації в Україні, де соціо-економічними та соціо-політичними наслідками трансформацій у країні стали фемінізація бідності, масові масштаби витіснення жінок з ринку праці, ставлення до жінок як до резервної армії праці тощо.

Рівність прав

Рівність прав – надання рівних політичних, економічних, соціальних та інших юридично гарантованих прав громадянам незалежно від їх статі. Необхідний етап становлення громадянського суспільства, безпосередній наслідок жіночої емансипації.

Концепція рівних прав мала вагомий суспільний результат, що полягав у вивільненні жінок з приватної сфери (жодним чином не регламентованої, такої, що регулювалася звичаєвими нормами, неявними стереотипними поведінковими моделями тощо), їх участі у громадському, політичному житті та забезпеченні можливостей участі в прийнятті важливих суспільних і політичних рішень.

Однак виявилось, що недостатньо самої лише правової емансипації жінок. Забезпечуючи рівні права для жінок і чоловіків, вона не розв'язувала проблеми низького суспільного статусу жінок як соціальної групи в цілому – проблеми, що перешкоджала використанню цих прав. Одним з наслідків розвитку концепції рівності прав стало поняття “позитивної дискримінації”.

В цілому, рухаючись від утвердження абстрактних правових, зокрема й політичних, свобод (також і закріплених конституційно), до реальних можливостей для жінок користуватися цими свободами, поняття рівності прав видозмінилося та формулюється тепер як “рівність прав і можливостей” (для чоловіків і жінок).

Сьогодні є одним з чільних суспільних і політико-правових механізмів утвердження в суспільствах гендерної рівності.

Сексизм

Заснована на гендерно-стереотипних установках та переконаннях практика та відповідна ідеологія, за якою жінкам або

чоловікам приписуються (або заперечуються в них) певні якості.

У найзагальнішому сенсі – ідеологія та практика дискримінації людей за ознакою статі.

Як і расизм, сексизм спирається на уявлення про вищість фізичних та інтелектуальних проявів чоловіків, хоча в самій концепції не наведено на користь цього переконливих аргументів. У рамках такої ідеології чоловіче домінування вважається природним, очевидним, звичним, а отже – справедливим.

Стать

Поняття “стать” (біологічна стать) використовується для позначення біологічних (генетичних, анатомічних та фізичних) розбіжностей між чоловіками та жінками.

Фемінізм

Назва, що об’єднує низку теорій та політичних практик, в основі яких лежать уявлення про несправедливість суспільної оцінки жінок.

У найзагальнішому сенсі фемінізм визначається як теорія рівності статей, що є основою руху жінок за емансипацію; або ж як дії на захист прав жінок, що спираються на ідею правової рівності статей.

Вихідним принципом фемінізму як теорії є ідея, згідно з якою соціальні відносини між людьми різної статі (жінками й чоловіками) є вирішальними для розуміння соціальної структури суспільства та культурних практик. Ці відносини мають владний характер, тобто реалізуються в суспільстві через певну систему владних інститутів, сукупність яких визначається через поняття патріархату: типу відносин, в яких чоловіки займають панівне становище і де інтереси жінок підпорядковані інтересам чоловіків. Вони здійснюються через різні форми організації суспільства, соціальні норми та культурні символи.

Загалом фемінізм як теорія є загальною назвою низки досліджень, які виступають теоретичним обґрунтуванням феміністичної практики – руху за рівні права жінок і чоловіків.

Фемінінне, фемінінність (жіночість)

Одне з ключових понять у теоріях фемінізму. У найзагальнішому розумінні – характеристики, пов'язані з жіночою статтю, що охоплюють: пасивність, м'якість, лагідність, чуйність, емоційність, дбайливість тощо, а також характерні форми поведінки, очікувані від жінки в кожному конкретному суспільстві.

У рамках андроцентричної культури фемінінність визначається як маргінальна стосовно наявного символічного порядку, в якому маскулінінність є нормою.

Summary

The manual “Gender Basic Course” aims to acquaint the readers with the basics of gender theory. It presents, in a comprehensive and orderly way, the key notions, topics and components of gender studies as a cross-disciplinary subject.

The manual discusses both well-established, high-priority areas of gender theory (relating to the gender studies evolution within the frameworks of sociology, political studies, literary studies and literary criticism) and innovational, less familiar topics that are essential for a better understanding of the status of gender issues in the Ukrainian society. The manual is the first Ukrainian publication of this kind that focuses on the key notions of gender studies and systematizes the major outcomes of the domestic gender research, thus allowing for an initiation into gender theory and for its further in-depth study.

The manual includes the following sections:

- Subject and history of gender studies;
- Sociological and socio-psychological interpretations of gender;
- Modes of gender operation in various social institutions and/or social spheres;
- Gender in its cultural representations.

Two first topic areas (Sections 1 – 6) define and describe the key notions of gender theory, discuss methodological and didactical frameworks for its learning (Section 1 “Gender as a Theory and Academic Discipline). Section 2 “Gender Issues: Genesis and Evolution” concentrates on the preconditions for gender studies evolution, specific interpretations of gender issues in pre-philosophical, philosophical and psychological literature, reasons behind the gender topicality and a paradigm change from regarding gender as purely sex-related differences to regarding it as sex-and-role-related ones.

Section 3 “Evolution of Gender Theory” portrays the theoretical and methodological background of gender studies, with a special emphasis on the adequate representation of women’s experiences;

critical review of biological determinism, essentialism, theories of asymmetrical match in inter-gender relations. This section gears towards providing a systematized methodological substantiation for gender as a theory, as well as towards highlighting specifics of gender methodology in humanities and social sciences.

The next topic area of the manual, dealing with sociological interpretations of gender, contains three sections and opens with an overview of approaches to gender as taken by social constructivists (Section 4 “Biological, Psychological and Socio-cultural Aspects of Gender”). Section 4 also puts in order all currently available theoretical interpretations of gender, delineates main gender issues of today and characterizes some theoretical attempts to address them.

Furthermore, in Section 5 “Gender Socialization and Gender Identity”, ways and forms of reproducing gender roles in the society are considered from the perspective of gender socialization and gender identity acquisition. Here one can also find an overview of various theories of gender identity development, and a discussion of sources and means of gender socialization, forms of abiding by societal gender norms, and mechanisms for adopting relevant role models.

Section 6 “Gender Roles and Stereotypes” offers several theoretical interpretations of gender roles as commonly realized in modern societies (structural-and-functional, social conflict theory, etc), regarding gender roles as a manifestation of social inequality. The issue of a universal VS socially designed nature of gender roles and characteristics is brought to the fore. Commonly held opinions in respect of typical male and female characteristics are discussed along with the ways of forming and overcoming gender-role stereotypes, and adequate interpretations of gender differences.

The next topic area covers modes of gender operation in certain social institutions and/or social spheres. Its opening Section 7 “Feminist Theories and Feminist Movement” spotlights the social and economic contexts of women’s inclusion into economic, social and political life. It also identifies ideological origins of feminism and factors of its establishment as an ideology and political practice;

describes the main stages in feminism development and essentials of feminist ideologies.

Particularities of gender application in the sphere of politics are analyzed in Section 8 “Gender and Politics”. It reveals the nature and specifics of gender approach to politics, gender characteristics of state (legislative, executive and judicial) power, gender issues relating to political leadership.

Section 9 “Gender Issues and Mass Media” draws attention to the public sphere of the society at large and reveals mechanisms for institutionalizing gender inequality through mass media.

Section 10 “Gender and Law” is intended to justify an objective need for regulating gender processes. It reviews the conceptions of natural and social rights, discusses their gender determinants and sheds light on the impact that a society’s gender composition has on its legal system development. Key gender-relating notions of law are defined and analyzed, including: equal rights, equal freedoms, equal duties and equal opportunities.

Section 11 “Gender Relations in Economy” explores the economic aspects of social relations between men and women, providing arguments in favour of introducing gender dimensions into the study of economic relations at micro and macro levels. Discussed are the problems of economic power and economic dependence, in-family division of responsibilities, economic evaluation of women’s unpaid labour and “child value”. The topic area “women and men in the labour market” embraces such essential issues as correlation between gender and labour motivation, gender aspects of economic behaviour and gender factors of unemployment. Gender inequality in income is considered from the standpoint of gender segregation and its social, economic and political implications.

The issue of gender-based division of authority in the family, described in the previous section, is further elaborated, in a greater detail, in Section 12 “Gender Relations in a Family”. Here one can read about the evolution of family forms and status at various stages of humankind’s historical development, characteristics of patriarchic and egalitarian types of family relations, diverse opinions on marriage

and family, socio-cultural aspects of motherhood and fatherhood. Special attention is paid to the interdependence of professional and family spheres of human life and activity, which allows to consider gender relations and economic power both in a narrower context of family (or household as an economic unit), and at a macroeconomic level and brings the discussion to the next section of the manual.

Section 13 “Religion in a Gender Perspective” opens the last topic area of the manual that depicts cultural representations of gender. The central notion of the section is that of “the sacral”, viewed in terms of its feminine and masculine archetypes. The section describes basic – gender-neutral – properties of “the sacral” and its images in culture. It analyzes gender aspects of social manifestations of religious experience and reviews the history of religions in a gender perspective – from matriarchal religions to neo-religions and other modern alternatives to patriarchic religions.

Section 14 “Gender Literary Theory and Criticism” regards the realization of feminine and masculine archetypes in literature, as relating to the experiences of the consciousness and corporality; analyzes the stages and contents of feminist literary criticism and presents gender methodology of text analysis in literary studies and literary criticism.

The above discussion passes on to Section 15 “Ukrainian Gender Cultural Studies” that outlines some gender theories, their application to the study of fine arts, and their development by Ukrainian researchers.

Section 16 “Gender and Language” concentrates on the role of gender in the formation of an individual and communal linguistic world-image. In particular, it examines various gender-conditioned linguistic portrayals of persons (e.g. of man as a norm and of woman – as a deviation from the norm), gender-conditioned nomination strategies (i.e. linguistic political correctness), sexism in different text types and speech functional styles.

Section 17 “Gender Education and Gender Pedagogy” features gender dimensions of educational systems. It characterizes the system of education as one of the basic institutions accountable for the repro-

reproduction of gender stratification in the society and lists specifically educational means of such reproduction, namely: gender socialization within the system of education, formation of gender roles, manifestation of gender stereotypes within the system of education, etc.

Section 18 “Evolution of Gender Education in Ukraine” is a concluding part of the manual, in the sense that it crowns the description of gender studies status in Ukraine by considering the main stages, areas and specific features of Ukrainian gender studies.

The very last Section 19 “Gender as a Theoretical Prospect of Feminism” considers a general context of gender theory application, especially in social and political spheres.

On the whole, the manual is so designed as to present the body of knowledge on gender issues, formulate a comprehensive conception of gender system inherent in the society and develop the readers’ skills in assessing social and cultural phenomena from gender viewpoint.

The manual is laid out as series of modules, which facilitates the use of its material in various academic disciplines: philosophy, political science, legal studies, literary studies, linguistics, etc.

The manual targets trainers and lecturers in social disciplines and humanities, as well as university and college students.

Основи теорії гендеру

Навчальний посібник

Авторський колектив:

Агеєва В.П. (розділи 14-15), Близнюк В.В. (розділ 11), Головашенко І.О. (розділ 3), Горностаї П.П. (розділ 5), Лавриненко Н.В. (розділ 12), Луценко О.А. (розділ 17), Маланчук-Рибак О.З. (розділ 7), Малес Л.В. (розділ 4), Мельник Т.М. (розділи 1, 8, 10), Оксамитна С.М. (розділ 6), Скорик М.М. (розділ 9), Смоляр Л.О. (розділ 18), Суковата В. (розділ 13), Фоменко О.С. (розділ 16), Чухим Н.Д. (розділ 2)

Рецензенти посібника:

Богачевська-Хом'як М., д-р іст. наук, директор Програми ім. Фулбрайта
Гундорова Т.І., д-р філол. наук, чл.-кор. НАН України
Орлов В.Ф., д-р пед. наук, професор

Редакційна колегія посібника:

Агеєва В.П., д-р філол. наук, професор
Кобелянська Л.С., канд. філос. наук, доцент
Скорик М.М., канд. філос. наук

Відповідальний редактор: *Скорик М.М.*

Підписано до друку 11.03.05. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 31,16. Обл.-вид. арк. 30,5.

Видавництво "К.І.С."
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 462-5269/70, <http://books.dovidka.com.ua>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК, № 677 від 19.11.2001 р.

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117, м. Біла Церква, вул. Курбаса, 4